

**Regional Academy of Management
European Scientific Foundation Institute of Innovation
Regional Center for European Integration
National Institute of Economic Research
Batumi Navigation Teaching University
Sokhumi State University
Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration
East European Institute
International Toktomamatov University in Jalal-Abad
Taraz Innovation and Humanities University**

**"The Europe and the Turkic World:
Science, Engineering and Technology"**

**Materials of the V International
Scientific-Practical Conference**

**May 6-8, 2020
(Ankara, Turkey)**

Volume III

Ankara, 2020

UDC 001.18
LBC 72
E 91

Editorial Board:

Chairman of the Board – Professor S. Midelski (Kazakhstan).

Members of the Board:

D.Sc., Professor S. Baubekov (Kazakhstan), Ph.D., Associated Professor Zh. Duysheev (Kyrgyzstan), Ph.D., Associated Professor B. Gechbaia (Georgia), Ph.D., Colonel (Ret.) E. Janula (Poland), Dr. Prof. Deep Sea Going Captain P. Khvedelidze (Georgia), Ph.D., Professor O. Komarov (Kazakhstan), Associated Professor T. Kolossova (Kazakhstan), Associated Professor I. Makarycheva (Russia), Ph.D., Associated Professor A. Morov (Russia), D.Sc., Professor S. Omurzakov (Kyrgyzstan), D.Sc., Professor L. Qoqiauri (Georgia), D.Sc., Professor E. Romanenko (Ukraine), D.Sc., Professor Ye. Saurykov (Kazakhstan), Ph.D., Professor L. Takalandze (Georgia), D.B.A., Professor T. Trocikowski (Poland), Associated Professor D. Zhelazkova (Bulgaria).

"The Europe and the Turkic World: Science, Engineering and Technology":
E 91 Materials of the V International Scientific-Practical Conference. In three volumes.
Volume III – Ankara, Turkey: Regional Academy of Management, 2020. – 420 p.

ISBN 978-601-267-399-9

This is a compilation of the materials of the V International Scientific-Practical Conference "The Europe and the Turkic World: Science, Engineering and Technology", that was held in Ankara, Turkey, on May 6-8, 2020.

Submissions cover a wide range of issues, primarily the problem of improving management, sustainable economic development and introduction of innovative technologies, improved training and enhancement of the development of "human capital", interaction between the individual and society, psychological and pedagogical foundations of innovative education.

Materials addressed to all those interested in the actual problems of management, economy and ecology, social sciences and humanities.

UDC 001.18
LBC 72

ISBN 978-601-267-399-9

© Regional Academy of Management, 2020

**Аймақтық Менеджмент Академиясы
Региональная Академия Менеджмента
Regional Academy of Management**

Медаль
«ЛИДЕР КАЗАХСТАНА 2013»

**Leader of Kazakhstan *
Қазақстан Көшбасшысы *
Лидер Казахстана ***

* According to the National Business Rating Kazakhstan:
<http://nbr-kz.com/> / Согласно данным Национального
Бизнес-Рейтинга Казахстана: <http://nbr-kz.com/>

Regional Academy of Management is a public Academy of Sciences, a self-governing community of scholars, teachers and practitioners in the management from the Republic of Kazakhstan, the European Union and the CIS countries, Turkey, India, Ukraine and Georgia. Holds the honorary title "Leader of Kazakhstan" among research organizations.

The Academy operates in accordance with the principles and standards of the Bologna scientific and educational process.

The purpose of the Academy is to promote social and managerial knowledge and technology, as well as the implementation of economic, sociological, socio-psychological and other fundamental and applied research on topical issues of governance.

Academy provides independent certification and assessment of the quality of training of the teaching staff, as well as leaders and practitioners of the highest qualification in the management and social sciences, with the issuance of the relevant qualification documents.

For more information visit: www.regionacadem.org
Inquiries by e-mail: inf.academ@gmail.com

Региональная Академия Менеджмента – академия наук, самоуправляемое сообщество ученых, преподавателей и специалистов-практиков в области менеджмента из Республики Казахстан, стран Европейского Союза и СНГ, Турции, Индии, Украины и Грузии. Обладатель почетного звания «Лидер Казахстана» среди научных организаций.

Академия действует в соответствии с принципами и стандартами Болонского научно-образовательного процесса.

Целью Академии является содействие развитию социально-управленческих знаний и технологий, а также проведение экономических, социологических, социально-психологических и иных фундаментальных и прикладных научных исследований по актуальным проблемам управления.

Академия осуществляет независимую аттестацию и оценку качества подготовки научно-педагогических кадров, а также руководителей и специалистов-практиков высшей квалификации в области менеджмента и других социальных наук с выдачей соответствующих квалификационных документов.

Подробная информация на сайте: www.regionacadem.org
Справки по электронной почте: inf.academ@gmail.com

Compilation of the materials of the international scientific-practical conference "Quality Management: Search and Solutions" (edited by S. Midelski) was awarded the Honorary Diploma and the Gold Medal of the XXVIII Moscow International Book Fair, held at the Exhibition of Economic Achievements (VDNKh, Moscow, Russia) 2-6 September 2015.

XXVIII Moscow International Book Fair - the largest international scale Book Forum in Russia, which became one of the central events of the Year of Literature in the Russian Federation.

Participants of the oldest book fair has become more than 400 Russian and foreign publishing houses from 30 countries, which traditionally provided the best examples of educational, scientific, reference and encyclopedic, fiction, children's literature.

Сборник материалов международной научно-практической конференции «Менеджмент качества: поиск и решения» (под редакцией С.Л. Мидельского) был отмечен Почетным Дипломом и Золотой медалью XXVIII Московской международной книжной выставки-ярмарки, состоявшейся на Выставке Достижений Народного Хозяйства (ВДНХ, г. Москва, РФ) 2-6 сентября 2015 года.

XXVIII Московская международная книжная выставка-ярмарка - крупнейший в России книжный форум международного масштаба, который стал одним из центральных событий Года литературы в Российской Федерации.

Участниками старейшего книжного форума страны стало более 400 российских и зарубежных издательств из 30 стран, которые традиционно представили лучшие образцы учебной, научной, справочно-энциклопедической, художественной, детской литературы.

* * * * *

All collections of scientific papers, published by the Regional Academy of Management, have ISBN, Bibliographic Classification, Universal Decimal Classification (UDC) and all the necessary details.

Все сборники научных трудов, издаваемые Региональной Академией Менеджмента, имеют ISBN, ББК, УДК и все необходимые реквизиты.

Compilation of the materials of the international scientific-practical conference "Quality Management: Search and Solutions" (edited by S. Midelski) was awarded the Honorary Diploma and the Gold Medal of the XXXVI International Paris Book Fair (17-20 March 2016, Paris).

XXXVI International Paris Book Fair was held under the motto "Book in the Spotlight". It was opened by solemn speech of French President Francois Hollande. Among the visitors of the Fair were many French and foreign politicians, scientists and cultural figures, such as France Prime Minister Manuel Valls, the Minister of Culture and Communications Audrey Azoulay, Minister of Higher Education and Scientific Research Najat Vallaud-Belkacem.

Over the 4 days of the Exhibition organized more than 800 meetings devoted to issues of book publishing, distribution and availability of books, copyright issues related to, including educational and scientific publications.

Fair participants were representatives of 45 countries; the number of visitors exceeded 230,000 people.

Сборник материалов международной научно-практической конференции «Менеджмент качества: поиск и решения» (под редакцией С.Л. Мидельского) был отмечен Почетным Дипломом и Золотой медалью XXXVI Международного Парижского книжного Салона (17-20 марта 2016, Париж).

XXXVI Международный Парижский книжный Салон прошел под девизом «Книга в центре внимания». Его открыл торжественной речью президент Французской Республики Франсуа Оланд (François Hollande). Среди посетителей Салона были многие французские и иностранные политики, деятели науки и культуры, такие как премьер-министр Франции Мануэль Вальс (Manuel Valls), министр культуры и связи Одри Азулай (Audrey Azoulay), министр высшего образования и научных исследований Наят Валло-Белкасем (Najat Vallaud-Belkacem).

За 4 дня проведения Салона организовано более 800 встреч, посвящённых вопросам книгоиздания, распространения и доступности книжной продукции, вопросам авторских прав, касающихся, в том числе, учебных и научных изданий.

Участниками Салона стали представители 45 стран, число гостей превысило 230 000 человек.

The collection of materials of the III International Scientific and Practical Conference "Innovation Management and Technology in the Era of Globalization" (Sharjah, UAE, January 12-14, 2016, edited by S. Midelski) was presented at the XXIX International Exhibition of Teaching and Scientific Publications.

The exhibition was held from 30 May to 1 June 2016 in the main building of Russian Academy of Sciences (RAS, Moscow, Russia).

The collection was awarded by the Diploma "The Best Teaching Publications in Its Field" and by the Certificate "Golden Fund of National Science".

Regional Academy of Management sincerely thanks our partners and co-organizers of the conference, members of the editorial board and all the authors of articles, which was published in the collection.

* * * * *

Сборник материалов III международной научно-практической конференции «Инновационный менеджмент и технологии в эпоху глобализации» (Шарджа, ОАЭ, 12-14 января 2016 года, редактор С.Л. Мидельский) был представлен на XXIX международной выставке-презентации учебно-методических и научных изданий.

Выставка проходила с 30 мая по 1 июня 2016 г. в главном здании Российской Академии Наук (РАН, Москва, Россия).

Сборник был награжден Дипломом «Лучшее учебно-методическое издание в отрасли» и Сертификатом «Золотой фонд отечественной науки».

Региональная Академия Менеджмента искренне благодарит наших партнёров и со-организаторов конференции, членов редакционной коллегии и всех авторов статей, опубликованных в сборнике.

The collection of materials of the International scientific-practical conference «Prospects for the Development of Modern Science» (edited by S. Midelski) was awarded the Gold Medal of the XXXVI International Book Exhibition *Liber Barcelona - 2018*.

The exhibition was held from 3 to 5 October 2018 in one of the largest exhibition centers in Europe *Fira Barcelona Grand Via* (Barcelona, Spain). The event was held with the official support of the Government of Spain, the Ministry of Education and Training of Spain, the Ministry of Culture and Sports of Spain, the Department of Culture of Catalonia, the City Council of Barcelona.

Сборник материалов международной научно-практической конференции «Перспективы развития современной науки» (под редакцией С.Л. Мидельского) был награжден Золотой медалью XXXVI Международной книжной выставки *Liber Barcelona - 2018*.

Выставка прошла с 3 по 5 октября 2018 года в одном из крупнейших выставочных центров Европы *Fira Barcelona Grand Via* (г. Барселона, Испания). Мероприятие проведено при официальной поддержке Правительства Испании, Министерства образования и профессиональной подготовки Испании, Министерства культуры и спорта Испании, Департамента культуры Каталонии, Городского совета г. Барселона.

ORGANIZERS OF THE CONFERENCE: ОРГАНИЗАТОРЫ КОНФЕРЕНЦИИ:

Regional Academy of Management
(Pavlodar, Kazakhstan)

www.regionacadem.org

Региональная Академия Менеджмента
(Павлодар, Казахстан)

European Scientific Foundation
Institute of Innovation (Wloclawek, Poland)

Europejska Fundacja Naukowa
Instytut Innowacji (Wloclawek, Polska)

Regional Center for European Integration
(Wloclawek, Poland)

<http://rcie.pl>

Regionalne Centrum Integracji Europejskiej
(Wloclawek, Polska)

National Institute of Economic Research
(Batumi, Georgia)

<http://nier.ge>

Национальный институт экономических исследований
(Батуми, Грузия)

Batumi Navigation Teaching University
(Batumi, Georgia)

<http://bntu.edu.ge/>

Батумский Университет Навигации
(Батуми, Грузия)

Sokhumi State University
(Tbilisi, Georgia)

<http://sou.edu.ge>

Сухумский государственный университет
(Тбилиси, Грузия)

Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences
in Public Administration (Kyiv, Ukraine)

<http://vadnd.org.ua>

Всеукраїнська Асамблея Докторів Наук
з Державного Управління (Київ, Україна)

East European Institute
(Izhevsk, Russia)

www.mveu.ru

Восточно-Европейский институт
(Ижевск, Россия)

International Toktomamatov University in Jalal-Abad
(Jalal-Abad, Kyrgyzstan)

<http://mnu.kg/>

Международный университет им. К.Ш. Токтомаматова
в Жалал-Абаде (Жалал-Абад, Кыргызстан)

Taraz Innovation and Humanities University
(Taraz, Kazakhstan)

www.tigu.kz

Таразский инновационно-гуманитарный университет
(Тараз, Казахстан)

CONTENTS / СОДЕРЖАНИЕ

Organizers of the Conference / Организаторы конференции...	8
Contents / Содержание.....	9

SECTION IV / СЕКЦИЯ IV

NATURAL SCIENCES / ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ	15
4.1. A. Nurpissova Hydrogenation of Oil Using Nanocatalysts.....	15
4.2. D.K. Aidarbaeva, K.E. Zhuzzhan Ethnobotanical Studies of the Medicinal Plant <i>Ferula Foetida L.</i>	19
4.3. A.A. Taldybay, A. Aksoy, D.K. Aidarbayeva Medical Plants Growing in Zhetysu Alatau.....	22
4.4. A.Zh. Zharkynbek, D.K. Aidarbaeva Cistanche – Perspective Medicinal Plant.....	27
4.5. G. Kurmasheva, L. Bauzhanova Influence of Microclimate Parameters on the Physiological State and Milk Productivity of Cows	32
4.6. N.M. Ospanova, D.A. Ospanova Requirements for the Organization of Drinking Regimes in Schools of Atyrau Region.....	38
4.7. A.B. Kushchanov, G.N. Kadisova Prevention of Posture Disorders by Means of Health-Improving Physical Education in Children of Primary School Age.....	41
4.8. Г.С. Айдарханова, Т.С. Абжанов Оценка биологического разнообразия съедобных грибов в лесных экосистемах регионов Казахстана.....	44
4.9. Г.К. Аккереева, А.Г. Нагиева БҚО қою-қоңыр топырағының құнарлығын бағалау.....	52
4.10. Н.Б. Науханова Сортаң топырақтың микробтық құрамын анықтау.....	57
4.11. Н.А. Сапарова, С.Ж. Рахимғалиева Плодородие каштановых почв пастбищных угодий сухостепной зоны Западного Казахстана.....	60
4.12. Ұ.А. Сүймұханов, Д.Қ. Шоқпарова, А.И. Аманжолов Қарағанды облысының табиғи жайылымдық жерлерін агроклиматтық бағалау.....	65
4.13. Б.С. Тантайбаева, З.С. Даутова, Г.Е. Абылқасова, Б.Д. Набиолдина Кендірлік тақтатас кен орнында өндірілген қоңыр көмірден алынған гуминді қосылыстардың агрохимиялық қасиетін зерттеу.....	71

4.14. А.М. Жылқыбай Зертханалық жағдайда ноқат дақылын өсіру кезіндегі СО ₂ эмиссиясын өлшеу.....	79
4.15. А. Асанов, С.А. Мамешева Қазақстан оңтүстік өңірі сазды гидродисперсияларының кейбір қасиеттері.....	82
4.16. А.Б. Қабдырахманова, Т.Ж. Сұлтанбек Цирконий арқылы алюминий қорытпаларын алу үшін технологиялық факторлардың әсері.....	88
4.17. С.О. Абилкасова Мұнай кен орнындарындағы мұнай қалдықтарын өңдеу технологиясын зерттеу.....	94
4.18. Ш.Н. Назаркулова, А.А. Тажибаева Загрязнение окружающей среды тяжелыми металлами: обзор.....	99
4.19. Г.Ф. Жұматова ТШО кенішіндегі күкіртті ашық түрде сақтаудың организмге зияны.....	105
4.20. Н.Р. Тауова Мониторинг состояния атмосферного воздуха месторождения «Бурбайтал-Каратобе».....	112
4.21. В.М. Лукбанов, Д.Е. Абдигалиева, Ұ.А. Нуралиева Тағам өнімдерін өндіруде гүл тозаңын пайдалану алғышарттары.....	116
4.22. Қ.Ф. Тлеулиев, С.Дж. Мусаева, Ж.А. Искакова Использование яблочного пектина в производстве йогурта.....	121
4.23. М.Ж. Канжигитова, А.М. Есимова, М.С. Ташмухамедов Биоспецифическая сорбция протеолитических ферментов из КЖ гриба <i>Aspergillus Oryzae</i> с помощью аффинного сорбента, созданного на основе полиэтилентерефталата.....	127
4.24. М.Ж. Жақсыбаев, М.Б. Нурдалиева, Н.Қ. Аринова Өңдеу үрдістерінің сүттің бактерицидтік мерзімінің ұзаруы мен оның құрамындағы витаминдердің өзгерісіне әсерін химиялық сараптау.....	129
4.25. К.Ж. Кушалиев, М.Г. Какишев, Н.С. Гинятов, Д.Е. Габдуллин, М.Г. Гусманов Микробно-этиологические аспекты эндометрита коров в условиях ТОО «Агрофирма Акас».....	135
4.26. М.Ә. Әуенов, М.Ж. Аймагамбетов, Н.Б. Омаров, С.Т. Абдрахманов, А.К. Лазарев, А.Ж. Қалибеков Одди еміздікшесінің қызметін сақтай отыра клиникада жетілдірілген ішкі дренирлеу әдісінің хирургиялық ем нәтижесін бағалау.....	141
4.27. С.М. Сарыбай, Р.М. Рахимбаева, Ж.У. Садибекова, Г.Ж. Сарсенбаева Жүкті әйелдердің скринингінің медициналық-әлеуметтік аспектілері.....	148

4.28. Р.М. Рахимбаева, С.М. Сарыбай, Ж.У. Садибекова, Г.Ж. Сарсенбаева Шымкент қаласы бойынша ауруларды басқару бағдарламасын енгізу нәтижелері.....	151
4.29. К.А. Султанбеков, А.К. Шиликбаев Условия труда как факторы риска развития воспалительных заболеваний простато-везикулярного комплекса у водителей-профессионалов.....	155
4.30. М.Б. Бауржан, К.Б. Абзалиев, Ж.М. Андасова, Б.Т. Мухамадиев Современные представления электрокардиографического исследования спортсменов, занимающихся борьбой	161
4.31. У.С. Джамединова, А.М. Исакова, М.М. Малик, М.С. Нургазина, Г. Нұралшанова Оценка информированности девушек о репродуктивном здоровье.....	164
4.32. Д.Ш. Назарова, Ж.У. Садибекова Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру - енгізу кезеңінде құлақ мұрын, тамақ ауруларының әлеуметтік-медициналық мәселелері.....	167
4.33. К.С. Кемельбеков, А.Д. Тажиева, Ж.К. Жумабеков, Д.Ә. Керімқұлова, М.Б. Рүстенбек, М.М. Медетбек, Г.Д. Шакирова, Д.Н. Примкулов Тriage (triage) жүйесі немесе Қазақстандағы сырқат балаларға жедел медициналық көмек көрсетудің жаңа жетістіктері.....	171
4.34. Ж.Д. Бухаева, Д.А. Оспанова Алматы қаласының медициналық колледжі студенттерінің денсаулықты сақтау мінез-құлқын қалыптастыру ерекшеліктері.....	174
4.35. Е.Е. Басс, Д.М. Бигалиева, Ж.У. Садибекова, К.Е. Ахмадиева Организация работы консультативно-диагностической поликлиники кардиологического центра (г. Шымкент).....	177
4.36. Д.М. Бигалиева, Е.Е. Басс, Ж.У. Садибекова, К.Е. Ахмадиева Организация работы по вторичной профилактике инфаркта миокарда (на примере кардиологического центра г. Шымкента).....	181

SECTION V / СЕКЦИЯ V

HUMANITIES / ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ 185

5.1. A. Kaibuldayeva, G. Madiyeva Ergonyms in the Urban Linguistic Landscape.....	185
5.2. G.A. Tairova Different Approaches to the Notion "Concept" Study.....	191
5.3. E.I. Izbassarova The Character of Shoqan Walikhanov In an Elitist Linguistic Identity.....	195

5.4. А.М. Когabayeva, Zh.A. Beibitova Methods and Techniques of Teaching the Preschool Age Children to Storytelling.....	201
5.5. С.Е. Садуакасова, А.М. Байтуреев, А.М. Жумабаева Исследование процесса перехода казахского языка с кириллицы на латинскую графику. Переход на латинскую графику – веление времени.....	209
5.6. Б.Қ. Шагирбаева Түркі халықтарына ортақ мифтік-культтік ұғым атауларының аксиолингвистикалық аспектілері.....	213
5.7. Р. Хазретәліқызы Қазақстан Республикасы Ұлттық архив қорының Түркия архивтерінен әкелінген құжаттарына шолу.....	221
5.8. Г.А. Байтенова Тасын түртсең тарихтан сыр шертетін Тараз жері.....	226
5.9. С.Б. Рыскельдинова «Төртінші билік» тәуелсіздік жолындағы күшті қару.....	230
5.10. А.С. Тлеуова Тіл мәдениеті және саясат.....	236
5.11. Ж.Е. Балтоғаева, А.Б. Нұғманова Қазақ әдебиетіндегі роман жанрының ұлттық табиғаты.....	240
5.12. А.Р. Езмахунова Когнитивные механизмы в речемыслительной деятельности переводчика (письменный перевод).....	246
5.13. Г.И. Исина, Н.Б. Омарбек Ағылшын және қазақ тілдеріндегі кеңістік категориясының вербалдану мәселесі туралы.....	252
5.14. Ә.М. Әбен, Т.Т. Аяпова Шеттілдік білім берудің заманауи парадигмасы.....	256
5.15. Г.О. Беркинбаева Синтагма және оны жүзеге асыру тәсілдері.....	261
5.16. М.К. Кудиярбекова, Н.Е. Савчиц, Ш.А. Исмаилова К вопросу о категории модальности в русском языке.....	266
5.17. А.Х. Бекбосынова, А.А. Мақатова, М.С. Валихан Парантеза және парцелляция құрылымының стильдік қызметі.....	273
5.18. С.Қ. Тәшімбай Түркі жазба ескерткіштеріндегі сөздердің мағыналық дамуы.....	279
5.19. А.М. Рахимова, Қ.Б. Сарбасова «Интеллект» макроконцептісінің паремиялардағы көрінісі.....	285
5.20. А.А. Аладьина, М.Е. Минайдарова Текст как средство формирования профессиональной компетенции на занятиях русского языка в казахской аудитории.....	291
5.21. А.Қ. Утанова Академиялық жазылым саласындағы сапалық технологиялар.....	297

5.22. А.Б. Саипов, А.Б. Балтабекова, Ю.А. Дмитриев, А.З. Әліпбек Жаңартылған білім беру жағдайында болашақ мұғалімдерді даярлауда көркем еңбек пәнінің маңызы.....	303
5.23. М.А. Танабай, Г.Р. Нурекешова Мектеп оқушыларына ұйымдастырылатын тілдік үйірмелердің басым бағыттары.....	309
5.24. Р.З. Кенжеева, Д.Б. Шаяхметова Вопросы компетентностного подхода в образовании в современном мире.....	315
5.25. А.Т. Салимова Қазақ тіліндегі терминдерді қашықтықтан меңгерту.....	320
5.26. Т.Қ. Төлегенов, С.Қ. Төлегенов, М.Т. Төлегенова Абайтану туралы және Ыдырыс Мұстамбайұлы.....	327
5.27. А.П. Мыңбаева, Қ.Ж. Сапарбаева, Г.Т. Мухамеджановна, Ж.С. Қуанбаева Орта мектепте Абай шығармаларын меңгерудің жолдары.....	333
5.28. Н.Ә. Әубәкірова Ақылбай Абайұлы мұрасындағы тау халықтары тағдыры.....	337
5.29. С.А. Әлімбетова Жұмабай Жақыптың күйшілік шығармашылығы хақында.....	344
5.30. А.Д. Әлтай, С.Ш. Айтуғанова Жыраулар поэзиясы – ұлт қалыптасуының көрінісі.....	351
5.31. А. Қажыбекова, М.М. Имангазинов Ұлықбек Есдәулет пен Несіпбек Айтулы поэзиясындағы жыраулық дәстүр.....	357
5.32. К. Төленбаева О жизни и творчестве известной казахской певицы Майры Уаликызы, жившей в начале XX века.....	362
5.33. А.Ж. Қазтуғанова, С.А. Әлімбетова Сыр өңіріндегі күйшілік мектептердің негізін салушылар.....	367
5.34. Б.Ж. Бәбіжан Қазақстандағы Жетісудың оңтүстік-батыс жағы композиторлық мектептің дамуы. Кенен Әзірбаев пен Нұрғиса Тілендиев шығармашылықтарындағы байланыс.....	373
5.35. А.И. Раимбергенов, А. Раимбергенов Становление различных форм художественной жизни в Актюбинске в 1920-1960 годах.....	378
5.36. А.М. Айдар, Т.Қ. Кабиева Қазақстан телеарналарының бағдарламалық саясаты.....	385
5.37. С.С. Маугузін Взаимодействие PR-структур и СМИ: принципы и формы.....	391
5.38. Л.Ә. Чалтикенова, Н.А. Сейтбекова Әлеуметтік жарнаманың саяси және коммерциялық жарнамалардан ерекшелігі.....	397

5.39. Д. Сыдығалиев, Д.Д. Сыдығали Сәулетші, дизайнер мамандарын даярлауда әр-түрлі әдістерді қолдану.....	406
5.40. Б.П. Торебаев, К.О. Ханазарова, А. Айдосов, О.С. Бурибеков Петроглиф и использование его в дизайне современного войлочного и текстильного полотна.....	412

All materials are published in author's edition.

The authors are responsible for the content of articles and for possible spelling and punctuation errors.

Все материалы опубликованы в авторской редакции.

Ответственность за содержание статей и за возможные орфографические и пунктуационные ошибки несут авторы.

SECTION IV / СЕКЦИЯ IV

NATURAL SCIENCES / ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

4.1. Hydrogenation of Oil Using Nanocatalysts

Ainur Nurpissova

Master Student. K. Zhubanov Aktobe Regional State University
(Aktobe, Kazakhstan)

Today, hydrogenation processes in the oil refining industry are used in large numbers. There are several main types of hydrogenation processes: hydrocracking, destructive and non-destructive hydrogenation, hydrodealkylation and hydrotreating [1]. In this paper, we considered the process of hydrogenation using catalytic systems based on molybdenum, vanadium, nickel and cobalt salts. Hydrogenation processing of heavy hydrocarbons is one of the main directions of efficient conversion of heavy hydrocarbons into light and medium distillates, intermediates and products with a lower boiling point. Usually, a heterogeneous catalyst is used in the process, in which Ni, Mo and Co sulfide is deposited on aluminum oxide. During processing, high-molecular components of raw materials are adsorbed on the surface of the catalyst, blocking the pores and active centers of the catalyst, which is accompanied by a rapid decrease in its activity in the hydrogenation reaction. Organometallic compounds and resinous substances contained in heavy oil raw materials are also deposited on the surface of catalysts and deactivate it. Because of this, the service life of the catalysts is shortened. Therefore, maintaining a high pressure of hydrogen is a feature of this process. When hydrogenating high-molecular organic raw materials, the shape of the catalyst surface is important. For these reasons, the catalyst particles must have a surface that is sterically accessible to large molecules. This condition is met by spherical catalyst particles. Obviously, to ensure high activity, the catalyst must have a large specific surface area (table 1) [2]. In addition, small catalyst particles are not deposited on the walls of pipelines and reactors.

Table 1. Influence of the size of spherical particles of sulfide catalysts on their specific surface area

Compound	Radius of spheres, mcm				
	10	1	0,1	0,01	0,001
	Specific surface, m ² /g				
MoS ₂	0,067	0,67	6,7	67	670
FeS _{1+x}	0,063	0,63	6,3	63	630
NiS	0,059	0,59	5,9	59	590
CoS	0,06	0,6	6	60	600

Further development of the technology of catalytic coal liquefaction was associated with the production of MoS_2 with high particle dispersion. To obtain spherical MoS_2 microparticles evenly distributed in the reaction volume, a method for the synthesis of molybdenum disulfide from an emulsion and a technology for their synthesis and application directly in the processing of oil residues were proposed. Figure 1 shows a scheme for obtaining spherical particles with a catalytically active MoS_2 phase. A solution of a molybdenum salt, such as ammonium paramolybdate (PMA), is emulsified in a liquid organic medium (the remains of distillation of coal hydrogenate or oil) with a boiling point above 260°C .

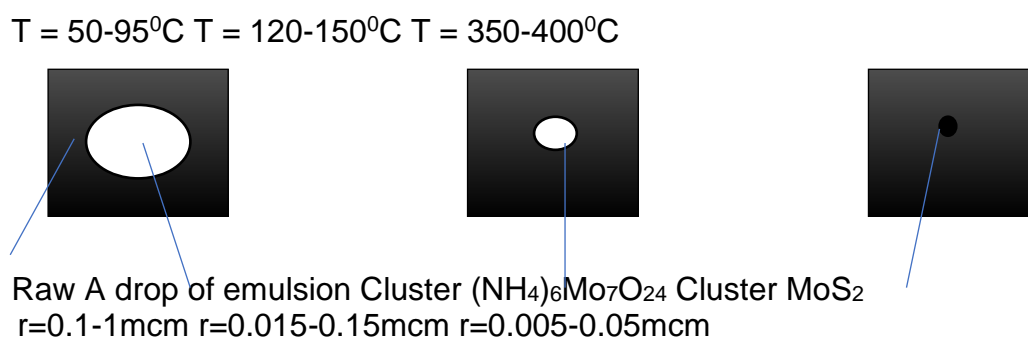

Figure 1. Mechanism of MoS_2 cluster formation during hydrogenation of heavy oil raw materials

Modern emulsification methods allow to obtain emulsions with average drop diameters of 0.1-1 microns. When testing the technology of coal liquefaction at the experimental plant ST-5, a disk dispersant was used for emulsification. Typical composition and properties of the resulting emulsion are shown in table 2 [2]. Dispersion medium (coal pasteurizer or heavy oil product) contains resin and asphaltene molecules that stabilize the resulting emulsion. As noted, the formation of MoS_2 from PMA requires a sulfidating agent that can form hydrogen sulfide under hydrogenation conditions. When hydrogenating raw materials with a high content of sulfur, the role of a sulfidating agent is performed by sulfur-containing organic components. When liquefaction of coal with sulfur content less than 0.5% require additional the introduction of sliderule supplements. The raw material containing the emulsion (and sliderule agent), is heated to the operating temperature of the process. When reaching $120-150^\circ\text{C}$, the emulsion boils, intense evaporation of water from the solution and salt crystallization begins. Boiling may be accompanied by microbursts of the initial emulsion droplets, which leads to their additional grinding. The crystals of the resulting salt have a hydrophilic surface and are located inside a water drop. As the moisture is removed, the drop is compressed by surface tension forces, and the crystals combine to form a spherical cluster. Ideally, the size of the cluster is determined by the concentration of the solution and the nature of the dissolved compound [3].

Table 2. Dispersion composition and settling rate of drops of an emulsion of an aqueous solution of ammonium molybdate in the oil distillation residue. The viscosity at 50°C is 0.12 Pa*sec, at 85°C – 0.02 Pa*sec. The emulsion is prepared in the disk disperser system Pushkina-Hotuntseva

Parameter	The radius of the emulsion droplets, mcm				
	0,3-0,5	0,5-1,0	1,0-1,5	1,5-2,0	2
Percentage of the total number of drops, %	51,2	39,0	8,1	1,6	0
The rate of precipitation of drops at 50°C, cm/h	1,19*10 ⁻⁵ - 3,33*10 ⁻⁵	3,33*10 ⁻⁵ - 1,33*10 ⁻⁴	1,33*10 ⁻⁴ - 2,99*10 ⁻⁴	2,99*10 ⁻⁴ - 5,33*10 ⁻⁴	-
The rate of precipitation of drops at 80°C, cm/h	7,14*10 ⁻⁵ - 2*10 ⁻⁴	2*10 ⁻⁴ - 8*10 ⁻⁴	8*10 ⁻⁴ - 1,8*10 ⁻³	1,8*10 ⁻³ - 3,2*10 ⁻²	

Also known is a method for processing heavy hydrocarbons described in US patent No. 4134825, 208-108, 1979, which is carried out in the presence of oil-soluble compounds of molybdenum, vanadium or chromium. As the latter, the salts of tar and naphthenic acids containing these metals are used. An oil-soluble compound is converted into a catalyst by preheating a solution of this compound in the temperature range of 325-415°C and a pressure of 3.5-35 MPa in the presence of a hydrogen-containing gas containing 1-90% mol. hydrogen sulfide. Then the oil product with a solid colloidal catalyst contained inside it is introduced into the hydro-conversion zone, which is carried out at a temperature of 343-538°C and a partial pressure of hydrogen of 3.5-35 MPa. The disadvantage of the described method is low activity, the need and complexity of preliminary preparation of the catalyst and, as a result, its high cost. US patent No. 4637870 describes a process for hydro-conversion of heavy petroleum feedstock, in which phosphoric acid is added to an aqueous solution of phosphomolybdenic acid as a catalyst. The resulting mixture is mixed with a hydrocarbon material to form a catalyst precursor concentrate. The catalyst precursor solution is dehydrated, sulfidated, mixed with the raw material - heavy oil or fuel oil - and fed to the reactor for the hydrogenation reaction. The patent mentions that phosphomolybdenic acid usually contains an atomic P/Mo ratio in the range of 0.08:1 to 0.01:1.1, and if phosphoric acid is added to phosphomolybdenic acid in an amount sufficient to reduce the yield of coke, then it is necessary to provide an atomic P/Mo ratio in solution in the range of 0.12:1 to 0.45:1. The disadvantage of this method is low activity, high level of coking, complexity of preparation and introduction of the catalyst into the raw material before the reactor, as well as the high cost of the resulting catalyst.

The method offers catalytic hydrogenation (US Patent No. 4172814, 208-108, 1979) using a metal catalyst effectively dispersed in the reaction mixture. According to this method, the water solution of the catalyst is dispersed in an immiscible hydrocarbon, which is then subjected to

hydrogenation at 400-500⁰C and a pressure of 3.5-35.0 MPa. As a catalyst, use the salts of molybdenum, niccolum, cobaltum, ferrum and wolframium, or a mixture of them. The amount of molybdenum is 0.01-0.1%. In mixed catalysts, metals are present in an equal atomic ratio. The disadvantages of the known method is that the hydrogenation of heavy oil products by this method leads to increased coking and low yield of light fractions, the method is technically complex and uneconomical. The closest technical solution is the method of hydrocracking of oil and fuel oil, described in US patent 6004454. It offers a dispersed type catalyst for catalytic hydrocracking of crude oil and fuel oil, a preparation method and a hydrocracking process in a suspended layer of the proposed catalyst. The catalyst contains Mo in the amount of 2-15%, Ni in the amount of 0.1-2% and P in the amount of 0.1-3%. The method of preparing the catalyst consists in dissolving the oxide or salt of the corresponding metal in water. The process consists of mixing raw oil and feedstock-fuel oil with a catalyst, heating the mixture and introducing the mixture into the reactor, conducting a hydrocracking reaction at 380-460⁰C under a hydrogen pressure of 10-15 MPa, the catalyst is added in the amount necessary to ensure the active metal content equal to 150-1500 ppm. The yield of distillate fractions in the process is about 70%, mainly without coking. The disadvantages of the proposed process are the low yield of distillate fractions, as well as the use of expensive hardware design, due to the use of high-pressure process, and increased costs. The purpose of the invention is to develop a method for hydrogenation processing of heavy oil residues, which allows increasing the yield of light fractions of the obtained intermediates and products and reducing coking. The task is solved in that in the method for hydrogenation processing of heavy oil residues in the presence of distributed raw materials molybdenum-containing catalyst, at elevated temperature and hydrogen pressure homogenizer raw material pre-mixed with modifier, which is used as the oil fraction of secondary origin, at a temperature of 80-95⁰C, enter the molybdenum catalyst precursor and surfactant-lecithin, the resulting mixture was dispersed before the formation of stable emulsions with an average diameter of drops equal to 45-260 nm, and hydrogenation is carried out, then distillate fractions are separated from the reaction products that boil at a temperature up to 520⁰C, and the remainder that boils at a temperature above 520⁰C, and possibly return the remainder to the recycle in an amount of 5-60% at the dispersion stage. The molybdenum-containing precursor of the catalyst is promoted by Co or Ni compounds taken in the amount of 0.1-1.0 atoms for the sum of the promoter metals per molybdenum atom. The process is carried out at a temperature of 420-460⁰C and a hydrogen pressure of 3-10 MPa, with a rate of hydrogen supply to the reaction zone equal to 500-1500 nanoliters (H₂)/liter (feedstock). The reaction products are separated from the gas to produce at least 85% distillate fractions with a boiling point below 520⁰C [4]. Activation of heavy oil raw materials under chemical and mechanical action in the presence of modifiers that have affinity to asphaltenes leads to structural

changes associated with physical and chemical processes involving atoms and nanoparticles, asphaltenes in the dispersed phase of the colloid system. Homogenization and dispersion is carried out using devices by using the hydrodynamic effects of supersonic vapor-liquid flows or vibro-cavitation processes characterized by the presence of high stresses and shear rates, high-frequency flow pulsations and any other methods of effective mixing.

References:

1. Suerbaev X.A. Catalytic processes in the oil refining industry, 2002.
2. Zekel L., Krichko A., Krasnobaeva N., Shpirt M., Method for obtaining molybdenum disulfide, 1989.
3. Zolotukhin V.A. Deep processing of heavy oil and oil residues. <http://www.ngfr.ru/article.html?106>, 2012.
4. Kadiev Khusain Magamedovich, Khadzhiev Salambek Naibovich. Hydrogenation refining method of heavy oil residues, 2008.

4.2. Ethnobotanical Studies of the Medicinal Plant *Ferula Foetida L.*

Doctorkhan K. Aidarbaeva

KazNPU named after Abay, Doctor of Biological Sciences, Professor
(Almaty, Kazakhstan)

Kuralay E. Zhuzzhan

KazNPU named after Abay, 1st Year Master's Degree Student
(Almaty, Kazakhstan)

To replenish the assortment and introduce into the production of original domestic herbal preparations, the issues of finding herbal medicinal raw materials and its rational use are of particular relevance. One of the largest regions of Kazakhstan is the South Kazakhstan Region (SKO), which is characterized by a variety of landscape and climatic zones: from deserts to highlands, each of which is characterized by a peculiar complex of species. The geographical location of the region and the complex landscape differentiation of the territory led to a wide variety of plant communities and the richness of flora. So, about 50% of the plants of the whole flora of Kazakhstan and 41% of the total number of endemic Kazakhstan species grows in South Kazakhstan [1]. Among the wild-growing species there are a lot of medicinal, food, technical, "Red Book" and endemic species - *Artemisia cina*, *Allochrusa gypsophiloides*, *Liquorice*, *Scorzonera tau-saghyz*, *Ephédra equisetina*, *Salsola richteri*, *Anabasis aphylla L*, *Psoralea drupacea Bunge*, *Cistanche salsa*, *Ferula foetida L.* previously harvested, and some of them still remain industrial blanks [2–5].

The genus *Ferula L.* contains about 150 species with an ancient Mediterranean range. There are 50 species in Kazakhstan, 20 of them are endemic. According to E.P. Korovin (1961), the most ancient species is

considered to be a representative of the subgenus *Scorodosma Ferula foetida* (Bunge.) Regel, which grows in the South of Kazakhstan [1].

Ferula foetida L. is an officially recognized medicinal plant, used by official medicine. It is also included in the State Register of Medicines of the Republic of Kazakhstan and the Pharmacopoeia of several other countries.

Ferula foetida L. (*Ferula foetida* L. - family *Apiaceae*), kaz. сасыр, сасық – құрай, a perennial herb with a short growing season - ephemeroïd. In terms of its life form, it is a rosette hemicryptophyte, monocarpic, the stem is thick, stocky, about 1 m high, in the upper third branching into a thick, spherical panicle, the lower branches are alternate, the upper ones are gathered several together; leaves are soft, early withering, usually bare above, softly lowered below, basal on short and thick petioles. Blossoms and bears fruit once every 5-6 years. Blossoms in March-April bears fruit in April-May.

Ferula foetida L. is widely distributed in the forest piedmont plains and sand and gravel deserts of almost the whole of Kazakhstan [3. 8].

The plant has versatile significance. In the roots it contains an aromatic resin which has medicinal value. Among the "pharmaceutical resins" they are described under the name Assa-Fetida, it has a strong, unpleasant, garlic smell. Resin is obtained by swabbing the exposed top of the root. In addition to resin, starch is contained in the roots (up to 61.3%), which, after washing in water, is consumed by the population as food. Leaves and fruits are well eaten by sheep. Ripe fruits contain fats up to 9.5%, protein up to 22.8%, dietary fibre up to 29%, nitrogen-free extractives 34.05%, water 10.04% and ash 10.09%.

The determination of concomitant wild-growing species was carried out according to the «Flora of Kazakhstan» [3] and the «Illustrated Key to Plants of Kazakhstan» [4]. Ethnobotanical studies were conducted by questioning (questioning and verbally) the local population about the nature of the use of *Ferula foetida* L. for medicinal, food and other purposes. As a result, new data were obtained on economic use (such as spices in food and feed, etc.), as well as for treatment of diseases of the lungs and respiratory tract.

Ferula foetida famous plant in the East. It is used as a spice and since ancient times it has been used as a medicine "Assafetida" to dissolve in water and drink with roughness of the throat, chronic cough, tumors of the uvula. Intake of it enhances libido, drives urine and menstruation, helps with cold old diarrhea. For therapeutic purposes, roots are used - *ferula* tubers in dry and fresh form, tincture on vodka and decoctions on water. *Ferula* is used for dyspepsia, diabetes mellitus, neurosis, rheumatism, bronchial asthma, as an anti-inflammatory for pneumonia, anticonvulsant, choleric, for pulmonary tuberculosis, liver, kidney, syphilis, cerebral atherosclerosis, loss of strength, with reduced sexual sensation, it treats well intestinal tract.

In modern scientific medicine, it was discovered that resins have anti-inflammatory and analgesic effects. In addition, antihistamine, anti-allergic properties of "asafoetida" were revealed. Extracts of the roots and seeds of

Ferula foetida L. have a stimulating effect on the sexual activity of men. The antioxidant, anticholinesterase, anti-inflammatory, antitumor properties of *asafoetida* have been discovered. In Central Asia, it is also known since ancient times as an effective medicine for: hysteria; pulmonary tuberculosis; diabetes mellitus; liver diseases; syphilis; malignant tumors; dermatoses as wound healing externally. In homeopathy - with diseases of the liver and organs of the gastrointestinal tract. For the same purposes, the plant is used now in many countries of the world. The drug is prescribed by doctors in the form of tincture against seizures. The leaves and fruits of the *Ferula* are rich in fats and proteins – in winter they are good for food for horses and sheep.

Scientists at the Institute of Plant Chemistry of Uzbekistan have created a new drug, Ferulen, based on another species, a thinly dissected ferula for the prevention and treatment of prostatitis and prostate adenoma. Experimental studies on various laboratory animals found that the preparation "Ferulen" antiprostatic activity superior to "Prostamol", "Sinestrol" and other drugs that are imported from abroad. The introduction of this development will fully meet the needs of the republic and neighboring countries in the preparation [9]. It is likely that Kazakhstan's *Ferula foetida* L. is also promising for obtaining similar drugs.

At the Institute of Botany, scientists have developed recommendations [5] that must be strictly observed when collecting:

1. It is recommended to harvest raw materials from underground organs or to use resin when counting the roots of plants 3-4 years old and weighing at least 2.5 kg of roots. This can be determined by the outlet of the leaves. It should be in diameter of 50-60 or more, should consist of 6-12 or more rosette leaves.

2. It is strongly not recommended to harvest generative individuals (flowering or fruiting plants). They are a source of reproduction and restoration of *ferula* populations, since it is propagated by seeds.

3. After using root roots during harvesting, the incorporation of soil pits is necessary.

4. Harvesting the roots of ferula is recommended only by hand using special tools - "digging". Mechanized harvesting by plowing thickets is unacceptable, as this will violate its seed reproduction and renewal.

5. Re-harvesting of raw materials on the used array should be carried out only after an 8-10-year break - "rest" of the thickets.

Conclusions. During ethnobotanical studies of *Ferula foetida* L. in the South Kazakhstan region, it was revealed that the local population has long been using it in its everyday life for food purposes and treatment, recovery of certain therapeutic pathologies. Often, the preparation of this medicinal plant is carried out by the local population for the purpose of sale.

Literature:

1. State Plant Cadastre of the South Kazakhstan region. Book 1. Summary of species of higher vascular plants. Almaty, 2002. 314 s.

2. Baitenov M.S. Flora of Kazakhstan. - Almaty, 2001. Volume II, Generic Flora Complex. S. 156.
3. Flora of Kazakhstan. - Alma-Ata, 1961. V. 6. 6. C. 412.
4. Illustrated identifier of plants of Kazakhstan. T. 1-2. Alma-Ata, 1969; 1972.
5. Aidarbaeva D.K. Resources and ethnobotanical studies of *Ferula assa - foetida* L. Bulletin of PSU, a series of chemistry - biology, No. 1. Pavlodar, 2009. S. 19-28.
6. Kukenov M.K. Botanical Resource Science of Kazakhstan. Almaty, 1999. 160 s.
7. Botanical geography of Kazakhstan and Central Asia (within the desert zone). SPb., 2003. 424 s.
8. Safina L.K., Pimenov M.G. Ferulas of Kazakhstan. Alma-Ata, 1984. 160 p.
9. Khalilov R.M., Mamathanov A.U., Kotenko L.D. The technology for the isolation of the estrogenic preparation ferulen from the roots of the finely dissected ferula // Chemical and Pharmaceutical Journal. T. 43. No. 10, 2009. S. 40-43.

4.3. Medical Plants Growing in Zhetysu Alatau

Aknur A. Taldybay

2nd year PhD student. Abai Kazakh National Pedagogical University
(Almaty, Kazakhstan)

Ahmet Aksoy

Doctor PhD, Professor. Akdeniz University (Turkey, Antalya)

Doctorkhan K. Aidarbayeva

Doctor of biological sciences, professor. Abai Kazakh National
Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)

Abstract

The article deals with the medicinal plants found in the flora of Zhetysu Alatau, the use of raw materials and its distribution, as well as the effective use of the medicinal plants by the local population.

One of the most significant issues is the study of the useful plant's resources of Zhetysu Alatau, its current status and its effective use. The number of species of tubular plants in the natural flora of the republic is about 6000, of which more than 600 are endemic. Zhetysu Alatau is a unique mountainous region with rich and diverse nature. Zhetysu Alatau is important and is of great interest to many researchers (N.V. Pavlov, M.G. Popov, M.I. Rubtsov, V.P. Goloskolov, A.D. Jangaliyev, A.L. Tahtadjan, R.V. Kamelin, G.S. Sinytsyn, M.K. Kukenov, M.S. Baitenov, R.A. Egeubayev, D.K.

Aidarbayeva). Due to the diversity of plant species there is a variety of scientific works devoted to the different classifications given by scholars. [4]

The flora of Kazakhstan includes more than 1,300 medicinal plants consisting of more than 6,000 species of tubular plants. Such medicinal plants and biologically active substances are promising sources in officially accepted scientific medicine [2].

Medicinal, herbs for vitamin products and other useful plants in Zhetysu Alatau are mainly distributed in forest covering areas 1500 (1600) -2300 (2500) m., forest steppe 1200-1600 m. and steppes 800-1200 m.

The plant resources of Zhetysu Alatau are rich and diverse in various useful plants where is the significant place is taken by medicinal plants.

The flora of Zhetysu Alatau includes 112 medicinal families, 622 related and 2,168 species. In addition, Zhetysu Alatau is one of the richest floristic regions of Kazakhstan by the number of endemic species [7].

Most medicinal species are available in the flora of Zhetysu Alatau, such as: *Asteraceae Dumort.* (31), *Fabaceae Lindl.* (21), *Lamiaceae Lindl.* (19), *Rosaceae Juss.* (18), *Labiatae Juss.* (14), *Apiaceae Lindl.* (11), *Polygonaceae Lindl.* (11), *Ranunculaceae Juss.* (11), *Liliaceae Hall.* (6), *Papaveraceae Juss.* (5), *Berberidaceae Juss.* (5), *Araceae Juss.* (4), *Ephedraceae Dumort.* (3), *Crassulaceae DC.* (3), *Caprifoliaceae Vent.* (3), *Peganaceae (Engl) Tiegh. Ex TakhU* (2), *Grossulariaceae DC.* (2), *Chenopodiaceae Less.* (2), *Valerianaceae Dumort.* (2), *Rhamnaceae R.Br.* (2), *Alismataceae Vent.* (1), *Alliaceae J. Agardh.* (1), *Elaegnaceae Juss.* (1), *Equisetaceae Rich.* (1), *Cupressaceae Neger.* (1), *Cruciferae Juss.* (1), *Betulaceae Agardh.* (1), *Boraginaceae G. Don.* (1), *Scrophulariaceae Lindl.* (1), *Solanaceae Juss.* (1), *Malvaceae Juss.* (1), *Guttiferae Juss.* (1), *Umbelliferae* (1) are included in medicinal families.

Thus, we have found that Zhetysu Alatau is diverse in the types of medicinal plants [1, 5, 6].

Table 1 - List of medicinal plants of Zhetysu Alatau flora

No	Family	Species
1	<i>Asteraceae Dumort.</i>	<i>Tanacetum vulgare L., Tussilago farfara L., Inula helenium L., Inula grandis Schrenk., Inula britannica L., Inula caspia Blum., Rhaponticum carthamoides (Willd.) ILJIN., Chamomilla recutita (L.) Rauschert., Chamomilla suaveolens (Pursh) Rydb., Onopordum acanthium L., Achillea millefolium L., Achillea nobilis L., Achillea setacea Woldst. et. Kit., Aifredia cernua (L.) Casso. Antennaria dioica (L.) Gaertn., Anthemis tinctoria L., Artemisia absinthium L., Artemisia annua L., Artemisia austriaca Jacq., Artemisia rupestris L. Solidago virgaurea L., Solidago dahurica Kitag., Matricaria recutita L.Sp.pl., Matricaria matricarioides (Less.) Porter., Centaurea cyanus L., Cnicus benedictus L., Gnaphalium kasachstanicum Kirp., Helichrysum</i>

No	Family	Species
		<i>arenarium</i> (L.) Moench., <i>Helichrysum maracandicum</i> M.Pop.ex.Kirp., <i>Hieracium aurantiacum</i> L., <i>Lactuca serriola</i> L.
2	<i>Araceae</i> Juss.	<i>Acorus calomus</i> L.Sp. pl., <i>Arum korolkovii</i> Regel., <i>Eminium lenmannii</i> (Bunge), <i>Eminium regelii</i> Vved.
3	<i>Alismataceae</i> Vent.	<i>Alisma plantago-aquatica</i> L.
4	<i>Alliaceae</i> J. Agardh.	<i>Allium semenowii</i> Regel.
5	<i>Apiaceae</i> Lindl.	<i>Anthriscus sylvestris</i> (L.) Hoffm., <i>Aulacospermum anomalum</i> (Ledeb.), <i>Cenolophium denudatum</i> (Hornem.) Tutin, <i>Ferula caspica</i> Bieb., <i>Ferula foetida</i> (Bunge) Regel., <i>Ferula soongarica</i> Pall. ex Spreng., <i>Oenanthe aquatica</i> (L.) Poir., <i>Peucedanum morisonii</i> Bess., <i>Seseli schrenkianum</i> (C.A. Mey.ex Schischk.) M. Pimen., <i>Siella erecta</i> (Huds.) M. Pimen., <i>Sium latifolium</i> L.
6	<i>Fabaceae</i> Lindl.	<i>Astragalus onobrychis</i> L., <i>Astragalus sieversianus</i> Pall., <i>Caragana aurantiaca</i> Koehne., <i>Caragana frutex</i> (L.) C. Koch, <i>Ononis arvensis</i> L., <i>Sphaerophysa salsula</i> (Pall.) DS, <i>Glycyrrhiza uralensis</i> Fisch., <i>Trifolium lupinaster</i> L., <i>Trifolium repens</i> L., <i>Hedysarum flavescens</i> Regel et Schmalh., <i>Hedysarum neglectum</i> Ledeb., <i>Lathyrus humilis</i> (Ser.) Spreng., <i>Lathyrus pisiformis</i> L., <i>Lathyrus pratensis</i> L. <i>Lathyrus tuberosus</i> L., <i>Medicago sativa</i> L., <i>Onobrychis tanaïtica</i> Spreng., <i>Oxytropis glabra</i> DC, <i>Oxytropis lapponica</i> (Wahlenb.) J. Gay., <i>Psoralea drupaceae</i> Bunge., <i>Vicia sylvatica</i> L.
7	<i>Lamiaceae</i> Lindl.	<i>Melilotus officinales</i> (L.) Pall., <i>Melissa officinalis</i> L., <i>Mentha arvensis</i> L., <i>Mentha longifolia</i> (L.) L., <i>Origanum vulgare</i> L., <i>Amethystea coerulea</i> L., <i>Dracocephalum oblongifolium</i> Regel., <i>Dracocephalum pavlovii</i> Roldug., <i>Hyssopus ambiguus</i> (Trautv.) Iljin, <i>Hyssopus cuspidatus</i> Boriss., <i>Lamium amplexicaule</i> L., <i>Leonurus glaucescens</i> Bunge., <i>Nepeta pannonica</i> L., <i>Salvia deserta</i> Schang., <i>Salvia macrosiphon</i> Boiss., <i>Salvia sclarea</i> L., <i>Salvia stepposa</i> Schost., <i>Thymus altaicus</i> Klok. et Schost., <i>Thymus sibiricus</i> (Serg.) Klok. et Schost
8	<i>Labiatae</i> Juss.	<i>Teucrium scordioides</i> Schreb., <i>Scutellaria galericulata</i> L., <i>Marrubium vulgare</i> L., <i>Nepeta cataria</i> L., <i>Salvia deserta</i> Schang., <i>Melissa officinalis</i> L., <i>Hyssopus ambiguus</i> (Trautv.) Iljin., <i>Hyssopus cuspidatus</i> Boriss., <i>Thymus marschallianus</i> Willd., <i>Thymus sibiricus</i> (Serg.) Klok.et. Schost., <i>Thymus altaicus</i> Klok.et. Schost., <i>Thymus seravschanicus</i> Klok., <i>Thymus proximus</i> Serg., <i>Mentha longifolia</i> (L.) Huds.
9	<i>Liliaceae</i> Hall.	<i>Lilium martagon</i> L.St.pl., <i>Eremurus tianschanicus</i> Pazij et Vved., <i>Fritillaria walujewii</i> Regel., <i>Goniolimon speciosum</i> (L.) Boiss., <i>Eremurus altaicus</i> (Pall.) Stev., <i>Veratrum nigrum</i> L.

No	Family	Species
10	<i>Papaveraceae</i> Juss.	<i>Chelidonium majus</i> L., <i>Glaucium fimbriigerum</i> (Trauff.) Boiss., <i>Papaver croceum</i> Lab., <i>Papaver pavoninum</i> Schrenk., <i>Roemeria refracta</i> DC
11	<i>Peganaceae</i> (Engl) Tiegh. Ex TakhU	<i>Peganum harmala</i> L., <i>Rheum wittrockii</i> Lundstr.
12	<i>Polygonaceae</i> Juss.	<i>Polygonum persicaria</i> L., <i>Polygonum coriarium</i> Grig., <i>Polygonum hydropiper</i> L., <i>Polygonum undulatum</i> Murr., <i>Polygonum patulum</i> M. Bieb., <i>Rheum cordatum</i> Losinsk., <i>Rheum tataricum</i> L. fil., <i>Rumex confertus</i> Willd., <i>Rumex crispus</i> L, <i>Rumex maritimus</i> L., <i>Rhum wittrockii</i> Lundstr.
13	<i>Ranunculaceae</i> Juss.	<i>Paeonia anomala</i> L., <i>Paeonia hybrida</i> Pall., <i>Delphinium elatum</i> L., <i>Delphinium dictyocarpum</i> DC., <i>Delphinium cyananthum</i> Nebski., <i>Adonis vernalis</i> L., <i>Aconitum soongaricum</i> Stapf., <i>Aconitum Leucostomum</i> Worosch., <i>Rhamnus cathartica</i> L., <i>Thalictrum foetidum</i> L., <i>Delphinium elatum</i> L.
14	<i>Rhamnaceae</i> R.Br.	<i>Frangula alanus</i> Mill., <i>Rhamnus cathartica</i> L.Sp.pl.
15	<i>Rosaceae</i> Juss.	<i>Fragaria vesca</i> L., <i>Filipendula ulmaria</i> (L.) Maxim., <i>Rubus idaeus</i> L., <i>Malus sieversii</i> (Ledeb.) M.Roem., <i>Crataegus songarica</i> C.Koch., <i>Crataegus altaica</i> Bge., <i>Crataegus sanguinea</i> Pall., <i>Padus racemosa</i> (Lam.) Gilib., <i>Sorbus tianschanica</i> Rupr., <i>Sanguisorba officinalis</i> L., <i>Rosa laxa</i> Retz., <i>Rosa alberti</i> regel, <i>Rosa beggerana</i> Schrenk., <i>Rosa acicularis</i> Lindl., <i>Armeniaca vulgaris</i> Lam., <i>Agrimonia asiatica</i> Juz., <i>Padus avium</i> Mill., <i>Spiraea hypericifolia</i> L.
16	<i>Grossulariaceae</i> DC.	<i>Ribes nigrum</i> L., <i>Grossularia acicularis</i> (Smith) Spach.
17	<i>Guttiferae</i> Juss.	<i>Hypericum elongatum</i> Ldb. Fl.Alt.
18	<i>Elaegnaceae</i> Juss.	<i>Hippophae rhamnoides</i> L.
19	<i>Ephedraceae</i> Dumort.	<i>Ephedra equisetina</i> Bunge., <i>Ephedra distachya</i> L., <i>Ephedra intermedia</i> Scbrenk in C. A. Mey., <i>Monogr. Gatt. Eph.</i>
20	<i>Equisetaceae</i> Rich.	<i>Equisetum arvense</i> L. Sp. pi.
21	<i>Crassulaceae</i> DC.	<i>Rhodiola linearifolia</i> Boriss., <i>Rhodiola coccinea</i> (Royle) Boriss., <i>Rhodiola rosea</i> L.
22	<i>Cupressaceae</i> Neger.	<i>Juniperus sabina</i> L. Sp. pi.
23	<i>Cruciferae</i> Juss.	<i>Brassica junsea</i> L.
24	<i>Caprifoliaceae</i> Juss.	<i>Lonicera nummulariifolia</i> Jaub.et Spach., <i>Lonicera tatarica</i> L., <i>V. opulus</i> L. Sp. pi.
25	<i>Chenopodiaceae</i> Less.	<i>Chenopodium botrys</i> L., <i>Chenopodium hybridum</i> L.
26	<i>Berberidaceae</i> Juss.	<i>Berberis sphaerocarpa</i> Kar. Et Kir., <i>Berberis vulgaris</i> L., <i>Leontice Ewersmannii</i> Bge., <i>Berberis sibirica</i> , <i>Berberis iliensis</i>
27	<i>Betulaceae</i> Agardh.	<i>Betula pendula</i> Roth. Tent. Fl. Germ.I
28	<i>Boraginaceae</i> G.Don.	<i>Cynoglossum officinale</i> L.
29	<i>Valerianaceae</i> Dumort.	<i>Valeriana turkestanica</i> Sumn., <i>Patrinia intermedia</i> (Hornem.) Roem. et. Schult.

No	Family	Species
30	<i>Scrophulariaceae</i> <i>Lindl.</i>	<i>Gratiola officinalis</i> L.
31	<i>Solanaceae</i> Juss.	<i>Hyoscyamus niger</i> L.
32	<i>Malvaceae</i> Juss.	<i>Althaea officinalis</i> L.
33	<i>Umbelliferae</i>	<i>Carum carvi</i> L. Sp.pl.

As a result of the research, Table 1 provides 188 species from 33 families of medicinal plants found in the flora of Zhetysu Alatau. The reason we chose these species is that today these plants are of great interest in the scientific sphere. In medicine, they are often used as raw materials for the production of medicines and for the healing properties of the local population.

We describe some of the two most important medicinal plants found in Zhetysu Alatau.

Aconitum leucostomum Worosch., the perennial herbaceous plant is up to 70-200 cm tall. It has thin thread-like roots. The stems are multifaceted, small, stipulose. The leaves are large, in the form of a heart, 10-20 cm long, 20-40 cm wide, the edges of the plate are branched to 5-11 cm. Hairy inflorescence, somewhat branched, the petals are purple. It blooms in June and August and is fertile in September-October. "Allapinin", a preparation based on the alkaloid "lappaconitin, is used as an effective antiarrhythmic preparation in cardiovascular diseases. It grows in forests, meadows and on the banks of rivers and streams.

Delphinium dictyocarpum DC., the perennial plant reaches 60-100 cm in height. The stem is bare, only the lower part is covered with long hairs. Leaves are arranged in turn, pieces of round heart-shaped, bare or long-haired, divided into 5-7 rhombic parts. Simple flowers, multicolored flowers. The petals are bare, plain, bluish shade. The flower is slightly curved, the fruit has three petals, and there are hairs on the upper stems. Blossoms in June-August. In traditional medicine, the aerial flowering part of the plant is used against diseases of nervous system. It grows in steppe and dry valley meadows, in salt river areas, and among birch shrubs [4, 5].

In recent years, many plants have been on the edge of extinction as a result of purpose-free use, careless harvest, ruthless ploughing, grazing and trampling plants. Therefore, we must give priority not only to the use of medicinal plants, but also to their protection.

In conclusion, we made up a list of 33 families of medicinal plants found in the flora of Zhetysu Alatau. We have provided information on the distribution, effective use and the use of two medicinal plants. By studying and using the useful plants of this region in detail, we must then pass them on to future generations. The effective use of medicinal plants should involve not only scientists, but also the entire population in the production and protection of these plants.

List of references:

1. M.S. Baitenov. Flora of Kazakhstan. Patrimonial complex of flora. – Almaty, 2001. Manual II. – 280 p.
2. M.K. Kukenov. Botanical resource studies of Kazakhstan. - Almaty, 1999. - 160 p.
3. List of medicinal plants in Almaty region. - Almaty, 2012. - 139 p.
4. Aidarbayeva D.K. Useful plants of Kazakhstan. - Karaganda, 2014. - 286 p.
5. Atlas of areas and resources of medicinal plants of Kazakhstan. – Almaty, 1994. – 168 б.
6. N.I. Rubtsov. Plant cover of Jungar Alatau. - Alma-Ata, 1948. – 184 p.
7. V.P. Goloskokov. Flora of the Jungar Alatau. - Alma-Ata, 1984. – 217 p.

4.4. Cistanche – Perspective Medicinal Plant

Aidana Zh. Zharkynbek

Master of 1st course. Abay Kazakh National Pedagogical University
(Almaty, Kazakhstan)

Doctorkhan K. Aidarbaeva

Doctor of Biological Sciences, professor. Abay Kazakh National
Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)

Abstract

The article discusses the biological and environmental features of cistanche, as well as the significance of the provided ethnobotanical studies. Some values of Cistanche, which grows in Kazakhstan, are revealed. The field of use in folk medicine of the cystanha from the Orobanchaceae family is determined. The study shows the role of cistanche as plants with a wide range of pharmacological properties.

Keywords: *cistanche, medicinal plants, flora, ethnobotanical studies, pharmacology, herbal medicine, antioxidant.*

On the territory of the country, basically all types of landscapes of the globe are found from dry subtropics and various types of hot, deserts to high mountain tundra and glaciers. The location of such different landscapes is expressed by rich floral and faunal indicators. Currently, there are more than 6000 species of plants in Kazakhstan that belong to 1100 relatives, including 250 related excavations, which testifies to the historical formation of the Republic's flora over many years. The Republic's flora is an inexhaustible source of biologically active substances: 14% of these more than 6000 species are endemic. The level of flora diversity is not the same in different parts of Kazakhstan. The diversity and originality of flora in various parts of Kazakhstan, including in deserts and deserts, increases from West to East,

from North to South. Among them in the southern part of Kazakhstan there is a stock of numerous medicinal plants [1].

Medicinal plants are known in ancient times as a traditional method of basic treatment in folk medicine. Representatives of different Nations considered measures for the treatment of medicinal plants that have been considered useful for centuries, contributing to the prevention and treatment of various diseases. Thus, in folk medicine, the traditional method of treatment is formed as a process for all representatives of the population. Currently, new measures of treatment with medicinal plants in the pharmaceutical field are being developed and developed. In addition, a number of medicinal plants are being studied, in addition to proven useful and wild plants, a stock of medicinal plants with medicinal properties that are among the poisonous plants has been identified. However, the lack of systematic pharmacognostic analysis and, as a result, the lack of approaches to standardization limit their use in medicine. Of all the diversity of the flora of Kazakhstan, only 230 species are used in official medicine, and only 92 species are included in the State list of medicines of the Republic of Kazakhstan. Only 26% of medicinal plants (about 1500 species) have proven biological activity and are used in the pharmacotherapy of various diseases as part of complex phytopreparations and as monomaterials. Out of 667 endemics of Kazakhstan, pharmacognostic studies of representatives of domestic flora are conducted only for 20 species, and medicinal species include only 0.02% of species with a specific geographical breeding zone, an indicator of how important the study of medicinal plants [2].

In the official medicine of Kazakhstan for poorly studied and not used species, wild medicinal plants - *Cistanche salsa* (C.A. Mey) G. Beck refers to a complex chemical composition and is used as a biologically active substance in China, Korea, Japan and the United States. It is used as a source of obtaining broad-spectrum phytopreparations with antioxidant activity, as well as a means of preventing erectile dysfunction. To date, there is an increase in exports of this raw material to the Republic of China, whose reserves have been exhausted and since 2000 have been salted in the Red book of China [3, 4].

Most of the medicinal plants used in folk medicine are distributed in the wild and terrestrial desert, desert, mountain, and high-altitude areas. Therefore, most often they are detected and conducted research in adverse conditions.

Cistanche salsa (C.A. Mey.) G. Beck or succulent plant *Orobanchaceae* Vent. One representative of a relative of the holoparasitic *Cistanche*, which grows in desert or desert areas of the family. Relatives of *Cistanche* include 140 species that are distributed in the subtropical and temperate zones of the Northern hemisphere. In Kazakhstan, there are 21 species, 1 type of endemic - *Orobanche brevidens* Novopokr. (Along the pastures of the lower reaches of the Syrdarya river) [1]. A perennial herbaceous plant, the height of which reaches from 10 to 40 cm. Pile

vegetation, the middle part of the stems is full of 5 to 20 cm, the upper part is covered with pile and side pile brushes covered with scales. The flower crowns were smooth. Grow parasites, saxaul and vineyards, stuck to the root. The body is juicy, not poisonous. Propagated through seeds. In april – may, they bloom. According to the hunters, they saw that the wolves, weakened in the winter, dug up this vegetation and took their strength. Therefore, when collecting wort for medicinal properties, it is advisable to collect seeds after spraying, which allows the plant to keep in place (Fig. 1).

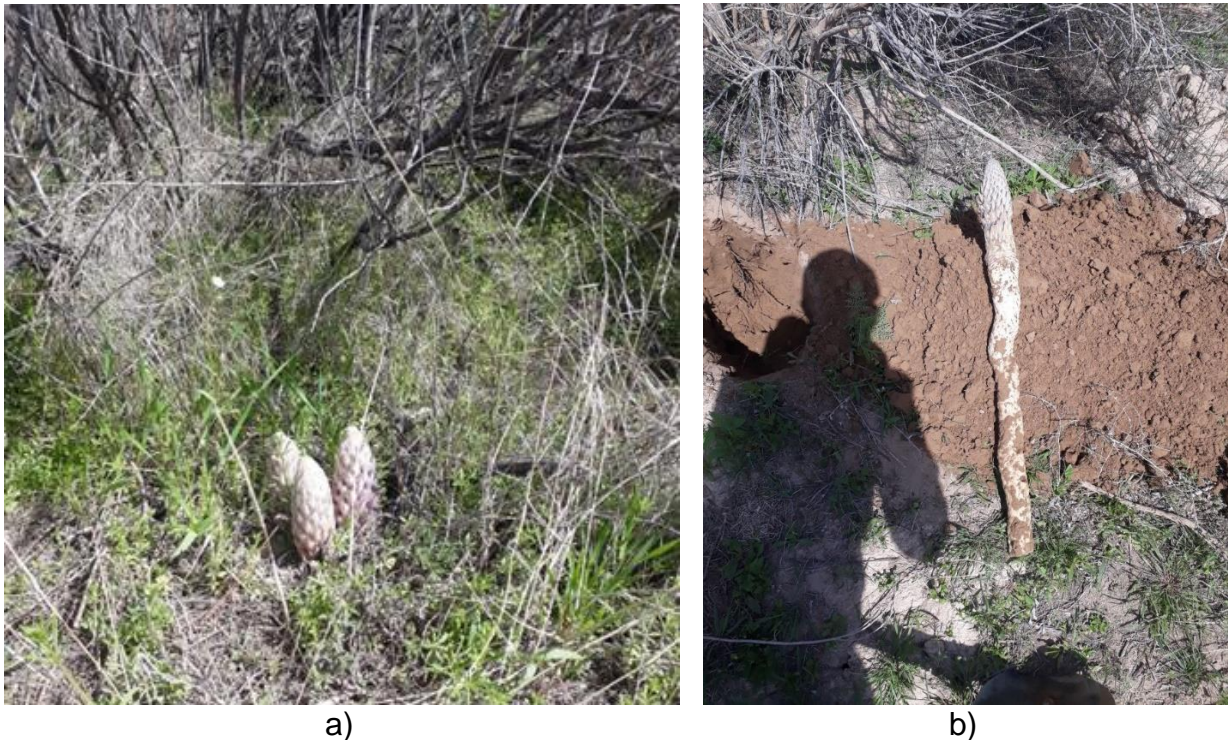

Fig. 1. a) *Cistanche salsa* grows alone, sometimes in a group (2-3),
b) *cistanche* is used as a whole, starting with a flower
(The author of the image - Aidarbaeva D. K.)

These plants are collected from the time when it blooms, the plant is fully used. There are no roots; underground parts are called the “root” among the population. However, it is not true that the underground part of plants should be called a stolon, that is, the body of plants [4]. Due to the lack of chlorophyll of these plants, nutrients and a source of water are obtained from the roots of plants in which they parasitize, since the photosynthesis process does not occur.

20 species of the *Cistanche* are common in the Mediterranean countries, in the countries of Western and Central Asia. *Cistanche* for famous representatives found in Kazakhstan can be attributed - *Cistanche salsa*, *C. flava*, *C. ambigua* and others. The most common regions are desert and semi-desert territories of Kazakhstan and Asia [1].

As a result of research by scientists of the Institute of botany and Phytointroduction, reserves of the *cistanche salsa* plant were discovered in Almaty, Zhambyl, Turkestan, and Mangistau regions. As a result of

ethnobotanical research, information was collected about the purpose for which it is used and is widely used by the local population. It turned out that the locals use this plant not only as a medicinal plant, but also as a food, since it is not a poisonous plant, and the underground part is sweet and juicy. Provides scientific information and recommendations on the importance of ethnobotanical research, rational use of plants and their conservation in place [4].

In nature, cistanche salsa is found on sandy – desert soils, in typical, saline and saline silvery soils, it grows together with such species as *Haloxylon aphyllum* (Minkw.) Iljin, *Nitraria schoberii* Pall., *Peganum garmala* L., *Zygophyllum fabago* L., *Nonea caspica* (Willd.) G. Don fil., *Krascheninnikovia ceratoides* (L.) gueldenst., *haplophyllum Bungei trautv.*, *eremopyrum triticeum* (Gaertn.) Nevski, *Halimodendron halodendron* (Pall.) Voss, *Heliotropium dasycarpum* Ledeb., *Eremurus inderiensis* (Stev.) Regel, *Alyssum desertorum* Stapf, *Ceratocarpus arenarius* L. and other species.

Treatment with medicinal raw materials has attracted the attention of mankind since the last century. Medicinal products from plant raw materials are the basis of rational therapy of the new time. Mineral substances that enter the plant body macronutrients are of great importance for both the plant body and the human body, since plants are the main source of mineral supplies. The underground part cistanche is known for its healing properties in Oriental medicine since ancient times. In particular, another important species of this breed - *Cistanche deserticola* is the main source of Chinese folk treatment, which has been recognized in folk medicine since very early years. At the same time, acclimatization works were carried out in the cistanche [5].

Today, pharmaceutical science says that the antioxygen activity of these herbal preparations is very high. This means that these substances protect the brain, as well as the nervous system that causes the body to move, from all harmful factors. A number of valuable therapeutic properties cistanche different antioxidant, anti-inflammatory and neuroprotective characteristics. According to numerous studies conducted by scientists in China and Japan, it is noted that phenol derivatives, in particular active substances, ehiacosides, acetosides and cystanosides have an antioxidant, anti-inflammatory effect. Immunostimulating activity of plants causes oligosaccharides in the composition. Under experimental conditions, rodents have demonstrated the ability to stimulate liver regeneration when exposed to hepatotoxins, as well as bone marrow cells due to experimental irradiation. It has also helped in folk medicine to improve cognitive functions (concentration of attention and mental activity), and also has a General tonic effect. Because in the composition of cistanche there are many active substances, except those that we say above. Due to these features, it has a wide range of pharmacological effects. It is for these reasons that the world has a great importance in the production of medicinal products based on

plant raw materials, but from a scientific point of view, the medicinal properties of the blade have not been studied or proven.

Currently, Kazakhstan is one of the main suppliers of medicinal plants in the world. In Zhambyl region opened its first processing plant cistanche stolon. Every year, hundreds of tons of dried raw materials are processed here, which is in demand as valuable raw materials, medicines, and cosmetic products for the production of dietary supplements around the world.

In folk medicine for therapeutic purposes are manufactured herbal cistanche, i.e. collected all the plants. It is better to prepare them in early spring or during the scattering of seeds. Collected plants are cleaned of sand, worms, as the root vegetables are sweet and juicy, they do not eat until dry. Refined Wedge raw materials are dried in the open air, in the shade. Dried plant stems are placed in paper bags, stored in dry and ventilated places. Shelf life - 2 years.

There is a lack of research on cistanche both in our country and around the world [6]. Many data on the biology and physiology of these plants were not yet accurate, and scientific research was not fully carried out. There is no last research on this issue in the CIS countries. Kobayashi H., Karasawa H., Miyase T., S. Fukushima (1984), Haihui Si, Toshiojiang Yu, S. P. Li, Yu T Wang, H. G. Chen, P. F. Tu. (2009), Yong Jianand Peng Fei Tu (2009) this is evidenced by research on the chemical composition of Japanese and Chinese teachers [7-8] . Very few qualitative and quantitative studies were conducted to determine the biochemical, physiological, morphological and genetic characteristics of natural Kazakh populations [2]. To determine the chemical composition and develop drugs based on them, raw sources rich in new biologically active substances are identified. Currently, there is a growing scientific and practical interest in the cistanche plant, which is growing in different regions of the country.

In Kazakhstan, it is very slow, they are mainly sold abroad in raw materials, including Cistanche salsa.

As a result of ethnobotanical research, it was found that in addition to the medicinal properties of these plants, it also has a nutritional value.

In order not to destroy cistanche it is necessary to effectively use and protect.

References of literature:

1. Baitenov M.S. Flora of Kazakhstan. Generic complex of flora. Volume 2 - Almaty, 2001. – 279 p.
2. Isabaev S.O. Ecological and biological features of the dubious cistanche (*Cistanche ambigua* Hoffmg yet Link) of the saxaul forests of the Moyynkum desert: synopsis. dis .... cand. of biol. sciences. - Almaty: 2010.— 22 p.
3. Lebedov TP To the methodology of collecting ethnobotanical data. // General - Biology No. 8 (169), - Petrozavodsk, 2017. - 98 – 105 p.

4. Aidarbaeva D.K. Useful plants of Kazakhstan. – Karaganda, 2014. - 290 p.
5. Kaliev B. Glossary of Plant Names. – Almaty, 2012. 362 p.
6. Tazabekov T.T., Apushev A.K., Tazabekov E.T. Soil and environment. – Almaty, 2001. – 371 p.
7. Sarsenbaev K.N., Baramysova G.T., Dzhiembaev B.Zh., Kozhamzharova L.S. New beneficial plant of Kazakhstan flora – dubious cistanche // Chemical journal of Kazakhstan. - 2009. - No. 1. - P. 5-10.
8. Zhang C.Z., Wang S.X., Zhang Y., Chen J.P., Liang X.M. 2005. In vitro estrogenic activities of Chinese medicinal plants traditionally used for the management of menopausal symptoms // Journal of Ethnopharmacology 98: 295-300.

4.5. Influence of Microclimate Parameters on the Physiological State and Milk Productivity of Cows

Gauhar Kurmasheva

master. S. Toraigyrov State University of Pavlodar
(Pavlodar, Kazakhstan)

Lyailya Bauzhanova

ass. professor of S. Toraigyrov State University of Pavlodar
(Pavlodar, Kazakhstan)

In my opinion, the microclimate in livestock premises largely affects the health of animals and their milk productivity. If it is not proportional to the optimal zoo hygienic parameters, milk yield may decrease by 10–20%, animal weight gain-by 20–30 %, and the waste of young animals reaches 30 % Creating the most optimal microclimate conditions in livestock premises also affects the working conditions of human resources, the conditions and duration of the building's operation, improving conditions and introducing modern technological equipment.

The microclimate in cowsheds is influenced by many factors, including the climatic conditions in the region, the time of year, the design features of livestock facilities, and the efficiency of the main technological processes. But especially important are the natural and climatic conditions.

It is proved that the microclimate of livestock premises is a series of constantly acting on the animal's body, which have a favorable or adverse effect on the physiological state of cows. Conditions of detention consist of the following factors: physical, chemical, biological and technological.

So, we can note that the main components of the microclimate parameters are temperature, humidity, gas composition of the air, microbial and bacterial contamination

Air temperature is one of the physical parameters of the environment that affect the state of the animal's body, especially its thermoregulation. Low

air temperature, high humidity and the speed of air movement in the room contributes to the return of heat by the animal's body by convection, which leads to a violation of the thermal balance between the environment and the body and leads to a decrease in resistance. Reducing the temperature in the premises leads to respiratory diseases, increased metabolism and heat production in the animal's body, and this in turn requires additional feed costs for energy generation, milk productivity falls. High temperatures are also undesirable, as they negatively affect the viability of the body, reducing the increase in body weight, reducing the natural resistance of the body. When high temperature is combined with high humidity and insufficient air movement in the room, the body may overheat due to a decrease in heat transfer, which also negatively affects the health and productivity of animals.

The humidity of the indoor air of livestock premises depends on the humidity of the outdoor air, on the amount of moisture released by animals, moisture introduced by watering animals, cleaning the premises with water. If optimal temperatures are maintained in livestock areas, then, as a rule, the relative humidity is in the range of 70–85 %. Because of the high thermal conductivity of humid air at low temperatures, animals lose a lot of heat, shiver and catch colds. Especially harmful effects are caused by high humidity when the air temperature rises. Moisture is also a favorable environment for the development of pathogenic microbes, fungi and mold.

Another important factor is the gas composition of the air. When animals are kept in closed, poorly ventilated buildings, a significant amount of carbon dioxide released during respiration accumulates in the air of stable premises, while reducing the oxygen content. If the outdoor air contains 0.03–0.04 % of carbon dioxide, then in animal rooms its content can reach 0.4–1 %. This amount of carbon dioxide reduces the normal metabolism of animals, their productivity and resistance to diseases.

Standards for dust and bacterial air pollution in livestock premises have not yet been developed. However, keep in mind that dust increases the cost of cleaning process elements and Windows. It can reduce the performance of heating and ventilation equipment and even disrupt its operation. Since the dust in livestock premises is mainly of organic origin, it is a nutrient medium for bacteria and fungi in the air. Dust formation decreases markedly in the transition to the liquid content of the animal.

According to the data of E.S. Prozorova, M.M. Perun, Ya.S. Stravsky, there is a certain influence on the body of cows of various meteorological factors. Fluctuations in productive and physiological parameters in the animal body corresponded to periods with low atmospheric pressure, high temperature and relative humidity.

It is proved that the influence of the microclimate on the animal body is complicated by the complex, or total impact of several environmental factors. When simultaneously changing the parameters of the microclimate, it is difficult to identify the one that affected productivity and physiological state, or served as a signal for adaptation.

Over the past years, we have accumulated significant, but contradictory experience in studying the influence of the microclimate of livestock premises on the productivity and physiological state of cows.

A common physiological way to regulate heat transfer and adapt to changing air temperature for all animal and poultry species is by narrowing and expanding subcutaneous blood vessels. In the first case, the heat transfer decreases, in the second – increases.

A feature of the metabolism of ruminants is the presence of their pre-ventricles, which affect the mechanism of thermoregulation. When exposed to high temperatures, cattle are not able to reduce the metabolic processes in the tissues, since even the rejection of feed does not stop the flow of volatile fatty acids and inorganic phosphorus from the rumen. These substances contribute to the release of free energy in the form of heat.

Thus, in the body of cows, especially highly productive, there is always an excess of heat, which provides some resistance to low temperature.

But the most important factor I highlight is the influence of temperature on the condition and milk productivity of cows, which should be considered in detail.

The closer the ambient temperature is to the body temperature of the animal, the stronger the effect of heat stress and the more pronounced its negative consequences. The animal under the influence of high temperatures tends to increase the return of heat: blood vessels expand, the pulse rate and respiration increase.

The combined effects of high temperature and relative humidity depressingly affect the clinical and physiological indicators and dairy productivity of cows. In such environmental conditions, excess heat is retained in the body, as high humidity prevents its removal with sweat and water vapor during breathing.

Animals overheat faster in conditions of high humidity and low air velocity. In cows, appetite decreases, lethargy appears, and movement is restricted.

Thus, a number of foreign researchers have shown that a decrease in feed consumption, a drop in milk yield in cows and a deterioration in milk quality indicators were observed in conditions of prolonged heat stress.

According to research of V.N. Tymoshenko, doctor of agricultural Sciences, Professor, Music A.A., candidate of agricultural Sciences, Ph.D., D.F. Kolga, PhD, associate Professor, consider the temperature of the surface of the skin in cows pauranik prefabricated reinforced concrete structures has made under the given parameters of the microclimate of 15.40 C, in buildings made of metal without insulation shelter – Lee – 15,20 C, while in buildings of steel construction with insulated roof with a more optimal environment, it was 19,60 °C or 4.2 °C, respectively of 4.40 and above.

Table 1 – Microclimate of livestock buildings in winter

Indicators	Type of building		
	Buildings made of prefabricated hollow iron-ton structures	Buildings of metal	Buildings made of metal structures with insulated roofs
End of the buildings			
Temperature air, °C	-7,6	-8,7	-4,1
Humidity is high spirit, %	92,4	94,6	77,3
Speed of movement air pressure, m / s	0,16	0,31	0,23
The Central part of the buildings			
Temperature air, °C	-8,8	-9,1	-5,6
Humidity is high spirit, %	93,8	95,2	83,9
Speed of movement air pressure, m / s	0,31	0,34	0,32

This is due to the most optimal indicators of temperature and humidity conditions. In buildings made of metal structures without roof insulation and from prefabricated semi-frame reinforced concrete structures, there is an increase in the time for feeding in order to replenish the amount of heat for animals, an increase in the time for movement and, consequently, a reduction in the time for their rest in boxes.

Table 2 – Results of time-based observations in winter

Building type	Time spent by animals by type activities, %			
	feeding	standing	lying	moving
Buildings made of prefabricated semi-frame reinforced concrete structures	24,2	33,7	23,9	18,2
Buildings made of metal structures	26,6	29,7	23,6	20,1
Buildings made of metal structures with insulated roof	23,9	32,5	24,5	19,1

The relative humidity in buildings made of precast semi-frame reinforced concrete structures during the transition period was 77.1 % in the end part of the building, 79.3 % in the Central part of the building, which is 4.9–6.3 % and 2.9–4.3 % higher, respectively, than in buildings made of metal structures.

Table 3 – Microclimate of livestock buildings during the transition period

Indicators	Building Type		
	Buildings made of prefabricated semi-frame reinforced concrete structures	Buildings made of metal structures	Buildings made of metal structures with insulation roof
End of the buildings			
Temperature air, °C	7,4	6,3	8,1
Air humidity, %	77,1	72,2	70,8
Speed of movement air pressure, m / s	0,36	0,44	0,42
The Central part of the buildings			
Air temperature, °C	7,6	6,7	8,7
Air humidity, %	79,3	76,4	75,0
Air speed, m / s	0,29	0,41	0,38

The air temperature in the studied livestock buildings was almost at the same level: in the end part of the building in the range of 6.3–8.10 °C, in the Central part – 6.7–8.70 °C. The difference in air velocity was also not significant.

The temperature of the skin surface in cows was almost at the same level, both in buildings made of metal structures and in buildings made of prefabricated semi-frame reinforced concrete structures and amounted to 27.8 to 29.40 °C during the research period.

Japanese scientists proved that when the air temperature in the cowshed increased from 5.1–20.1 to 22.5–27.0 °C, the milk yield of cows increased from 21.9 to 23.2 kg per day, but the content of calcium, phosphorus, sodium and other macro- microelements in milk was lower than at the optimal temperature.

Research shows that the greatest deviations from the norm in terms of microclimate parameters were observed in a four-row cowshed compared to a two-row one, but in both buildings the temperature (23 and 18°C) and relative humidity (89 and 90%) did not correspond to the optimal ones. The animals experienced heat stress – their pulse rate increased to 101–121 beats per minute, and their respiratory rate increased to 60 times per minute. At the same time, the average daily milk yield of cows placed in a four-row cowshed was 8.3% less compared to the milk yield of cows in a two-row room.

Increasing the optimal air humidity in barns by 10% reduces the milk yield of cows by 9–12%. When fattening animals, high relative humidity leads to an increase in feed costs by 20–35% and a decrease in the average daily increase in live weight by 15–25%.

As it is proved, it is possible to say with firmness that under the action of high temperatures, dry air increases heat transfer, which helps to prevent overheating of the body. But at extremely low relative humidity (30–40 %),

the resistance of the body decreases due to the drying of the mucous membranes of the oral cavity and upper respiratory tract.

According to studies that were conducted earlier, we can say that low temperatures also have a certain effect on the body of cattle: both young and adult animals. For cattle, the lower critical temperature is, 0–5,0°C.

When the air temperature is less than critical, it is no longer possible to maintain heat in the body by reducing heat transfer, and the animal is forced to increase its metabolism by trembling its muscles in order to generate heat. Under the influence of low temperature, the smooth muscle fibers of the skin are reduced, and therefore the covering hair rises, the amount of air in the wool increases, which increases the heat-protective properties. In addition, the animals slow down the pulse and deepens breathing.

It was also experimentally proved that the comparison of the tethered and unbound-boxed cowsheds for keeping dairy cows in winter revealed unfavorable air conditions in the premises of unbound keeping.

In January, the air temperature in the non-tethered cowshed was 5.8°C, which is 38.0% lower than in the tethered cowshed. With a free-box content, the relative humidity of the air was 3.0% higher than normal, and the speed of movement was twice as high as the zoo hygienic norm (0.60 m/s). At the same time, the milk productivity of cows placed in the cowshed of the loose-box method of keeping was lower by 14.6 % compared to the milk yield of cows that were tethered.

When comparing the physiological parameters of cows placed in barns with a tethered and non-tethered box system, it turned out that the body temperature of animals is slightly higher with the tethered system, and the pulse and respiratory rate – with a non-tethered box system.

In addition, the microclimate is influenced by: design, planning solutions, materials enclosing structures of buildings and landscape, state of the environment: temperature and external humidity, speed and wind direction, diurnal changes in temperature and humidity outdoor air temperature and humidity according to seasons. Making mistakes in the design of farms, complexes and various deviations in order to save money in the construction and reconstruction of buildings leads to a violation of the parameters of the microclimate in the premises, that is, to changes in the conditions of maintenance. Suboptimal microclimate can lead to a violation of the interaction of the animal's body and the air environment.

The proving point may be that, under equal conditions, the dairy productivity of cows varies to a certain extent depending on the seasons of the year. Based on research, we can note that fluctuations are observed in the amount and composition of milk. Specifically studied changes are observed in the content of fat and protein in milk, casein and lactose.

According to the research that was considered earlier, it can be said that the most optimal and effective physiological state and milk productivity of cows is the content in the linked system.

References:

1. Barabash, V.I. Adaptation of Bychkov when changing the method of maintenance / V. I. Bara-bash // Zootechny. – 2006. – № 7. – P. 20–26.
2. Belookov, A.A. Influence of different methods of litter application when keeping calves in unheated premises on their behavior and productivity / A.A. Belookov, M.F. Yudin // Information leaflet of Chelyabinsk. – 2003. – no. 83 – 235 p.
3. Baroev, T.R. Local microclimate system for young animals / T.R. Baroev // Mechanization and electrification of agriculture. – 2001. – № 2. – P. 11–13.
4. Galkin, M.M. Microclimate of livestock premises / M.M. Galkin, L.G. Tatarov // Bulletin of the Ulyanovsk state agricultural Academy. – 2009. – № 1 (8). – P. 64–66.
5. Zoogenic / I.I. Kochish [et al.]. – SPb: LAN, – 2008. – 464 p. 58. Zoogiena with the basics of designing livestock facilities. Normative and reference materials / comp.: L.A. Shuvalova, G.N. Burdov. – Izhevsk: FGOU VPO Izhevsk gsha, – 2009. – 156 p.
6. Izhboldina, S. N. the Role of microclimate in the productivity of cows / S. N. Izhboldina, M. R. Kudrin // animal Husbandry of Russia. – 2011. – № 5. – P. 33–34.
7. Kudrin, M. R. Microclimate and its significance / M. R. Kudrin, S. N. Izhboldina // agrarian science. – 2011. – № 9. – P. 15–16.
8. Hart, K. D. Influence of milking frequency on the behavior and productivity of lactating dairy cows / K. D. Hart, B. V. McBride, T. F. Duffield, T. J. DeVries // Journal of dairy science. – 2013. – № 9. – DOI have:10.3168 / DJ. 2013–6764.
9. Kume, S. influence of the hot environment on the content of basic mineral substances in milk / S. Kume, S. Takahashi, M. Kurihara // Japan. J. Zootechnic. – 1989. – Vol. 60. – № 4. – P. 341–345.

4.6. Requirements for the Organization of Drinking Regimes in Schools of Atyrau Region

Nina M. Ospanova

Master of Kazakh Medical University of Continuing Education
(Almaty, Kazakhstan)

Dinara A. Ospanova

Doctor of Medical Sciences, Kazakh Medical University of Continuing Education (Almaty, Kazakhstan)

In the implementation of state sanitary and epidemiological surveillance of child and adolescent institutions, in order to prevent the occurrence of group diseases in children's groups, the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan pays special attention to the supervision of the

organization of the drinking regime. A pilot project has been carried out to strengthen schools that promote health and school medicine services in Kazakhstan. The overall goal of the pilot project is to strengthen the health and well-being and prevent group diseases among school-age children in Kazakhstan by strengthening schools that promote health and school medicine services.

Water is the largest "food product" in the diet of children and adolescents, the universal substance without which life is impossible, and an indispensable component of all living things. A definite and constant water content is one of the necessary conditions for the existence of any organism. The role of water in the baby's nutrition is very large, since all the most complex life processes of the body occur in the aquatic environment. The need for it depends on the quality and quantity of food, ambient temperature, etc. Both a sharp restriction and an excess of its consumption are equally harmful to the child's body. A sharp lack of water is more difficult to tolerate than a deficiency of any food substance. It is necessary for the normal course of metabolism, maintaining body temperature, hematopoiesis, and excretory function of the kidneys. Water is involved in the regulation of body temperature: released later, it evaporates, and, cooling the body, protects it from overheating [1, p. 3].

Water metabolism in children is very mobile, because of which it is easily disturbed. Inadequate water consumption disrupts normal life: fatigue appears, performance decreases, digestion and assimilation of food are disrupted, and the course of biochemical reactions slows down. Hematopoiesis is also disturbed - blood viscosity increases, which creates the conditions for the formation of blood clots. Dehydration negatively affects the most important functions of the body, weakening it and making it vulnerable to disease.

All this indicates that children need constant replenishment of costs and water losses. The water received in the form of drink and food covers the need for water in children and adolescents. The need for a child's body in water is relatively higher than that of an adult. So, if an adult relies on 40 ml of fluid per day for 1 kg of weight, then for children aged 3 to 7 years - 60 ml, from 7 to 14 years old - 50 ml per 1 kg of weight. This amount also includes the liquid in the diet [2, p. 6].

The availability and quality of drinking water determines the health of students and the teaching staff. The lack of clean water and sanitation is the main cause of the spread of intestinal infections, hepatitis and diseases of the gastrointestinal tract, the risk of "water-dependent pathologies" increases and the effect on the human body of carcinogenic and mutagenic factors increases. Up to 20% of all diseases can be associated with poor water quality. In some cases, the lack of access to clean water and sanitation leads to massive diseases and the spread of epidemics.

The main reason for the low quality of water coming from centralized water supply sources is the deterioration of communications and equipment and outdated treatment methods.

The poor condition of water supply, wastewater and wastewater treatment systems is associated with inadequate funding, the lack of major repairs at school and in water supply and sanitation systems, in particular. Therefore, to meet the water demand in institutions for children and adolescents, it is necessary to properly organize the drinking regime.

When using units with dosed bottling of drinking water packaged in a tank, it is planned to replace the tank as necessary, but the manufacturer for the shelf life of the opened water tank stipulates not less than what. Processing of metering devices is carried out in accordance with the operational documentation (instructions) of the manufacturer.

In accordance with the sanitary and epidemiological requirements for catering for students in secondary schools, institutions of primary and secondary vocational education, educational institutions should provide for centralized provision of students with drinking water that meets the hygienic requirements for water quality of centralized drinking water supply systems. The drinking regime in an educational institution can be organized in the following forms: stationary drinking fountains; water packaged in containers. Students should have free access to drinking water throughout their stay in the educational institution. Constructive solutions of stationary drinking fountains should provide for a restrictive ring around a vertical water stream, the height of which should be at least 10 cm. When organizing a drinking regime using bottled water, the educational institution must be provided with a sufficient amount of clean dishes (glass, earthenware - in the dining room and disposable cups - in training and sleeping rooms), as well as separate marked trays for clean and used glass Noah or earthenware dishes; containers - to collect used disposable tableware. When using units with dosed bottling of drinking water packaged in a tank, it is planned to replace the tank as necessary, but at least once every 2 weeks.

In the absence of centralized water supply in the village, the organization of students' drinking regime is carried out only with the use of water packaged in containers, subject to the organization of control over the bottling of drinking water. Bottled water supplied to educational institutions must have documents confirming its origin, quality and safety.

The heads of educational institutions must:

- organize drinking regimen for children and adolescents in accordance with sanitary and epidemiological rules and regulations;
- identify officials responsible for organizing the drinking regime of children and adolescents; include in their official duties a clause on responsibility for organizing the drinking regime of children and adolescents in accordance with sanitary and epidemiological rules and regulations;

- carry out the purchase of drinking water packaged in containers only under contracts concluded by the heads of educational institutions with suppliers;
- strengthen production control over the implementation of sanitary and epidemiological rules and standards;
- ensure free access for children and adolescents to water during their entire stay in an educational institution [3, p. 5].

Thus, the main problem in the supply of clean water can be attributed to the lack of technical solutions, in particular for the supply of clean water for schoolchildren, to ensure emergency protection of water supply and sanitation systems. In order to achieve the required quality of water supply, the school requires the installation of additional water treatment systems, including drinking water fountains, water filtration systems.

References:

1. Табергенова А. Специальные социальные услуги – новое направление социального обслуживания / <http://newtimes.kz/opinion/5705-spetsialnye-sotsialnye-uslugi-novoe-napravlenie-sotsialnogo-obslyzhvaniya>.
2. Санитарные правила «Санитарно-эпидемиологические требования к объектам образования», утвержденные приказом министра здравоохранения РК от 16 августа 2017 года № 611.
3. СанПиН 2.1.4.1116-02. Питьевая вода. Гигиенические требования к качеству воды, расфасованной в емкости. Контроль качества.

4.7. Prevention of Posture Disorders by Means of Health-Improving Physical Education in Children of Primary School Age

Aidar B. Kushchanov

Master of Makhambet Utemisov West Kazakhstan State University
(Uralsk, Kazakhstan)

Gulmira N. Kadirova

PhD in Agricultural Sciences, Makhambet Utemisov West Kazakhstan
State University (Uralsk, Kazakhstan)

According to the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan, about 50% of students have defects in the development of the musculoskeletal system. The main reason for this is a lack of motor activity. Since the beginning of school, active activity has fallen by 50% and further, unfortunately, continues to decline.

The source of health, a healthy lifestyle, healthy habits from early childhood are in the family. Since the current generation of children spends a large amount of time at the TV and computer monitors, posture worsens even before the child goes to school, i.e. at preschool age. To give a good

upbringing and raise a child healthy and smart is a difficult task, the solution of which requires enormous knowledge, skills, care, attention, hard work, concentration, perseverance, patience, etc. Hardening of the child, gymnastics, massage is of great importance. Timely action will prevent the formation of incorrect posture in the child. Children with altered posture, as is customary, spend little time in the fresh air, are inactive, eat poorly. Children with altered posture are at risk for the study of orthopedic pathology of the spine, because this leads to various violations from the work of internal organs.

With the beginning of the regular schooling process for children, the static element prevails. In primary school, children spend 4 to 6 hours at their desks. Therefore, the static performance of students is small, because they get tired relatively quickly. This is manifested in the deformation of the posture, in the difficulty of motor activity, a decrease in attention and academic performance. The state of movement also becomes a difficult task for students [1, p. 78].

Establishing the reasons for the change in posture is one of the main tasks of medical control. The research problem is that at present primary school children with a change in posture are becoming larger every year.

Posture - the usual position of the body when sitting and standing, moving. It is laid from early childhood, depending on the type of spine, its uniform development and muscle tone of the body.

Posture is a skill, without any effort, to hold the desired position in any position: sitting position, while moving, during games. The head and body with the correct posture in motion arrive on the same vertical line, the shoulders are deployed and slightly lowered, they are on the same level, the shoulder blades are pressed, the chest is slightly convex, the stomach is pulled in, the bends of the spine are normally depicted, the legs are straightened in the hip and knee joints. With proper posture, the most successful working conditions are formed for all internal organs; vigorous activity is the most natural, economical and gives good results [2, p. 26].

Violated posture negatively affects the functioning of internal organs: the heart, lungs, gastrointestinal tract fail, the vital volume of the lungs decreases, metabolism is disturbed, headaches increase, fatigue increases, appetite disappears, the child becomes passive, indifferent, lethargic, indifferent to others.

The main sign of a change in posture is a stoop, in which the cervical bend of the spine increases, the lumbar is flattened, the chest is hollow, the shoulders partly leaned forward and lowered, the shoulder blades are divorced, the head is lowered, the legs are often bent at the knees, and the arms hang along the body. Not all parts of the body are affected. Three degrees of change in posture are distinguished.

The first degree - muscle tone is impaired. When a person is straightened, all changes in posture disappear. Changes are quickly corrected with regular corrective gymnastics [3, p. 57].

The second degree - disorders in the ligamentous apparatus of the spine. Violations are corrected only in the case of prolonged exercises in corrective gymnastics under the supervision of medical workers.

The third degree - it is characterized by strong violations in the bones of the spine and intervertebral cartilage. Violations of this type require special orthopedic treatment. To avoid such changes in posture, it is necessary to carry out preventive measures from an early age that contribute to the correct development of the child's musculoskeletal system.

Posture formation generally begins at the age of 6–7 years. It is carried out, taking into account age-related manners, the quality of development of students. Students aged 6–9 years are at the stage of rapid biological development and active study of various types of school activities. Because of this, in the lower grades, education is aimed at assimilating knowledge of correct posture and preventing the negative effects of routine positions and a calm regime inherent in working in schools.

As well as other skills, maintaining the correct position when walking, carrying out work while standing or answering at the blackboard, during long classes at school or at home during homework requires constant and regular repetition. The formation and assimilation of active skills that form the students' posture occurs slowly and for a long time from an early age. The reasons for the change in posture is also the fact that parents very early try to put the child, fencing it with pillows, wear it incorrectly on their hands, try to put the baby on its feet ahead of time, regularly hold their hands for a walk [4, p. 21].

Such negative aspects include others: infrequent restraint of vigorous activity, an increase in the static load, which is associated with a forced working position, when a portfolio with heavy educational supplies is carried in one hand. The habitual position of the body contributes to the change in posture: sit, hunched over and bend the spine in its chest and lumbar regions; stand resting on one leg; walk with your head down, shoulders lowered and your shoulders forward.

At school age, the energetic development of the body begins, which responds sensitively to both negative health reasons and positive ones, namely to physical education exercises.

Correctly drawn up students' motor routine improves physical fitness and improves school performance.

The most effective and effective way for children with changes in posture and correction of curvature of the spine is exercise physiotherapy. Modern preschoolers and primary schoolchildren spend too much time on TV screens, computer monitors, in school lessons and homework. Not only the beauty and harmony of the figure depends on the overall physical development, but also the health of many internal organs.

At the age of about 7 years, with the rapid development of the skeleton, muscle mass increases slightly. Children seem taller and slimmer, extended. However, a lack of muscle development contributes to a weak spine that

does not have muscle support. It becomes unprotected and weak for the formation of bends, which are characteristic of normal physiology [5, p. 39].

It is customary to distinguish two types of violations. This is a curvature of the spine in the sagittal region - stoop, flat, round back, etc. and changes in the frontal plane - scoliosis.

As a result, the child's volume of respiratory movement's decreases, the digestive tract and the cardiovascular system are disrupted, and myopia often develops.

To prevent postural defects, the spine needs a powerful muscle corset. This is the name of the muscles surrounding the vertebral column: they support the flexible bone organ in an upright position, return the vertebrae to their physiological state after work (bending, lifting weights, etc.), and they play a role in shock absorbing shocks during movement, jumping, and running. With undeveloped back muscles, an adult has many diseases associated with vertebral displacement.

Systematic physical exercises along with the mandatory observance of the daily routine is a proven preventive measure against injuries and numerous diseases, in particular the cardiovascular system, musculoskeletal system, etc. They help to attract vital body functions, speed, endurance, flexibility, strength, dexterity, instilling such qualities as perseverance, perseverance, activity, concentration, organization, to be confident.

References:

1. Алферова, В.П. Как вырастить здорового ребенка / В.П. Алферова.: – Л.: Медицина, 1991. – 416 с.
2. Горбачев, М.С. Осанка младших школьников // Физическая культура в школе/ М.С. Горбачев.: 2005. – 8. с. 25 – 28.
3. Моргунова, О.Н. Профилактика плоскостопия и нарушение осанки в ДОУ / О.Н. Моргунова.: – Воронеж: ТЦ Учитель, 2005. – 109 с.
4. Похачевский, А.Л. Частная лечебная физическая культура. Методические указания к изучению раздела «Лечебная физическая культура», часть 2 / А.Л. Похачевский.: ВГПУ «Русь», 2003 г., с. 35.
5. Черная, Н.Л. Нарушение опорно-двигательного аппарата у детей. Учебное пособие / Н.Л. Черная.: – Ростов на Дону: Феникс, 2007. – 160 с. (Серия «Медицина для вас»).

4.8. Оценка биологического разнообразия съедобных грибов в лесных экосистемах регионов Казахстана

Гульнар Сабитовна Айдарханова

асс. профессор кафедры биологических наук, доктор биологических наук. НАО «Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина» (г. Нур-Султан, Казахстан)

Талгат Сагидоллаевич Абжанов

PhD, старший преподаватель кафедры «Лесных ресурсов и лесного хозяйства». НАО «Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина» (г. Нур-Султан, Казахстан)

Аннотация

В статье приведены оценочные характеристики биоразнообразия недревесной побочной продукции леса на примере съедобных грибов в лесных экосистемах различных регионов республики. В современных социально-экономических условиях использование лесных ресурсов (грибов, ягод, пищевых, лекарственных и кормовых растений и др.) имеет особую актуальность, т.к. они, как сырье, представляют собой определенный источник дохода. По данным ФАО известно, что во многих регионах мира побочная лесная продукция является основным источником получения сырья для приготовления пищи в большинстве развивающихся стран, кормов для животных, дополнительных компонентов пищи из лесных ягод, съедобных грибов, лекарственных трав, продовольственных продуктов, обеспечивающих сезонные доходы.

Ключевые слова: *побочное пользование лесом, биоэкологический мониторинг, съедобные грибы*

Введение

Комплексное использование лесных ресурсов предусматривает заготовки не только древесной продукции, но и недревесных ресурсов, которыми богаты леса. Съедобные грибы, являющиеся важными пищевыми продуктами, составляют важную часть натуральных природных ресурсов.

В Казахстане микологические исследования не имеют приоритетности как в других регионах мира в силу специфики питания населения. Анализ имеющейся литературы показывает, что проблемы изучения грибов, в том числе съедобных, носят рекогносцировочный характер и зависят от многих факторов, ведущим из которых является наличие научных кадров и технической базы. В работе приведен краткий очерк микологических исследований в Казахстане. Авторами отмечено, что значительные работы выполнены М.К. Зилингом (1928), Кравцевым Б.И. (1933), Лавровым Н.Н. (1948, 1951). Известно, что специальные сборы микологического гербария осуществлялись С.Р. Шварцман (1947), А.М. Соловьевым (1961), М.П. Васягиной и З.М. Бызовой (с 1958), С.А. Абиевым (с 1978). Итогом многолетних исследований стало издание «Флоры споровых растений Казахстана» (1956-1985), где описаны как широко распространенные, так и редкие, новые виды грибов на большей территории республики: Казахстанской части Алтая, территории ленточных боров, Западной и Средней Сибири, Алма-Атинской зоны, отдельных районов Северного и Центрального Казахстана. В последнее десятилетие в Казахстане в области микологии ведутся фундаментально-прикладные рекогносцировочные исследования по идентификации, морфометри-

ческому описанию, систематизации грибов разных регионов, преимущественно в Центральном, Северо-Восточном Казахстане [1, 2].

Скудная информация о биоразнообразии съедобных грибов в разных регионах Казахстана, о масштабах заготовки и переработки грибной продукции не позволяет разработать критерии и принципы их рационального использования. Актуальность исследований о продуктивности съедобных грибов на лесных территориях Казахстана вызвана необходимостью оценки состояния качества различных типов лесов, определения ресурсного потенциала съедобных грибов, обеспечивающих устойчивость лесных и сельских территорий регионов республики. Местом проведения исследований были наиболее грибоносные территории республики, на которых расположены лесные экосистемы: Акмолинская, Восточно-Казахстанская, Костанайская и Туркестанская области. Впервые в работе представлены сравнительные данные по определению биоразнообразия съедобных грибов, зависимости их распределения от типа леса [3, 4].

Материалы и методы исследований

Для сбора съедобных грибов в лесных экосистемах были организованы экспедиционные выезды в регионы Казахстана (Акмолинская, Восточно-Казахстанская, Костанайская, Туркестанская области) и проведены полевые обследования биоэкологических условий их распространения в летний период 2019 г. На рисунке 1 показана карта-схема маршрута экспедиционных полевых исследований, разработанный на период исследования. Первичная информация о времени массового сбора грибов, местоположении грибоносных территорий была собрана у специалистов из территорий лесхозов исследуемых регионов. Отобранный материал разбирался в помещениях лесхозов, регистрировался в полевом журнале, образцы снабжались этикеткой. В лабораторных условиях проводили идентификацию до вида (по определителям), делали анализ распределения для различных видов в зависимости от типа лесов. Обследованию подверглись участки лесных территорий, растительное сообщество лесных экосистем на предмет изучения видового состава, встречаемости, урожайности съедобных грибов. В общей сложности исследования выполнены на 5 учетных площадках Акмолинской, 7 площадках Восточно-Казахстанской, 4 площадках Костанайской, 4 площадках Туркестанской областей.

В местах проведения полевых работ на каждой учетной площадке закладывались ключевые участки размером 10*10 м², на которых проводились экологические, геоботанические, лесотаксационные исследования. Исследования проводились в соответствии с общепринятыми методами, разработанными в мировой научной практике.

Рисунок 1 – Схема маршрута экспедиционных выездов проведения полевых исследований

В период выполнения полевых работ отобраны 21 видов съедобных грибов с наиболее грибоносных площадей в заданном регионе. Методы лесотаксационного обследования изучаемых лесных биогеоценозов были использованы для полноты характеристики видового разнообразия макромицетов. Исследования проведены в соответствии с Основными положениями ведения лесного хозяйства и лесоустроительных исследований [5-7]. На выбранной площади изучались основные соотношения доминирующих видов съедобных грибов и характер их распределения, уточнялась приуроченность видов макромицетов к определенным лесорастительным условиям, глазомерно оценивалось проективное покрытие травянистыми растениями.

Результаты исследования и их анализ

Анализ видового разнообразия съедобных грибов проводился в местах наибольшего сбора и заготовки в регионах республики.

Для проведения наблюдений и сбора материалов в ходе исследования экспедиционно-полевые выезды организованы в лесничества 4 областей, славящихся значимой грибоносностью. В таблице 1 представлена краткая характеристика учетных площадок с указанием их ландшафтно-географических особенностей

Как видно из материалов полевых обследований местности, большая часть лесных территорий располагается на низинных участках, у подножья гор и межсочных долин, кроме горных лесов восточной части республики. На большей территории лесов отсутствуют источники антропогенных воздействий, что обуславливает сохранность биоразнообразия лесной растительности и животного мира. Лесотаксационные особенности учетных площадок характеризуются рядом особенностей. На рисунке 2 показаны фрагменты полевых

исследований в различных лесничествах. На учетных площадках Акмолинской области господствует сосна обыкновенная, где возраст культур составляет 40 лет, средняя высота насаждений 10 метров, средний диаметр насаждений 14 см. Тип леса на данной участке С2, бонитет 3. Культур под пологом леса нет. При сборе съедобных грибов на территории лесных массивов Акмолинской области установлено наличие 14 видов. На рисунке видны наиболее распространенные виды, заготавливаемые местными жителями: *Bolétus edúlis*, *Lactárius torminósus*, *Lactarius resimus*, *Cantharēllus cibārius*, *Suillus luteus*, *Suillus variegates*, *Armillaria mellea*, *Leccinum scabrum*, *Russula delica*, *Leccinum aurantiacum*, *Lactarius deliciosus*, *Lepista nuda*, *Tricholoma terreum*, *Agaricus campestris*.

Таблица 1 – Характеристики исследовательских площадок

Обл.	Наименование лесничеств, населенных пунктов	Географические координаты, с.ш./в.д.	Высота над уровнем моря, м	Тип леса	Источники антропогенного воздействия
Акмолинская	Бармашинское	53°00'95"с.ш. 70°21'34"в.д.	380	сосняк зеленомошный	отсутствуют
	Каражарское	51°24'59"с.ш. 71°72'40"в.д.	385	сосняк свежий	зоны отдыха в окрестности г. Нур-Султан
Восточно-Казахстанская	Черноубинское	50°22'25"с.ш. 83°55'44"в.д.	1152	пихтач травяно-папоротниковый моховой	отсутствуют
	Пригородное	50°22'25"с.ш. 83°55'44"в.д.	1041	смешанный	значимые источники отсутствуют, стихийные пастбища
	Журавлихинское	50°22'25"с.ш. 83°55'44"в.д.	1083	пихтово-березовый	действующие и закрытые месторождения
Костанайская	Басаманское		410	сосняк	отсутствуют
Туркестанская	равнины в поймах рек между г.Шымкент, г.Арысь	42°05'22"с.ш. 68°58'38"в.д.	590	смешанные редколесья подножья гор и межсопочных долин	автомагистрали, железнодорожные линии, стихийные пастбища

Как показали наши наблюдения, на исследуемой площади растет сосна обыкновенная, возраст культур составляет 40 лет. Лесной массив создан способом посадки лесных культур. Сосновые леса (мертвопокровные, зеленомошные, лишайниковые, травяные, кустарниково–травяные) и редколесья с петрофитно–степными видами

встречаются в низкогорных лесах области. Аспект зеленый. Проективное покрытие - 75-85%. Средняя высота насаждений - 10 метров, средний диаметр насаждений - 14 см. Тип леса на участке - С2, бонитет - 3. Культур под пологом леса нет.

Обследованные учетные площадки в Восточно-Казахстанской области расположены на горных склонах в различных типах лесов: сосняках, пихтово-березовых лесах с разнотравьем, смешанных, еловых, пихтовых с примесью кедра. Тёмнохвойные пихтовые и кедровые леса зелёномоховые и травяные встречаются в северо-западной части. В нижней части лесного пояса обычны лиственнично-еловые леса. Светлохвойные лиственничные леса с господством лиственницы сибирской распространены в умеренно влажных условиях Казахского Алтая. Кроме горных регионов, сосновые леса на песках встречаются в Тургайском регионе и Прииртышье.

Рисунок 2 – Общий вид учетных площадок при сборе съедобных грибов в лесхозах обследованных областей

В Костанайской области учетные площадки расположены на равнинных территориях, примыкающие к естественному лесу. Леса относятся к типу сосняков лугово-степных с господством сосновых (40-45 лет) с примесью березовых (80-90 лет) деревьев. Аспект зеленый. Проективное покрытие 85-90%. В травостое отмечены *Agropyron cristatum* (L.) Gaertn, *Poa pratensis* L., *Plantago lanceolata*, *Astragalus*

dánicus Retz., Vicia cracca L., Trifolium repens L., Nonea pulla (L.) DC, Ranunculus polyanthemos L., Artemisia glauca Pall. ex Willd.

В регионах южного Казахстана отсутствуют ярко выраженные леса. Климат и гидротермический режим меняются в сторону тепла и сухости. Растительность экосистем в регионе представлены полукустарничками и кустарниками, отличаются малым видовым разнообразием, небольшим проективным покрытием (35-50%) и господством засухоустойчивых видов ксерофитов и гиперксерофитов.

Результаты определения видового биоразнообразия грибов показаны на рисунке 3. Общая характеристики видов по изученным участкам сведены в таблицу. Результаты выполненных исследований показывают, что наибольшее видовое разнообразие грибов наблюдалось в старовозрастных лесах со сложной структурой древесного полога и разнопородным составом (сосняк разнотравный (более 100 лет). Наименьшее число видов грибов отмечалось в чистых, сомкнутых древостоях, где лесные фитоценозы наиболее простые по структуре, однородные по экологическим условиям. Видимо, высокая экологическая емкость и видовое разнообразие различных стадий древесных насаждений способствует развитию микобиоты. Биотопическое доминирование условий обитания грибов, устойчивость микобиоты к возрастным изменениям древостоя было характерно для лесных территорий Восточно-Казахстанской, Акмолинской областей. Возможно, в остальных биотопах количество видов может различаться, но экспедиционные выезды и сбор материалов не совпал с периодами массового созревания грибов и нами не был охвачен пик грибного сезона. Как показано на рисунке 6, по представительности видов съедобных грибов регионы могут быть расположены по убывающей в следующем порядке: «Восточно-Казахстанская (19 видов, 41%) – Акмолинская (14 видов, 31%) – Костанайская (7 видов, 15%) – Туркестанская (6 видов, 13%)».

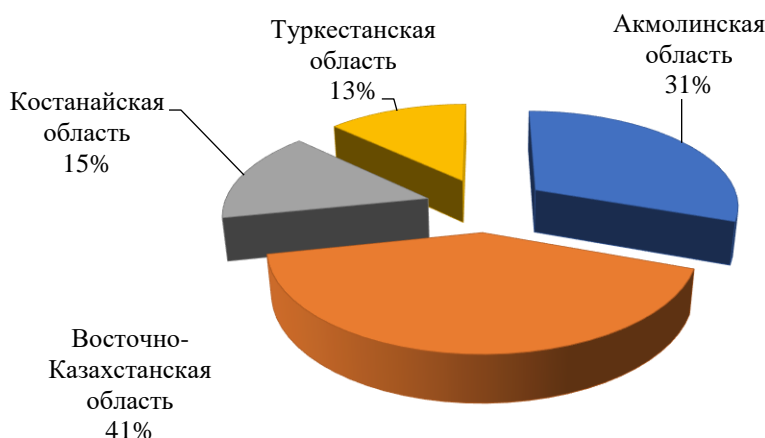

Рисунок 3 - Соотношение видового разнообразия съедобных грибов по областям

В целом, выполненные исследования позволяют констатировать, что, образуя симбиотические связи с одной породой, виды грибов проявляют себя как стенотопы (8 видов). Эвритопные грибы с широким биотопическим распространением (11 вид) в основном представлены сыроежковыми, подберезовиками, шампиньонами. В условиях лесных экосистем Акмолинской, Восточно-Казахстанской, Костанайской областей самыми микотрофными древесными породами, образующими консорции с грибами, являются аборигенные лесообразующие породы – сосна, пихта, береза. В искусственных насаждениях интродуцентов наблюдается небольшое количество микоризообразователей (до 3 видов). Большинство видов грибов, образующих микоризу преимущественно с сосной или березой, встречаются в насаждениях разного породного состава, возраста и происхождения. Наблюдается зависимость количества видов грибов от возрастной структуры лесных участков. В искусственных насаждениях древесное сообщество микобиоты представлена не более 15% микотрофных видов грибов, как было показано для Каражарского лесничества.

Заключение

Грибоносные площади обследованных областей располагают значительными площадями лесов с богатым видовым разнообразием растительности, обуславливающим экологические ниши для роста и развития съедобных грибов. Обилие видов и их доминирование в грибном сообществе определяются породным составом и сукцессионной стадией лесного биоценоза. Биологическое разнообразие видов съедобных грибов на изученных учетных площадках включает 21 вид. Грибоносные территории обследованы на степных, лесостепных, лесных экосистемах на высоте от 540 м до 1190 м над уровнем моря. По степени видового разнообразия съедобных грибов, количеству зарегистрированных видов регионы располагаются по убывающей в следующем порядке: «Восточно-Казахстанская – Акмолинская – Костанайская - Туркестанская».

Исследования выполнены в рамках Проекта по грантовому финансированию МОН РК «AP05136154PK» на 2018-2020 гг.

Список использованных источников:

1. Флора споровых растений Казахстана. - Алматы: Наука, 1956-1985. - Т. 1-13.
2. Абиев С.А., Нам Г.А., Асилханова Р.З. Съедобные макромицеты Центрально и Северо-Восточного Казахстана // Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия Биологическая и медицинская. Алматы, 2013. - № 5 (299) - С. 16-21.
3. FAO (2001). Global Forest Resources Assessment 2000. FAO Forestry Paper 140. Rome, Italy.

4. Бондарцев А.С., Зингер Р.А. Руководство по сбору высших базидиальных грибов для научного их изучения. Споровые растения // Труды Ботан. ин-та АН СССР. Сер. II. 1950. Вып. 6. С. 499-543.

5. Ботанические коллекции и техника гербаризации растений, грибов и водорослей: [сост. А.Ю. Тептина, А.Г. Пауков]; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. - Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, 2013. — 100 с.

6. ОСТ 56 69-83 «Площади пробные лесоустроительные. Методы закладки».

7. Основные положения ведения лесного хозяйства в Акмолинской области / Алматы, 2002. - 179 с.

4.9. БҚО қою-қоңыр топырағының құнарлығын бағалау

Гулнара Каршыгиевна Аккереева

«Топырақтану және агрохимия» оқу бағдарламасының 2 курс магистранты. Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті КеАҚ (Орал қ., Қазақстан)

Алия Галымжановна Нагиева

PhD докторы, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеттінің доценті м.а, КеАҚ (Орал қ., Қазақстан)

Мақалада Батыс Қазақстан облысының қою-қоңыр топырағына агрохимиялық және микробиологиялық зерттеу нәтижелері келтірілген. Ауыл шаруашылығын игерудегі топырақтық микроорганизмдердің санының ықпал етуі зерттелген. Индикаторлы микроорганизмдерді анықтау экспресс-тесттер арқылы жүргізіледі. Антропогенді жүктеменің артуы микроорганизмдердің тұрақтылығын азайтады. Минералды тыңайтқыштарды қолдану мен классикалық өңдеу топырақтағы микроорганизмдердің санының төмендеуіне алып келді.

Экологиялық микробиологияның дамуының қазіргі кезеңінде адам ықпалының әсеріне төзе алатын түрлі табиғи экожүйелер үшін сипатты табиғи микробиологиялық өлшемдер жөніндегі мәлеметтер қажеттігі туындап отыр. Топырақтың микробты жүйесінің тұрақтылығы таңқаларлық, алайда антропогендің әсерлері оның бұзылуына әкеліп соғуы мүмкін. Антропогендің әсерлерге қарсы тұра алатын топырақтың микробты кешендерінің салыстыру қазіргі таңда өзекті. Топырақты жырту кезінде тек қана байырғы және фитоценоздар жоғалы кетумен қатар[1], микробиоценоздар тез арада өзгеріске ұшырайды. Топыраққа түрлі химиялық заттарды енгізген кезде үлкен өзгерістер жүреді. Ауыл шаруашылығындағы топырақтық микроорганизмдердің саны мен құрамындағы маңызды өзгеріс болып топырақтың құнарлылығын қолдайтын табиғи үдерістердің бұзылу белгілері маңызды болып табылады.

Мекендейтін жерінің сипаты микробты кешен өлшемдеріне, өсімдік сипатына, өндіріс және мезорельефке ықпал етеді [2, 3].

Топырақ микроорганизмдері көбінесе жоғарғы гумусты көкжиектерде шоғырланбаған, бірақ біркелкі барлық топырақ профилі бойынша бірдей бөлінген және олардың қоры топырақтың түріне байланысты бірнеше тоннадан ондаған тоннаға дейін жетуі мүмкін. Топырақтағы микроорганизмдердің биомассасының қоры тұрақты емес, себебі олардың саны жыл бойы өзгеріп отырады [4].

Біздің тарапымыздан антропогендік әсердегі топырақ микроорганизмдер санын – ауылшаруашылық игеруді зерттелді.

Зерттеу объектісі болып егістік аймақтағы қою-қоңыр топырақ болып табылады. Топырақ үлгілері, топырақтық бөліктегі кескіні бойынша алынды. Толық сипаттама үшін топырақтар агрохимиялық және микробиологиялық көрсеткіштерге стандарттық әдістемеге сай анықталды.

A_n 0-25 см - қою сұр, құрғақ, ауыр саздақ, көптеген тамырлар, тығыздалған, жинақталған, қайнау жоқ біртіндеп құрылымға көшу.

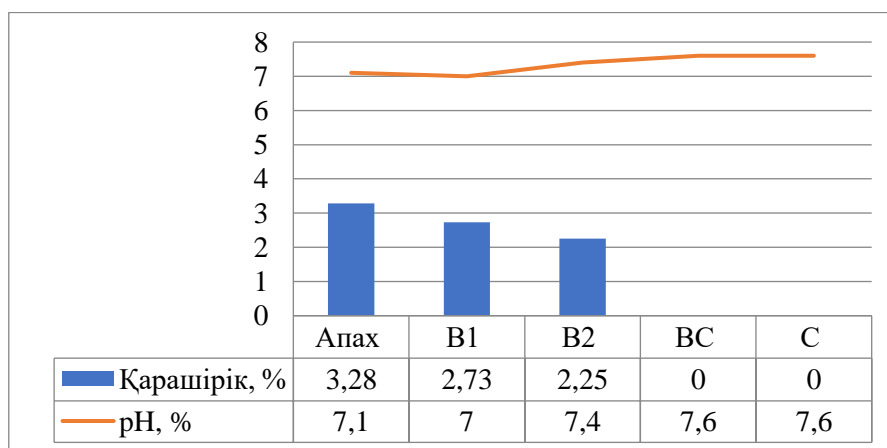
B₁ 25-50 см - қою сұр, құрғақ, ауыр сазды, көптеген тамырлар, тығыздалған, ұсақ түйіршікті, қайнатпайтын, өтпелі түспен құрылымға біртіндеп ауысады.

B₂ 50-85 см – қоңыр-сұр, құрғақ, ауыр сазды, көптеген тамырлар, тығыздалған, тез қайталылады, өтпелі түспен құрылымға біртіндеп ауысады.

BC 85-110 см - қоңыр- сары, балғын орташа саздақты, нәзік түйіршікті, тығыз, тамыры жоқ, ақ түсті түйіршіктері бар қатты қайнайды өтпелі түспен құрылымға біртіндеп ауысады.

C 110-150 см - сары, балғын, орташа саздақты, құрылымы жоқ, тығыз, тамыры жоқ, қатты қайнайды.

Егістік топырақ ортасының әсері бейтарап (рН 7,1 горизонт А және 7,6 горизонт BC). Жоғарғы Апахқабатында қарашірік құрамы 3,28% төменгі жатқан B₁ және B₂ горизонттындашамамен 2,73-тен 2,25%-ке дейін төмендейді (Сурет 1).

Сурет 1 – Қою-қоңыр топырақтың органикалық көміртек пен рН құрамы.

Топырақ үлгілерін микробиологиялық зерттеу үшін Люминометр EnSURE заманауи құрылғысында экспресс-тест жүргізілді. Люминометр EnSURE—бұл мәліметтерді өңдеп және талдау үшін гигиеналық және микробиологиялық зерттеулерді кешенді жүргізуге арналған қолайлы аналитикалық жүйе. Индикаторлы микроорганизмдерді анықтау экспресс-анықтаумен және микроорганизм топтарының санитарлық мәні есебінен (колиформды бактериялар мен E. coli) топырақтың беткі қабатының ластану деңгейін өлшейтін Micro-Snap пробирка-тестеріне сай жүргізіледі.

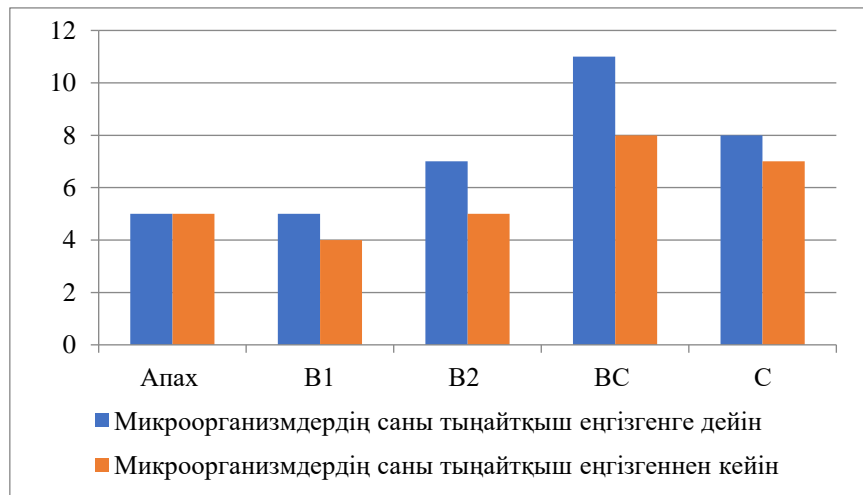
Сурет 2. Экспресс-тест өткізуге дайындық

Тест келесі үлгіде жүргізілді: түтіктен тампонды алып, сынаман алып кері түтікке орналастырылады. Тампонның жоғарғы бөлігінде орналасқан қақпақты майыстыра отырып, клапанды сындырылады. Қақпақшаны екі рет басып, сұйық реагент аламыз. 5 секунд ішінде шайқаймыз, ары қарай, люминометр пробиркасына орналастырып, қақпақты жабады. Люминометрді тік күйінде ұстай отырып, «OK» белгісіне басқаннан кейін, экраннан нәтиже шығады.

Зерттелуші үлгілер бойынша 3 рет қайталанып өлшемдер жүргізілді. Тыңайтқыштар енгізгенге дейін және кейін микроорганизмдер саны әсер ету сипаты бойынша өзгеріп тұрды (1 кесте, 2 сурет).

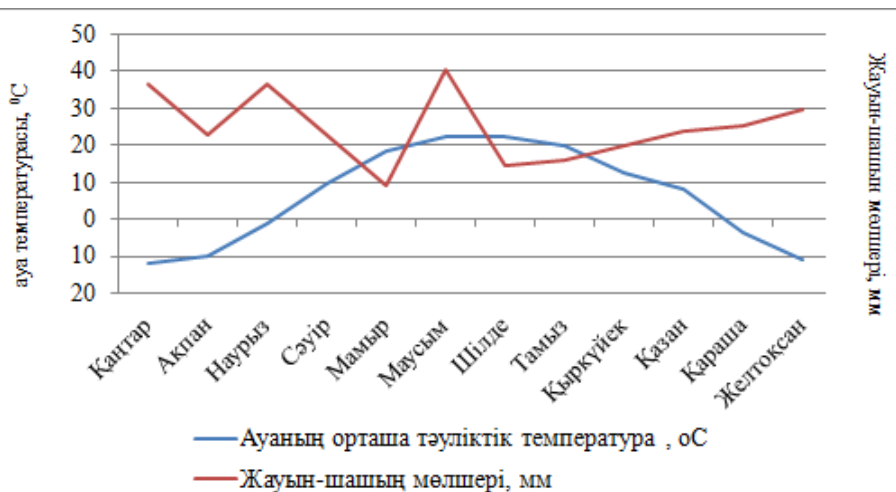
1 кесте – Қою-қоңыр топырақтағы микроорганизмдер саны

№	Генетикалық қабат, см	Микроорганизмдердің саны	
		Тыңайтқыш енгізгенге дейін	Тыңайтқыш енгізгеннен кейін
1	Апах (0-25)	5	5
2	В ₁ (25-50)	5	4
3	В ₂ (50-85)	7	5
4	BC(85-110)	11	8
5	С(110-150)	8	7

2 сурет. Қою-қоңыр жыртылған топырағындағы микроағзалар санының орналасуы

Мәліметтер қорытындысы бойынша, топырақты дәстүрлі өңдеуде және бидайға пайдалы минералды тыңайтқыштар енгізгеннен кейін топырақ құрамында микроорганизмдер санының төмендеуі байқалды. Сонымен қатар, микроағзалар санының азаюы антропогендік факторлардың – ауыспалы дақыл, жыртылған топырақ, ылғал тапшылығы, жоғарғы температура салдарынан болуы мүмкін. Алайда нәтиже мәлім болғандай, топырақтағы тыңайту жүйесі, ауыспалы егіс, топырақты өңдеу әсерінен туындайтын топырақтағы биологиялық үдерістердің белсендендірілуі топырақ құнарлылығының тиімді артуына және мобилизациялық үдерістер интенсификациясына алып келеді. Топырақтағы биологиялық үрдістердің белсендетілуі тыңайтқыштың, топырақ өңдеу, ауыспалы егістіктің түрлі жүйесі әсерінен топырақ құнарлылығының мобилизациялау процестері мен тиімділігін артуына әкеледі. Қолайлы жағдайда тыңайтқышты еңгізу микробтық мекендеушілер тобының тіршілігін күшейтеді, саны және олардың белсенділігі артады. Зерттеу жүргізілген жылдары агроклиматтық жағдайлар жауын-шашын мөлшері мен температуралық режим бойынша қолайлы болды. Жазғы ыстық кезеңдердегі жыртылатын қабаттың жеткіліксіз ылғалдандырылуы шілде-тамыз кезеңдерінде байқалды, бұл микроорганизмдердің негізгі физиологиялық топтарының сандық көрсеткіштерін төмендете отырып, қою-қоңыр топырақтың микробты құрамының метаболикалық белсенділігіне әсер етті (3 сурет).

3- сурет. Батыс Қазақстан облысының 2019 жылына климаттық жағдайы

Топырақ микроорганизмдерінің санының төмендеуінің себебі минералды тыңайтқыштарды қолданған кезде өсімдіктерде топырақты қышқылдандыратын қышқылдар жинақталуы салдарынан туындайды. Сонымен қатар, антропогендік факторлардың салдарынан – ауыспалы емес дақыл, жыртылған топырақ, ылғал тапшылығы, жоғарғы температура – микроорганизмдердің ұлғаюын тежейді. Жерді пайдалануды тоқтату микробты қауымдастығын бұзылмаған топырақтың микробиомдарына тән аз уақытта басты қалпына келтіреді. Топырақ микроағзаларың толық талдау және идентификациялау үшін метагеномды талдау жүргізуді қажет етеді, бұл құрғақ климат, қарашіріктің төмендігі, рН және антропогендік жүктілігіне қарамастан зерттеу топырағының бейіні бойынш топырақ микроағзалар биоалуантүрлілігінің қоры мен өзгеруің және топырақ қасиетіне қолайлы әсерің тигізгеніңкөрсетеді, ол түрлі зерттеулерде алған талдау мәліметтерің салыстыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Звягинцев Д.Г. Перспективы развития биологии почв / Труды Всероссийской конференции «Перспективы развития почвенной биологии», 2001. С. 10-21.
2. Свешникова А.А., Полянская Л.М., Лукин С.М. Влияние окультуривания и мезорельефа на структуру микробной биомассы дерново-подзолистой и серой лесной почв // Микробиология. 2001 а. Т. 70, № 4, С. 558-566.
3. Свешникова А.А., Полянская Л.М., Лукин С.М. Особенности почвенных микробоценозов различных угодий Владимирского ополья // Почвоведение. 2001 б. № 4. С. 4617.
4. Мишустин Е.Н. Численность и динамика микробного населения почвы // Динамика микробиологических процессов в почве. Таллин, 1974. С. 6-8.

4.10. Сортаң топырақтың микробтық құрамын анықтау

Назерке Бауыржанқызы Науханова

«Топырақтану және агрохимия» оқу бағдарламасының 2 курс магистранты. Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті КеАҚ (Орал қ., Қазақстан)

Жұмыстың негізгі мақсаты:

1. Сортаң топырақтың микробиологиялық құрамын анықтау
2. Химиялық талдау

Жұмыстың негізгі міндеттері:

1. Микробиологиялық зерттеу жасап, микробтық санын анықтау
2. Микроскопиялық әдіс арқылы бактерияларды идентификациялау

Топырақ таңдау Атырау облысының сортаң топырағында жүргізілді. Топырақтың барлық үлгілері топырақ бөлігінің барлық профилінен алынды. Топырақты толық сипаттау үшін стандартты әдістерге сәйкес агрохимиялық және микробиологиялық параметрлер анықталды.

Зертханалық жағдайларда микроорганизмдерді өсіру іскерлігіне, оларды зерттеу мен практикалық қолданудың жетістіктері айтарлықтай дәрежеде байланысты. Өсіру микроорганизмдердің метаболизмін білуге және олардың өмір сүруіне қажетті ортаның физико-химиялық жағдайларының мәнін түсінуге негізделген.

Топырақ микрофлорасының сапалық құрамы өте әртүрлі: Олар әртүрлі бактериялар, актиномицеттер, спирохет, архебактериялар, микоплазм, саңырауқұлақтар, вирустардан тұрады. Әртүрлі топтағы микроорганизмдердің құрамы мен ара қатынасы топырақ түріне, оны өңдеу әдісіне, құрамындағы органикалық заттарға, ылғалдылыққа, климаттық жағдайларға және тағы басқа себептерге байланысты болып келеді.

Микроорганизмдерді өсіру үшін (in vitro жасанды жағдайда өсіру) ерекше субстраттар – қоректік орта қажет. Ортада микроорганизмдер барлық тіршілік процестерін жүзеге асырады (қоректенеді, дем алады, көбеюде және т.б.), сондықтан оларды "өсіру ортасы" деп те атайды. [1, 2]

Қоректік орта микробиологиялық жұмыстың негізі болып табылады және олардың сапасы бүкіл зерттеу нәтижелерін жиі анықтайды. Микробтардың тіршілік әрекеті үшін қолайлы жағдайлар жасау керек.

Жасанды жағдайларда микроорганизмдердің өсуін қамтамасыз ететін қажетті қоректік орталарды алу және оңтайлы жағдайлар жасау – бұл ғылымның негізгі міндеттерінің бірі. Микробтарды өсіруге тұрмыстық қызығушылық екі негізгі құрамнан құралады: микроорганизмдерді өз бетінше сәйкестендіруді үйрену және оларды өздерінің утилитарлық есептерін шешу үшін пайдалануға әрекет ету.

Экспериментті сәтті қою үшін зерттеушіге таза мәдениетті бөліп, бактериялар үшін оңтайлы қоректік ортаны таңдау қажет.

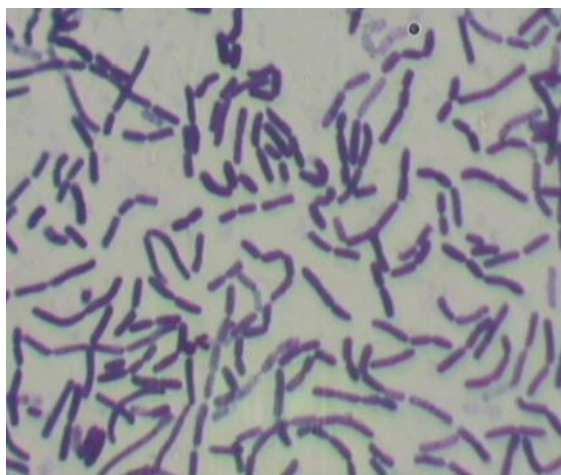
Бактерияларды өсіру үшін қоректік орталар даярланады. Қоректік орталардың құрамында бактериялардың өсуіне қажет заттар: азот, көміртек, сутек, оттегі, фосфор, калий, күкірт, натрий, магний, темірден тұратын неорганикалық қосылыстар, микроэлементтер болуы керек. Бұл элементтердің барлығы микроорганизм оңай сіңіретін түрінде болуға тиіс. Микроб оттегі мен сутегін негізінен клеткаға келіп түсетін судан алады.

Негізгі орта әр түрлі микробтық дақылдарды өсіру үшін, сондай-ақ элективті және диагностикалық орталар қолданылды. [3,4]

Кесте-1 Жалпы микробтар санын анықтау

№	Атауы	Жалпы микробтар саны		Орташа микроорганизмдер саны	Бактериялар түрлері		
		24 сағат ішінде	48 сағат ішінде		<i>E. coli</i>	Коктар	Анаэробтар
1	A (0-19)	$118,20 \pm 2,88 * 10^3$	$33,00 \pm 4,43 * 10^3$	$C_v=4,87$ (24 сағ) $C_v=26,85$ (48 сағ)	+	+	+
2	B (19-71)	$38,20 \pm 3,70 * 10^3$	$63,40 \pm 23,15 * 10^3$	$C_v=19,36$ (24 сағ) $C_v=73,01$ (48 сағ)	+	+	+
3	C (71-150)	$75,00 \pm 7,07 * 10^3$	$21,80 \pm 3,42 * 10^3$	$C_v=9,43$ (24 сағ) $C_v=31,35$ (48 сағ)	+	+	+

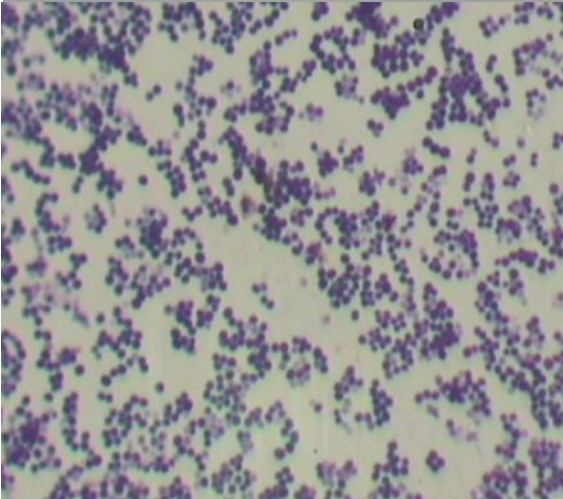
Алынған сандық материалды өңдеу Microsoft Excel 2007 бағдарламасының көмегімен вариациялық статистика әдісімен жүргізілді.

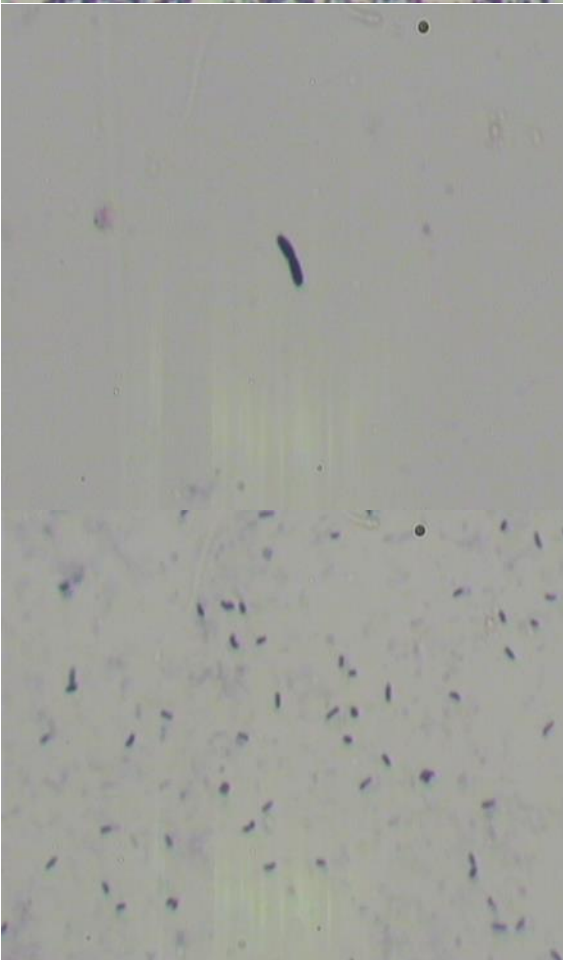
Шартты патогенді микроорганизмдер (бациллалар)
Сурет 1 - А (0-19) қабаты

Шартты патогенді микроорганизмдер
(диплобациллалар)
Сурет 2 – А (0-19) қабаты

Коктар (Стафилококкалар)
Сурет 3 – В (19-71) қабаты

Коктар (диплококкалар)
Сурет 4 – В (19-71) қабаты

Шартты патогенді микроорганизмдер
(бациллалар)
Сурет 5 – С (71-150) қабаты

Коктар (стафилококкалар)
Сурет 6 – С (71-150) қабаты

Жалпы микробтық құрамын қорытындылай келе топырақ қабаты неғұрлым тереңдеген сайын микробтар саныда ұлғая түседі. Себебі микробтар ылғалды жерлерде көбірек кездеседі. Тереңдеген сайын анаэробтық микроорганизмдер көбейеді. Керісінше аэробтық бактериялардың саны азаяды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Lauber C.L., Hamady M., Knight R., Fierer N. Pyrosequencing based assessment of soil pH as a predictor of soil bacterial community structure at the continental scale // Appl Environ Microbiol. 2009. V. 15. № 75. P. 5111-5120.
2. <https://portal.tpu.ru/SHARED/a/APA/academics/bav/Tab2/cultivation.pdf>.
3. <https://pcgroup.ru/blog/pitatelnye-sredy-v-mikrobiologii/>.
4. Walsh D.A., Papke R.T., Doolittle F.W. Archaeal diversity along a soil salinity gradient prone to disturbance // Environmental Microbiology. 2005. V.7. № 10. P. 1655-1666.

4.11. Плодородие каштановых почв пастбищных угодий сухостепной зоны Западного Казахстана

Нургуль Аскарровна Сапарова

докторант 3 курса. Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана (г. Уральск, Казахстан)

Сауле Жоламановна Рахимғалиева

Канд. с-х наук, ассоциированный профессор, руководитель высшей школы «Почвоведения, агрохимии и землепользования».

Западно-казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана (г. Уральск, Казахстан)

Каштановые почвы формируются в сухостепной зоне Западного Казахстана. Формируются каштановые почвы под типчаково-полынной

ассоциацией, на лёссовидном суглинке. Почвообразующие породы засолены. Почвы имеют слабое засоление с поверхности, солонцеваты, карбонаты, видимые глазу, появляются на глубине 35-40 см. Грунтовые воды залегают глубже 6 метров. Поэтому такие почвы в основном отводят под пастбища.

Плодородие пастбищных угодий в последние годы сильно ухудшилось. В результате того, что проводится не регулируемый выпас скота, дернина на пастбищных угодьях сильно выбита. Растительность в первый год обследования была выбита, низкорослой. На данном участке не проводился посев трав, не применяли минеральные удобрения. Поэтому целью исследования стало изучение повышения продуктивности и плодородия пастбищных угодий. На пастбищном угодье осенью 2017 года был заложен опыт с применением разных норм азотно-фосфорных удобрений и посев был обработан эпином экстра (24 – эпибрассинолид). Каштановые почвы средне обеспечены подвижными формами калия, поэтому калийные удобрения не применяли. Осенью и весной проводили отбор почвенных проб с глубины 0-20 и 20-40 см. Агрохимические анализы почв проводили по ГОСТам и общепринятым методикам.

Формирование лабильного органического вещества идет за счет произрастающих растений: корней и опавших надземных органов. Совокупность этих остатков составляет подземное растительное вещество и по нашим представлениям является лабильной формой легкогидролизуемой части органического вещества [1, 2].

Потеря лабильной части гумуса — это не только утрата непосредственного источника образования устойчивых гумусовых веществ, но и нарушение сезонной динамики процессов гумусообразования. Подвижная (лабильная) часть органического вещества почв заслуживает большого внимания потому, что служит связующим звеном, с одной стороны, между веществами, определяющими эффективное плодородие почв, с другой - влияющими на количественную величину стабильной части гумуса. Механизм изменения содержания лабильной группы гумусовых веществ имеет двойственную природу. С одной стороны, изменение содержания подвижного гумуса связано с изменением поступления в почву биомассы растительных остатков, что вызывает увеличение или уменьшение количества новообразованных лабильных гумусовых веществ, с другой стороны, изменения в содержании подвижных гумусовых веществ происходят в результате трансформации фракционного состава гумуса: увеличение содержания гумусовых веществ первой фракции и уменьшение содержания фракции, связанной с кальцием, и наоборот [3, 4, 5].

Результаты исследования представлены в таблице 1. Из таблицы видно, что содержание подвижного гумуса на контрольном варианте составляет в слое 0-20 см 0,186%, вниз по профилю его количество

уменьшается до 0,172%. При применении эпин экстра при осеннем отборе в верхнем горизонте его количество снизилось до 0,036% и 0,030% в соответствующих слоях. При внесении 40 кг/га азотно-фосфорных удобрений на фоне эпина экстра - лабильный гумус в верхнем слое уменьшился на 0,004%, а в слое 20-40 см увеличился на 0,03%. При внесении 50 кг/га азотно-фосфорных удобрений на фоне эпина экстра как в слое 0-20, так и в слое 20-40 см выявлено увеличение лабильного гумуса на 0,001-0,005% в соответствующих слоях. При увеличении азотно-фосфорных удобрений до 60 кг/га азотно-фосфорных удобрений на фоне эпина экстра в слое 0-20 см содержание лабильного гумуса уменьшается на 0,007%, в слое 20-40 см - увеличивается на 0,008%. Оптимальным вариантом для лабильного гумуса является вариант N₅₀P₅₀ на фоне обработки эпин экстра.

Почти весь азот (97,9%) в гумусовом слое представлен с соединениями. Наибольшая часть его (72,1%) приходится на долю стойких органических соединений, не поддающихся гидролизу даже 5н. H₂SO₄. Эта закономерность сохраняется вниз по профилю. Азотсодержащие соединения, которые не поддаются гидролизу 5н. H₂SO₄, в основном, представлены гуминовыми и фульвокислотами, прочно связанными с малоподвижными полуторными окислами и кальцием, с минеральной частью почвы, а также нерастворимым остатком [6].

Содержание валовых форм азота характерно для зональных почв сухостепной зоны. В верхнем слое его количество колеблется от 0,10% до 0,12%. В слое 20-40 см его содержание составляет 0,04-0,06%. Внесение удобрений и обработка эпином экстра на данный показатель не повлиял, это и понятно, валовые формы азота — это достаточно стабильный показатель.

Таблица 1 - Показатели плодородия каштановых пастбищных угодий (сентябрь 2018)

Варианты	Горизонты	Лабильный гумус, %	Содержание общего азота, %	N-NO ₃ , мг/кг	Щёлочно-гидролизуемый N, мг/кг	Содержание подвижного фосфора, мг/кг почвы
Контрольный	0-20	0,186	0,13	16,0	36,0	67,2
	20-40	0,172	0,06	16,5	35,8	58,3
Эпин	0-20	0,150	0,12	29,9	68,2	35,4
	20-40	0,183	0,06	30,1	67,1	21,1
N ₄₀ P ₄₀ + Эпин	0-20	0,182	0,10	31,3	118,0	52,0
	20-40	0,202	0,05	31,9	116,6	38,7
N ₅₀ P ₅₀ + Эпин	0-20	0,187	0,12	31,6	123,0	76,3
	20-40	0,177	0,05	32,2	129,9	37,2
N ₆₀ P ₆₀ + Эпин	0-20	0,179	0,12	33,0	133,4	48,1
	20-40	0,180	0,04	31,7	138,4	29,3

Нитратный азот очень подвижный элемент. В зависимости от содержания влаги он может мигрировать в профиле почв. Содержание нитратного азота в слое 0-20 см колеблется от 36,0 до 133,4 мг/кг почвы. В слое 20-40 см его количество составляет 35,8-138,4 мг/кг. Внесение азотных удобрений и обработка эпином экстра положительно повлияли на нитратную форму азота. При обработке эпин экстра содержание нитратного азота повысилось на 13,9-14,1 мг/кг почвы. На фоне обработки эпина экстра применение азотных удобрений в норме 40 кг/га повысило содержание нитратного азота на 15,3-17,0 мг/кг в слое 0-20 см и в слое 20-40 см на 15,2-15,7 мг/кг почвы. Максимальное повышение нитратного азота характерно для варианта обработки эпин экстра и норме азотных удобрений N₆₀P₆₀.

Щёлочно-гидролизуемого азота на контрольном варианте пастбищного участка в слое 0-20 см составляет 36,0 мг/кг, в слое 20-40 см его количество составило 35,8 мг/кг. Внесение минеральных удобрений и обработка эпином экстра в отличие от контрольного варианта положительно повлияло на содержание азота данной формы. При обработке эпином экстра количество щёлочно-гидролизуемого азота увеличилось на 32,2 мг/кг в слое 0-20 см и 31,1 мг/кг в слое 20-40 см. При внесении 40 кг/га азотных удобрений на фоне эпина экстра содержание щёлочно-гидролизуемого азота повысилось на 82 мг/кг в слое 0-20 см и в слое 20-40 см увеличилось на 80,8 мг/кг почвы. При увеличении нормы минеральных удобрений повышается и количество щёлочно-гидролизуемого азота. Так при норме 50 кг/га азотных удобрений количество азота данной формы увеличилось в слое 0-20 см на 87,0 мг/кг, в слое 20-40 см на 94,1 мг/кг. Максимальное повышение количества щёлочно-гидролизуемого азота выявлено при норме 60 кг/га азотных удобрений. На данном варианте повышение составило в слое 0-20 см 97,4, в слое 20-40 см 102,6 мг/кг почвы.

Фосфор - один из важнейших биогенных элементов, необходимых для жизнедеятельности всех организмов. Присутствует в живых клетках в виде орто - пирофосфорных кислот и их производных, а также входит в состав нуклеотидов, нуклеиновых кислот, фосфопротеидов, фосфолипидов, фосфорных эфиров углеводов, многих коферментов и других органических соединений. Благодаря особенностям химического строения (Р является предвестником 3й-элементов) атомы фосфора, подобно атомам серы, способны к образованию богатых энергией связей в макроэргических соединениях - аденозинтрифосфорной кислоте (АТФ), креатинфосфатк и др. [7].

Фосфор является «дефицитным» элементом, так как в мире запасы фосфатного сырья (апатитов и фосфоритов) для производства фосфорных удобрений невелики. Наряду с этим содержание валового фосфора (P₂O₅) в почвах низкое - 0,05-0,25% (от 1 до 5 т/га в пахотном слое 0-20 см). Основное его количество растениям труднодоступно, а фосфор удобрений сильнее, чем азот и калий, закрепляется почвами в

неподвижные формы. Естественных путей возобновления запасов фосфора в отличие от азота в почвах нет [8].

Содержание подвижного фосфора на контрольном варианте составило 67,2 и 58,3 мг/кг в соответствующих слоях. При обработке эпином экстра количество подвижного фосфора снизилось на 31,8-37,2 мг/кг почвы в соответствующих слоях. Внесение фосфорных удобрений в количестве 40 кг/га на фоне обработки эпин экстра снижение количества щёлочногидролизующего азота составило 15,2-19,6 мг/кг в слоях 0-20 и 20-40 см. При норме фосфорных удобрений 50 кг/га в слое 0-20 см количество подвижного фосфора увеличилось на 9,1 мг/кг, а в слое 20-40 см уменьшилось на 21,1 мг/кг почвы. Повышение нормы фосфорных удобрений до 60 кг/га привело к снижению подвижного фосфора на 19,1-29,0 мг/кг почвы.

Таким образом, необходимо отметить, что содержание лабильного гумуса не превышает 0,202%, которое характерно для варианта эпин экстра и 40 кг/га азотно-фосфорных удобрений. Внесение азотно-фосфорных удобрений не повлияло на содержание валовых форм азота. Внесение азотных удобрений и обработка эпином экстра положительно сказалось на содержании нитратного и щёлочногидролизующего азота. Внесение фосфорных удобрений и обработка эпин экстра не повлияло на повышение содержания подвижного фосфора, только при норме 50 кг/га и обработка эпин экстра способствовало повышению подвижного фосфора в слое 0-20 см.

Список литературы:

1. Davidson S. Cultivation and soil organic matter // Rural Res., 1986, 131, 13-18.
2. Кораблева В.И. Научные основы регулирования плодородия почв и биологического круговорота веществ в земледелии. // Повышения плодородия почв и продуктивности сельского хозяйства при интенсивной химизации. – М. - 1983, - С. 17-22.
3. Шапошникова И.М., Листопадов И.К. Изменение гумусового фонда почв Ростовской области // Почвоведение. - 1984. - № 8. - с. 57-62.
4. Никитин В.А. Закономерности современных почвозащитных процессов // Земледелие. - 1983.- № 1. - С. 8-10.
5. Попов П.Д. Обеспечить бездефицитный баланс гумуса // Земледелие. - 1987. - № 1. - С. 8-10.
6. Хитров Н.Б. Деградация почвы и почвенного покрова: понятия и подходы к получению оценок / Хитров Н.Б. // Антропогенная деградация почвенного покрова и меры ее предупреждения: Тезисы докладов Всерос. конференции. 16-18 июня 1998. Т. 1. – М.: 1998. – с. 20-26.
7. Гинзбург К.Е. Биохимия фосфора / К.Е. Гинзбург // Фосфор основных типов почв СССР. - М. - 1981. - С. 36-61.

8. Ковриго В.П. Фосфор в почвах / В.П. Ковриго, И.С. Кауричев, Л.М. Бурлакова // Почвоведение с основами геологии. - М. - 2000. - С. 106-107.

4.12. Қарағанды облысының табиғи жайылымдық жерлерін агроклиматтық бағалау

Ұзақбай Алтынбаевич Сүймұханов

докторант. Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Дана Қанатхановна Шоқпарова

PhD., доцент Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Айдын Иманкешович Аманжолов

аға оқытушы. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (Қарағанды қ., Қазақстан)

Қазақстан Республикасының орталығында орналасқан Қарағанды облысы өзінің географиялық ерекшелігіне байланысты тарихтан бері аграрлық аймақ ретінде танымал. Ауыл шаруашылығының салалары, оның ішінде табиғи – жайылымды мал шаруашылығы аса зор мәнге ие. Өйткені Қарағанды облысының табиғи жайылымдарының географиялық орнына, агроклиматтық жағдайына және топырақ – өсімдік жамылғысына сәйкес өзіндік ерекшеліктері бар.

Облыстың жалпы климатына тән сипат ашық, әрі жылы күндердің көп болуы. Бірақ мұндай климат облыс территориясында әртүрлі. Облыс жерінің едәуір созыңқылығы және жер бедері биіктігінің әртүрлі болуы мен қатты тілімделуі, ауа-райының мейілінше ала-құла болуына әсер етеді [1, 50 б.].

Ауа-райы шұғыл континентті және құрғақ. Жылдық орташа температура 0° - 7° аралығында ауытқып отырады. Күнделікті температураның ауытқу амплитудасы қаңтар айында - 18° - 25° болса, шілде айында $+16$ - 22° мөлшеріне жетеді. Жазы ыстық. Ал оңтүстіктік бөлігінде жазы аса ыстық әрі ұзаққа созылады. Ауаның температурасы жазда кейде $+40^{\circ}$ - $+45^{\circ}$ дейін көтеріледі. Қысы суық температурасы - 40° - 45° . Қыс аса қатты болған жылдары тоңның тереңдігі 2 метр тереңдікке дейін барады.

Жыл мезгілі солтүстік – шығысында 190 күнге, оңтүстігінде – 230 күнге дейін жетеді. Өсімдіктің өсіп жетілуінің ұзақтығы солтүстік – шығыста 190 күнге, оңтүстік – батысында 200 күнге дейін жетеді.

Жауын-шашынның жылдық мөлшері де біркелкі емес, облыстың солтүстік-шығыс бөлігінде жылына 250-300 мм, ал оңтүстігінде – 100 мм шамасында болады. Облыстың солтүстігінде жылдың жылы мезгілінде 150-250 мм ылғал, мұның ең көбі шілде айында түседі. Оңтүстігінде осы

уақыт ішінде 65 - 80 мм жауын-шашын жауады, бірақ бұның ең көбі ертерек мерзімде түседі.

Жауын-шашын мөлшері әр түрлі, ол әр жыл сайын үлкен мөлшерде ауытқып отырады. Ең ылғалды деген жылдары облыстың солтүстігінде 450 мм-ге дейін, ал кейбір қуаң жылдары тек 70 - 80 мм жауын-шашын жауады. Қуаңшылық жылдары кейде оңтүстік аудандарда жылдың жылы мезгілінде жауатын жауын-шашынның мөлшері 10 мм-ден аспайды.

Мал шаруашылығы саласында метеорологиялық жағдайларды ескере отырып жүзеге асырылатын негізгі шаруашылық шараларының қатарына мыналар жатады: малды қыста жаю, көктемгі көк балаусаға мал жая бастайтын кез, ерте көктемде және көктемде жаппай мал төлдейтін кез, көктемгі қырықтық кезі, жазғы жайылым жайы тағы басқалары.

Облыстың қуаң аудандары жағдайында жайылым мен шабындық шөбінің бітік өсуіне әсер ететін негізгі факторлар – топырақтағы ылғал мен күзде-қыста және көктемде түсетін жауын-шашынның мөлшері. Әсіресе, қазан – мамыр айларында түсетін жауын-шашын (100 – 120 мм астам) өсімдіктің қалыпты өсуін қамтамасыз етеді. Көктемде топырақтың бір метр қабатында жиналған ылғал қоры (60-70 мм астам) жусан-баялыш өскен жайылымдар отыны бітік болуына жағдай жасайды [2, 21 б.].

Көктемгі жайылымда мал жаю мерзімін белгілеген кезде өрістің оты, атап айтқанда, раң тәріздестер қанша уақыт шүйгін күйінде жататынын есепке алудың маңызы зор. Орталық аудандардың солтүстігі мен солтүстік – батысында раң тәріздестер шамамен 30-40 күн, ал облыс территориясын тұтас алғанда – 40-50 күн бойы балғын күйінде жатады. Ауа райы қолайлы болған жылдары раң тәріздестер облыстың солтүстігінде 60-70 күнге дейін, ал оңтүстігінде – 80 күнге дейін құрамайды [3, 107 б.].

Өсімдіктер маусымның орта шенінде шанақтай бастайды. Маусымның екінші жартысында жусан ыстықтың әсерінен өзінің өсуін тоқтатады да, қашан жазғы нәсер жаңбыр жауғанша, немесе, күздің жаймашуақ күндері басталғанға дейін сол қалпында тұрады. Жусанның өніп-өсуі үшін мамырда жауған жауын-шашынның маңызы үлкен. Мәселен, көктемде түскен ылғал мөлшері бірдей, ал мамырдағы жауын-шашын саны әр түрлі болған 2012 және 2014 жылдарда жусанның өсіп-жетілуінде үлкен айырмашылық болды. Мамыр айында 45 мм ылғал түскен 2012 жылы жусан қаулай өсіп, биіктігі 40 см жетті, дәнді де жақсы салып, құрғақ шөп өнімі гектар басына 8 центнерге айналды. Ал мамыр айында жаңбыр мүлдем дерлік жаумаған (1 мм) 2014 жылы жусанның шығымы екі есе кем болды.

Бұйырғын сәуірдің алғашқы жартысында, ал көктем жылы болған жылдары – наурыздың аяқ шенінде көктейді. Қуаңшылық болған жылдары бұйырғын гектарына 2-4 центнер, жауын-шашын көп болған

жылдары – 6-7 центнер өнім береді. Қара жусан - көкпек аралас өскен жерлердің оты әр жылда әр түрлі болады: ылғал мол болған жылдары құрғақ шөп өнімі гектарына 10-11 центнер, қуаңшылық жылдары – 5-6 центнерден айналады.

Әр түрлі шөптер, әдетте, маусымда, ал ауа райы аса қолайсыз болған жылдары – мамырдың екінші жартысында құрап кетеді.

Ауаның орташа температурасы 20⁰ жеткен және одан да асқаннан кейінгі алғашқы он күннің ішінде (көктемнен бастап) ылғалдың тапшылығынан жусан солып, құрай бастайды. Температура осындай болған шақта топырақтың бір метр қабатындағы ылғалдың мөлшері әдетте 25 мм-ге де жетпейді, ал жусан бұл кезге дейін мейлінше бойлай өсіп, неғұрлым мол өнім береді.

Мал жайылғаннан кейін жайылым жер отының қайта көтерілуі шөптің биологиялық ерекшелігіне, жайылым мен шабындықты пайдалану тәртібіне, сондай-ақ ауа райы жағдайларына байланысты болады.

Өсімдіктер түптеніп келе жатқан кезде мал жайылған жерлерде шаруашылық үшін бағалы шөптер облыстың оңтүстік аудандарында әр 10 жылдың 4 жылында, ал орталық аудандарында - әр 10 жылдың 7-9 жылында қайтадан өсіп – жетіледі (2 ц/га).

Егер жайылым неғұрлым кеш, яғни, өсімдіктер бас жарып, гүлдеп, ұрығын шашқанға дейінгі кезде пайдаланылса, оның шөбінің қайтадан өсіп - жетілу мүмкіндігі азайып, аудандардың жағдайына қарай тиісінше 50-40 және 15-10 пайыздан аспайды.

Жайылым жер отының қалыптасуына күзгі ауа райының тигізетін әсері зор. Егер бұл кезде ауа райы қолайлы болса, шөп қайта көктеп, жайылымның сапасы арта түседі.

Егер қыркүйектен бастап күн суытқанға дейін (ауаның температурасы 4-5⁰ болатын соңғы он күндікке дейін) 30 мм-ден артық ылғал түспесе, жайылым жерлер шөбінің келесі көктемде жаппай өсуі аз, не болмашы ғана көтеріледі. Ал, осы уақыттың ішінде, атмосфералық ылғал 30-40 мм шамасында түссе, шөп біршама жақсы, ал 40 мм-ден астам ылғал түссе, өсімдіктерді жаппай өте жақсы өседі деп күтуге болады.

Қыста қойды өрісте жаюдың ұзақтығы және мерзімінің ұзақтығы көбінесе қардың қалыңдығына, жайылымның отына, ауа райына қарай анықталады. А.П. Федосеевтің мәліметтеріне сәйкес, ауа райының қолайсыздығынан мал жайыла алмайтын күндері оны өріске шығаруға болмайды деп есептеледі. Оған мынадай жағдайлар себепші болады:

- әрі қалың, әрі тығыз жауған қар (қалыңдығы 10 см-ден тығыздығы 0,32-ден астам; қалыңдығы 30 см және одан да астам, ал тығыздығы қандай болса да);

- қардың бетіне қабыршақ мұз тұруы, немесе, қар мен мұздың қабаттасып қатуы (қабыршақ мұздың қалыңдығы 1,0 см және онан да

астам, қардың қалыңдығы 10 см дейін және мұздың қалыңдығы 0,5 см және онан да астам, қардың қалыңдығы 10 см-ден астам);

- ауаның суықтығы қандай болғанына қарамастан, секундына 15 м шапшаңдықпен соққан күшті жел, ауаның орта тәуліктік температурасы – 16⁰ аяз және одан да төмен болып, 10 м/сек шапшаңдықпен соққан жел, температура – 27⁰ аяз және онан да төмен болып, 5 м/сек шапшаңдықпен соққан жел, желдің екпінінің қандай екеніне қарамастан, қатты аяз (-32⁰ төмен) болуы;

- боран соғып, қардың қалың жаууы және күндіз ең кемі екі сағат бойы қою тұманның ыдырамауы;

- тәуліктің қай мезгілінде болса да мұздақ (қар мен жаңбыр аралас) жауып, көктайғақ болуы [4, 16 б.].

Орта есеппен алғанда бірнеше жыл бойынша облыстың көпшілік жерінде қыста 65- 98 атап айтқанда, Жезқазған және Бетпақдала аудандарында қыстың 65-98 күнінің тек – 50-45 күнінде мал жаюға болмайды [5, 368 б.].

Орталық Қазақстанның жер бедері ұсақ шоқылы болып келетін аудандарында жайылымның қыс кезінде пайдаланылмау себептерінің 54% – қардың қалыңдығына, 14% – мұздаққа (қар аралас жаңбыр), 16% ызғарлы суық жел және бұрқасын күндерге байланысты болады.

Қой малы жайылымның көк шөбін 0,5 см өскен кезінде-ақ отай бастайды. Алайда, малды өріске тым ерте шығару- жайылымның тез тозып, отының қашуына, сондай-ақ малдың әртүрлі ішекқарын ауруларына шалдығуына ұшыратады. Сондықтан көктемгі көк балаусаға қойды астық тұқымдастар мен әртүрлі шөптер 4-5 см, жусан – 2-3 см бойлап өскен кезде жая бастау керек.

Көктемгі ауа райы жағдайына қарай көк шөпке мал жая бастайтын кез жыл сайын өзгеріп отырады. Көктем ерте шыққан жылдары қойды көк шөпке наурыздың аяқ шенінде жая бастауға болады; басқа жерлерде көк шөп ең ерте дегенде сәуірдің орта шенінде өсіп жетіледі [6, 12 б.].

Облыстың оңтүстік және орталық бөлігінде жайылым шөбі жыл сайын сәуірдің аяғында, ал солтүстігі мен ұсақ шоқылы жерлерде – 10-20 мамырда мал жеуге жарайтындай боп ұзарып өседі [7, 200 б.].

Метеорологиялық жағдайлардың қой жаюға елеулі түрде әсер ететіні баршаға аян. Ауа райының қолайсыз құбылыстары малдың өнімділігін кемітеді.

Ыстық күндері малдың жайылмай, тыныс алатын кезі едәуір (2-3 есе) ұзаратынын көп жылдық бақылаулар көрсетті. Он күннің қаншасының ыстық болатынына қарай малдың тірідей салмағы да өзгеріп отырады: егер мұндай күндердің саны бесеу және одан кем болса, малдың салмағы артады да, 6-7 күн қатарынан ыстық болса, кеміп кетеді [8, 414 б.].

А.И. Чекерестің агроклимат жайындағы есептеріне қарағанда, облыстың солтүстік бөлігінің ауа райы барлық жылда да жазда қойды жайып семіртуге аса қолайлы болады екен. Облыстың орталық аудандарында әр 10 жылдың 4-6 жылында жазда қой жаюға ауа райының он шақты күндей қолайсыз болатыны байқалады. Ыстық, әдетте, маусымның үшінші он күндігінің бас шенінде түседі де, тамыздың ортасына дейін созылады. Облыстың оңтүстік бөлігінде әр 10 жылдың ең жиі дегенде 7 жылында орта есеппен 70 күндей қатты ыстық болады. Мұнда ыстық уақыт маусымның орта шенінде басталады.

Облыстың климаттық және агрометеорологиялық жағдайын зерттеу нәтижесінде ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлерін метеорологиялық жағдайға байланысты әр-түрлі ареалдарға бөлуге болады:

А – егіншілікке игерілген территориялар.

1. Салыстырмалы егіншілік жерлер. Облыстағы барлық жыртылған жерлердің 55 – 60 %-ін құрайды. Табиғи жайылымдары мен қой түліктерін көктемгі, жазғы-күзгі мезгілдерінде жаюға қолайлы. Нұра, Есіл өзендері суармалы жерлерінде көкөністер мен картоп өсіруге қолайлы (бұл ареалға Осакаров, Бұқар-Жырау, Нұра аудандарының шаруашылықтары кіреді).

2. Егіншілік жерлер. Облыс ауыл шаруашылық жыртылған жерлерінің 30–40%-ін құрайды, сонымен қатар көкөністер мен картоп егуге қолайлы. Агроклиматтық жағдайына байланысты әр түрлі мәдени өсімдіктер мен күнбағыс егуге қолайлы.

3. Суармалы егіншілік жерлері. Бұл жерлерге Нұра өзенінің ежелгі террасалы ландшафттары, Шерубай – Нұра, Құланөтпес өзендері мен Ертіс – Қарағанды каналының күңгірт қара – қоңыр топырақты және оңтүстік қара топырақты жағалары жатады[9, 70 б.].

Б - әртүрлі табиғи жайылымдар, шабындықтар мен тәлімі жерлері.

4. Ірі қара мал мен қой жайылымдарының көктемдік – жаздық – күздік жерлері.

5. Облыстың жыртылған жерлерінің 5 – 10 %-ін құрайтын тәлімі жерлер. Осы жыртылған жерлерде мал азықтары (арпа, сұлы т.б.) және мәдени өсімдіктер өсіріледі. Жайылымды жерлерін көктем, жаз, күз мезгілдерінде қой, ірі қара мал, ал қыста жылқы малын жаю үшін қолданады.

6. Ірі массивті көлтабандап суарылған шабындықтар және жайылымды жерлерін жаз айларында қой, ірі қара және жылқы малдарын жаю үшін қолданылады.

7. Жазғы жайылым жерлері (жайлаулар).

В – маусым бойынша қолданатын жайылымды жерлер.

8. Қой, жылқы малдарын қыста жаятын жерлер.

9. Көктем – күз мезгілінде қолданатын жайылымды жерлер

10. Ерте көктемде және күз – қыс мезгілдерінде көбінесе қой мен жылқы жаятын жерлер.

11. Қой, аздаған жылқылар және ірі қара малдарын көктем – жаз мезгілдерінде жаятын жерлер.

12. Территориялық құрғақшылығы мен температураның жоғары болуына байланысты көп қолданбайтын жайылымды жерлер.

Қорыта келе, ауыл шаруашылығын, оның ішінде мал шаруашылығын тиімді ұйымдастыру үшін, агроклиматтық жағдайларын сипаттағанда мынадай мәселелерге назар аудару керек:

- жыл мезгілдері бойынша жылдық орташа температура мен жауатын жауын-шашын мөлшері;

- өсіп-өну мезгілінің жылдық орта ұзақтығы;

- осы мезгіл ішінде жауатын жауын-шашын мен қолайлы температура жиынтығы;

- аязсыз мезгілдің ұзақтығы;

- ауыл шаруашылығы өндірісі үшін климаттық қолайсыз құбылыстарды (қуаңшылық, аңызақ, тоңазу, мұзтайғақ, қалың қар, қақаған аяз және осылардың қайталануы мен ұзақтығы) болжау және дайын болу.

Әдебиеттер тізімі:

1. Колосков П.И. Агроклиматическое районирование Казахстана // Труды экспедиции по изучению земельных фондов КазССР. – М., 1947. – Вып. 4. - С. 50-61.

2. Джусупов С.И. Сельскохозяйственное использование земель Центрального Казахстана // Материалы XX конференции. – Караганда, 1985. – С. 21 – 24.

3. Конюхов Н.А. Агроклиматические ресурсы Джезказганской области Казахской ССР. – Л.: Гидрометеиздат, 1976. - 107 с.

4. Федосеев А.П. Агрометеорологические условия произрастания пастбищных растений в Казахстане // Труды сессии по изучению пустынь. – Ашхабад: Изд-во АН Туркм. ССР, 1963. - С. 16-23.

5. Клок Б.Н., Дроздов А.И. Берг А.Я. Ауыл шаруашылығын өркендету жүйесі жөніндегі ұсыныстар. - Алматы, 1968. - 368 б.

6. Андреев Н.Г. Исследования по улучшению сенокосов и пастбищ // Вестник с.-х. науки. – 1965. - № 12. - С. 12-14.

7. Муравлянский Д. Ботанико-кормовое районирование пустынно-степных пастбищ Центрального Казахстана // Тр. СОПС Казахстана. - 1960. – Т. 1. – С. 200-205.

8. Панников В.Д., Минеев В.Г. Почва, климат, удобрение и урожай. – М.: Колос, 1977. – 414 с.

9. Христенко А.Ф. Сельское хозяйство в сухостепной зоне Казахстана. – Караганда, 2001. - С. 13-70.

4.13. Кендірлік тақтатас кен орнында өндірілген қоңыр көмірден алынған гуминді қосылыстардың агрохимиялық қасиетін зерттеу

Батима Сматаевна Тантыбаева

Кандидат педагогических наук, доцент кафедры химии. Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова (Усть-Каменогорск, Казахстан)

Зухра Сатбековна Даутова

Кандидат педагогических наук, доцент кафедры химии Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова (Усть-Каменогорск, Казахстан)

Гульжан Екпергеновна Абылқасова

Кандидат химических наук, доцент кафедры химии Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова (Усть-Каменогорск, Казахстан)

Балжан Дауреновна Набиолдина

Студентка 4 курса, специальности 5В011200 «Химия» Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова (Усть-Каменогорск, Казахстан)

Түйін сөздер: гуминді қосылыстар, диагенез, көмірлену, карбонизация процесі, гумкофос, аммофос, аммоний гуматы, фосфорлы-аммиакты гуминдік тыңайтқыштар.

Бүгінгі күні егін алқаптары мен жылыжайларда қолданылатын тыңайтқыштар азотты тыңайтқыштар. Яғни көбінесе қолданылатын пестицидтер мен селитра, аммиак суы, фосфорлы тыңайтқыштар. Олар топыраққа түскеннен кейін өсімдіктерді тезірек өсіргенімен, құрамында азот мөлшері шамадан тыс көп болған өсімдіктер, адам денсаулығына зиян келтіреді. Сонымен қатар топыраққа түскен пестицидтер ұзақ уақыт бойы биотикалық және абиотикалық жолмен ыдырайды. Олардың ыдырау өнімдері топырақты ластайды.

Сондықтан алдыңғы қатарлы дамыған басқа мемлекеттерде пайдаланылатын, табиғатқа және адамға зияны жоқ, бірақ өсімдіктің өсуіне, басқа да қолайсыз факторлардан қорғануына көмектесетін табиғи тыңайтқыш қолдану туындап отырған күрделі мәселенің шешімі болып табылады. Ал оның бағасы шетелдік аналогтарынан қымбат болмауы үшін, өзіміздің ресурстық балансымызда бар, бірақ көп қолданыс таппаған шикізат көздерінен өндірілген тыңайтқыштарды қолдану өзекті мәселе.

Осындай ресурстар қатарына еліміздің кейбір аймақтарында кездесетін қоңыр көмірді табиғи, қоршаған ортаға зиянсыз гуминді қосылыстар алуда қолдану болып табылады.

Барлық көмірлер үш бөліктен: органикалық, минералдық және ылғалдан тұрады. Көмірдің органикалық массасының элементтік

құрамына көміртегі, сутегі, азот, оттегі, күкірт кіреді. Көмірдің минералдық бөлігін карбонаттар, силикаттар, фосфаттар, сульфаттар, сульфидтер құрайды.

Табиғаттағы қоңыр көмірлерді екі түрге бөліп қарастыруға болады: топырақ тәріздес және қатты қоңыр көмірлер. Бұлардың аралығында көмірлену болады. Топырақ тәріздес көмірлер жаңа қазылған топыраққа ұқсайды. Мұндай көмірлер қоңыр түсті, ылғалдылығы жоғары, құрылымы жоқ ұнтақ зат. Қатты қоңыр көмірлер қара түсті болады, тек ұнтақтаған кезде ғана қоңыр түске айналады. Көмірлену сатысында қоңыр көмірлердің -COOH-топтары 8-9%-дан 0,6-1,5%-ға, -ОН-топтары 7,2-10,2%-дан 7,5-8,1%-ға -ОСН₃-топтары 0,4-1,1%-дан нөлге дейін төмендейді. Көмірлердің құрамындағы азот мөлшері бастапқы өсімдіктердің құрамындағы белоктар мен нуклеин қышқылдарынан түзіледі. Қоңыр көмірде азоттың мөлшері 0,36-0,51%-дан 1,5-1,9%-ға дейін кездеседі. Бастапқы органикалық заттың құрамындағы барлық қосылыстар қоңыр көмірдің құрамындағы гумин қышқылының түзілуіне қатысады.

Негізінен гумин қышқылдары қоңыр көмірлердің, әсіресе топырақ тектес көмірлердің органикалық массасының негізгі бөлігін құрайды.

Шымтезек пен қоңыр көмірлердің құрамындағы гумин қышқылдары құрамы, құрылысы бойынша бір-біріне ұқсас келеді. Қоңыр көмірлердің қасиеттері олардың құрамындағы гумин қышқылдарының сандық мөлшерлері мен сапалық құрамына байланысты өзгеріп отырады. Бұл өзгерістерді гумин қышқылдарының құрамындағы функционалды топтардың мөлшерінің көмірлену сатысында өзгеруінен байқауға болады.

Тас көмірлер ауадағы оттегімен өздігінен тотығып, олардың құрамында қоңыр көмірлердегі сияқты құрамы ұқсас гумин қышқылдары түзіледі. Көмірлену дәрежесі әртүрлі көмірлердегі гумин қышқылдарының құрамындағы функционалды топтардың мөлшері кестеден көрініп тұрғандай қоңыр көмірлердің түзілу сатысында (көміртегі мөлшері 65-80%) көмір құрамындағы оттегінің 80%-дан астамы функционалды топтардың үлесінде болады.

Тарихи деректерге сүйенсек, осындай қоңыр көмір көзі: Зайсан өңіріндегі Кендірлік көмір кен орны тіпті сонау 1870-ші жылдары белгілі болған көрінеді. Жер бетіне жақын жатқандықтан өте пайдалы, көп қаражат керек етпейді. Қоры – 600 миллион тонна. Ашық әдіспен өндіруге болады.

Бұрынғы зерттеулер Кендірлік тақтатас кен орны көмірі Пермь, Мезозой эраларында пайда болғанын мәлімдейді. Үш қабаттан тұрады: бірінші қабат жанғыш сланец оның қалыңдығы жеті метр. Екінші қабат 17 метрлік жанғыш сланец және тас көмір. Осы кен орны қоңыр көмірі гуминді қосылыстарға бай.

Гумин қышқылдары – табиғи жанғыш кендерге (шымтезек, қоңыр көмір, тас көмір) сілті ерітіндісімен әсер еткенде қою қоңыр түске

боялатын органикалық заттар. Гумин қышқылдарының ерекшелігі ретінде олардың молекуласының амина, амидо, метоксильді, карбоксильді, және спиртті гидроксилдермен, хиноидты топтармен қаныққандығын айтуға болады.

Әртүрлі көмірлердің құрамында гумин қышқылдары элементтік құрамы мен функционалды топтардың мөлшері бойынша көмірлену деңгейіне қарай бір-бірімен ерекшеленеді. Көмірлену деңгейі өскен сайын, гумин қышқылдарында көміртегі мөлшері өсіп, сутегі, оттегі, азот, күкірт мөлшерлері азаяды.

Гумин қышқылдарының көптеген үлгілерінде құрамында активті оттегі бар топтардың мөлшерлері (мг-экв/г) мынандай: карбоксилдер - 2-5; фенолды гидроксилдер – 2,5-5; хиноидты топтар – 0,6-4; альдегидтердің карбонил топтары – 0,2-1,5. Гумин қышқылдарында альдегидтердің карбонил топтары кетондардікіне қарағанда әлдеқайда бәсеңділеу болады. Гумин қышқылдарының үлгілерін сұйық аммиактағы натрий металымен реакцияластыру арқылы жай эфирлі байланыстардың бар екендігі дәлелденді.

Гумин қышқылы – әртүрлі молекулалық құрылымдағы өнім қоспасы. Олар ерігіштігі бойынша үш топқа бөлінеді: фульвоқышқылдары – су мен спиртта ериді; гиматамеландылар – суда ерімейді, бірақ спиртта ериді; гумустылар – аталған еріткіштерде ерімейді.

Гуминді заттар – молекулалық массалары 4000-8500 болатын қоюлатылған ароматты ядролы органикалық коллоидты заттардың қоспасы түріндегі күрделі табиғаттағы жоғары молекулалық қосылыстар болып табылады.

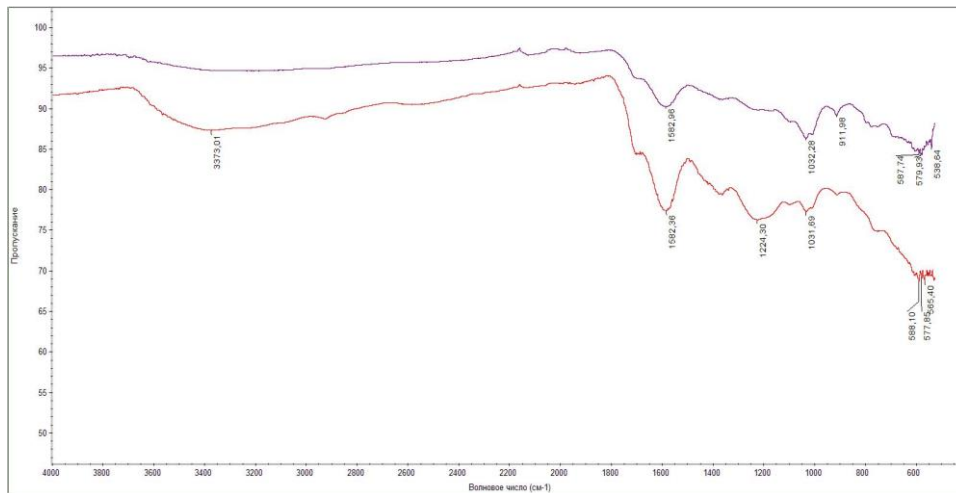
Қоңыр көмір қоры гумин қышқылының таусылмас көзі. Гумин қышқылын көптеген ауыл шаруашылық және экологиялық проблемалардың шешімі болып табылады. Гумин қышқылдарының маңызды биосфералық қызметі топырақ биотикасымен өсімдік жамылғысын сақтау және қорғау, сонымен қатар топырақтағы радионуклидтер, детергенттер, пестицидтер мен ауыр металдарды берік байланыстыру. Гумин қышқылдары оларды белсенді емес күйге келтіріп, улылығын жояды.

Соңғы жылдары физиологиялық белсенді гуминді қосылыстарды алуға бағытталған зерттеу жұмыстары көп қызығушылық туғызып отыр. Ол гуминді қосылыстардың медицинада, фармакологияда, ауыл шаруашылығында т.б. қолданылуымен түсіндіріледі.

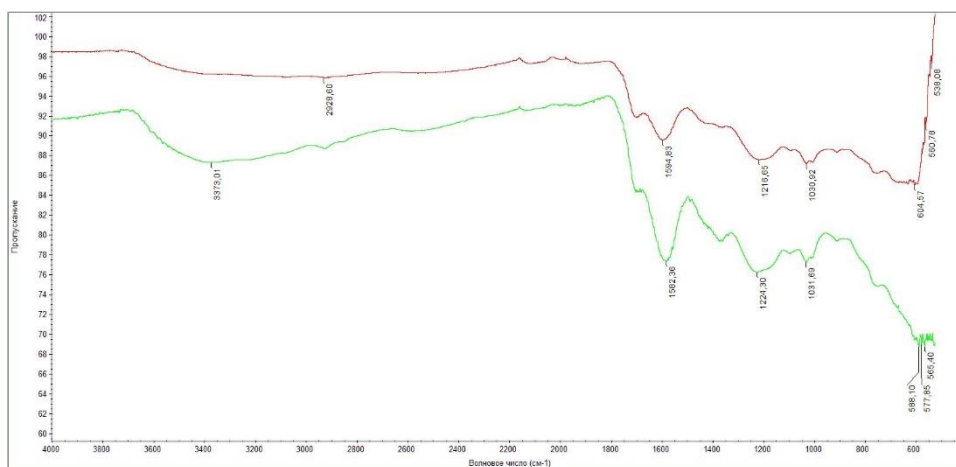
Біздің мақсатымызда отандық шикізаттарды қолдану нәтижесінде арзан және тиімділігі жоғары гумин қышқылдарын алу болып табылады. Бұл бағытта көптеген зерттеу жұмыстары жүргізіледі. Біз зерттеуге Кендірлік жанғыш тақтатас кен орнынан алынған қоңыр көмірді таңдап алдық. Таңдалған шикізатты зерттеу үшін мынандай әрекеттер жасадық: Анализ жасау үшін құрғақ күлсіз массасын есептеп, қалқанша ыдыс арқылы шамада 1г-ын алдық. Анализге дайындық жасау кезіндегі

барлық заттарды таразыда тартып, сол сияқты өлшеулерде ауытқу 0,2мг-нан артық болмауын қадағаладық. Анализді өткізу үшін гумин қышқылын экстракциялап қалқанша ыдыстағы көмірді 250 см³ колбаға салып, оған 100 см³ натрий пирофосфаты сілтілік ерітіндісін құйып, 1 сағат бойы араластырдық. Алынған қосындыны минутына 2000 рет айналатын центрифугада 15 минут айналдырдық. Ерітіндіні шайып, ерітілмей қалған бөлігін 1-2 рет 100 см³ 1%-дық натрий сілті ерітіндісімен жуып шайдық және центрифугада айналдырдық. Оның экстрактысын және жуып шайылған суын бір ыдысқа жинап отырдық. Көмірдің шайылған қалдығын сыйымдылығы 250см³ конустық колбаға салып оған 100 см³ 1%-ды натрий сілті ерітіндісін құйып, су моншасында 2 сағат қыздырдық. Суытылған колбаны қайта центрифугада айналдырып, оның үстіне тағы 1%-ды натрий сілті ерітіндісінің жоғарыда айтылғандай бастапқы ерітіндімен шайылды. Ал шайылған суын бір ыдысқа жинап отырдық. Гумин қышқылының тұнбасын алу үшін жалпы алынған экстракт сығындыны сүзіп оның көлемін өлшедік. Гумин қышқылын тұндыру үшін пипетка арқылы 100 см³ сілті ерітіндісін алып гумин қышқылын химиялық стаканға құйдық. Гумин қышқылының тұнбасын ерітіндіден центрифуга арқылы бөліп алып оны жуып тазарттық. Жуып тазартуды коллоидты ерітінді пайда болғанға дейін жалғастырдық. Гумин қышқылының тұнбасын алу үшін коллоидтық ерітіндіге 5%-дық, 60 см³ тұз қышқылын қосамыз. Жалпы гумин қышқылының тұнбасын сол сұйықтықтап күлсіз сүзгіден сүзіп, өткізу арқылы бөліп алып, кептірдік.

Пайда болған затымыздың шынымен гумин екенін дәлелдеу үшін оның ИҚ спектрге анализ жасадық. Бұл ИҚ спектрде әртүрлі концентрациялы күкірт қышқылымен белсендірілген қоңыр көмірден алынған гумин қышқылдарының спектрлері берілген, соның ішінде 0,1 М күкірт қышқылымен белсендіру арқылы алынған гумин қышқылының құрылымы әртүрлі органикалық топтарға бай болып шықты. Гумин қышқылының ИК-спектрінен көріп тұрғандай 3400 см⁻¹, жұтылыс ОН-тобындағы молекулалық сутектік байланыспен шартталған, валенттілік тербелістің бар екенін білдіреді (2-, 3- сурет). 3000-2750 облысындағы әлсіз интенсивтілік СН, -СН₂-, -СН₃ (sp³) топтарының бар екенін көрсетеді. 1440 см⁻¹ облысында –СОО⁻ ионының жұтылуы байқалады. 1700-1500 см⁻¹ маңындағы жұтылуы ароматикалық құрылымдардағы –С=C- тобының әсері. 2360 см⁻¹ жердегі жұтылу аймақтары–NH₂ – тобындағы азот тобының үш байланысының бар екен, 1000 – 700 см⁻¹ облысында жұтылу -Si–О тобының тербелісімен сипатталады.

Сурет 1. Көмір (күлгін түсті) және гумин қышқылы (қызыл түсті) (H_2SO_4 , 1:5)

Сурет 2. Белсендірілмеген көмірден алынған гумин қышқылы (қызыл түсті) мен 1:5 қатыста H_2SO_4 белсендірілген гумин қышқылының ИҚ спектрі (жасыл түсті)

Жалпы гумин қышқылының шығымын келесі формула бойынша есептеліп шығарылды

$$m = m_3 * \frac{100 - W - A}{100}$$

Мұндағы:

m_3 - анализде алынған қалқадағы көмір массасы, г;

W - аналитикалық сынамадағы көмірдің құрамындағы ылғалдылық, % есебінде.

A - аналитикалық сынамадағы көмірдің күлділігі, % есебінде.

Кесте 1. Гумин қышқылының шығымы

Күкірт қышқылымен белсендірілген көмір (1:5 қатыста) ГҚ шығымы	Белсендірілмеген көмірден алынған ГҚ шығымы
38,16%	37,08%

Күкірт қышқылымен белсендірілген көмірден алынған гумин қышқылы шығымы жоғары екенін 1 кестеден көреміз.

Гуминді заттар топырақтың әртүрлі биохимиялық процесстерін жүзеге асырушы негізгі және қажетті компоненттерінің бірі болып, табиғатта кең тараған.

Гуминді заттардың жеткіліксіз болуы ауылшаруашылық дақылдардың құрылымына, ішінде өтетін биологиялық процесстерге, өнімділігіне және сапасына әсер етеді. Ал керісінше өсімдіктің ішіне аздаған мөлшерде гумин қышқылын енгізу оның ылғалсақтағыштығын және буферлілігін арттырады, өсімдікке құнарлы заттардың баруын жақсартады, өсімдіктегі нәруыздық және көмірсутектік алмасуларды белсендіреді, гумустың және азоттың сіңімділігін арттырады.

Жер өңдеу тәжірибесінде минералды тыңайтқыштардың өсімдікке енгізу құрамында гуматы бар өнімдермен бірге енгізілуі керек деп көрсетілген. Сондықтан көптеген елдерде гуминді қосылыстарды өсімдіктердің өсуінің стимуляторлары, физиологиялық активті заттар, орғано-минералды тыңайтқыштар ретінде қолдану кең зерттелуде.

Гуминді заттардың жоғары өсімдіктер тіршілігіне ынталандырушы әсерінің көріну дәрежесі, сондай-ақ минералды қоректенудің деңгейіне де байланысты. Олардың басты физиологиялық функциясы өсімдіктердің оотекті қоректенуін жақсартуда болып табылады. Оттекті қоректену, гуминді қосылыстардың арқасында, өсімдік ішіндегі оттекті активтеп, өсімдіктің жасушаішілік тыныс алатындай қажетті түрге ауыстыру арқылы және сутекті тасымалдау үшін тікелей полифенолды топтардың қатысуы арқылы жүзеге асады. Бұл ұлпалардың синтетикалық активтілігін арттырып, өсімдік организміндегі көмір қышқылын фиксациялау биохимиялық алмасу процесстеріне де әсерін тигізеді. Гуминді қосылыстар өсімдіктің көміртек және күлдің қорек көзі болмай, көміртектік қоректендіруіне де қатысады.

Жұмыс нәтижесінде гуминді қосылыстар еріген күйде жоғары өсімдіктермен сіңіріліп, жасушаның ферментативті аппаратын күшейту үшін қолданылады. Соның нәтижесінде зат алмасу күрт активтеліп, өсімдіктердің минералды элементтерді қолданылуы жақсарады және өсімдіктің сыртқы жағымсыз жағдайларды көтеруіне жақсы әсер етеді. Гуминді қосылыстар минералды құнарлы компоненттерді сіңіруіне жақсы әсер етеді.

Гуминді қосылыстар құрамындағы полифенолды және хиноидты топтар, өсімдіктің фенолазды тотығу жүйесінің активтілігін күшейтеді және тыныс алу мен газ алмасуды жақсартады. Бұл өсімдіктің энергетикалық потенциалының артуына, ферментативті синтездің күшеюіне және минералды заттардың өсімдікке активті түсуіне оң әсерін тигізеді.

Қазіргі уақытта гуминді заттардың әртүрлі топырақ-климаттық жағдайлардағы ауылшаруашылық өсімдіктеріне оң әсері, өнімділігінің артуы жайлы көптеген деректер алынған. Зерттеу жұмысының нәтижесінде гумин қышқылының отырғызу алдында ұрықты гуминге

суласа және өсуі кезінде қоректендірсе, өсімдіктің тамыр жүйесінің өсуін ынталандыратыны анықталды.

Сонымен қатар, гуматтар, өсімдіктердің ауруларға (қара бактериалды таңғалақтық, солу, тамырлық шіру, мозаика, фитофтороз) және жағымсыз климаттық жағдайларға (құрғақшылық, қайтымды суық және т.б.) төзімділігін арттырады және радиация мен улыхимикаттардың әсерін нейтралдайды.

Гумин қышқылының өсімдікке ынталандырушы әсерінің деңгейі минералды қоректендірумен де байланысты. Гуматтар нәруыз синтезін жылдамдатады, өсімді қабықшалардың өткізгіштігін арттырып, ол өз кезегінде қоректік заттардың өсімдікке түсуін арттырады.

Зерттеу нысаны ретінде астық тұқымдасына жататын – қатты бидай таңдалды.

Зерттеу әдісі гумин қышқылын келесідей қолдануды қарастырды: ұрықты сулау, топыраққа бидай егілгенге дейін және кейін 15 күнде 1 рет суару.

Анализ схемасы келесі тәжірибелерді жүргізуді қарастырады:

1. Бақылау (ұрық таза сумен суланған).
2. Ұрық 0,1%, 0,01%-дық натрий гуматының ерітіндісінде суланып, суарылды.

Гумин қышқылымен өңделген ұрықтар, өңделмеген ұрықтан ерте көктеді. Келесіде олардың өсуі мен дамуы бақылау үлгісінен өзгешеленді. Бақылау қорытындысы гумин қышқылымен өңделген ұрық сабағы мен жапырағы мықтырақ және түсімен өзгешеленетінін байқадық.

Сурет 3. Бидай (1) – қоңыр көмірмен өңделген; (2) – 0,1%-дық гумин қышқылымен өңделген; (3) – 0,01%-дық гумин қышқылымен өңделген; (4) – бақылау үлгісі

Салыстыру мәліметтері 2-кестеде келтірілген. Өсімдік ұзындығына гумин қышқылының әсерін көре аламыз.

Кесте 2. Бидай өскіндерін салыстыру

Күні	Бидай өскіндері, см	
	Бақылау үлгісі	Гумин қышқылымен өңделген
1	-	-
5	-	0.5
7	-	3
10	1	5
17	4	9
20	5.5	11
23	7	13
30	8	15

Гумин қышқылы алынуы ГОСТ бойынша жүзеге асырылады, шығымы минералдық қышқылдармен белсендіруге байланысты. Отандық шикізаттарды қолдану нәтижесінде арзан және тиімділігі жоғары тыңайтқыш алынды. Алынған гумин қышқылының шығымы 38,16% құрады.

0,1%-дық гумин қышқылымен суару бидайдың пісуін 8 күнге жылдамдатты, өсімдіктің ортаның жағымсыз жағдайына төзімділігін арттырды. Бидайдың өнімділігі біршама артты.

Аз мөлшерде қолданылады. Тұқымды өңдеу кезінде көп материалды-техникалық шығындарды талап етпейді. Сонымен қатар қосымша арнайы жабдықтарды қажет етпейді. Тыңайтқыш ретінде қолдану тиімді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Кирда В.С. Влияние тонкого измельчения на строение и свойства углей: химия твёрдого топлива / В.С. Кирда. – М., 1983. – С. 52.
2. Кузнецов Б.Н. Термокаталитические процессы при получении химических продуктов из природных органических полимеров – ископаемых углей и древесной биомассы / Б.Н. Кузнецов // Химия твердого топлива. - 1999. - № 2. – С. 3-13.
3. Электрондық ресурс: http://borona.net/high technologies/chemicals/Chto_takoe_guminovye_kisloty.html
4. Кендірлік кен орны // Қазақ совет энциклопедиясы. - 5 том – 365 б.
5. Исакова Г.Б. Зайсан ауданының географиясы: оқу құралы / Г.Б. Исакова. – Алматы, 2010. – 70 бет.
6. Драгунов С.С. Строение гуминовых кислот и приготовление гуминовых удобрений / С.С. Драгунов // Тр. Московского торфяного института, вып. 8. - М., 1958. – С. 43.
7. ГОСТ 11022-95, ГОСТ 30404-2000, ГОСТ 9517 - 76 (СТ СЭВ 4787-84). Угли бурые и каменные. Методы определения выхода

гуминовых кислот. – Введ. 1977-01-07. М.: Госстандарт СССР: Изд-во стандартов, 1987. - 5 с.

4.14. Зертханалық жағдайда ноқат дақылын өсіру кезіндегі CO₂ эмиссиясын өлшеу

Айнұр Мәлікқызы Жылқыбай

«Топырақтану және агрохимия» оқу бағдарламасының 2 курс магистранты. Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті КеАҚ (Орал қ., Қазақстан)

Зертханалық жағдайда ноқат дақылын өсіріп, оның көміртегі диоксиді эмиссиясын өлшеу, топырақ температурасы және топырақ ылғалдылығы нәтижелері келтірілген. Лабораториялық жағдайдағы ноқат дақылын өсіру кезіндегі көміртегі диоксиді эмиссиясы CO₂ өлшеу 2 жыл, яғни 2018-2020 жылдар аралығында жүргізілді.

Топырақтағы көміртек диоксидінің эмиссиясын өлшеу Li-8100A құрылғысымен жүргізілді. Көміртегі диоксиді эмиссиясы CO₂ өлшеумен қатар топырақ температурасы және ылғалдылығы анықталды.

Ноқат дақылын зертханалық жағдайда өсіру келесі әдістер бойынша жүзеге асырылды:

- 1 нұсқа - бақылау
- 2 нұсқа - суперфосфат
- 3 нұсқа - биотыңайтқыш
- 4 нұсқа - көң

Лабораториялық жағдайдағы ноқат дақылын өсіру кезіндегі көміртегі диоксиді эмиссиясы CO₂ өлшеу барысындағы мерзімдік және жылдық ағындар көрсеткіштерін салыстырмалы түрде бақылау.

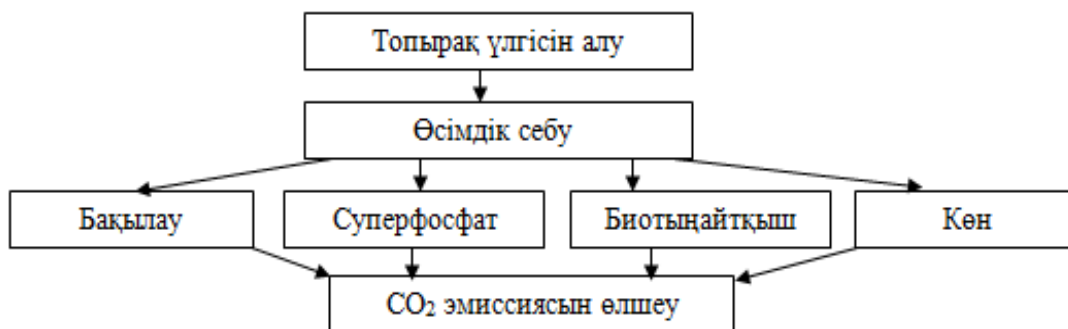
Бүгінгі күні заманауи экологиялық ғаламдық проблемалардың қатарына атмосферадағы парниктік газдардың шоғырлануының ұлғаюын жатқызады, солардың ішінде көміртек диоксиді басты рөл атқарады [1].

Топырақ ауасының құрамында көмірқышқыл газы көп (проценттің оннан бір бөлігінен 2-3% дейін). Топырақтағы көмірқышқыл газы өсімдік тіршілігіне және оның тамырлары мен аэробты микроорганизмдердің тыныс алуы үшін маңызды рөл атқарады. Қара қою-қоңыр топырағы нақты агроценоздардан негізгі парамертлерді - көміртек диоксиді эмиссиясы, топырақ температурасы мен ылғалын анықтай отырып CO₂ эмиссияның маусымдық және жылдық динамикасы құрылды. Көміртек диоксиді эмиссиясына Жайық өңірінің топырақ-климаттық жағдайда кейбір агроклиматтық (ауаның ортажылдық температурасы, зерттеу кезеңіндегі жауын-шашын мөлшері) сипаттамаларға байланысты алдын-ала бағалау беріледі. Зерттеу барысында қою қара-қоңыр топырағының CO₂ жалпы эмиссиясына температуралық факторының

«жасанды жұмсартқыш» әсері анықталады. Сонымен қатар, көміртек қоры және эмиссия, соның ішінде жалпы, микробты, субстрат-индуцияланған түрлері зерттелінеді [2].

Топырақ бетіндегі CO_2 жылдамдығын стандартты нұсқау бойынша жабық динамикалық камералық әдіспен (Closed dynamic chamber method (CDC)), далалық респиратор Li-8100A (Li-Cor biosciences, США) құрылғысын қолдана отырып өлшедік. Бұл әдіс топырақ бетіндегі жалпы көміртегі құрамын, көміртегі карбонаттарын, органикалық көміртегі құрамын анықтауға көмектеседі. Ол үшін алдын ала өсімдік өскіндерін кесіп, диаметрі 10,5 см, биіктігі 5 см болатын болат сақинаны 3 см топырақ тереңдігіне орнатып, оның бетіне өлшеу камерасын орнаттық. Өлшеу камерасы келесі бөліктерден тұрады: камера, насос және инфрақызыл газоанализатор, сонымен қатар ауа айналымы осы жабық жүйе ішінде жүріп отырады. Жабық жүйе ішіндегі CO_2 концентрациясы артады, ол көмірқышқыл газы эмиссия жылдамдығының коэффициентін есептеуге көмектеседі. Топырақтағы көмірқышқыл газын құрылғымен өлшеу уақыты 1 минутты құрайды. Топырақтың тыныс алуын өлшеумен қатар, 5 см топырақ тереңдігіне құрылғыны орната отырып топырақ жылдамдығы мен топырақ ылғалдылығында өлшедік. Топырақтың тыныс алуының көрсеткіштері экожүйенің өнімділігін бағалау үшін, сондай-ақ топырақ микробоценоздарының белсенділігін талдау үшін пайдаланылады. Көмірқышқылдың бөлінуі топырақтың органикалық заттегінің ыдырауының қарқындылығының объективті индикаторы бола алады және биологиялық заттар аналымының маңызды жақтарының бірін сипаттауға мүмкіндік береді. Ресейде және шетелде CO_2 in situ эмиссиясын өлшеудің тиімді әдістерін қолданады. [3, 4, 5, 6].

Жұмыс 2018 жылдың ағымында орындалды, көмірқышқыл газдарының эмиссиясын өлшеу ай сайын жүргізілді. Зерттеу нысаны ретінде зертханалық жағдайда түрлі тыңайтқыштар – қарапайым суперфосфат, көң және биотыңайтқыштардың енгізілуімен отырғызылған ноқат дақылы алынды. Үш рет қайталанған 4 нұсқасы орындалды (1-сурет).

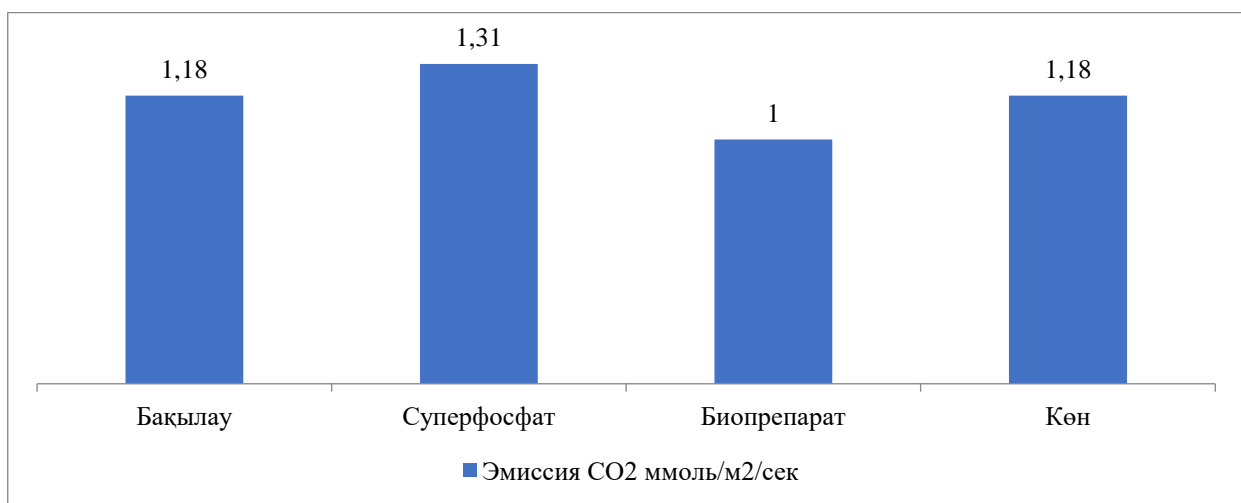

1-сурет. Зертханалық жағдайларда тәжірибе өткізу сызбасы

Көміртектің диоксидінің эмиссиясын өлшеу Li-8100Ақұрылғысымен жүргізілді.

Топырақтың тыныс алу жылдамдығы- ауа режиміне тән көрсеткіш болып табылады. Топырақтың тыныс алу мөлшері топырақтың қасиетіне, гидротермиялық жағдайына, өсімдіктің өсу дәрежесіне, кезеңдеріне байланысты әр түрлі болады. Топырақ ылғалдылығы, топырақ температурасы, өсімдіктің тамырлану, вегетациялық кезеңінде және минералды, органикалық тыңайтқыштарды дұрыс мөлшерде пайдалану нәтижесінде көмірқышқыл газының белсенді түрде шығатыны дәлелденді. Көмірқышқыл газының эмиссиясының ай сайынғы өлшемдер қорытындысына сәйкес мерзімдік және жылдық ағындар құрылады. (2-сурет).

2-сурет. 2018-2020 жж. зертханалық жағдайдағы нөқат дақылын өсіру кезіндегі көміртегі диоксиді эмиссиясы CO₂ өлшеу барысындағы мерзімдік және жылдық көрсеткіштері

Зерттеу нәтижелері бойынша анықталғаны, көміртегі диоксиді эмиссиясы CO₂ суперфосфат енгізгенде - максималды мөлшерде (1,31 ммоль/м²/сек), биотыңайтқыш енгізу нұсқасында - минималды мөлшерде (1 ммоль/м²/сек), ал бақылау нұсқалары мен көнді салыстырғанда – бірдей, орташа мөлшерде (1,18 ммоль/м²/сек) болғанын көруге болады. Далалық жағдайда өлшеумен салыстырғанда, зертханалық жағдайда өлшеу жүргізу, бірдей температуралық жағдайда топырақтаң CO₂ эмиссиясы өзгеріске ұшырады және еңгізілген препараттарға тәуелді болды. Бірақ зертханалық жағдайда туындаған зерттеу қиыншылықтарына қарамастан, көміртектің диоксиді ағымының өзгеру мониторингісін салыстыруға болады. Топырақтың тыныс алуы уақыт пен кеңістікте байланысты өзгереді. CO₂ эмиссиясының қарқындылығы гидрметриялық жағдайларға байланысты өзгереді. CO₂ эмиссиясының жоғарылауы топырақтың температурасы мен ылғалдылығының жоғарылауымен сәйкес келмеді, оның себебі топырақтың жабық зертханада, яғни стационарда болуына және еңгізілген тыңайтқыштардың түрлеріне байланысты.

Зерттеу барысында қара-қоңыр топырағындағы көміртек диоксидінің жалпы эмиссиясы зерттелінді. Зертханалық жағдайдағы ноқат дақылын өсіру кезіндегі көміртегі диоксиді эмиссиясы CO_2 өлшеу барысын зерттеу жұмыстарының нәтижелері алынды. Топырақтағы көміртек қоры, CO_2 жалпы эмиссиясының маусымдық және жылдық динамикасы, сонымен қатар негізгі параметрлері (топырақтың температурасы мен ылғалы) анықталып, бағаланды. Зерттеу барысында алынған нәтижелер интерпретацияланды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Неунылов Б.А., Хавкина Н.В. Изучение скорости разложения и процессов превращения в почве органического вещества, меченого C^{14} // Почвоведение. – 1968. – № 2. – С. 103.
2. Кудеяров В.Н., Курганова И.Н. Дыхание почв России. Анализ базы данных многолетнего мониторинга. Общая оценка // Почвоведение. – 2005. – № 9. – С. 1112.
3. Кудеяров В.Н. Вклад почвенного покрова России в мировой биогеохимический цикл углерода // Почвенные процессы и пространственно-временная организация почв. – М.: Наука, 2006. – С. 345.
4. Курганова И.Н., Кудеяров В.Н. Оценка потоков диоксида углерода из почв таежной зоны России // Почвоведение. – 1998. – № 9. – С. 1958.
5. Сморгалов И.А., Воробейчик Е.Л. Почвенное дыхание лесных экосистем в градиентах загрязнения среды выбросами металлургических заводов // Экология. – 2011. – № 6. – С. 429.
6. Raich J.W., Turkcioglu D. Vegetation and soil respiration: correlation and controls. – 2000. – Vol. 48. – P. 71.

4.15. Қазақстан оңтүстік өңірі сазды гидродисперсияларының кейбір қасиеттері

Аманқайт Асанов

химия ғылымдарының кандидаты, М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің профессоры (Тараз қ., Қазақстан)

Саят Алишериевна Мамешева

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, докторант (Тараз қ., Қазақстан)

Еліміздің жер қойнауында әлемдегі табиғи қазба байлықтардың барлық түрлері кездеседі. Солардың бірі болып есептелетін сазды минералдар, көптеген өндірістің түрлі салаларында оның ішінде, мұнай кеніштерін барлау жұмыстары кезінде қолданылатын бұрғылау, тампонажды ерітінділерді дайындауда, темір рудаларының

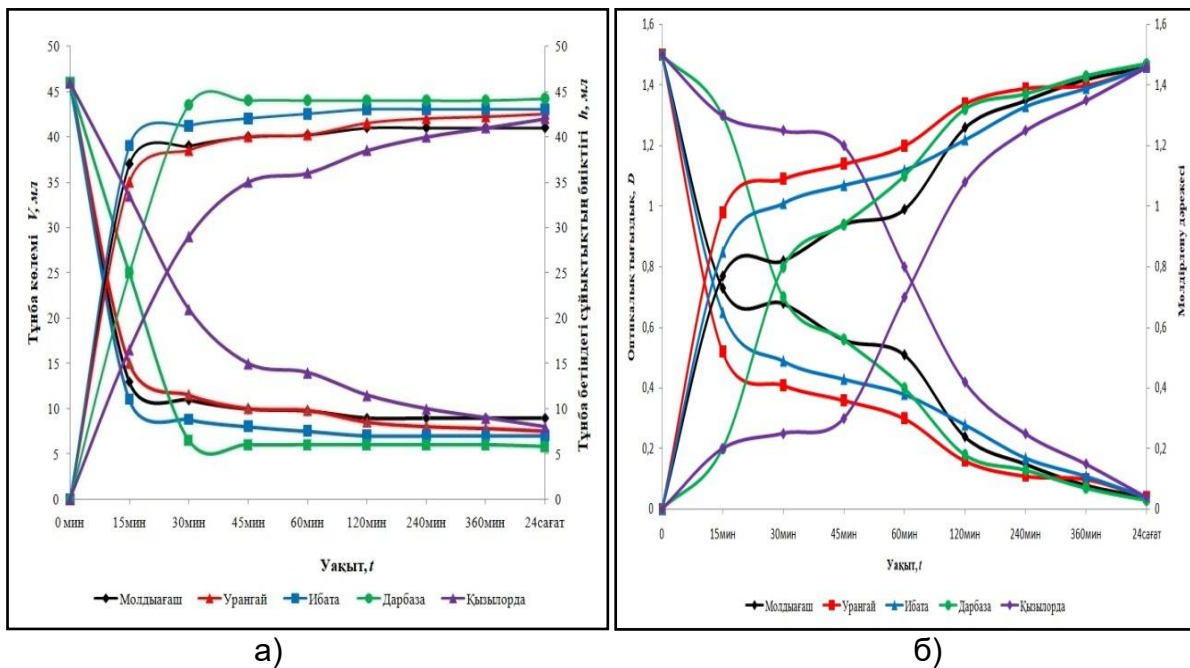
түйіршіктерін өндіруде, тамақ өнеркәсібінде шырындар, шараптарды тазартуда адсорбент ретінде, тоқыма өнеркәсібінде жүнді майдан арылту үдерісінде, парфюмерия өнеркәсібінде сабын толтырғышы, ауыл шаруашылығында мал азығын даярлауда, құмды топырақтың агротехникалық қасиеттерін жақсартуда залалды химиялық қосылыстарды тасымалдаушылар ретінде, сонымен бірге тазартылған түрлері медицинада дәрі-дәрмек алуда, эмульсия, жақпа майлар әзірлеуде кеңінен қолданылады [1, 2]. Бірақ бірқатар салалар сазды дисперсияларды белгілі физикалық, коллоидтық-химиялық қасиетке ие болған гидродисперсия түрінде пайдаланады [3]. Осы бағытта әдебиеттен белгілі ғылыми ізденістерді талдау арқылы, сазды дисперсиялардың мұндай әр алуан мақсаттарда қолданылуы олардың кейбір физикалық, коллоидтық-химиялық қасиеттерін сол салалардың талабына сәйкестендіруді қажет ететіндігі байқалды.

Жүргізілген геологиялық зерттеулер нәтижелері сазды минералдардың қоры біздің елімізде жетерлі мөлшерде екендігін көрсетеді [4]. Сазды минералдар кеніштерінің басым көпшілігі Қазақстан республикасының оңтүстік өңірінде орналасқан. Анықталған кен орындары оңтүстік өңірдің әртүрлі аймақтарында белгілі тәртіппен таралған [5].

Ұсынылған ғылыми ізденісте қоры жағынан жеткілікті, тасымалдауға қолайлы Қазақстанның оңтүстік өңірі кен орындарының Молдыағаш, Урангай, Ибата, Дарбаза және Қызылорда сазды гидродисперсияларының кейбір физикалық, коллоидтық-химиялық қасиеттерін зерттеуге арналған. Мақсатты орындау үшін көрсетілген табиғи түріндегі сазды минералдардан 2,5 г массасы өлшеп алынып, анық градуирленген Уккен құрылғысы түріндегі сиымдылығы 50 мл өлшеуіш цилиндрге салынды. Оған 22,5 мл дистилденген су құйылып, шифті тығынмен бекітіліп, аударып 5 рет төмен, 5 рет жоғарыға қаратып шайқатылды. Дайындалған гидродисперсия бір тәулікке тепе-теңдік күйге жеткізу үшін қалдырылып, келесі күні қайтадан көрсетілген тәсілмен шайқатылған жүйеге 25 мл көлемдегі дистилденген су қосылып шайқатылды. Содан кейін сазды гидродисперсиялардың тұнба көлемінің (V), тұнба бетіндегі сұйықтықтың биіктігінің мөлшері (h), тұнбаның ұлғаю коэффициентінің ($V_{\text{ұлғ.м}}$), фильтрленуінің, тұнба бетіндегі сұйықтық пен фильтраттың оптикалық тығыздығының (D), сонымен қатар, мөлдірлену дәрежесінің уақытқа байланысты өзгеруі зерттелді. Көрсетілген сазды гидродисперсияларының физикалық, коллоидтық-химиялық қасиеттерін анықтау арқылы еліміздің экономикалық мүмкіндігінің дамуына белгілі әсер көрсететін, қажетті салаларға бейімделген, экологиялық үйлесімді өнім алу жолдары қарастырылды.

Өткізілген тәжірибе нәтижелері сазды гидродисперсиялардың (СГД) 5% ерітіндісінің тұнба көлемінің (V), тұнба бетіндегі сұйықтықтың оптикалық тығыздығы (D) мен мөлдірлену дәрежесінің уақытқа

байланысты өзгеруін анықтағанда 15 минут уақыт ішінде жоғары тұнба көлемі Қызылорда, Дарбаза үлгілерінде, одан соң Урангай мен Молдыағашта, ал, төмен тұнба көлемі Ибата сазды гидродисперсиясында болатындығын көрсетті. Бірақ бұл сазды гидродисперсиялардың тұнба көлемінің уақытқа байланысты өзгеруі бір-бірінен біршама айырмашылыққа ие. Тұнба көлемінің (V) ең жедел төмендеп өзгеруі Ибата, Урангай, Молдыағаш сазды гидродисперсияларында ерекше көзге түседі. Тұнбаның төмендеу үдерісі негізінен 60 минутқа дейінгі уақыт аралығында айтарлықтай жүреді.

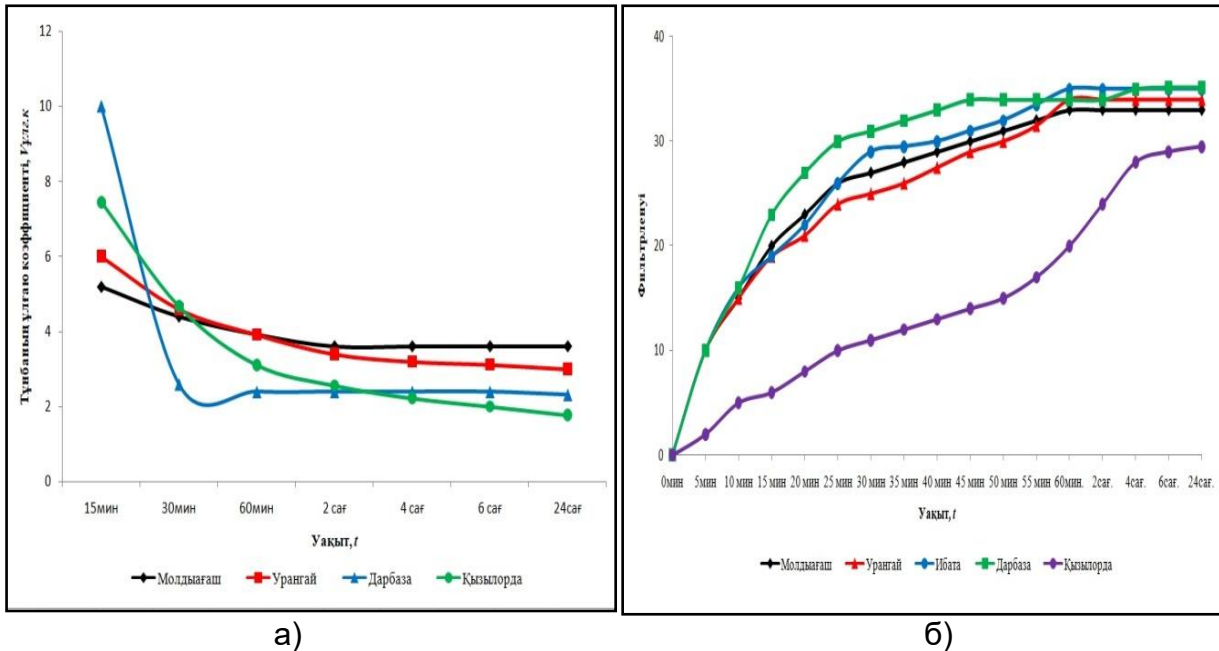
1-сурет. Сазды гидродисперсиялардың тұнба көлемі (V , мл) мен тұнба бетіндегі сұйықтықтың биіктігінің (h , мл)

(а) оптикалық тығыздығы (D) мен тұнба бетіндегі сұйықтықтың мөлдірленуінің
 (б) уақытқа байланысты өзгеруі

Одан әрі тұндыру уақытына қарап өзгеруі баяулайды. Ал Дарбаза сазды гидродисперсиясында тұнбаның өзгеруі бастапқы уақыт аралығында әсте жүргенімен 60 минуттан кейін тұнба көлемі зерттелген сазды гидродисперсиялармен салыстырғанда ең төмен көлемге ие болатындығын байқатты. Қызылорда сазды гидродисперсиясының тұнба көлемінің (V) өзгеру үдерісі нәтижесінде төмендеуі басқа сазды гидродисперсиялармен салыстырғанда біраз ерекшеленетіндігі байқалды. Яғни бұл сазды гидродисперсиясының тұну үдерісі салдарынан тұнба көлемінің баяу жүруімен бір қатарда тұнба бетіндегі сұйықтықтың сандық мәніменде белгілі дәрежеде айырмашылыққа ие болады (1-сурет, а). Тұнба көлемімен (V) тұнба бетіндегі сұйықтықтың мөлдірленуі саздың сумен әрекеттесуі салдарынан болатын үдеріспен байланысты. Өйткені қатты фазаның сулы ортамен әрекеттесуі негізінен екі басқышты өз ішіне алады. Бірінші басқышта - адсорбция

немесе ішкі кристалды ұлғаюу жүреді, бұл басқышта сазды минерал саздың майда бөлшектері молекулаларының кристалдық торының қабаттасу кеңістігі мен су молекулаларының адсорбциясы салдарынан ылғалды өзіне сіңіреді, сол себепті ол саздың көлемінің өзгеруіне әсер етпейді. Екінші басқышта - макрокопиялық немесе «осмостық» ұлғаю үдерісі орын алады. Ол саз бөлшектерінің бетіне жақын орналасқан ерітіндіден бөлініп шыққан көптеген алмасу катиондарының шамадан тыс шоғырлануына байланысты пайда болады [6]. Сондықтанда саздардың көлемінің ұлғайып ісінуі негізінен дәл осы макрокопиялық басқышта жүзеге асады. Осы сазды гидродисперсиялардың тұнба көлемінің (V) өзгеруімен бір қатарда тұнба бетіндегі сұйықтық биіктігінің (h) де сандық мәндерінде біршама айырмашылықтардың болатындығын байқау қиын емес. Ең жоғары сұйықтықтың биіктігі Ибата, Урангай, Молдыағаш сазды гидродисперсияларында 30 минуттан кейін-ақ болатыны көрінсе, одан әрі тұнығу үдерісінің артуымен тұнба бетіндегі сұйықтық биіктігінің (h) артуында айтарлықтай өзгеріс болмайды. Анықталған айырмашылықтар сазды гидродисперсиялардың тұнба көлемінде тұнба бетіндегі сұйықтықтың биіктігінің (h) сандық мәндерімен бір қатарда тұнба бетіндегі сұйықтықтың мөлдірленуін көрсетуші оптикалық тығыздықтың (D) мәндерінен де байқалады (1-сурет, б). Оған филтрлену үдерісінің өзгеру нәтижесін көрсетуші белгілі уақытта бөлініп шыққан сұйықтық көлемінің мөлшерін салыстыру арқылы да көз жеткізуге болады. Бұл айырмашылықтар сазды гидродисперсиялардың тұнба көлемінің (V), тұнба бетіндегі сұйықтық биіктігінің (h) оның оптикалық тығыздығының (D) сандық мәндерімен ғана байланысты болмастан филтрлену үдерісінің де өзгеруінен келіп шығады. Өйткені анықталған өзгерістердің келіп шығуы тұнбаның тығыздалу үдерісімен және ұлғаю коэффициентімен ($V_{\text{ұлғ.м}}$), сондай-ақ, тұнба бетіндегі сұйықтықтың оптикалық тығыздығымен (D) біршама байланысты екендігін гидродисперсиялардың тұнбасының ұлғаю коэффициентін ($V_{\text{ұлғ.м}}$) және филтрлену қабілетін салыстыру арқылы түсіндіріледі (2-сурет, а). Себебі ұлғаю коэффициентіне кері үдеріс болып саналатын тығыздалу қаншалық жоғары болса, сол үлгінің филтрленуінің баяу жүретіндігін, ал тұнбаға түсу үдерісі жедел жүретін сазды гидродисперсиялар үлгілерінде филтрленудің тез болатынын байқау қиын емес (2-сурет, б). Дегенмен, гидродисперсиялар тұнбасының ұлғаю коэффициентін ($V_{\text{ұлғ.м}}$) салыстыру нәтижесінде бұл гидродисперсиялар қатты фазасының майда бөлшектері өлшемдерінің және олардың су молекуласымен әрекеттесу қабілетінен келіп шығатын оптикалық тығыздықтың (D) сандық мәндерін де ескеру қажет екендігі айқындалды. Оған Қызылорда сазы гидродисперсиясының тұнба көлемінің ұлғаю коэффициентінің ($V_{\text{ұлғ.м}}$) уақыта қарап өзгеруін және филтрлену жылдамдығының сандық мәндерін басқа гидродисперсиялардың

фильтрленуімен ұлғаю коэффициентінің ($V_{\text{ұлғ.м}}$) уақыт бірлігіне қарап өзгеруін салыстыру арқылы көз жеткізуге болады.

2-сурет. Сазды гидродисперсиялар тұнба көлемі ұлғаю коэффициентінің ($V_{\text{ұлғ.к}}$) (а) және фильтрленуінің (б) уақытқа байланысты өзгеруі

Фильтрлену жылдамдығы яғни бірдей көлемдегі сұйықтықтың дисперс жүйеден ажырап шығуы гидродисперсиялар қатты фазасы майда бөлшектерінің өлшемдеріне ғана тәуелді болуымен бір қатарда полидисперстікке де қарап өзгертінін көруге болады. Өйткені қатты фазаның дисперстігінің әртүрлі болуы тұнба бетіндегі сұйықтықтың оптикалық тығыздығын (D) біршама арттыруымен бірге фильтрлену үдерісіне де әсер етеді. Мұндай өзгерістің орын алуы гидрофильденген майда бөлшектердің фильтр саңылауларына адсорбциялануы және сұйық ортаның гидрофильдігі жоғары қатты фазадан ажырап шығуының баяу жүретіндігі салдарынан келіп шығады. Оған Қызылорда сазды гидродисперсиясының бірдей мөлшердегі сұйықтықты ажыратып шығару уақытының ұзақ болуымен бір қатарда бір тәуліктен кейін де бөлініп шыққан дисперс ортаның көлемінің басқалармен салыстырғанда әлдеқайда кем болатындығы дәлел (1-кесте). Сонымен бірге гидродисперсиялардың қатты фазасы майда бөлшектерінің монодисперстілігі мен гидрофильдігінің төмендігі тұнбаның есептеліп табылған ұлғаю коэффициентінің жоғары болуын келтіріп шығаруымен бір қатарда фильтрлену үдерісінің жедел жүруімен сұйық ортаның қатты фазадан ажыралып шыққан мөлшерінің көбейуіне де алып келеді. Оны Дарбаза, Ибата, Молдыағаш, Урангай сазды гидродисперсияларының фильтрлену үдерісі жедел болуымен бір тәуліктен кейінгі ажыралып шыққан сұйықтықтың ($CV_{\text{мл}}$) көп болуынан байқауға болады. Таңдалған сазды гидродисперсиялардың дисперстігінен келіп шығатын кейбір

айырмашылықтарды сұйық ортаның тұнба бетіндегісімен фильтратының оптикалық тығыздығының ($D_{ТБС}$) уақытқа және фильтрленуіне байланысты өзгеруінен ($t_{мин}$) де біршама тұжырымдама жасауға болады. Себебі гидродисперсиялардың басым көпшілігінің оптикалық тығыздығы ($D_{ТБС}$) тез төмендесе, Дарбаза гидродисперсиясында 30 минуттан кейін $D=0,70$ шамасында болады, Молдыағаш, Урангай, Ибата гидродисперсияларында оптикалық тығыздықтың сондай мәні 15 минуттан кейін байқалады.

1-кесте. Сазды дисперсиялардың кейбір сипаттамалары мен физика-химиялық қасиеттері

№	Сазды үлгілер	M_r	M_v	$V_{сгд}$	$V_{ұлғ.м}$	$t_{мин}$	$CV_{мл} 24 \text{ сағ.}$	$D_{ТБС}$		Фильтрат		
								6 сағ.	24 сағ.	$D_{ф}$	$\chi_{менш} \cdot 10^{-4} \text{ Ом}^{-1} \cdot \text{см}^{-1}$	рН
				24 сағ.								
1	Молдыағаш	2,5	2,5	9,0	3,60	15	33	0,08	0,03	0,02	971	7,35
2	Урангай	2,5	2,5	7,5	3,00	16	33	0,08	0,03	0,02	782	7,32
3	Ибата	2,5	2,0	7,0	2,80	14	35	0,06	0,03	0,03	1058	7,37
4	Дарбаза	2,5	2,5	5,8	2,32	13	35,2	0,07	0,04	0,02	814	6,01
5	Қызылорда	2,5	4,5	8,0	3,20	85	29,5	0,15	0,04	0,03	375	7,42

Ал Қызылорда сазды гидродисперсиясының тұнба бетіндегі сұйықтығы оптикалық тығыздығының (D) сандық мәні 4 сағат тұнығудан соң ғана көрінеді. Оптикалық тығыздықтың (D) салыстырмалы түрде алғанда жоғарырақ сандық мәнге ие болуы осы гидродисперсияның 6 сағат, бір тәуліктен кейінгі және фильтратынан да байқауға болады. Гидродисперсиялар арасындағы айырмашылықтардың орын алуына дисперсті ортаның ион күші ($\chi_{мен}$) мен рН көрсеткішінің бір-бірінен біршама ерекшеленетіндігімен де байланысты. Сазды гидродисперсиялардың рН көрсеткіштерінің өзгеруі сол минералдардың кристалдық торларының құрамында болатын сіңірілген иондардың және гидродисперсиядағы еритін тұздардың мөлшеріне байланысты. Сазды гидродисперсияға неғұрлым сілтілі жер металдар катиондары (Ca^{2+} , Mg^{2+}) көбірек, сілтілі металдар (K^+ , Na^+) иондары ішінара ғана адсорбцияланса сулы ортаның рН көрсеткіші сілтілі реакцияны көрсетеді [7]. Сондықтанда дисперсті ортаның ион күші ең кем ($\chi=375$) сондай-ақ рН көрсеткіші (рН=7,42) әлсіз сілтілі болып келетін Қызылорда сазды гидродисперсиясы қасиеттерінің басқа үлгілерден белгілі дәрежеде ерекшеленуі келіп шығады.

Сонымен жүргізілген ізденіс нәтижелерін сараптау арқылы Қазақстанның оңтүстік өңірі сазды гидродисперсияларының қасиеттерінің айырмашылықтарын тұнба көлемінің (V), тұнба бетіндегі сұйықтықтың биіктігінің мөлшері (h), тұнбаның ұлғаю коэффициентінің ($V_{ұлғ.м}$), фильтрленуінің, тұнба бетіндегі сұйықтық пен фильтраттың

оптикалық тығыздығының (D), мөлдірлену дәрежесінің уақытқа байланысты өзгеруі, сондай-ақ сазды гидродисперсия фильтраттарының иондық күші мен рН көрсеткіштерінің сандық мәндері салыстырылып, олардың қасиеттері біршама нақтыланып қолданыс орындарын айқындауға қаратылған мақсатты-бағытты ғылыми-тәжірибелік жұмыстар жүргізу жолдарын таңдауға, табуға мүмкіндік берді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Белоусов П.Е., Крупская В.В. Бентонитовые глины России и стран ближнего зарубежья // Георесурсы, 2019. - № 21 (3). - С. 79-90.
2. Махкамова Д.Н., Содикова Ш.А., Усмонова З.Т. Бентонитовая глина, её физико-химическая характеристика и применение в народном хозяйстве // Universum: Технические науки: электрон. научн. журн., 2019. - № 6 (63). – С. 65-99.
3. Сапарғалиев Е.М. Современные представления о бентонитах Казахстана // Известия НАН РК. Сер. геолог. - 2003. - № 3. - С. 64-80.
4. Васильянова Л.С. Природные минералы на службе экологии. - Алматы: НЦ НТИ. 2015. - 90 с
5. Бишимбаев В. К., Есимов Б. О., Адырбаева Т. А., Руснак В. В., Егоров Ю. В. Минерально-сырьевая и технологическая база Южно-Казахстанского кластера строительных и силикатных материалов: Монография. – Алматы: «Раритет», 2009. – С. 133.
6. Соколов В. Н. Глинистые породы и их свойства М.: Соросовский образовательный журнал «Науки о земле» 2000. – № 9, Том 6. - С. 62.
7. Овчаренко Ф.Д. Гидрофильность глин и глинистых минералов. - Киев: Изд. АН УССР. – 1961. - С. 134.

4.16. Цирконий арқылы алюминий қорытпаларын алу үшін технологиялық факторлардың әсері

Аяжун Бақжанқызы Қабдырахманова

Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің магистранты
(Қарағанды қ., Қазақстан)

Тоғжан Жұртшыбайқызы Сұлтанбек

Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің магистранты
(Қарағанды қ., Қазақстан)

Шойынды модификациялау кезінде құрамында сирек металдар бар қорытпаларды қолдану өте тиімді. Кремнийдің жоғары құрамы бар шойынға скандий қосу (алюминий электролизеріндегі ток өткізгіштер үшін материал болып табылады) материалдың микроқұрылымын жақсартады және электр қарама-қайшылығын азайтады [1]. Скандий микроқалыптылығы алюминий қорытпаларының құрылымына

түрлендіретін әсер етеді, жартылай фабрикаттарда субзерналды құрылымды қалыптастыруға ықпал етеді және механикалық қасиеттердің қосымша жақсаруын қамтамасыз етеді [2]. Алюминий қорытпаларының сипаттамаларын жақсарту үшін оларды циркониймен бірге скандийдің шағын қоспаларымен легірлеу тиімді, бұл қымбат скандийді үнемдеуге және оның оң әсерін күшейтуге мүмкіндік береді [3].

Технологиялық факторлардың алюминий қорытпаларды синтездеу процесінің көрсеткіштеріне әсерін зерттеу қақпағы бар герметикалық реторттан тұратын, фланецтері сумен салқындатылған зертханалық қондырғыда және шахталық электр пештерде жүзеге асырылды.

Натрий, калий және алюминий галогенидтерінің, сирек металдардың оксидтері мен галогенидтерінің бастапқы тұздары шихталды және балқытылды, содан кейін ұсақтап, алунд стакандарға алюминий-магний қорытпасымен бірге тиеді. Реакциялық қоспаны стакандардағы герметикалық ретортта вакуумда 200°C дейін қыздырып, одан әрі ретортқа аргонды беріп, 1 сағат бойы 850-1 000°C-та ұстадық.

Цирконий мен скандий қосылыстарының алюминий-магний қорытпасымен өзара әрекеттесу өнімдерін талдаудың негізгі әдісі рентгенофлуоресцентрлік әдіс таңдалды; талдау Oxford Instrument фирмасының ED2000 спектрометрінде жедел жүргізілді. Синтезделген қорытпалардың микроқұрылымдарын JSM-6460 LV микроанализаторында зерттелді.

Құрамында цирконий бар алюминий қорытпасын алу. Бастапқы материал ретінде цирконий оксидін пайдалану кезінде тек сілтілі металл хлоридтерінің қатысуымен өзара әрекеттесу іс жүзінде байқалмады (1-кесте, 1-тәжірибе).

Натрий және алюминий фторидтерін (криолит) қосу қорытпадағы цирконий құрамының шамалы артуына әкелді (2-тәжірибе). Аммоний хлоридін пайдалану (3-тәжірибе) қажетті қоспалаушы компоненті бар алюминий қорытпасын алуға мүмкіндік берді (0,3% Zr дейін).

1-кесте. Алюминий-цирконий қорытпасы синтезінің нәтижелері

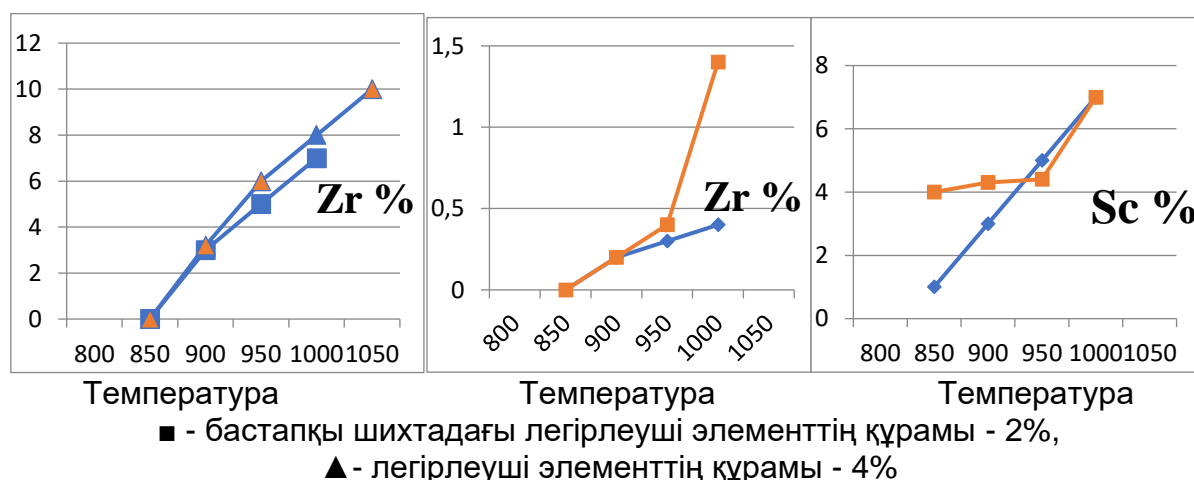
Тәжірибе нөмірі	NaCl KCl	NaF	AlF ₃	ZrO ₂	K ₂ ZrF ₆ %	NH ₄ Cl	T, °C	Zr, %
1	+	-	-	+	-	-	950	0,007
2	+	+	+	+	-	-	950	0,029
3	+	+	+	+	-	+	950	0,2000
4	+	+	-	-	+	-	950	0,2000
5	+	-	+	-	+	-	950	1,5
6	+	+	+	-	+	-	950	2,7
7	+	+	+	-	+	-	950	3,2
8	+	+	+	-	+	-	1000	5,4
9	+	+	+	-	0,7	-	950	0,18

Тәжірибе нөмірі	NaCl KCl	NaF	AlF ₃	ZrO ₂	K ₂ ZrF ₆ %	NH ₄ Cl	T, °C	Zr, %
10	+	+	+	-	1,4	-	950	3,20
11	+	+	+	-	2,0	-	950	4,20
12	+	+	+	-	2,8	-	950	5,70

Барлық кейінгі эксперименттерде бастапқы материал ретінде калий фторцирконаты (K₂ZrF₆) қолданылды. 4 және 5 тәжірибелерде натрий немесе алюминий фторидтерін қосу кезінде синтез процесінің өтуіне алюминий фторидінің болуы оң әсер етеді; қорытпадағы цирконий мөлшері 1,5%-ға жетті. Сондықтан кейіннен қосымша ретінде криолит қолданылды: 6-8 тәжірибелерде қорытпадағы цирконий мөлшері тұрақты 3-5% құрады.

Бастапқы шикіқұрамдағы цирконий мөлшері ұлғайған кезде, оның қорытпадағы құрамы заңды түрде өсті (9-12, сурет 1). Микроанализаторда орындалған зерттеулер JSM-6460 LV цирконийдің созылған тікбұрышты интерметаллидтерінің мөлшерлері ұлғайғанын көрсетті (сурет 2, а, б). Сонымен қатар, Al_{2,73}Zr-дан Al_{2,69}Zr-ға дейінгі интерметаллидтердің құрамы да өзгереді. Осылайша, синтезделген қорытпада Al₃Zr-мен бір мезгілде Al₂Zr түзіледі, оның құрамы артады.

Шихта - қалпына келтіргіш (алюминий қорытпасы мен магниймен) ара қатынасы ұлғайған кезде синтезделген қорытпадағы цирконий құрамының жоғарылау үрдісі байқалды. Қалпына келтіргіш қорытпадағы магний құрамының өзгеруі қорытпадағы цирконий концентрациясына болмашы әсер етті; бастапқы қорытпада 41% магний болғанда ғана цирконий құрамының күрт өсуі байқалды (7,5% дейін). Оптикалық микроскопта орындалған зерттеулер бастапқы қорытпа-қалпына келтіргіштегі магний мөлшері 10-нан 41% - ға дейін көтерілген кезде пайда болатын интерметаллид кристалдарының мөлшері 50-ден 10 мкм-ге дейін азайтылатынын көрсетті.

Сурет 1 – Легірлеуші элементтердің құрамына синтез температурасының әсері: Аl-Zr қорытпасы; Б және В - Al-Mg-Sc-Zr қорытпасы.

Процесс көрсеткіштеріне синтез температурасының жоғарылауы елеулі әсер етті: қорытпадағы цирконий құрамының айқын артуы байқалды (Сурет 1). Бұл ретте пайда болатын интерметаллдар кристалдарының мөлшерлерінің ұлғаюын атап өткен жөн (Сурет 2, в, г). 950 және 1000°C кезінде жүргізілген тәжірибелер үшін интерметаллдардағы цирконий мөлшері 53,0-ден 55,1%-ға дейін өсті, бұл олардың стехиометриялық құрамының өзгеруіне әкелді ($Al_{2,89}Zr$ және $Al_{2,73}Zr$, тиісінше).

Алынған өнімдегі магний мөлшері температураның жоғарылауымен азайғанын, оны қалпына келтіру процесіндегі оның шығысының ұлғаюымен, сондай-ақ тәжірибенің жоғары температурасында буланумен түсіндіруге болады; тиісінше қорытпадағы алюминий құрамы өсе түсті. Синтез температурасының артуы кезінде қорытпаның реактор материалынан өту қарқындылығы нәтижесінде темірмен ластануы заңды болды.

Алюминий - скандий - цирконий күрделі қорытпаларын синтездеу. Цирконий мен скандий оксидтерін бастапқы материал ретінде пайдалана отырып, тәжірибе жүргізу құрамында 0,15 - 0,18% (салмағы бойынша) цирконий бар алюминий қорытпасының түзілуін растады. Скандий концентрациясы 4-5% (салмағы бойынша) (2-кесте, 1-3 тәжірибе). Бастапқы материал ретінде калий фторцирконаты мен скандий оксидін пайдалана отырып қорытпалар синтезі цирконий мен скандий (4-5% дейін (салмағы бойынша) (4-тәжірибе)) өте жоғары құрамы бар күрделі қорытпаны алуға мүмкіндік берді.

Алюминий-цирконий қорытпасын синтездеу бойынша алдыңғы тәжірибелерге ұқсас процесс температурасының артуы шихтадан қорытпаға цирконийдің бөлінуіне ықпал етті. (Сурет 1). Бұл ретте бастапқы шихтадағы калий фторцирконатының берілген мөлшерінің артуы қорытпадағы цирконийдің құрамын заңды түрде арттыра түсті; сонымен бірге жоғары температураларда (950-1000 °C) балқымадағы скандийдың мөлшері қорытпаның құрамына елеулі әсер етпеді. Бастапқы шихтадағы цирконий құрамының жоғарылауы кезінде қорытпадағы магний мөлшері және процестің температурасы заңды түрде төмендеді. Процестің жоғары температурасы, сондай-ақ қорытпаның темірмен ластануына ықпал етеді.

2-кесте. Алюминий - скандий - цирконий күрделі қорытпасы синтезінің негізгі технологиялық көрсеткіштері

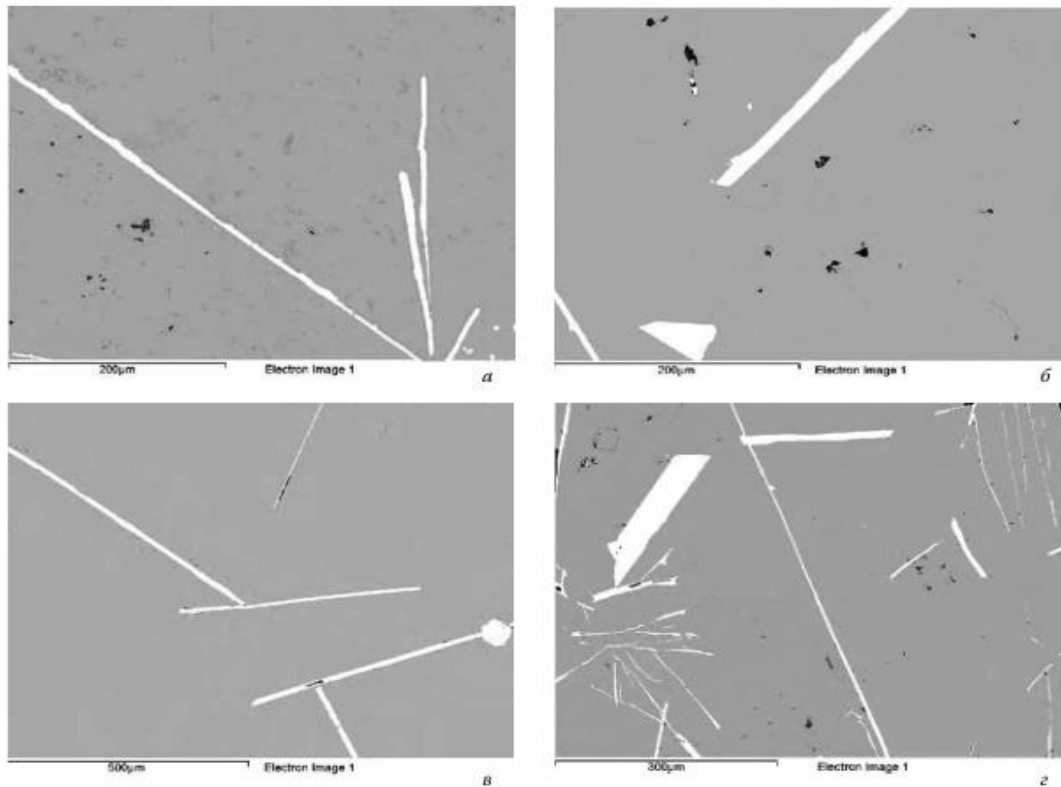
Тәжірибе нөмірі	NaCl, KCl	Na ₃ AlF ₆	ZrO ₂	K ₂ ZrF ₆	Sc ₂ O ₃ %	ScF ₃	T, °C	Zr, %	Sc, %
1	+	+	+	-	+	-	950	0,007	4,3
2	+	+	+	-	+	-	950	0,029	4,5
3	+	+	+	-	+	-	950	0,2000	4,7
4	+	+	-	+	+	-	950	0,2000	5,4
5 жоғары	+	+	-	+	-	+	950	1,5	3,6
5 төмен	+	+	-	+	-	+	950	2,7	4,6

Тәжірибе нөмірі	NaCl, KCl	Na ₃ AlF ₆	ZrO ₂	K ₂ ZrF ₆	Sc ₂ O ₃ %	ScF ₃	T, °C	Zr, %	Sc, %
6*	+	+	-	+	-	+	950	3,2	11,5
7 жоғары	+	+	-	+	-	+	950	5,4	5,2
7 төмен	+	+	-	+	-	+	950	0,18	5,0
8	+	+	-	+	2,3	2,3	950	3,20	6,1
9	+	+	-	+	3,4	1,2	950	4,20	5,4

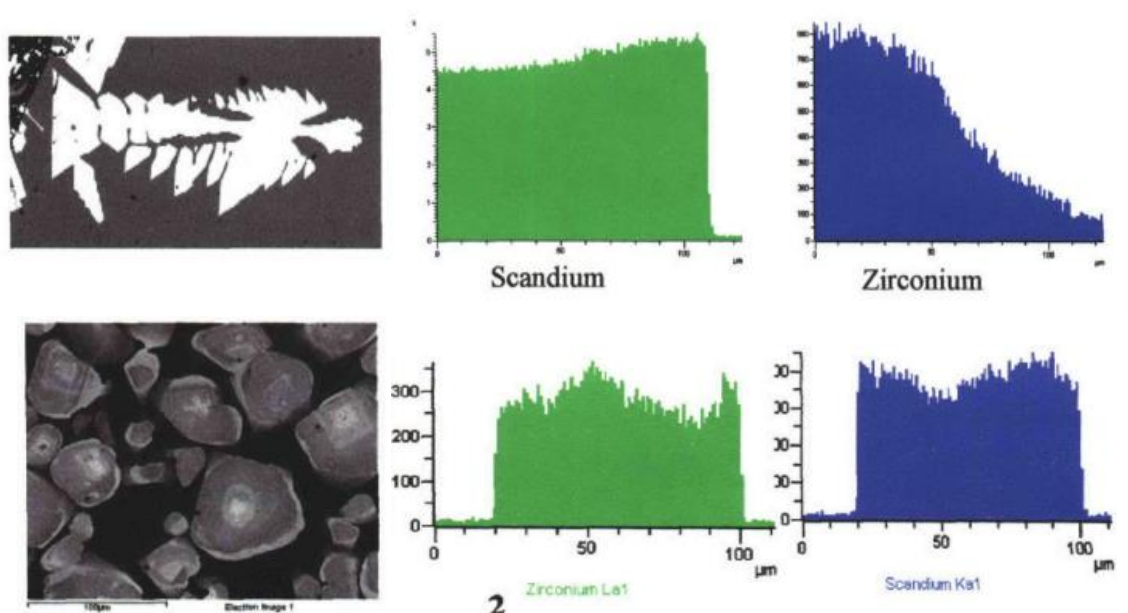
* Қалпына келтіргіш магний көп мөлшерде болды.

Жұқа микроқұрылымды зерттеу галоидты балқыманың құрамында калий фторцирконаты мен скандий оксиді бар бірге қалпына келтіргенде, әртүрлі формадағы - тікбұрышты және қаңқалы, ұзартылған (Сурет 3, а). Бірінші жағдайда интерметаллидтер 6,2-8,1 және 31,9-33,3% цирконий мен скандий (Al_{2,79}Sc_{0,89}Zr_{0,11}), екіншісінде скандий басымдау (Al_{2,78}Sc_{0,99}Zr_{0,01}). Тікбұрышты сканерлеу кристалдар интерметаллдың тереңдігі бойынша цирконий құрамының біртіндеп ұлғаюын және онда скандийдың тұрақты болуын көрсетті.

Бастапқы реагенттер ретінде бір мезгілде цирконий мен скандий фторидтерін (калий фторцирконаты және оның оксидінің орнына скандий үшфториді) пайдалану Al – Mg – Sc – Zr қорытпаларының синтезі бойынша тұрақты нәтижелер алуға мүмкіндік берді (2-кесте, 5-7 тәжірибе). Тәжірибе көрсеткендей, қорытпаның су түбіндегі аймағы ауыр компонентпен (циркониймен) байытылады. Магний қалпына келтіруші ретінде белсенді рөлді 6 тәжірибе растады, мұнда бастапқы қалпына келтіруші ретінде магниймен байытылған қорытпаны пайдаланған. 10 және 11 тәжірибелер, сондай-ақ, скандий оксидіне қатысты шихтадағы скандий фторидінің құрамының артуы қорытпадағы цирконий құрамының артуына ықпал еткенін растады. Соңында күрделі қорытпа Al – Mg – Sc – Zr синтезделді.

Сурет 2 – Алюминий – цирконий қорытпасының микроқұрылымы: шихтадағы калий фторцирконатының құрамы: а – 2 %; б - 2,8 %; синтез температурасы; в - 950 °С; г - 1000 °С

Сурет 3 – Al–Mg–Sc–Zr күрделі қорытпаның микроқұрылымы: а-бастапқы шихта калий фторцирконаты мен скандий оксиді бар; б-бастапқы шихта калий фторцирконаты мен скандий фториді бар

Синтезделген қорытпада интерметаллидтердің микроқұрылымдарын зерттеу олардың салыстырмалы геометриялық біртектілігін көрсетті (Сурет 3). Легірлеуші компоненттер құрамының ұлғаюы интерметаллидтердің ірі дәндерінің пайда болуына ықпал етті.

Микрорентгендік талдауға сәйкес соңғылардың стехиометриясы $Al_{2,69} Sc_{0,2} Zr_{0,8}$ бастап $Al_{2,72} Sc_{0,55} Zr_{0,45}$ дейінгі құрамдармен ұсынылған. Матрица 0,2-0,4% скандий және 0,11-0,12% цирконийден тұрады. Жұқа микроқұрылымды зерттеу нәтижесі жекелеген дәндердің скандийдың интерметаллдарына тән сәл дөңгелек пішінді әр түрлі тікбұрыштармен, кесілген және қаңқалы дәндер кездесетіндігін көрсетті.

Ішкі интерметаллидтерді сканерлеу циркониймен байытылған астық орталығында (5-10 мкм) аймақтың, орталықтан (25-30 мкм) аластауына қарай қоспалайтын компоненттің тұрақты және біркелкі құрамы бар аймақтың және жанжалдар мөлшері ұлғайтылған шеткі учаскелердің болуы туралы куәландырады (Сурет 3, б.). Шағылысқан электрондарда орындалған қорытпаның ажарларының түсірілімдері, сондай-ақ дәндердің біртектес еместігін растады: орталық бөлігі ашық, дәннің негізгі алаңы ашық сұр, шеткі аймақтары қара сұр.

Тұжырымдар. Сілтілі металдардың галогенидтерін, скандий мен цирконийдің қалпына келуі бір мезгілде скандий мен цирконийдің интерметаллдарынан тұратын алюминий қорытпасын алуға мүмкіндік береді.

Скандий қосылыстарын қалпына келтіру процестері цирконий қосылыстарына қарағанда жігерлі жүреді. Нәтижесінде синтезделген қорытпада Al_3Sc құрамы Al_3Zr қарағанда біршама жоғары.

Бастапқы шихтаның құрамын, процестің температуралық режимін өзгерту және балқыманы араластыру сирек элементтердің берілген қатынасымен гомогенді алюминий қорытпасын синтездеуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тез. докл. Всесоюзной конференции «Эффективность производства и применения новых модификаторов» МЧМ СССР: Черметинформация. Челябинск. 1986. – 59 с.
2. Непомнящий В.Н. // Литейное производство. 1990. № 4. с. 26–28.
3. Елагин В.И., Захаров В.В., Петрова А.А. и др. // Изв. АН СССР. Металлы. 1983. № 4. с. 180–183.

4.17. Мұнай кен орнындарындағы мұнай қалдықтарын өңдеу технологиясын зерттеу

Сандуғаш Орынбайқызы Абилкасова

Техника ғылымының кандидаты, «Химия, химиялық технология және экология» кафедрасының доценті. Алматы технологиялық университеті (Алматы қ. Қазақстан)

Қазіргі кезде мұнай кен орындарындағы мұнай қалдықтарын өңдеу өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Асфальтсыздандыру - бұл жоғары молекулалы асфальтенді-шайырлы заттарды мұнай өңдеудің қалдық өнімдерінен тазарту процесі.

Шайырлы-асфальтты заттар - құрамында азот, күкірт, оттегі, металдар бар аралас құрылымдардың жоғары молекулалық қосылыстарының күрделі қоспасы. Олардың көпшілігі Қазақстан, Орта Азия, Башқұртстанның ауыр мұнайларында бар. Ароматты негіздегі жас мұнайларда шайырлы-асфальтты заттар көп болып келеді. Шайырлы-асфальтты заттар химиялық құрамы, құрылымы мен қасиеттері жағынан ортақ жоғарымолекулалық мұнай қосылыстарының екі үлкен тобын - шайырлар мен асфальтендерді біріктіреді. Негізінен мұнай мен ауыр қалдықтарда шоғырланған шайырлар мен асфальтендердің арақатынасы 9:1-ден 7:1-ді құрайды [1].

Шайырлар мұнайдың гетероорганикалық қосылыстарының 70-90% құрайды. Олар асфальтенге қарағанда сутегіге 1-2% бай. Шайырлардың көп бөлігін бейтарап заттар құрайды. Шайырлардың аз бөлігі қышқылды сипатта болады, асфальтты қышқылдарды түзеді. Олар спиртте, бензолда, хлороформда еритін тұтқыр, қара шайырлар болып келеді. Шайырлы заттар термиялық және химиялық тұрақсыз, оңай тотығады және конденсацияланып, асфальтенге айналады. Шайырлар күкірт қышқылының ерітіндісіне өтіп, оңай сульфурленеді. Шайырлы заттар металл хлоридтерімен, фосфор қышқылымен кешендер түзеді.

Асфальтендер- шайырларға қарағанда жоғары молекулалық қосылыстар болып табылады. Олар шайырлардан біршама төмен сутегі мен гетероатомдардың көп мөлшерінің болуымен ерекшеленеді. Асфальтендер шайырлардың конденсация өнімі деп саналады. Олар графитке ұқсас циклдік, полиядролық конденсацияланған құрылымдар арқылы түзіледі. Асфальтендер - қоңыр немесе қара түсті ұнтақты заттар. Қыздырған кезде олар жұмсарады, бірақ балқымайды. 300 °С-дан жоғары қызған кезде асфальтендер кокс пен газға айналады. Асфальтендердің химиялық белсенділігі жоғары. Жарықта және ауа бар кезде олар ерігіштігін жоғалтып, карбендерге өтеді [2].

Мұнай өңдеуде қалдық өнімдерінен пропанмен асфальтсыздандыру – мұнда пропан тұндырушы ретінде шайырлы-асфальтенді заттар бөлігін коагуляциялап, өзімен бірге асфальтсыздандыру қондырғысынан битуммен бірге бөліп алады. Бұл мұнай қалдықтарын асфальтсыздандырудың көп тараған әдісі болып табылады.

Гудронды пропанмен асфальтсыздандыру мұнай қалдықтарынан (гудронды) асфальтенді және шайырлы заттар, мен полициклді ароматты көмірсутектерді толықтай тазалау үшін қолданылады. Бұл майлы фракциялардың тұтқырлық-температуралық қасиеттерін, тұтқырлық индексін, кокстелуін, түсін, тұрақтылығын (эксплуатациялық қасиетін) жақсарту мақсатында жасалады. Деасфальтизаттар мотор

майлары, авиациялық, цилиндрлік, компрессорлық және басқа майлар өндіру үшін қолданылады, қосалқы өнім ретінде асфальттар – битум немесе қазандық отындары өндірісінде шикізат ролін атқарады. Гудрондарды асфальтсыздандыру процесі дүниежүзілік мұнай өңдеуде жоғары тұтқырлықты қалдық майларын өндіруде ғана емес, каталитикалық крекинг және гидрокрекинг үшін шикізат компоненттері ретінде қолданылады [3].

Бұл жұмыста мұнай қалдықтарын өңдеудің екі әдісі қарастырылған: бірінші әдіс – гудронды пропанмен асфальтсыздандыру процесі, екінші әдіс – ластанған топрақтағы гудронды термиялық өңдеу.

Асфальтсыздандыру процесінде бір мезгілде екі процесс жүреді :

1. Битум асфальтсыздандумен алынатын шайыр-асфальттық заттардың коагуляциясы және тұндыру;

2. Асфальтсыздандыру түрі арқылы шығарылған қажетті көмірсутектерді алу.

Негізгі өнім асфальтсыздандудан төменгі қабілетті кокс шығымы 0,8-1,3%, тығыздығы 895-930 кг/м³ аралығындағы және тұтқырлығы 18-26 мм²/10 өнімдер түзіледі.

Бірінші әдіс бойынша гудронды пропанмен асфальтсыздандыру өндірісте каталитикалық крекингпен және гидрокрекинг қондырғылары үшін қалдық майларды немесе шикізатты өндіруде аралық өнім ретінде пайдаланылады. Майларды өндіру кезінде, кейде екі сатылы дезасфальтизат пайдаланылады: асфальттың жоғары тұтқырлық компонентінің бірінші сатысында алынған деасфальтизат шығарылады.

Асфальтсыздандыру процесінде сұйық пропандағы майлы шикізат төмендейді.

Пропандағы майлы шикізатты көмірсутек жоғары температурасы 75-90⁰С аралығында олардың ерігіштігі және тығыздығы, молекулалық массалары өсіп барып, төмендейді. Пропан битумдағы «май» компоненттерін ерітеді ал, шайырлар мен асфальттарды ерітпейді. Процесс өндіру колонналарында жүзеге асырылады. Гудронды пропанмен асфальтсыздандыру шекті температурасы 96,2⁰С, одан асқан жағдайда полициклді ароматты көмірсутектер түзіледі. 4-МПа–ға жуық қысым кезінде ерігіштігі буланып, көлемі 1:8 немесе 1:5 қатынасындай асфальтсыздандыру процесі жүзеге асады.

Гудроннан асфальтсыздандыру нәтижесінде шикізаттың шығымы 26-90 аралығында алынады. Гудронды асфальтсыздандыру мұнай өңдеудің екіншілік фракциялау әдісіне жатады.

Екінші әдіс бойынша ластанған гудронды термиялық жолмен мұнай алу зерттелген. Жұмыста Қаражанбас кенорнының мұнайымен ластанған топырақтағы гудронды тазарту мақсатында оны термиялық жолмен өңдеп, сұйық өнім алу жұмыстары жүргізілді. Мұнаймен ластанған топырақты тазарту мақсатында термиялық әдіспен өңдеу мерзімді түрде жұмыс істейтін қондырғыда орындалады.

Белгілі бір массасы өлшеніп алынған ластанған топырақ реакторға жүктеліп, пешті қыздыру процесі жүргізіледі. Процесс барысында ластанған топырақтың және өнімнің температурасы мен бөлінген сұйық өнімдердің мөлшерлері өлшеніп отырылады. Процесс реактордағы қалған шикізаттардың температурасы шекті мәнге жеткенде қыздыруды тоқтатады.

Мұнаймен ластанған топырақты тазарту мақсатында термиялық өңдеу бөлме температурасынан 400^oC-ге дейін бірқалыпты қыздыру жағдайында жүзеге асырылады. Қыздыру жылдамдығы минутына 6-дан 16,7^oC болды. Процестің орташа ұзақтығы 50 мин.

Зерттеу нәтижелер бойынша бес түрлі мұнаймен ластанған топырақ үлгілері қарастырылды. Ластаушы мұнайдың топырақтағы үлесі 10%, 15%, 20%, 25% және 30% пайыздық мөлшерде зерттелді. Үлгілер құрамындағы ластаушы мұнайдың топырақтағы үлесі артқан сайын пайыздық мөлшердегі алынған сұйық өнімнің өсуі байқалады. Бірінші үлгіде сұйық өнім 9,02%, 2-ші үлгі 13,21%, 3-ші үлгіде 15,76%, 4-ші үлгіде 18,44%, 5-ші үлгіде 25,25%. Бұл мұнай өнімдерінің пайыздық мөлшері жоғарлаған сайын, массасық мөлшері жоғарғы көрсеткішке ие болғандығын көрсетеді. Бөлінген газ мөлшері 1-ші үлгіде 4,12%, 2-ші үлгі 4,4%, 3-ші үлгіде 4,87%, 4-ші үлгіде 5,28%, 5-ші үлгіде 5,54%. Яғни, бұл жерде де газды өнімдер үлгі құрамындағы ластаушы мұнайдың топырақтағы үлесінің артуына байланысты өскен.

Тәжірибе нәтижелеріне сай, неғұрлым топыраққа төгілген мұнай көп болса, соғұрлым көп мөлшерде сұйық өнім алынғанын көреміз. Санды мәліметтер бойынша, сұйық өнім мен газдың мөлшері бастапқыда топырақты ластаушы мұнайдың мөлшерінен көп екені байқалады (мысалы, 4,12%+9,02%>10%). Оның себебі, топырақтың құрамында өте аздаған мөлшерде органикалық қоспалар мен су термиялық өңдеу барысында алынған көмірсутек өнімдерінің құрамына қосылып кеткен. Сұйық өнімнің құрамында да судың аздаған мөлшері бар.

Зерттеу нәтижесі мұнаймен ластанған топырақтан алынған біріншілік фракция бірқалыпты пайыздық мөлшерде екені байқалады. Себебі, барлығы Қаражанбас кенорынының мұнайы, массасы әр түрлі бөлінгенмен пайыздық үлесі ұқсас болып келеді.

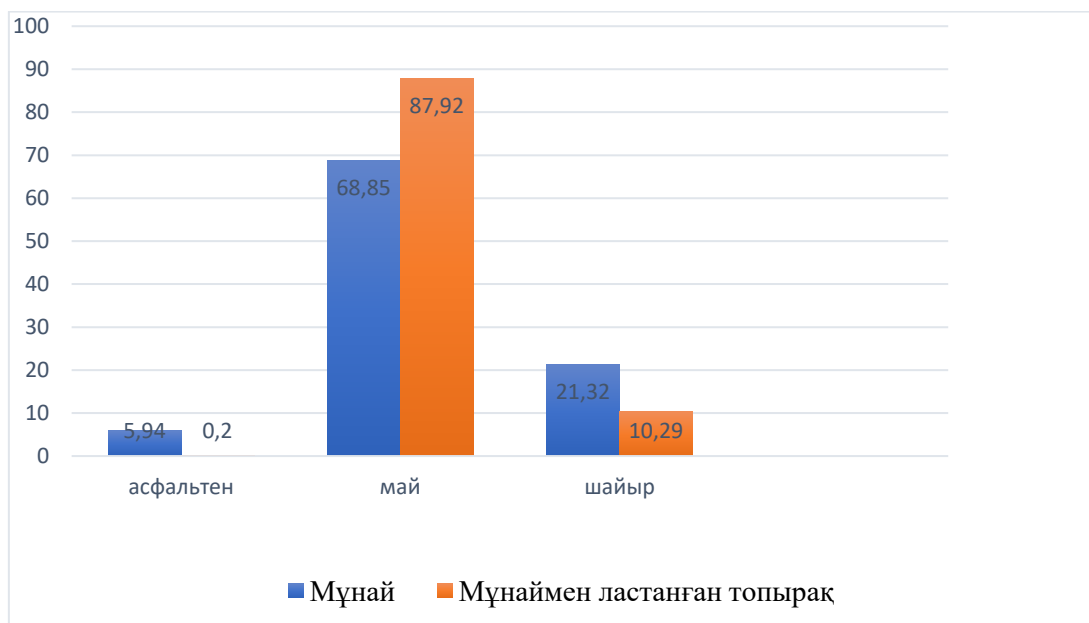
Тәжірибе барысындағы Қаражанбас кен орнының мұнайы мен кен орнының мұнайымен ластанған топырақтан алынған асфальтеннің, шайыр мен майдың пайыздық үлесі 1-кестеде көрсетілген.

Мұнайдың құрамында бастапқы көмірсутек макрокомпоненттерімен қатар, шайырлы-асфальтенді заттар да кездеседі. Мұндай қосылыстар мұнайдың құрамында кең көлемде болады: 1-2%-дан 40%-ға дейін кездеседі.

Кесте-1. Асфальтеннің, майдың және шайырдың пайыздық үлесі

Қаражанбас кен орны	Асфальтен, %	Май, %	Шайыр, %
Мұнай	5,94	68,85	21,32
Мұнаймен ластанған топырақ	0,2	87,92	10,29

Шайырлы-асфальтенді заттардың мөлшеріне қарай, ауыр мұнайды үш негізгі топқа бөлуге болады: аз шайырлы мұнай - 5% дейін; шайырлы 5-15 % және жоғары шайырлы – 15%-дан жоғары.

Сурет-1. Қаражанбас кенорынан алынған асфальтеннің, шайыр мен майдың пайыздық үлесі

Қаражанбас кен орынан алған нәтижелер бойынша 1-суретте бейнеленгендей, асфальтенде мұнай шығымы 6%-ке жуық, ал ластанған топырақ 0,2% құраса, май құрамында мұнайдың шығымы 88%-ге жуық, ластанған топырақ 68,85 %, шайырдың құрамында мұнай шығымы 21,32% дейін, ал ластанған топырақ 10,29% құратыны белгілі болды.

Қазіргі кезде топырақтағы төгілген мұнайды әрі қарай өңдеу технологиясы перспективті болып табылатындықтан, бұл жұмыста қарастырылған Қаражанбас кен орынан алған нәтижелер бойынша ластанған мұнайды қайта өңдеу мәселесі де өзекті болып табылады. Зерттеу жұмысында қарастырылған әртүрлі мөлшердегі Қаражанбас кен орынынан алынған мұнаймен ластанған топырақтың неғұрылым топыраққа төгілген мұнайы көп болса, соғұрлым көп мөлшерде сұйық өнім алуға болатын анықталды. Мұнай төгілген топырақтың құрамында термиялық жолмен асфальтен, шайыр және май бар екендігі анықталды.

Пайдаланылган әдебиеттер:

1. А.М. Сыркин, Э.М. Мовсумзаде. Основы химии нефти и газа. – Уфа: Из-во УГНТУ, 2002. – 109с.
2. Г.А. Галимова, Т.Н. Юсупова, Д.А. Ибрагимова, И.Р. Якупов. Состав, свойства, структура и фракции асфальтенов нефтяных дисперсных систем // Вестник технологического университета. – 2015. Т. 18. – № 20. – С. 60-64.
3. Подземельнов Ф.И., Корчагина Т.К. Повышение эффективности работы установки деасфальтизации гудрона пропаном // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2017. – № 6-2. – С. 224-225.

4.18. Загрязнение окружающей среды тяжелыми металлами: обзор

Шолпан Нурлановна Назаркулова

доктор философии (PhD). Казахский национальный университет имени Аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

Айя Арсеновна Тажибаева

Магистрантка 2 курса, специальности «6М072000 - Химическая технология неорганических веществ». Казахский национальный университет имени Аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

Аннотация

В данной статье нами рассмотрены основные подходы по определению тяжелых металлов и их роли в изменении окружающей среды. Определено важность деления ТМ на токсиканты и экотоксиканты и наиболее токсичными определены: ртуть, свинец и кадмий. Установлены основные источники технологического и естественного влияния на окружающую среду. В Республике Казахстан основными источниками, как и в других странах являются техногенные из числа стационарных предприятий промышленности; автомобильного транспорт и так далее. Отмечается загрязнение окружающей среды таким ТМ, как: свинец, медь, оксид меди, мышьяк, кадмий и ртуть, а также попадание в реки цинка и марганца.

Ключевые слова: *окружающая среда, тяжёлые металлы, оксиканты и экотоксиканты, техногенность, экология.*

Heavy Metal Environmental Pollution: Overview

Annotation

In this article, we examined the basic approaches for the determination of heavy metals and their role in changing the environment. The importance of dividing HM into toxicants and ecotoxicants was determined, and the most toxic ones were identified: mercury, lead and cadmium. The main sources of technological and natural environmental impact are identified. In the Republic of Kazakhstan, the main sources, as in other countries, are technogenic from the number of stationary industrial enterprises;

road transport and so on. Environmental pollution by such HMs as lead, copper, copper oxide, arsenic, cadmium and mercury, as well as ingress of zinc and manganese into rivers, is noted.

Key words: environment, heavy metals, oksikant and ecotoxicants, technogenicity, ecology.

Ауыр металлық қоршаған ортаны қорғау

Аннотация

Бұл жұмыста ауыр металдарды анықтаудың негізгі тәсілдерін және олардың қоршаған ортаны өзгертудегі рөлін қарастырдық. Ауыр металдардың токсиканттар мен экотоксиканттарға бөлудің маңыздылығы анықталды, ал ең улы заттар анықталды: сынап, қорғасын және кадмий. Технологиялық және табиғи ортаға әсер етудің негізгі көздері анықталған. Қазақстан Республикасында, басқа елдердегідей, негізгі көздер стационарлық өнеркәсіптік кәсіпорындардың санынан техногендік болып табылады; автомобиль көлігі және т.б. Қорғасын, мыс, мыс оксиді, мышьяк, кадмий және сынап сияқты химиялық заттардың қоршаған ортаның ластануы, сонымен қатар мырыш пен марганецтің өзендерге құйылуы атап өтілді.

Түйінді сөздер: қоршаған орта, ауыр металдар, оксикант және экотоксиканттар, техногендік, экология.

Загрязнение окружающей среды представляется экологической проблемой и находится в мире одной из глобальных вопросов и выражается в виде задач, поставленных самим человечеством, как решение последствий, в первую очередь, полученных от развития цивилизационных технологий. За техногенные последствия расплачивается в настоящее время все человечество, которые выражаются в ухудшение здоровья, гибели природы и ухудшение состояния всех уровней окружающей среды. Подобно мировым отмечаются экологические проблемы и в Казахстане, где отнесены к основным проблемам загрязнения окружающей среды: загрязнение тяжелыми металлами, радионуклидами и другими вредными примесями, так как отмечаются случаи загрязнения водных, земельных ресурсов и воздуха различными тяжелыми металлами. И поэтому по-прежнему особо важным остается вопрос относительно решения экологических проблем по снижению влияния тяжёлых металлов на окружающую среду.

Анализ литературного обзора направлен на раскрытие особенностей тяжелых металлов и установления уровня их влияния на окружающую среду. В различных работах, прикладных и научных, трактуется понятие тяжёлых металлов, исходя из отмеченной выше проблемы, по-разному. О.Е. Зайцева отмечает, что тяжелые металлы (далее автор может применять и аббревиатуру ТМ), представляют собой обширную группу веществ, загрязняющих окружающую среду, в которой используются в качестве показателей принадлежности

различные характеристики, такие как: плотность, атомная масса, токсичность, уровень вовлеченности в технологические и природные, распространенность в природной среде и другие. Под определение тяжелых металлов в некоторых случаях отнесены химические элементы, принадлежащие к хрупким металлам, такие как висмут или к группе металлоидов, таких как мышьяк. Относительно вопросов экологического мониторинга и проблем загрязнения окружающей природной среды О.Е. Зайцева предлагает отнести к тяжелым металлам более 40 металлов с атомной массой более 50 атомных единиц, исходя из предложенной Д.И. Менделеевым периодической системы: V - Ванадий, Cr, Mn - Марганец, Fe - Железо, Co - Кобальт, Ni - Никель, Cu - Медь, Zn - Цинк, Mo - Молибден, Cd - Кадмий, Sn - Олово, Hg - Ртуть, Pb - Свинец, Bi - Висмут и другие [1].

М.А. Риш, А.П. Авцын, Л.С. Строчкова, А.А. Жаворонков ссылаются на классические исследования, проведенные в 1979 году таким ученым, как Ю.А. Израэль, который показывает, что нужно отнести к перечню химических веществ, в разделе тяжелые металлы подлежащих определению, в биосферах и иных природных средах, при определении на фоновых станциях, следующие: Pb - Свинец, Hg - Ртуть, Cd - Кадмий, As - Мышьяк [2].

По решению Целевой группы работающей под эгидой ЕЭК ООН по выбросам тяжелых металлов и занимающейся анализом, и сбором информации о загрязнение окружающей среды в европейских странах, относят к тяжелым металлам только цинк, мышьяк, ртуть и селен [3, с. 10-19].

Ю.В. Алексеев в своих исследованиях о ТМ в почвах и растениях ссылается на определение Н. Реймерса, что нужно отделить от тяжелых металлов редкие и благородные металлы, и остаются вредными для окружающей среды только следующие: Ni, Pb, Sn, Cd, Co, Sb, Bi, Cu, Zn, Hg. Согласно классификации, Н. Реймерса, сделанной в 1992 году следует считать ТМ металлы, в которых отмечается плотность более 5 г/см^3 [4].

Делятся тяжелые металлы на две группы: токсиканты, металлы, которые оказывают вредное воздействие на окружающую среду; экотоксиканты, металлы, негативно воздействующие на отдельные организмы и в целом на экосистему. Выделена среди металлов-токсикантов специалистами по охране окружающей среды приоритетная группа. В эту группу относят следующие металлы: кадмий, медь, мышьяк, никель, ртуть, свинец, цинк и хром, так как они признаны более опасными относительно здоровья человека и различных животных. Из данной группы более токсичными признаны такие ТМ, как ртуть, свинец и кадмий. [5, с. 11-14].

Основными источниками попадания ТМ в окружающую среду являются условия, связанные с деятельностью человека и техногенные источники. Основными признаны:

- все отрасли промышленности;
- автомобильный транспорт;
- электроэнергетические предприятия и котельные;
- мусоросжигающие предприятия и установки;
- сельскохозяйственная отрасль [6].

Из отраслей промышленности, в наибольшей степени загрязняют ТМ окружающую среду: цветная и черная металлургия, добыча углеводородов, угля, горно-обогатительные предприятия, керамическое, стекольное, электротехническое производство и другие [7, с. 33-36]. Например, свинец выделяют предприятия производящие аккумуляторы, медицинской техники, оболочки электрических кабелей, оптического стекла, хрусталя, красок, различных сплавов и др. В сельскохозяйственном производстве связано загрязнение почвы тяжелыми металлами, при использовании пестицидов и удобрений. Более половины ТМ выделяют в атмосферу транспорт. При сжигании мусора отмечается попадание в атмосферу таких тяжелых металлов, как: свинец, ртуть, кадмий, хром и другие [8]. Отмечается присутствие в окружающей среде много тяжелых металлов особенно в крупных городах, где развивается многопрофильная промышленность, в них характерно обычно в окружающей среде присутствие не отдельного загрязнителя из списка тяжелых металлов, а их комбинированное наличие их влияние на живой организм [9].

Анализ выбросов в окружающую среду, на базе национального отчета РК, показал, что в Казахстане отмечаются случаи ее загрязнения ТМ в основном от техногенных источников. В таблице 1 показаны результаты выбросов ТМ в атмосферный воздух, полученные от стационарных источников, в основном производственных.

Таблица 1. Анализ выбросов ТМ в атмосферный воздух от стационарных источников за 2012 -2018 годы, в 1 000 т/год.

Наименование	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Свинец	542,0	572,4	699,4	636,3	224,5	254,8	241,5
Медь	248,8	165,9	162,6	254,5	217,7	-	
Оксид меди	-	-	-	-	-	32,9	32,3
Мышьяк	101,3	121,8	87,7	40,5	13,4	7,9	41,6
Кадмий	1,2	1,3	1,2	1,2	1,3	6,5	0,9
Ртуть	0,2	0,2	0,2	0,2	0,5	0,3	0,18

Примечание: составлено согласно источнику [10].

Данные показатели в динамике отражены на рисунке 1.

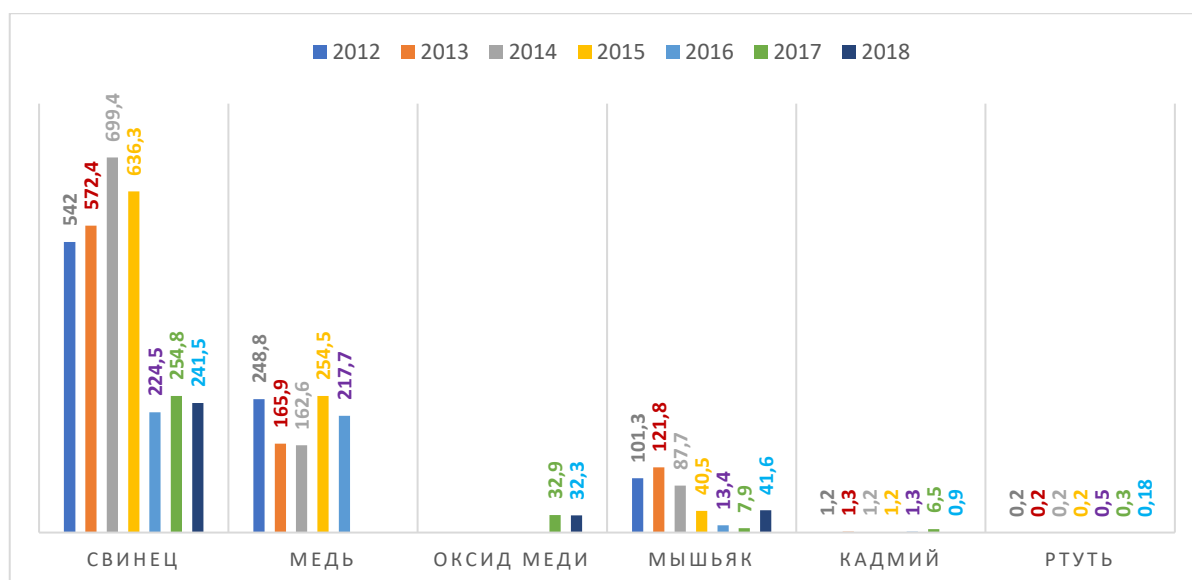

Рисунок 1 - Динамика выбросов ТМ в атмосферный воздух от стационарных источников за 2012 -2018 годы [10]

Исходя из этих данных наиболее количества отмечается в атмосфере – свинца, при этом его количество с 2015 года значительно снижается, при незначительном росте в 2017 году, много мышьяка и меди (которой ранее не отмечалось), наименьшее кадмия и ртути (в 2018 году отмечается рост ртути).

Отмечаются выбросы тяжелых металлов и в водное пространство РК, так в 2018 году были отмечены следующие случаи сброса тяжелых металлов в Восточно-Казахстанской области, как отражено в таблице 2.

Таблица 2 - Анализ выбросов ТМ в водоемы от стационарных источников за 2012 -2018 годы, в 1 000 т / год.

Наименование водного объекта, область, пункт наблюдения	Кол-во случаев ВЗ	Наименование загрязняющих веществ
река Брекса, Восточно-Казахстанская область	12 ВЗ	Цинк Марганец
река Тихая, Восточно-Казахстанская область	10 ВЗ	Цинк Марганец
река Ульби, Восточно-Казахстанская область	19 ВЗ, 3 ЭВЗ	Цинк Марганец
река Глубочанка, Восточно-Казахстанская область	14 ВЗ, 1 ЭВЗ	Цинк (2+) Марганец (2+)
река Красноярка, Восточно-Казахстанская область	13 ВЗ, 1 ЭВЗ	Цинк (2+) Марганец (2+)

Примечание: составлено согласно источнику [11].

Исходя из этого, отмечается, что основными загрязнителями рек является цинк и марганец, от металлургических комбинатов Восточного Казахстана.

Таким образом, нами в ходе анализа литературного обзора раскрыты особенности тяжелых металлов и степень их влияния на

окружающую среду. К тяжелым металлам относятся по мнению большинства исследователей: ртуть, медь, цинк, никель, кадмий, кобальт, олово, висмут, ртуть, сурьма и олово. ТМ при попадании в избыточном количестве на объекты окружающей среды проявляются как токсиканты (оказывают вредное воздействие) и экотоксиканты (негативно воздействуют на отдельные организмы и в целом на экосистему). Наиболее токсичными определены: ртуть, свинец и кадмий.

В Республике Казахстан основными источниками, как и в других странах являются: все отрасли промышленности; автомобильный транспорт; электроэнергетические предприятия и котельные; мусоросжигающие предприятия и установки, и сельскохозяйственная отрасль. Отмечается загрязнение окружающей среды таким ТМ, как: свинец, медь, оксид меди, мышьяк, кадмий и ртуть, а также попадание в реки Восточного Казахстана цинка и марганца.

Литература:

1. Зайцева О.Е. Особенности накопления микроэлементов в плаценте и пуповине при нормальной и осложненной гестозом беременности – автореферат дисс. канд. мед. наук. – М., 2006 - 126 с.
2. Авцын А.П. Микроэлементозы человека. А.П. Авцын, А.А. Жаворонков, М.А. Риш, Л.С. Строчкова. - М.: Медицина. 1991. - 496 с.
3. Венчикова В.Р. Изменение системы экологического нормирования и экономического стимулирования. Экология производства. Черников В.А. – М.: Атлас № 1. 2011 - с. 10-19.
4. Алексеев Ю.В. Тяжелые металлы в почвах и растениях. – Л: Агропромиздат, 1987 – с. 142.
5. Митрохин О.В. Оценка транслокального загрязнения как составная часть социально-гигиенического мониторинга. Здоровье населения и среда обитания. – М. Атлас. 2001. № 9. - с. 11-14;
6. Ревич Б.А. Проблемы прогнозирования, «горячие точки» химического загрязнения окружающей среды и здоровье населения России // Под ред. В.М. Захарова. Учебное пособие – М. 2007 – с. 190.
7. Сидоренко Г.И., Кутепов Е.Н. Проблемы изучения и оценки состояния здоровья населения. Гиг. и сан. – 1994. – № 8. – с. 33–36;
8. Соколов О.А. Экологическая безопасность и устойчивое развитие. Книга 1. - Пушино, - ОНТИ ПНЦ РАН, 1999, – 164 с.
9. Черников В.А. Атлас распределения тяжелых металлов в объектах окружающей среды – Пушино, ОНТИ ПНЦ РАН, 1999, – 164 с.
10. Национальный доклад о состоянии окружающей среды и об использовании природных ресурсов Республики Казахстан за 2018 год <http://ecogofond.kz/orhusskaja-konvencija/dostup-k-jekologicheskoj-informacii/>.
11. Информационный бюллетень состояния окружающей среды Республики Казахстан, 2018: ecogofond.kz.

4.19. ТШО кенішіндегі күкіртті ашық түрде сақтаудың организмге зияны

Гүлшат Ғабитқызы Жұматова

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің аға оқытушысы (Қазақстан, Атырау қ.)

U-600 қондырғысының жұмысы кезінде зиянды заттардың ұйымдық емес бөлінетін көздері болып мыналар табылады:

- Фланцты қосындылар, қадағалау арматурасы арқылы ағындар;
- Сұйық күкірт операциялары кезіндегі карталар мен теміржол цистерналары.

Күкіртті сақтау алаңынан атмосфераға бөлінетін негізгі ластаушы зат – күкіртті сутек болып табылады. ТШО үшін атмосферадағы қалдықтарды төмендету шаралары:

- 1) көбікті шаңсыздандыру жүйесінің құрылғысы;
- 2) сұйық күкірттен күкіртті сутек буын аулау үшін сұйық күкіртті газдансыздандыру жүйесінің құрылғысы;
- 3) қалдықтарды 100%-ға кемітетін, екі механикалық насостарды пайдалану;
- 4) арматураларды ашық тығындармен жабу;
- 5) клапандарда графитті тығыздықтарды пайдалану;
- 6) газды анықтайтын электронды жүйелерді пайдаланумен газдану деңгейін бақылау.

Күкіртті блоктарды қалыптастыру технологиясына сәйкес, күкіртті сақтау және оны орналастыру алаңдарында техникалық сапалы және ас сулары қолданылмайды.

Жылдың суық мезгілдерінде сұйық күкіртті тасымалдау үшін (қатып қалмауын алдын-алу үшін) жылуизоляциясы бар құбырларды қолданады. Осындай құбырларға судың ақпауы үшін суды өткізбейтін, полиэтилен материалынан жасалынған қабат орналастырылады. Бұл полиэтиленді қабаттың ені 7 м.

Осы учаскедегі грунтты сулардың қышқылды күйін бақылау үшін үлгілерді таңдау үшін скважиналар жабдықтырылған. Күкіртті құрамдас заттардың шамадан тыс артуы жағдайында ТШО-да қосымша тәсілдер мен шаралар қабылданады. Жаңбырлы сулардың булануынан кейін ауланған күкіртті шаң суқабылдағыш арнайы құрылғыларға жинақталады, бұл құрылғылар полиэтиленді қапшықтардан құралады және оларды қалдықтар жиналатын полигондарға тасымалданады [1].

Күкіртті ашық түрде сақтаудың қоршаған орта компоненттеріне әсер ететін негізгі факторлары мыналар болуы мүмкін:

Күкіртті карталардан қалдықты газдарды (күкірт сутегісі немесе күкірт диоксиді) лақтыру. Бұл процесс, технологиялық күкіртті, күкіртті сутегіні ауамен қышқылдандыру арқылы алатындықтан орны бар, сондықтан күкіртті сутек ерітілген күкіртте сутегінің жартылай сульфиді

түрінде үнемі қатысады. Сонымен қатар күкірт диоксидіндегі күкірттің қалдықты құрамы да ескеріледі.

Күкіртті карталардағы элементарлы күкірттің сублимациясы және шаңдықалыптасуы. Сублимациялы күкірт бөлшекті түрде күкірт диоксидіне дейін қышқылдануы мүмкін, ал оның екінші бөлігі жұқа дисперлі шаңды, сонымен қатар, желдету кезінде жұқа дисперлі шаң түзілуі де мүмкін, ол персонал денсаулығына зиянды әсер етеді. Басқа жағынан қарасақ, күкіртті шаң топыраққа түсіп, соның салдарынан грунтты суларының қышқылдығы/сілтілігін өзгеріске ұшыратады. Әдебиет көздерінен, жылына жердің 60-90кг гектарына өсімдіктердің өсімі ықпал етуі мүмкін екені белгілі.

Күкірттің микробиологиялық қышқылдануы, ол жауын-шашын әсерінен қышқылды сулардың елеулі көлемін қалыптастыра алады. Күкіртті карталардан жауын-шашынды жинаудың дұрыс жүйесі кезінде қоршаған ортаға теріс әсері минималды болады

Химиялық ғылымдар институты (ХФИ) зерттеулерімен, күкіртті сутегі ТШО-ның техникалық ортасында хемосорбталған және поликүкіртті сутек түрінде болатынын орнатқан. 1 кестеде күкіртті карталардан бөлінетін күкіртті сутектің ортақүндік есебі көрсетілген.

1-Кесте. 1 миллион т есептегендегі күкіртті карталардан бөлінетін күкіртті сутегі қалдықтарының ортақүндік бағалауы

Күкіртті сақтау мерзімі, жыл	Күкіртті сутектің бағаланған құрамы, мг/кг	Жыл ішіндегі бөлінген күкіртті сутек, мг/кг	1 миллион т. күкіртке кг/жылына бөлінген күкіртті сутек	1 миллион т. күкіртке кг/күн орта күндік қалдық
0	15,0	-	-	-
1	14,0	1,0	1000	2,7
2	13,2	0,8	800	2,2
3	12,4	0,8	800	2,2
4	11,7	0,7	700	1,9
5	11,0	0,7	700	1,9
6	10,3	0,7	700	1,9
7	9,7	0,6	600	1,6
8	9,1	0,6	600	1,6
9	8,5	0,6	600	1,6
10	8,0	0,5	500	1,4

Осыған орай, ТШО күкіртті карталарындағы күкіртті сутегінің бағаланған орта күндік қалдығы ашық түрде сақталатын күкірттің бір миллион тоннасынан 3кг артпайды. Алынған ХФИ мәліметтері ортажылдық көрсеткіштен есептелінген, орташа күндік болып табылады, сондықтан жыл уақытына тәуелді күкіртті сутегінің бөлінуін бағалаған кезде жаз мерзімінде ортақүндік қалдық жоғары болады.

Тенгиз күкіртті үлгілерінде меркаптан құрамына анализ жүргізу үшін химиялық ғылым Институтында екі тәсіл қолданылған – ГОСТ 22387.2-

97 бойынша газды хромато-масс-спектрометрия (ГХ-МС) және спектрофотометрия. Бұл тәсілдердің сезімталдылық шегі 5 мкг/кг ГХ-МС үшін, және 25 мкг/кг спектрофотометриялық тәсіл үшін.

Химиялық ғылым Институты мен М.В. Ломоносов атындағы ММУ химиялық факультетінің Аналитикалық Орталығының жүргізген анализ мәліметтері бойынша ТШО күкіртті карталарындағы күкірт үлгілерінде меркаптан байқалмаған еді. Күкіртті карталардың жоғары қабаттарынан алынған күкірт үлгілерінде де меркаптан құрамдары айқындалмаған.

Осыған орай, блоктарда күкіртті ашық түрде сақтау меркаптандардың қалыптасуына әкеледі.

Күкіртті карталарынан атмосфераға күкірттің эмиссиялануы екі жолдарымен жүреді: шаңның бөлінуі мен сублимация. 10мкм мөлшеріндегі шаң-тозаңдар күкіртті карталардың жоғары бетінен үріледі және жер бетіне тез түседі. Альберта күкіртін зерттеулері жөніндегі Институт мәліметтері бойынша мұндай күкіртті шаңның таралу шекарасы 200-300 м. 2 мкм мөлшеріндегі шаң-тозаң ондаған километрлерге таралуы мүмкін.

S8 молекуласы түріндегі сублимациялы күкірт ауада болады және өзін газ түрінде сезінуі мүмкін, ол ауа ағынымен бірнеше қашықтықтарға таралады. Ауадағы сублимациялық күкірт қышқылдану процесіне оңай түседі және соның салдарынан күкірт диоксидін құрады.

ХФИ химиялық анализ көмегімен күкіртті шаң-тозаңды «Ауадағы күкіртті фотометрикалық тәсілдермен анықтауға» сәйкес айқындаған еді [2].

Алдын-ала зерттеу жұмыстарымен көрсетілгендей, ТШО күкіртті карталарынан күкіртті шаңның бөлінуі жылына шамамен 4 тоннаны құрайды. Күкіртті карталардың өсу қарқынымен шаңның бөлінуі де арта түседі. Күкіртті карталар конденсацияланбаған күкіртке қарағанда шаңның көп мөлшерін бөлуі мүмкін. Сонымен қатар, күкіртті карталар арасында орналасқан жер учаскелері күкіртті шаң-тозаңның екінші туынды көздері болуы мүмкін.

Күкірт сублимациясы да күкіртті картаның қоршаған ортаға әсерінің бірі болып табылады. Сублимация процесі ASRL жақсы зерттелген болатын. Мұнда эксперименттер 6 айдың ішінде үнемі жүргізілген болатын. Температураның артуымен бірге, сублимация процесі де артатыны айқындалды (2-Кесте).

2-Кесте. Блоктар температурасына тәуелді күкірт сублимациясы

Температура, С	Мөлшерлеме, мм	Салмақ шығыны, жылына г/м ²
30	117*116*46	0+/-??*
50	116*116*41	10+/-2
70	115*115*41	115+/-2
90	116*115*43	960+/-??*

ХФИ және ASRL мәліметтері бойынша күкірт сублимациясының жылдамдығы (П. Кларк)

Температура, С	Мөлшерлеме, мм	Салмақ шығыны, жылына г/м ²
Температура, С	ХФИ мәліметтері бойынша сублимация есебінен салмақ шығыны (жылына г/м ²)	П. Кларк мәліметтері бойынша сублимация есебінен салмақ шығыны (жылына г/м ²)
50	8+/-2	10+/-2
70	105+/-5	115+/-2
90	-	960+/-??*

Осылайша, газдандырылған сұйық күкіртті блоктарға құйған кезде H₂S молі 17-18 пайызға кемиді, күкірт диоксиді байқалмайды, бірақ шамамен 0,2 моль пайызда бөлінетін H₂S SO₂-ге айналады.

Осыған орай, эксперимент мәліметтерін ескере отырып, H₂S және SO₂ бөлінуі H₂S эмиссиясының артуына әкеледі. Күкіртті блоктардағы әртүрлі қашықтықта H₂S және SO₂ газдарының концентрациясы анықталған:

- 10 метрдегі H₂S=48,9 ppvb, ал SO₂=94,2 ppvb
- 500 метрдегі H₂S=0,0333 ppvb, ал SO₂=0,0642 ppvb

3-кестеде бір күн ішіндегі күкіртті блок қабаттарындағы температураны анықтау жөніндегі мәліметтер көрсетілген. Елеулі мәнге күннің таңертеңгі сағат 11-ден 2-сағатқа дейінгі мерзімі иеленеді, осы үш сағат аралығында ауада күкірттің максималды сублимациясы жүреді. Сонымен қатар, жылдық мәндер анықталған еді: жылдың 6 ай ішінде температура 30С-тан артпайды, ал қалған уақыттарында жауын-шашын мен уақытқа үлкен тәуелділік байқалады. 4-күкіртті блоктар үшін алынған мәліметтерді пайдаланып, 1 жылдың ішінде 0,00027-ден 0,00042% салмақ шығыны тіркелген [3].

3-Кесте. Блоктардың жоғары қабаттарындағы температураның өзгерістері

Уақыт	Ұзақтылығы (сағат)	Температура (С)
18,00-6,00	12	30 немесе одан төмен
6,00-9,00	3	50
9,00-11,00	2	70
11,00-14,00	3	90
14,00-16,00	2	70
16,00-18,00	2	50

4-Кесте. ХФИ мәліметтері бойынша ТШО-ң күкіртті карталарындағы күкірт сублимациясы

Карта нөмірі	Ұзындығы, м	Ені, м	Ауданы, м ²	Блоқты сақтау кезіндегі сублимациялық күкірттің салмағы, жылына г/м ²	Жылына жалпы сублимациялық күкірт қалдығы, т/жыл
2	227	105	23 835	11,25	0,269
4	237	110	26 070	11,25	0,294

Карта нөмірі	Ұзындығы, м	Ені, м	Ауданы, м ²	Блоқты сақтау кезіндегі сублимациялық күкірттің салмағы, жылына г/м ²	Жылына жалпы сублимациялық күкірт қалдығы, т/жыл
5	237	110	26 070	0	0
6	351	110	38 610	11,25	0,435
7	425	310	131 750	11,25	1,483
8	425	310	131 750	11,25	1,483
9	504	281	141 624	11,25	1,594
Барлығы:			352 015		5,558

Осыған орай, ТШО-ң күкіртті карталарындағы күкірт сублимациясының есебі бойынша ол жылына 5,6 тоннаны құрайды.

Тексеру жүргізу үшін күкірттің ашық блокта сақталуының қоршаған ортаға ықпалын бағалаудың бірқатар жолдары қаралған: күкірттің күкірт қышқылы пайда бола отырып, микробиологиялық қышқылдануы, онда тұнбалар ықпалынан қышқыл сулар пайда болады; қарапайым күкірттің күкірт блоктарынан сублимациялануы және желмен ұшуы; күкірт карталарынан көмірсутегі немесе күкірт қостотығы газдарының ұшуы; күкірттің карта бетінде жатып сыртқы факторлар әсерінен қышқылдануы.

Күкірт карталарының үстіңгі бетіндегі үлгілерінде меркаптандар көрініс бере қоймаған, дегенмен күкірт картасынан күкіртсутегінің бөлінуі, күкіртті сақтау ауданының метрологиялық жағдайы теориялық тұрғыдан күрделі эфирлі күкіртсутегінің қалыптасуына әкеп соқтырады, атап айтқанда, «Тенгизшевройл» ЖШС-нен атмосфералық бассейнгетасталып отырған ластаушы заттар құрамында меркаптандар, күкіртсутегі, көміртекті күкірттотығы кездеседі. Күкіртті карталарда екінші рет пайда болып отырған меркаптандардың қышқылдану процесі олардан бастап пайда болуымен салыстырғанда екі есе тез болады, сондықтан олар күкірт карталарында жиналып жатпайды [5].

Тексерілген үлгілерде күкірт қышқылы құрамының көбею фактісі күкіртті сақтау кезінде оның микробиологиялық қышқылдануына қосқан үлесін байқатады. Аса ұзақ уақыт сақталмағандықтан, картадан алынған Тенгиз күкіртінің құрамындағы қышқыл онша көп болмайды, салмағына қарай 0,001% көп емес, ал 10 жылдан артық сақталған карталарда олар салмағына қарай 0,025 % құрайды, яғни күкірт қышқылы 25 есеге артық болады. Қарапайым күкіртті күкірт картасынан атмосфераға жіберу эмиссиясына жүргізілген шаң бөлу және сублимацияға қатысты тексеру қорытындысы бойынша, ПДК мәнінің нормадан артық болғаны байқалады.

Жұмыс барысында күкірт картасынан көктемгі және жазғы уақытта, аймақтың метеорологиялық жағдайы есебімен шаңның бөлінуінің өлшемі жүргізілді.

Орташа алғанда санитарлық қорғаныс аймағындағы шаңның көрсеткіші ПДК мәнінен артық және жазғы уақытты 1,02 ПДК құрайды. Органикалық емес шаңның эксперименттік жолмен, кезеңтен тыс уақыттағы минимальды мәні 0,33 ПДК, ал максимальды мән і- 1,5 ПДК құрайды.

Күкіртті карта алаңы бойынша қолдағы деректер негізінде, желдің орташа жылдамдығы мен күкірт шаңының бөліну дееректеріне жүргізілген эксперимент бойынша, жылына 37 т. құрайды. Сонымен қатар, шаңның бөлінуі күкірт картасының мерзімі ұзаған сайын арта түседі. Ұнтақ күкірттен бөлінетін шаң күкірт картасымен салыстырғанда әлдеқайда көп болады. Сондай-ақ күкірт карталары орналасқан жердің өзі күкірт шаңын таратушы екінші көзге айналатыны сөзсіз.

Сублимация процесі күкірт блоктарында 30, 50, 70 және 90°C температурада анықталады және температура көтерілген сайын сублимация да арта түседі.

Молекулалық күкірт түрінде сублимацияланған күкірт ауада қалып қоюы және газ секілді ауа легімен алыс жақтарға дейін таралуы мүмкін. Сублимацияланған күкірт ауада тез қышқылданады да күкірт қостотығын құрайды. 2001-2005 жж. «Тенгизшевройл» ЖШС–ның атмосфера бассейніне тастаған 319,6 мың тонна көлеміндегі ластаушы заттар SO₂ үлесіне 26,36% келеді және болжам есебі бойынша 100 млн. тонна мұнай өндіргенде 105,4 мың тонна күкірт қостотығы пайда болады, ол ауаның ылғалдануы кезінде күкірт қышқылына оңай алмасады.

ТШО-да күкірт сутегі атпасын азайтуды қамтамасыз етуге қатысты көптеген шаралардың алынғанына қарамастан, күкіртсутегі сұйық күкірттен бөлінеді. Күкірттің бөліну процесі қатуы және араласу кезінде өте тез жүреді, ол күкіртті тасымалдау, тиеу-түсіру және сақтау кезінде өте қолайлы.

Күкіртсутегі техникалық күкірт құрамында хемосорбитті және ол поликүкірт сутегі түрінде болады. ТШО күкіртті картасынан бөлінетін күкіртсутегі атпасының орташа тәуліктік мөлшері, графикалық есеп бойынша ашық күйінде сақтаулы жатқан күкірттің тәулігіне бір миллион тоннаға 60 кг немесе жылына 200 тн. болады.

Барлық алып қаралған көрсеткіштер бойынша санитарлық-қорғаныс аймағынан тыс жерде ПДК көрсеткіштері нормадан төмен, ал жұмысш аймағында ПДК-ның күкірт қостотығы үшін орташа есеппен 1,5 ПДК-ға, ал күкіртсутегі үшін 1,2 ПДК-ға, күкірт қышқылы аэрозолы үшін 1,3 ПДК құрайды.

Күкірт блоктарында сақталатын эксперименттік деректерге сәйкес, мұнай өңдеу кезіндегі газдан алынатын қалпына келтірілген күкірт, өзінің физика-жхимиялық көрсеткіштері бойынша техникалық күкірт болып саналады және ГОСТ 127.1-93 сортында көрсетілген градацияның негізгі көрсеткіштеріне сәйкес келеді. ТШО мен «Ақтөбемұнайгаздың» күкрт картасынан алынған деректер өзара жақсы

келісімге ие және күкіртті пайдалану мүмкіндіктері туралы қорытынды жасауға болады, яғни кез келген мұнай кен орнынан алынатын мұнай-газ кәсіпшілігінің қалдығы құрылыс материалдарын өндіруге пайдаланылады.

ХФИ-мен жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде келесі қорытындыларды жасауға болады:

- Тенгиздегі күкіртті карталарда сақталатын күкірт жоғары тазалығымен ерекшеленеді және 9998 сұрпының талаптарына сай келеді, сол уақытта ұзақ сақтаудағы күкірт 9995-тен төмен сұрыптарға жауап береді;

- Тенгиз күкіртін ашық түрде сақтау кезінде қоршаған ортаға әсер ететін негізгі көздері мыналар болып табылады:

- күкірттің микробиологиялық қышқылы;
- күкірт сублимациясы;
- шаң түзетін элементарлы күкірт;
- күкірт блоктарынан күкіртті сутегінің бөлінуі.

- Тенгиз ортасында мышьяк, селен, сынап, марганец, мыс элементтері байқалмады. Мұндағы күкірт төмен деңгейлі күлділігімен сипатталады, технологиялық құрал-жабдықтардан күкіртке түскен темірдің шағын мөлшерінде кездеседі;

- Сақтау мерзіміне тәуелді күкірттің қышқылдылығы артып отырады. Сонымен, 10 жыл бойы сақталынған күкірттің құрамы 25 есеге артуы мүмкін және салмақтық көрсеткіші бойынша 0,025%-ды құрайды. Бұл факт күкірттің микробиологиялық қышқылдану процесінің үлесіне нұсқайды.

- Тенгиз күкіртінің үлгілеріндегі органикалық заттардың құрамы салмақтық көрсеткіш бойынша 0,006%-ды құрайды. ИҚ-спектрометрия тәсілдерімен 0.0, 0.016, және 0.021% органикалық заттар айқындалынған.

- ТШО-ң күкіртті карталарындағы күкірт төмен микро-мезопористілік қасиетке иеленеді, яғни ТШО-дағы күкіртті алу технологиясы газтәріздес қосылыстардың болуына тыйым салады.

- Тенгиз күкіртінің үлгілеріндегі күкіртті органикалық заттар (меркаптандар) айқындалмаған.

- ТШО-ң күкіртті карталарынан күкіртті сутегінің орта күндік қалдығы ашық түрде сақталатын күкірттің 1 миллион тоннасынан 3 кг артпайды.

- ТШО-ң күкіртті карталарындағы күкірттің шаң-тозаң бөлуі жылына 4 тоннаны құрайды.

- ТШО-ң күкіртті карталарындағы күкірт сублимациясы жылына 5,6 тоннаны құраған еді [6].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жмыхов А.А. Мониторинг земель Атырауской области: Аналит. обзор. Атырау: Атырауский ЦНТИ, 2002. 24 бет.

2. Тенгизшевройл (Экологический бюллетень: 2006-2007-2008)
3. Отчет: Общая оценка риска воспламенения тенгизской комовой серы и возможности ТОО Тенгизшевройл по обнаружению и ликвидации возгораний серы. 51-71 б.; 109-125 бет.
4. Экология және табиғатты тиімді пайдалану. Ә. Бисенова, А. Самақова, Алматы, 2004. 144-145 бет.
5. Правила безопасности при геологоразведочных работах. М. Недра, 1979.
6. Отчет: Оценка современного состояния компонентов окружающей среды в районе размещения объектов ТШО.
7. Отчет: Общая оценка риска воспламенения тенгизской комовой серы и возможности ТОО Тенгизшевройл по обнаружению и ликвидации возгораний серы. 51-71 б.; 109-125 бет.

4.20. Мониторинг состояния атмосферного воздуха месторождения «Бурбайтал-Каратобе»

Нурсауле Рауловна Тауова

Магистр естественных наук, старший преподаватель.
Атырауский государственный университет имени Х. Досмухамедова
(г. Атырау, Казахстан)

Основными источниками выделения загрязняющих веществ в атмосферу при строительно-монтажных, буровых и испытательных работах являются площадки разгрузки и перегрузки сыпучих строительных материалов, дизельная электростанция, буровая установка, цементирувочный агрегат, насосы, автостоянка, а также емкости хранения ГСМ, нефти, бурового раствора. Мониторинговые наблюдения приземных концентраций намечается проводить по следующим основным ингредиентам: оксид азота, диоксид азота, оксид углерода, диоксид серы, углеводороды, взвешенные вещества.

Период и частота осуществления измерений качества атмосферного воздуха на границе СЗЗ зависит от периода работы основных источников загрязнения атмосферного воздуха. Осуществление работы основных источников загрязнения осуществляется круглогодично, поэтому инструментальное определение качества атмосферного воздуха на границе СЗЗ планируется проводить ежеквартально.

Характерной особенностью при измерении загрязнения атмосферы на границе СЗЗ является постоянное или периодическое изменение направления ветра порядка 40-50°, в связи с чем, для получения достоверных данных по загрязнению воздуха, отбор проб будет проводиться по веерной системе – в 1 точке с наветренной стороны и в 2 точках с подветренной стороны.

Продолжительность отбора проб воздуха для определения разовой концентрации загрязнения составит 20 минут. Отбор будет производиться на высоте 1,8-2,0 м и согласно РД 52.04.186-89. для отбора проб будут использованы газоанализаторы, поверенные аспираторы механического действия и ротаметры. [1]

Одновременно с отбором проб будет сопровождаться определение метеорологических характеристик: температура, направление ветра, скорость ветра, атмосферное давление и влажность воздуха.

Значения полученных результатов замеров на местности будут сравниваться с максимально разовыми предельно допустимыми концентрациями (ПДК_{м.р.}) или ориентировочными безопасными уровнями воздействия загрязняющих веществ (ОБУВ) для населенных мест согласно СанПиН «Санитарно-эпидемиологические требования атмосферного воздуха» №629 от 18.08.2017г. Технические средства, применяемых при контроле атмосферного воздуха на границе СЗЗ, приведены в таблице 1. [2]

Таблица 1 - Используемые методы проведения мониторинга

№ п/п	Наименование вещества	Методы измерения		
		Метод	Наименование прибора	Погрешность
1	Диоксид азота	Фотометрический метод с отбором проб на пленочный сорбент	Фотоэлектроколориметр «КФК-3»	± 12-18%
2	Оксид азота			
3	Диоксид серы			
4	Оксид углерода			
5	Общие углеводороды	Хроматографический	Хроматограф газовый ЛХМ 8 МД	± 11%
6	Взвешенные вещества	Оптический	ГАНК – 4	-

Таблица 2 - Средства измерения при ведении метеорологических наблюдений

№ п/п	Параметры	Наименование прибора	Диапазон измерений	Погрешность
1	Температура воздуха, °С	Метеометр МЭС-2, психрометр аспирационный	От –10 до + 50°С	± 0,5
2	Давление атмосферного воздуха, кПа	Метеометр МЭС-2, барометр-анероид	От 80 до 110 кПа	± 1 кПа
3	Влажность воздуха, %	Метеометр МЭС-2, психрометр аспирационный	От 30 до 98 %	± 3%

Мониторинг на источниках загрязнения

Кроме контроля качества атмосферного воздуха на границе СЗЗ, предусматривается контроль за промышленными выбросами от основных источников загрязнения атмосферы предприятия, для которых установлены нормативы предельно допустимых выбросов. Контроль соблюдения нормативов ПДВ должен осуществляться в соответствии с рекомендациями РНД 211.3.01.06-97 (ОНД-90). Согласно РНД 211.3.01.06-97 «Временное руководство по контролю источников загрязнения атмосферы» «соответствие величин фактических выбросов из источника загрязнения атмосферы нормативным значениям надо проверять инструментальными методами во всех случаях, когда для этого имеются технические возможности». [3]

Аналитическому контролю подвергаются выбросы в атмосферу от организованных и неорганизованных источников выбросов. Стационарными источниками загрязнения атмосферного воздуха при проведении работ на промышленной площадке являются следующие производственные объекты:

- склад ГСМ
- цементирувочный агрегат
- резервуары для хранения нефти
- хранилища цемента
- насосы
- пневматический подъемник
- автостоянка

Загрязняющими веществами, выделяющимися при работе автотранспорта, являются: оксид углерода, диоксид азота, углеводороды, диоксид серы, сажа, бенз/а/пирен. [4]

Для проведения замеров на организованных источниках выхлопные трубы оборудованы пробоотборниками. Процедура проведения замеров промышленных выбросов и атмосферного воздуха в точках отбора проб у технологических объектов, методическое обеспечение работ аналогичны замерам и обеспечению при замерах на границе СЗЗ.

Полученные значения выбросов вредных веществ по результатам замеров будут сопоставляться с нормативами ПДВ, установленными для источников выбросов в проекте нормативов предельно допустимых выбросов вредных веществ для участка «Бурбайтал - Каратобе». [5]

Периодичность контроля выбросов вредных веществ на источниках загрязнения, оборудованных пробоотборниками – один раз в год.

Параметры и загрязняющие вещества, определяемые на источниках загрязнения атмосферы:

- температура окружающей среды;
- барометрическое давление;

- скорость и объем газов;
- концентрация оксидов и диоксидов азота;
- концентрация углерода оксида;
- концентрация сернистого ангидрида. [6]

Таблица 3 - Определение аэродинамических характеристик источников загрязнения

Измеряемые параметры	Единица измерения	Прибор	Диапазон измерения
Температура отходящего газа	°С	MSI-compact, встроенная термопара	0-1200
Давление	мбар	MSI-compact, встроенный кремниевый датчик	-10 – +75
Скорость отходящего газа	м/сек	Пневмо-метрическая трубка	0,2 – 70
Объем отходящего газа	м ³ /сек	Расчет	-

Таблица 4 - Инструментальное определение концентраций загрязняющих веществ

№	Наименование вещества	Принцип измерения	Диапазон измерения
1	Оксиды азота	Электрохимический сенсор	0-200 ppm
2	Диоксид азота	Электрохимический сенсор	0-200 ppm
3	Диоксид серы	Электрохимический сенсор	0-4000 ppm
4	Оксид углерода	Электрохимический сенсор	0-4000 ppm

По окончании проведения каждого этапа замеров будет производиться их регистрация в специальных журналах, затем будут составляться промежуточные отчеты. После окончания мониторинговых работ в конце года оформляется годовой отчет с проведением анализа и обобщения полученных результатов замеров, при необходимости предложены мероприятия по улучшению состояния воздушного бассейна. Отчет будет согласован в уполномоченном органе по охране окружающей среды в соответствии с Экологическим кодексом РК.

Проведенный анализ современного состояния окружающей среды, территорий проведения работ и исследование различных видов деятельности намечаемых работ позволяют сделать следующие выводы:

- климатические условия (повышенная инсоляция, высокие средние температуры и т.д.) способствуют высокой скорости биодеструкции загрязнения;

- анализ выбросов при реализации проектируемой деятельности предприятия говорит о безопасности для местного населения, т.к. загрязнение не распространяется за пределы СЗЗ;

- почвенно-растительный покров территории проведения работ обладает достаточной способностью к локализации загрязняющих веществ, эластичностью фитоценозов и их способностью к самовосстановлению;

- при соблюдении природоохранных мер геоморфологические и почвенные условия не дают ощутимый техногенной интенсификации экзогенных процессов. [7]

Список литературы:

1. Методики расчета выбросов вредных веществ в окружающую среду от неорганизованных источников нефтегазового оборудования РД 39-142-00, Краснодар, 2000 г.;

2. Методики расчета параметров выбросов и валовых выбросов вредных веществ от факельных установок при сжигании углеводородных смесей – Алматы, 2004 г.;

3. РНД 211.2.02.04-2004. Методика расчета выбросов загрязняющих веществ в атмосферу от стационарных дизельных установок, Астана – 2005 г.;

4. РНД 211.2.02.03-2004. Методика расчета выбросов загрязняющих веществ в атмосферу при сварочных работах (по величинам удельных выбросов), Астана – 2005 г.;

5. Сборник сметных норм и расценок на эксплуатацию строительных машин. СН РК 8.02-03-2002, Астана - 2003 г.;

6. Экологический кодекс РК (09.01.2007 г.)

7. Методические указания по расчету выбросов загрязняющих веществ в атмосферу предприятиями строительной индустрии / Алматы, 2012.

4.21. Тағам өнімдерін өндіруде гүл тозаңын пайдалану алғышарттары

Валерий Муслимович Лукбанов

Биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Қазақ Ұлттық Аграрлық Университеті (Алматы қ., Қазақстан)

Дана Ерланқызы Абдигалиева

2 курс магистранты, Қазақ Ұлттық Аграрлық Университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Ұлжан Ауезхановна Нуралиева

Ауыл шаруашылық ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор, Қазақ Ұлттық Аграрлық Университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Ара шаруашылығы немесе омарта шаруашылығы – ауыл шаруашылығының ара өсіріп, бал жинаумен айналысатын бір саласы.

Ара шаруашылығы ерте заманнан бері бал ғана емес, басқа да құнды өнімдердің (ара уы, прополис, балауыз, ара желімі т.б.) көзі болды. Қазақстанда ара шаруашылығы кәсіпшілік ретінде алғаш Шығыс Қазақстан өңірінде дамыған. Кейін омарталар Шығыс Қазақстан, Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан облыстарының таулы аудандарында және Солтүстік Қазақстан облысының орманды, егінді алқаптарында қанат жайды. Араның балы тағам ретінде, ал балауызы өнеркәсіптің металлургия, радиотехника, автомобиль, химия т.б. салаларында шикізат ретінде пайдаланылады. Ал прополис, ара уы т.б. осы сияқты ара өнімдері медицинада, ветеринарияда және косметикада кеңінен қолданылады. [1]

Қазіргі кездегі республикамызда өндірілетін және шет елдерден әкелініп жатқан азық-түлік, шикізаттар мен тағамдық өнімдер адам өмірі үшін қауіпсіз, сапасы да сұраныс деңгейінде болуы тиіс. Дұрыс ұйымдастырылған және мемлекеттік стандарттар мен техникалық шарттардың талаптарына сай жүргізілген жұмыстар санитарлық-тазалық сапасы жоғары, тағамдық қасиеті мол, адамның денсаулығына ешқандай зиян келтірмейтін тағамдық өнімдерді дайындауды қамтамасыз ету маңызды [5].

Шығыс Қазақстан облысы 20 мыңнан астам ара ұялары бар ара шаруашылығы үшін бай жемдік базаны құрайтын флораның бірегей өкілдерінің молдығы мен байлығымен сипатталады. Бал Ара шаруашылығының табиғи жем-шөп базасы 1,5 мың тоннаға (2016ж) дейін тауарлық бал алуды қамтамасыз етеді және бұл шекті болып табылмайды, осылайша бал ара табанының көмегімен 30 тоннадан астам гүл тозаңы (бал ара етігі) осы ара ұяларының санымен зиянсыз жинауға болады. Гүл тозаңы өсімдіктердің шаңында пайда болады және ол жыныс жасушасы - ерлер гаметасы. Тозаң дәндерінің өлшемі мен пішіні әр өсімдік түрі үшін жеке болады.

Сурет-1. Гүл тозаңы

Гүл тозаңын – аралар гүлден жинайды. Моносахаридтерге, минералдарға, белокты заттарға, дәрумендерге, өсу гармондарына өте бай. Ол ара тұқымдарын азықтандыру үшін, аналық сүтті, ферментті өндіру үшін маңызы зор. Гүл тозаңы - бұл тағамдық тұрғыдан құнды

биологиялық белсенді заттардың күрделі концентраты болып табылады (кесте 1).

Кесте 1 – Гүл тозаңының құрамы (ара өнімі)

№	Көрсеткіштер	100 гр өнімдегі орташа мөлшері, гр.
1	Ылғалдылығы, %	21,4-24,5
2	Құрғақ зат	74,5-77,1
3	Ақуыз (құрғақ протеин)	23,3-29,3
4	Көмірсулар - барлығы	34,5-36,8
5	Соның ішінде: глюкоза	13,1-14,7
6	Майлар	4,6-4,2
7	Күлді элементтер	8,1-3,8

Гүл тозаңының химиялық құрамы өзгермелі болады, ол өсімдіктің түріне, жиналу мерзімі мен орнына байланысты. Биохимиялық талдауға тамыз айының соңында қыркүйек айының басында омартада жиналған гүл тозаңы қолданылады. Зерттеу нәтижелері (кесте.2) бал ара тозаңының алмастырылмайтын аминқышқылдарының құрамы сүттегі казеин мөлшерін 50% артық екенін көрсетті, бұл көрсеткіш ең толыққұнды болып табылады.

Кесте 2 – Бал ара етегінің аминқышқылдық құрамы мен казеин мөлшері

№	Аминқышқылдары	Көрсеткіштер, %	
		Бал ара етегі	Казеин
1	Аргинин	17,2-17,8	3,4
2	Валин	2,8-6,8	6,8
3	Метионин	0,7-0,8	2,8
4	Гистидин	1,8-5,5	2,7
5	Треонин	6,4-7,5	3,9
6	Лизин	9,4-10,3	6,9
<i>2-кестенің жалғасы</i>			
7	Изолейцин	8,2-8,4	5,7
8	Триптофан	6,4-7,5	3,9
9	Фенилаланин	3,9-4,2	4,8

Бал аралары бай гаммасы бар және амин қышқылдарының көп саны бар гүл тозаңының түрлерін үлкен белсенділікпен жинайтыны анықталды. Гүл тозаңында көмірсулардың едәуір мөлшері (30%-дан астам) анықталды, олардың ішінде 14,5 және 19,8% глюкоза мен фруктоза моносахаридтерінің жоғары құрамы анықталды.

Бал арасының етегінде басқа қанттардың ішінде дисахаридтер бар: мальтоза және сахароза, полисахаридтер: крахмал, клетчатка және пектинді заттар. Гүл тозаңының құрамында ерекше жоғары биологиялық белсенділігі бар, алмастырылмайтын тағамдық заттардың маңызды тобына жататын суда және майда еритін витаминдердің айтарлықтай мөлшері бар. Бал арасының етегінің 100 г құрғақ зат құрамында (мг): тиамин (В1) – 0,6 -1,5) , рибофлавин (В2) – 0,5 – 2,2;

пантотен қышқылы (B3) – 0,3-5,0; ниацин (B5,PP-1,3-2,1), пиридоксин (B6) – 0,3 – 0,9; биотин (H) – 0,1 – 0,6; фолацин (B9) – 0,3 -0,7; инозит – 188 – 228. Әсіресе адам ағзасында А витаминіне айналатын қаратиноидтарға (0,7-212,5) өте бай.

Күлді элементтерден гүл тозаңының құрамына: калий – 0,6 – 1,0%, фосфор – 0,43, кальций – 0,29, магний – 0,25, мыс – 1,7, темір – 0,55% кіреді.

Сонымен қатар бал арасының етегінің құрамында кремний, күкірт, хлор, титан, марганец, барий, күміс, алтын, палладий, ванадий, вольфрам, иридий, кобальт, мырыш, күшән, қалайы, платина, молибден, хром, кадмий, стронций, уран, алюминий, таллий, қорғасын, бериллий және басқа да 28 - ден астам ағзадағы физиологиялық және биохимиялық процестердің стимуляторлары. Гүл тозаңында липидтер мен фосфолипидтер табылды. Олар көптеген жасушалық құрылымдардың қажетті компоненттері болып табылады, әсіресе мембраналар, және әр түрлі физиологиялық және биохимиялық функциялар орындайды. Жеткілікті түрле зерттелмеген липидтік құрамы мен қаныққан және қанықпаған май қышқылдарының арақатынасы ерекше қызығушылық тудырады.

Омартадағы бал арасының табанының құрамындағы липидтер мөлшерімен май қышқылды құрамының таралуын көктем мезгілінде бақбақтың, талдардың, жемісті ағаштардың (алма, алмұрт, шие, қара өрік, өрік) қарқынды гүлдеу кезінде және басқа дақылдардың үлгілерін Фолча және Блайя-Дайер бойынша таңдалып, экстракталды. Жалпы липидтердің құрамын өлшеу тұрақты массаға дейін вакуумда кептірілген аликвот арқылы анықталды. Май қышқылдарын Хартман ГЖХ әдісімен 160-190⁰С-та алынған Shimadzu Gc-9A хроматографында метил эфирлері түрінде талданды. Бал арадағы жалпы липидтердің құрамы 4,12% - ды құрады , ал қаныққан және қанықпаған май қышқылдары қатынасы 3-кестеде көрсетілген.

Кесте 3 – Бал арасының табанының май қышқылды құрамы

Деңгейі	Май қышқылдары	Қанықтылығы, %		
		Бал ара табаны	«Эфор-1» Уызы	Уыз
1	12:0	0,864	-	2,4
2	14:0	0,852	1,68	11,5
3	16:0	22,523	30,94	33,6
4	18:0	5,365	11,36	10,1
5	18:1п-9	49,299	47,28	24,5
6	18:2 п-6	12,206	1,24	3,5
7	20:0	3,375	-	-
8	20:3 п-3	1,790	-	-
9	22:0		-	-
Қаныққан қышқылдар		36,705	43,98	57,6

Деңгейі	Май қышқылдары	Қанықтылығы, %		
		Бал ара табаны	«Эфор-1» Уызы	Уыз
Қанықпаған қышқылдар		63,295	56,02	42,4

Полиқанықпаған май қышқылдары (ПҚМҚ) тағамға биологиялық белсенді қоспалар ретінде кеңінен қолданылады. Ең жоғары биологиялық белсенділікке арахидон қышқылы және 1,79%-ды құрайтын ω -3 тобы ие. ω -3 тобының ПҚМҚ негізінен теңіз және тұщы су балықтары мен теңіз өнімдерінде көп кездеседі.

Ағзадағы полиқанықпаған қышқылдардың жеткіліксіз болуы өсудің тоқтауына, терінің некроздық зақымдануына, капиллярлардың өткізгіштігінің өзгеруіне, басқа да патологиялық бұзылуларға әкеледі. Гормон текті заттар – простагландиндер биосинтезін полиқанықпаған қышқылдар тудырады, олар қан тамырларының қабырғаларында холестериннің жиналуын болдырмайды.

Гүл тозаңы липидтерінің тағамдық құндылығының мәселелерін қарастыра отырып, бір жағынан липидтер май еритін витаминдердің негізгі көзі болып табылатынын, ал екінші жағынан май қышқылдары жасушалық мембраналардың құрылымдық компоненттерінің синтезін толық қамтамасыз етуге қабілетті екенін тағы бір рет атап өткен жөн. Соңғысын 20 және 22 көміртек атомдары бар полиқанықпаған май қышқылдарының басқа барлық соммасына арахидон қышқылының қатынасын көрсететін арнайы коэффициент көмегімен сипаттауға болады.

Бұл коэффициентті гүл тозаңында 0,61 құрайтын эссенциальді май қышқылдарының метаболизациясының (КЭМ) тиімділік коэффициенті деп атауға болады.

Ғалымдарының ойларына рациональды май компонентін ең тиімді бағалауға қолдануға болады. Бал арасы табанының құрамында маңызды аминқышқылдарының, витаминдердің, күлді элементтердің, липидтер құрамының бай екенін көрсетеді, құрамында 50 биологиялық активті заттар бар. Құрамаланған өнімдерде бал арасының табанын қолдану, ағзаның ауруға қарсы тұру қабілетін төмендететін және зат алмасудың бұзылуына алып келетін, полиқаныққан май қышқылдарының жетіспейтін мөлшерін азайтады.

Қорладылған әдебиеттер:

1. Ысқақ М. Омарта шаруашылығы ауыр кезеңге аяқ басты // Қазақстан. - 2008. - 10 сәуір. - № 14. - 6 б.
2. Осицева Л.А. Пыльцевой анализ пчелиной обножки / Л.А. Осинцева // Пчеловодство. - № 5. - 2005. - С. 12-13.
3. Патент 2249946 Российская Федерация, МПК7 А01К47 / 06. Пыльцесборник / Присяжная С.П., Цецура А.В.; заявитель и патенто-

обладатель - Дальневосточный государственный аграрный университет - № 2003113506/12; заявл. 07.05.2003; опубл. 20. 04.05. Бюл. № 11. - 8 с.

4. Патент 2294631 Российская Федерация, МПК7 А01К47/06. Пыльцесборник / Присяжная С.П., Смоляк Г.Ф., Цецура А.В., Лылык С.Н; заявитель и патентообладатель - Дальневосточный государственный аграрный университет. № 2005121789/12 заявл. 11,07,2005; опубл. 10,03,07. Бюл. № 7 - 6 с.

5. Присяжная С.П., Цецура А.В. Совершенствование технологии сбора и обработки цветочной пыльцы (пчелиной обножки): Монография / ДальГАУ, Благовещенск, 2006. – 118 с.

6. Позняковский В.М. Гигиенические основы питания, качество и безопасность пищевых продуктов [Текст]: Учебник / В.М. Позняковский - 5-е изд., испр. и доп. - Новосибирск: Сиб. унив. изд-во, 2007. – 455 с. - (Питание).

7. Foich J., Lees M. Slone – Stanley G.H. // J. Biol / chom. - 1957. - V 226. – P. 497-509.

4.22. Использование яблочного пектина в производстве йогурта

Қуаныш Ғабидуллаұлы Тлеулиев

магистрант. НАО «Казахский Национальный Аграрный Университет»
(г. Алматы, Казахстан)

Салтанат Джуматкызы Мусаева

кандидат технических наук, ассоциированный профессор кафедры
«Технология и безопасность пищевых продуктов». Казахский
Национальный Аграрный Университет (г. Алматы, Казахстан)

Жанат Абдуллаевна Искакова

кандидат сельскохозяйственных наук, ассоциированный профессор
кафедры «Технология и безопасность пищевых продуктов». Казахский
Национальный Аграрный Университет (г. Алматы, Казахстан)

Аннотация

Исследованы органолептические и реологические показатели йогурта с добавлением яблочного пектина в количестве от 1 до 3%. Установлено, что яблочный пектин положительно влияет на органолептические и реологические свойства йогурта.

***Ключевые слова:** йогурт, яблочный пектин, органолептические и реологические показатели.*

Проблема выведения из организма людей тяжелых и радиоактивных металлов актуальна во всем мире. Это связано с тем, что расширяется область применения источников ионизирующих излучений в промышленности, сельском хозяйстве, медицине, научных исследованиях, и увеличивается круг лиц, профессионально связанных

с ними. В связи с этим необходимо применение современных средств противорадиационной защиты людей и комплекса санитарно-гигиенических мероприятий для обеспечения их безопасности. В системе мер важное значение имеет профилактическое питание, способствующее выведению из организма тяжелых и радиоактивных металлов, благодаря присутствию компонентов, обладающих защитными свойствами. Пектин выполняет роль радиопротектора и рекомендуется как добавка в пищевые продукты для придания им дезинтоксикационных свойств. Таким образом, пектин и пектинсодержащие продукты можно отнести к лечебно-профилактическому питанию.

Пектин не только формирует желейную консистенцию, но и обладает радиопротекторными и детоксикационными свойствами, и, следовательно, относится к полифункциональным добавкам [1, с. 15].

Особое значение пектин приобрел в последнее время, когда выяснилось, что он обладает способностями образовывать нерастворимые комплексы, выводить из организма человека токсичные металлы и долгоживущие (с периодом полураспада в несколько десятков лет) изотопы стронция, цезия и т. д. Кроме того, пектин способен сорбировать и выводить из организма биогенные токсины, ксенобиотики, анаболики, продукты метаболизма и биологически вредные вещества, накапливающиеся в организме. Он признан в большинстве стран как ценный пищевой ингредиент, не имеющий ограничений по применению [2, с. 30].

Анализ литературных источников свидетельствует, что среди множества проблем, стоящих в настоящее время перед человечеством, одно из первых мест занимает проблема загрязнения окружающей среды различными химическими веществами - продуктами техногенеза, среди которых значительное место занимают тяжелые металлы [3, с. 55]. В связи с этим в данной исследовательской работе нами было целесообразно использование яблочного пектина в производстве йогурта, с целью структурообразователя и детоксикационных свойств данного сырья.

Материал и методы исследований.

Экспериментальная часть работы выполнена в лабораториях КазНАУ кафедры «Технология и безопасность пищевых продуктах» и АгроТехХАБа. Объектами исследований служили коровье молоко - 3,2%, и яблочный пектин, изготовленный по ТУ 9199-012-01014470-04 «Биологически активная добавка к пище "Пектин яблочный"».

Измерение и контроль.

Органолептический контроль. Органолептическое качество экспериментального йогурта было оценено дегустационной комиссией из экспертов по 10-балльной шкале. Органолептический тест состоит в оценке экспериментального йогурта по пяти параметрам: вкус, цвет, запах, вид и консистенция.

Физико-химический анализы проводили в течение 2 ч и 8 ч в течение периода сквашивания и после созревания продукта в течение 24 часов.

Титрируемую кислотность определяли титрованием 10 мл йогурта 0,1 н. NaOH с использованием фенолфталеина в качестве индикатора цвета, при температуре 25 ° С.

Влагоудерживающую способность йогурта определяли с помощью центрифуги. Предварительно установив фактор разделения, который зависит от скорости вращения -n и радиуса ротора-R [4, с. 5].

Результаты исследования. Обсуждение результатов.

В исследовательской работе рассматривается влияние яблочного пектина на качество йогуртов, вносимых в процессе их выработки с целью образования таких видовых особенностей, как структура консистенция, вязкость, внешний вид, вкус. Для достижения этой цели решались следующие задачи - выработка йогуртов:

- контрольный образец,
- образец с добавлением пектина в количестве 1% от общей массы;
- образец с добавлением пектина в количестве 2% от общей массы;
- образец с добавлением пектина в количестве 3% от общей массы.

Практическая значимость исследовательской работы и её результат основывается на использовании в производстве йогуртов яблочного пектина, применение которых позволяет повысить вязкость готового продукта, обеспечить требуемую консистенцию и детоксикационных свойств продукта, таким образом придать функциональное свойство продукту. Яблочный пектин получали в лабораторных условиях, с местных осенних сортов яблок-«Алматинский апорт», методом ТУ 9199-012-01014470-04.

В качестве фруктового накопителя применяли предварительно обработанные (0,25-0,3 мм) кусочки сортов яблок - «Алматинский апорт».

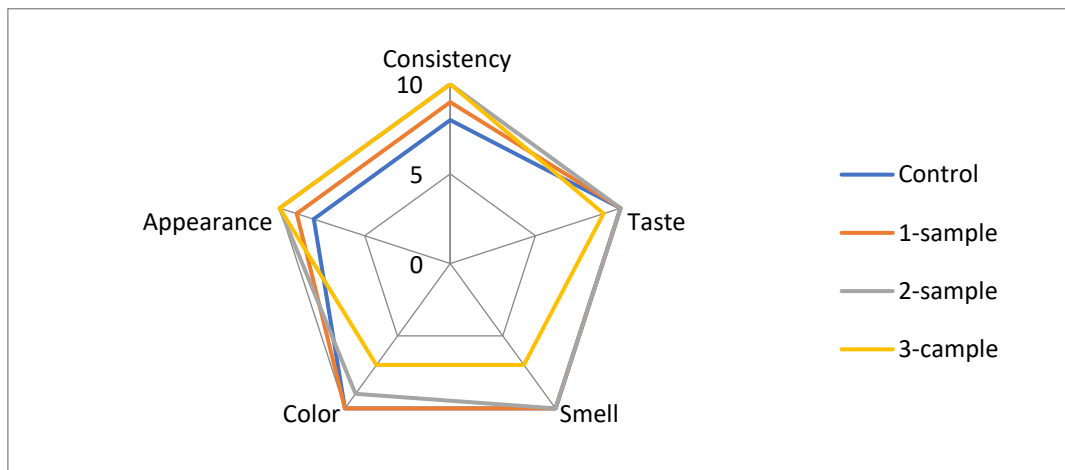
Яблочный пектин вносился до сквашивания, по ниже приведенной рецептуре, его использование не требует существенных изменений в технологическом процессе.

Таблица 1. Рецептура йогурта

Компоненты	Количество, %
Коровье молоко, 3,2 %	83-85
Закваска	5,0
Фруктовый накопитель	6,0
Сахар	5,0
Яблочный пектин	1,0-3,0
Итого	100

Нерастворимость пектина в системах с высоким содержанием сахара позволяет приготовить дисперсию пектина без его комкования в концентрированном сахарном растворе, для этого предварительно растворили пектин в горячей воде с температурой 70°C при постоянном перемешивании в течение 30 мин. и вносили его в рецептуру.

Образование специфического кисломолочного вкуса и ароматических веществ формируются в период сквашивания и созревания продукта, а также зависит от состава бактериальных заквасок, добавляемых ингредиентов.

Профилаграмма – 1. Органолептические свойства готового продукта

Результаты исследования органолептических свойств готовых продуктов приведены в профилаграмме-1. При концентрации пектина в количестве 1%, как и в контроле, происходит разделение фаз и с повышением температуры процесс идет быстрее. При концентрации пектина 2% и 3% фракционирование молока не происходит, смесь становится вязкой и гомогенной.

Продолжительность и температура сквашивания процесса, а также кислотность продукта являются важными факторами, влияющими на консистенцию йогурта. Продолжительность сквашивания молока обычно устанавливают по нарастанию кислотности, вязкости или прочности полученного сгустка, которая так же зависит от добавляемых ингредиентов. Что подтверждают наши исследования, где наблюдалось разделение фаз на жидкую консистенцию и отстой сгустка (1-образец), чего не наблюдалась во 2 и 3 образцах. А характер сгустка определяется уровнем накопления молочной кислоты, способностью белков формировать пространственные структуры, удерживать влагу и т. д.

В связи с этим, на следующем этапе целесообразно было исследовать влияние пектина на кислотность продукта во время сквашивания (таблица 2).

Таблица 2. Влияние яблочного пектина на процесс кислотообразования

№	Сквашивание, час	Control	1- simple	2- simple	3- simple
1	1	22,0	22,5	23,0	23,5
2	2	31,0	32,0	34,5	36,0
3	4	51,0	54,0	56,5	59,0
4	6	62,0	65,0	69,0	73,0
5	8	75,0	79,0	85,0	91,0

Результаты исследования: влияние добавляемого пектина на кислотность сквашивания показали, что при добавление яблочного пектина в количестве от 1-3% кислотность увеличивалась на 3,2 и 16,1% соответственно в течение 2 часов, и на 5,3 и 21,3% соответственно в течение 8 часов, по сравнению с контрольным образцом.

На скорость процесса сквашивания влияет сбраживаемые сахара в сырье, так в испытуемых образцах № 1-3 с добавлением пектина был отмечен резкий рост кислотообразования после 2-3 часов сквашивания, это объясняется расщеплением пектина который является высокомолекулярным полисахаридом, до сахаров, первые 2 часа, и дальнейшее их брожение вызываемое микроорганизмами бактериальных заквасок.

Окончание сквашивания обычно устанавливают по получению достаточно прочного сгустка и титруемой кислотности 75–85°Т, а дальнейшее повышение кислотности может привести к перезарядке белка, вследствие чего структура сгустка приобретает хрупкие, необратимо разрушающиеся связи, йогурт теряет пластичность и разжижается при размешивании.

Таким образом, установлено влияние количества добавляемого пектина на скорость процесса сквашивания.

Кислотность также влияет на вязкость пектиновых растворов. Вязкость пектинового раствора может использоваться для определения его загустительных и влагоудерживающих свойств.

Накопление молочной кислоты при молочнокислом брожении сахаров имеет существенное значение для образования белкового сгустка, определяющего консистенцию йогурта. Образующаяся молочная кислота снижает отрицательный заряд казеиновых мицелл, так как H^+ -ионы подавляют диссоциацию карбоксильных групп казеина, а также гидроксильных групп фосфорной кислоты. В результате этого достигается равенство положительных и отрицательных зарядов в изоэлектрической точке казеина (рН 4,6–4,7). В изоэлектрической точке казеиновые или параказеиновые частицы при столкновении агрегируют, образуя цепочки или нити, а затем пространственную сетку, в ячейки или петли которой захватывается дисперсионная среда с жировыми шариками и другими составными частями молока, таким образом происходит уплотнения сгустка [5]. Следовательно,

дальнейшие исследования были посвящены влиянию яблочного пектина на реологические свойства йогурта.

Таблица 3. Влияние яблочного пектина на вязкость готового продукта

№	Центрифугирование, мин	Количество выделившейся сыворотки в образцах, мл			
		control	1-simple	2-simple	3-simple
1	10	6,8	6,6	6,3	6,0
2	20	7,4	7,1	6,8	6,3
3	30	7,8	7,4	7,0	6,8

Результаты исследования показали, что при использовании яблочного пектина, влагоудерживающая в образцах: 1-3 при центрифугировании в течение 10 и 30 минут повышается на 3,0-11,1 % и 5,1-13,2 % соответственно. Это объясняется высокой влагосвязывающей способностью пектина, что дает обоснование возможности использования пектина в производстве йогурта.

Данные исследовательской работы показывают, что использование пектина в производстве йогуртов позволяет исключить такие пороки, как отделение сыворотки и излишне жидкая консистенция, а также улучшить органолептические показатели и придать детоксикационные свойства данному продукту.

Список литературы:

1. Донченко Л.В., Фирсов Г.Г. Технология пектина и пектино-продуктов – Краснодар: КГАУ, 2006. – 279 с.
2. Пектин - основной источник борьбы с вредными веществами / Е.П. Лисовицкая, С.В. Патиева, Л.Я. Родионова, Ю.Н. Шакота // Приоритетные направления развития пищевой индустрии: матер. науч.-прак. конф. – Ставрополь, 2016. – С. 385-388.
3. Функциональные пищевые продукты. Введение в технологии / А.Ф. Доронин [и др.]. М.: ДеЛи принт, 2009. 288 с.
4. Методическое указание. Блинов, В.А. Биохимия с основами физической и коллоидной химии / В.А. Блинов, В.И. Латышев, Ю.В. Платонова, В.Р. Струговщиков. - Саратов: Гарнитура Таймс, 2005 – с. 127-128.
5. Биохимические и физико-химические процессы при производстве кисломолочных продуктов: <https://nomnoms.info/>.

4.23. Биоспецифическая сорбция протеолитических ферментов из КЖ гриба *Aspergillus Oryzae* с помощью аффинного сорбента, созданного на основе полиэтилентерефталата

Молдир Жаркынбековна Канжигитова

2 курс докторант кафедры «биотехнология», Южно-Казахстанский государственный университет имени М.О. Ауэзова
(Шымкент, Казахстан)

Анар Маденовна Есимова

кандидат химических наук, доцент кафедры «биотехнология», Южно-Казахстанский государственный университет имени М.О. Ауэзова
(Шымкент, Казахстан)

Мъерожитдин Салахович Ташмухамедов

доктор химических наук, профессор кафедры «биотехнология»
Ташкентский Химико-технологический институт
(Ташкент, Узбекистан)

На современном этапе развития биотехнологии ее границы существенно расширяются: она проникает в различные области промышленности, сельского хозяйства, медицины, а также множества других сфер. Достаточно специфическим направлением биотехнологии, возникшей на пограничной области с иммунологией, является иммунобиотехнология.

Одним из ярких достижений иммунобиотехнологии можно считать разработку иммуноферментного анализа (ИФА), который по своей чувствительности и надежности превосходит многие существующие методы анализа и широко применяется на практике. [1, с. 273].

При разработке методов ИФА решающий роль играет выбор ферментной метки и введение ее в состав антигена или антител. Необходимо отметить, что для выбора ферментных меток в ИФА предъявляется ряд общих требований. Во-первых, должно быть обеспечена высокая специфичность и удельная каталитическая активность фермента, позволяющая обнаружить ферментативную метку в очень низких концентрациях. Во-вторых, фермент должен быть доступным, так как потребуется значительное его количества для серийных определений. Кроме того, он должен сохранить высокую ферментативную активность после химической модификации при получении конъюгатов с антителами. Наконец немаловажной является простота методики определения активности. При этом важно обеспечить достаточно высокую чувствительность метода определения концентрации самого фермента и субстрата. [2, с. 251].

Таковыми требованиями удовлетворяет фермент α – амилаза. Немаловажным обстоятельством для выбора в качестве ферментной метки α – амилазы является и тот факт, что в настоящее время в основном для этой цели используются такие ферменты как, щелочная

фосфотаза, пероксидаза и другие довольно дорогие ферменты. α – амилаза выгодно отличается от традиционно используемых ферментов в наших условиях доступностью, дешевизной, высокой каталитической активностью и особенно возможностью визуального тестирования. [3, с. 279].

Известно, что грибы рода *Aspergillus* продуцируют α – амилазу множества различных гидролитических ферментов, в том числе протеиназы. В процессе очистки α – амилазы могут частично инактивироваться за счет действия протеиназ, содержащиеся в КЖ.

Как известно, КЖ микроорганизмов представляют собой белковые вещества, содержащие наряду с основным ферментом набор гидролитических ферментов, которые проявляют активность в условиях их применения. [4, с. 1084].

В результате действия протеиназ амилитическая активность препаратов существенно снижается. Поэтому в процессе очистки α – амилазы из КЖ, удаления присутствующих в нем протеиназ играет немаловажные значения.

В связи с этим, в рамках данной работы нами разработан эффективный способ очистки фермента α – амилазы из культуральной жидкости (КЖ) гриба *Aspergillus Oryzae*, полученной на кафедре микробиологии и биотехнологии Национального Университета Республики Узбекистан им. М. Улугбека. Для удаления протеиназ из КЖ нами применен метод их аффинной сорбции.

Для этого необходимо синтезировать аффинный сорбент. Как известно в настоящее время синтезированы биоспецифические сорбенты для протеолитических ферментов самой различной природы. Как правило, они состоят из носителя, вставки соединения, играющего роль «мостика» и лиганда. Чаще всего в качестве лигандов выступают природные или синтетические ингибиторы, реже сами субстраты протеаз. В первом случае трудность заключается в том, что достаточно трудно учесть специфичность связывания, а во втором – происходит гидролиз субстрата и удаление протеаз из раствора становится неполным. Поэтому мы решили получить сорбент для удаления протеаз иным путем. В качестве носителя мы выбрали крупнопористый сополимер – полиэтилентерефталат (сорсилен), имеющий высокое сродство к удерживанию белков, в частности, бычьего сывороточного альбумина (БСА). Такой сорбент импрегнированный БСА очень специфичен к сорбции протеаз, в том числе и протеолитических ферментов, содержащихся в КЖ гриба *Aspergillus Oryzae*. [5, с. 843].

Были разработаны оптимальные условия сорбции и десорбции протеолитических ферментов из КЖ на импрегнированном белками сорсилене. Для предотвращения гидролиза белкового субстрата подбирались условия среды так, чтобы связывание имело место низкое ($K_s \sim K_m$), а катализ не протекал ($K_2 \sim 0$). Опытным путём установлено, что этому способствует введение в среду этилового спирта в

концентрации до 20%. Такой сорбент имеет высокое средство к протеолитическим ферментам содержащиеся в КЖ и эффективно удаляет их из КЖ.

Таким образом, нами синтезирован аффинный сорбент на основе полиэтилентерефталата и с его помощью осуществлены удаление протеиназ из КЖ гриба *Aspergillus Oryzae*. [6, с. 62].

Литература:

1. Березин И.В. и др. Биотехнология / Ред. Н.С. Егоров, В.Д. Самуилов. М.: Высш. шк., 1987. Кн. 8: Инженерная энзимология. 273 с.
2. Егоров А.М. Теория и практика иммуноферментного анализа / Егоров А.М., Осипов А.П., Дзантиев Б.Б., Гаврилова Е.М. М.: Высшая школа, 1991.-251 с.
3. Lindbladh C., Mosbach K., Bulow L. (1993) Use of genetically prepared enzyme conjugates in enzyme immunoassay. Trends Biochem. Sci., 18, 279-283.
4. Nakane P. K., Kawaoi A. (1974) Peroxidase-labeled antibody. A new method of conjugation. J. Histochem. Cytochem., 22, 1084-1091.
5. Иванова Н.М., Ваганова Т.И., Стронгин А.Я., Степанов В.М. Выделение и свойства лейцинаминопептидазы из *A. oryzae*. Биохимия, 1977, Т. 42, № 5, с. 843.
6. Извекова Г.И. Протеолитические свойства гриба // Микробиология. - 1985, - 54, № 1. С. 62.

4.24. Өңдеу үрдістерінің сүттің бактерицидтік мерзімінің ұзаруы мен оның құрамындағы витаминдердің өзгерісіне әсерін химиялық сараптау

Мелдебек Жұмабекұлы Жақсыбаев

х.ғ.д., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Алматы қ., Қазақстан)

Мерует Бақытқызы Нурдалиева

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 2 курс магистранты (Алматы қ., Қазақстан)

Назым Қайратқызы Аринова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 2 курс магистранты (Алматы қ., Қазақстан)

Аңдатпа

Мақалада түйе сүтінің бактерицидтік мерзімін ұзарту мақсатында лактопероксидаза жүйесін (ЛПЖ) химиялық жолмен белсендіру әдістемесі және таза шикі түйе сүті мен пастерлеу технологиялық өңдеуден өткен сүттерден алынған шұбаттар құрамындағы витаминдердің сандық және сапалық өзгерістері қарастырылды. Бұл әдіс бойынша пероксидаза құрамындағы тиоционат орнына натрий тиоционаты және сутек асқын тотығы ретінде

натрий перкарбонатының әртүрлі мөлшерлері пайдаланылды. Лактопероксидаза жүйесінің әртүрлі температурада әсер етуі анықталды. Жаңа сауылған түйе сүтінің және оны ашыту ақылы алынған шұбаттың майлылығы, қышқылдығы, тығыздығы т.б. физика-химиялық көрсеткіштері, суда және майда еритін, сонымен қатар, РР витаминдерінің сандық мөлшерлері хроматографиялық, спектрофотометриялық, титриметриялық әдістермен зерттелді. Сүтті өңдеу үрдісі, олардың құрамындағы витаминдердің сандық мөлшерлерінің азаюына алып келетіндігі анықталды.

Түйін сөздер: түйе сүті, лактопероксидаза жүйесі, бактериоцидті мерзім, биохимиялық реакциялар, натрий тиоцианаты, перкарбонат, концентрация, пастерлеу, ашыту, витаминдер, хроматография, сандық мөлшер, өңдеу, қышқылдық, тығыздық, майлылық.

Химический анализ влияния способов переработки на сохранение витаминов и увеличение бактериоцидной фазы молока лактопероксидным способом

Мелдебек Жумабекович Жаксибаев

д.х.н., доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (г. Алматы, Казахстан)

Мерует Бакытовна Нурдалиева

магистрант 2 курса, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (г. Алматы, Казахстан)

Назым Кайратовна Аринова

магистрант 2 курса, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (г. Алматы, Казахстан)

Аннотация

В статье рассмотрен химический способ активации лактопероксидазной системы для увеличения бактериоцидной фазы верблюжьего молока при хранении и приведены результаты исследования качественного и количественного изменения витаминов в составе свежего и пастеризованного верблюжьего молока и продуктов их брожения - шубата. Найдено, что разработанный химический способ, основанный на использовании различных количеств тиоцианата натрия и перкарбоната позволяет увеличить бактериоцидной фазы молока до 47 часов. Определены физико-химические показатели, как кислотность, жирность, плотность свежего верблюжьего молока и продукта его брожения, шубата, так же содержание растворимых в воде витаминов и витаминов растворимых в жирах РР определены хроматографическим, спектрофотометрическим и титриметрическими методами. Установлено, что в шубате, полученном из пастеризованного молока, количество витаминов уменьшается.

Ключевые слова: молоко, лактопероксидазная система, бактерии, бактериоцидная фаза, биохимические реакции, тиоцианат натрия, перкарбонат, концентрация, пастеризация, брожение, витамины, хроматография, концентрация, переработка, кислотность, плотность, жирность.

Chemical Analysis of the Influence of Methods of Processing on the Conservation of Vitamins and Increase of the Bacteriocide Phase of Milk by the Lactoperoxidase Method

Meldebek Zh. Zhaxibaev

Doctor of Chemical Science, Assistant Professor, Kazakh National Pedagogical University Named After Abay (Almaty, Kazakhstan)

Meruyert B. Nurdalieva

2nd Year Master's Student of the Kazakh National Pedagogical University Named After Abay (Almaty, Kazakhstan)

Nazym K. Arinova

2nd Year Master's Student of the Kazakh National Pedagogical University Named After Abay (Almaty, Kazakhstan)

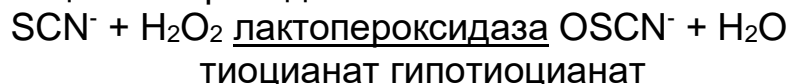
Annotation

The article considers a chemical method for activating the lactoperoxidase system to increase the bactericidal phase of camel milk during storage. It was found that the developed chemical method based on the use of different amounts of sodium thiocyanate and percarbonate allows increasing the bacteriocide phase of milk up to 47 hours. The article presents the results of a study of the qualitative and quantitative changes in vitamins in the composition of fresh and pasteurized camel milk and the products of their fermentation - shubat. Physicochemical parameters are determined, such as acidity, fat content, density of fresh camel milk and its fermentation product, shubat. The content of water-soluble vitamins and soluble vitamins and PP were determined by chromatographic, spectrophotometric and titrimetric methods. It was established that the number of vitamins contained in the composition of fresh milk is preserved in almost the same amount in shubat, and in the shubat obtained from pasteurized milk.

Key words: camel milk, lactoperoxidase system, bacteria, bactericidal phase, biochemical reactions, sodium thiocyanate, percarbonate, concentration, pasteurization, fermentation, vitamins, chromatography, concentration, processing, acidity, density, fat content.

Түйе сүтінің химиялық құрамы тұрақты болмайды және ол лактация кезеңіне, малдардың күйіне, тегіне, жасына және басқа да көп факторларға тәуелді болады. Сүттің құрамында 85 – 89% су , 2,8 - 6,0 % май , 2,7 – 3,8 % белок , 4,4 – 5,1 % сүт қанты, 0,6–0,9 % минералды заттар, ферменттер, витаминдер, гормондар болады. Сүтте, тек сүтке тән көмірсу — лактоза болады, ол жүрек, бауыр, бүйрек жұмысы үшін қажетті энергия көзі, клетка, витаминдер құрамына кіреді, белок пен май синтезіне қатысады, ішекте сүт қышқылына дейін ыдырап, лактоза шіру үрдісін тежейтін микрофлора тіршілігіне ықпал жасайды. Лактоза (сүт қанты) – глюкоза мен галактоза молекулаларының қалдықтарынан тұратын дисахарид, ерітінділерде α , β – түрлерінде болады, олардың химиялық құрамдары бірдей болғанымен, физикалық қасиеттері әр түрлі болады. Мысалы α – түрі β – түріне қарағанда тәттірек және суда жақсы ериді, температураға байланысты олар бір түрден екінші түрге ауысады.

Зерттеулер нәтижесінде пероксидаза ферменті, сүттің антибактериалды жүйе факторының бірі болып табылатындығы ашылған. Лактопероксидаза жүйесі (ЛПЖ) үш компоненттен тұрады – лактопероксидаза, сутек асқын тотығы H_2O_2 және тиоцианат. Осы үш компоненттің өзара әрекетінен тиоцианаттың тотығуы жүреді де, гипотиоцианат түзіледі:

Пайда болған гипотиоцианат сүт құрамындағы бактериалардың өсуін тежейді. Сондықтан, шикі сүттің сақтау мерзімін ұзарту үшін, оған тиоцианат және сутегінің асқын тотығын қосу арқылы (ЛПЖ) жүйесін белсендіруге болады [1].

Біздің зерттеулерімізде он түйе сүтінің сынама үлгілері алынды, ол малдардың күтіп-бағу жағдайы бірдей болды. Алынған сүт үлгілерінің физика-химиялық қасиеттері 1 кестеде берілген.

1-кесте. Түйе сүтінің физика-химиялық көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Түйе сүті
Тығыздығы, г/м ³	1031,0± 0,02
Қайнау температурасы, °С	82,0± 0,2
Қату температурасы, °С	0,52 ± 0,02
pH	6,8 ± 0.1
Қышқылдылығы, °Т	22± 0,04
Құрғақ заттар, %	16.4± 0,21
Майлылығы, %	6.41±0.11
Белок, %	3,30± 0,02
Қант, %	5,50±0,03
Күл,%	1,06±0,02

[2] жұмыстағы мәліметтерге сәйкес түйе сүтіндегі лактопероксидаза ферментінің белсенділігі лактация басында төменгі мәнге тең, ал 4 - 5-ші лактация айларында жоғарылайды, сосын төмендейді де, лактация аяғында жоғарғы мәнге дейін көтеріледі. Оның мәні – $10,2 \pm 0,09$ бірл /мл. Түйе сүтіндегі лактопероксидаза ферментінің белсенділігі (орташа мәні – $10,31 \pm 0,09$ бірл /мл) салыстырмалы түрде жоғары. Түйе сүтіндегі лактопероксидаза ферментінің белсенділігі лактацияның 4-ші айында жоғарғы мәнге ие болады, яғни, сүтте лактопероксидаза ферментінің белсенділігі лактация кезеңіне байланысты өзгеріп отырады. Түйе сүтінде лактопероксидаза ферменті белсенді болатындығы байқалады, яғни түйе сүтін белгілі бір мерзімге дейін сақтауға болады, дегенмен де, оның сақталу уақын ұзарту үшін, құрамындағы тиоцианаттың мөлшерін көбейту арқылы ұлғайтуға болады. Бұл жүйені одан да жоғары белсенді ету үшін тиоцианаттың концентрациясын жоғарылату қажет. Таза сүттің құрамында судың асқын тотығы мүлдем анықталмады, сондықтан, тиоцианат ретінде натрий тиоцианатты және сутек асқын тотығы түрінде перкарбонатты

қосу арқылы ЛПЖ-н белсендіруге болады, сонда ол жүйе антимикробты әсер көрсетеді. Натрий тиоционаты мен перкарбонаттың әртүрлі мөлшерлері қосылған лактопероксидаза жүйесінің (ЛПЖ) 20°C температурада әсер етуі көрсетілген, 30°C температурада түйе сүтінің тұрақтылығы 24 сағатқа дейін, ал 20° С 38 сағатқа дейін сақталады.

Жүргізілген зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, түйе сүтінің өзіндік бактерицидтік қасиетінің бар болғанымен, оның әсер ету мерзімін ұзарту мақсатында, перкарбонат пен натрий тиоционаты негізінде дайындалған лактопероксидаза жүйесін пайдалануға боладатындығы көрсетілді. Жаңа сауылған сүтті сапалы түрде сақтау үшін, салқындату үрдісін әртүрлі себептер бойынша қолдануға болмайтын жағдайда, бұл әдісті жинау бекеттерінде қолдануға болады. Сүттің тағамдық құндылығы оның құрамындағы белоктардың, майдың және көмірсулардың ғана емес, сондай-ақ адам ағзасы үшін маңызы бар витаминдердің де болуына байланысты. Өзінің биологиялық қасиеттері жағынан шұбат қоректік өнім ғана емес, ол сондай-ақ А, В₁, В₂, С витаминдерінің көзі. Шұбаттың бір литрі адам организмінің С витаминіне, тиаминге және рибофлавинге деген тәуліктік қажеттілігін қанағаттандыра алады [2].

Сүттегі витаминдер мөлшеріне және сапасына жылумен өңдеу, қойылту, кептіру және т.б. сүтті өңдеу үрдістері сүттің құрамын ғана емес, витаминдердің саны мен сапасын өзгертеді. Суда еритін В₆, В₁₂, В₉, С витаминдері өңдеу үрдістеріне төзімсіз, әлсіз, ал майда еритін А, D және В₁, В₂, В₅, В₈ және РР витаминдері жылумен өңдеу барысында жақсырақ сақталады [2-5].

Біздің зерттеу жұмысымыз, сиыр және түйе сүттерінен әртүрлі өңдеу үрдістерінен кейін алынған өнімдер құрамындағы витаминдердің сандық және сапалық өзгеруіне арналды. Сүттің және дайын өнімнің құрамындағы А витамині спектрофотометриялық, В₁, В₂, В₆, В₉, В₁₂, С витаминдері хроматографиялық, ал С витамині титриметриялық әдістермен анықталды. 2 кестеде түйе сүтінің физика-химиялық көрсеткіштері берілген.

2-кесте. Түйе сүтінің физика-химиялық көрсеткіштері.

Сын-ама №	Сүт парти-ясы, кг	Тазалығы	Майлылығы, %	Қышқылдығы, °Т	Тығыздығы, г/см ²
1	1	I	6	21	1,030
2	1,2	I	8	21,5	1,027
3	1,2	I	6	20	1,030
4	1,5	I	6	22	1,030
5	1	I	8	23	1,027
6	1,5	I	10	21	1,025
7	1,5	I	8	20	1,027
8	1,5	I	3, 30	21	1,030
9	1,8	I	3, 50	21,5	1,031

Сын-ама №	Сүт парти-ясы, кг	Тазалығы	Майлылығы, %	Қышқылдығы, °Т	Тығыздығы, г/см ²
10	1,2	I	4	20	1,030

Табиғи ашымалдар арқылы алынған шұбаттың химиялық құрамы бастапқы сүттің құрамынан едәуір өзгеше болып келеді.

3-кесте. Сүт және сүт өнімдері құрамындағы витаминдердің мөлшері

Витаминдер	Түйе сүті, мг/кг	Сиыр сүті, мг/кг	Айран, мг/кг	Шұбат, мг/кг
А витамині	1,26	0,025	0,01	-
Тиамин (В ₁)	0,60	0,04	-	-
Рибофлавин (В ₂)	0,80	2,4	1,1	1,8
Пиридоксин (В ₆)	0,52	0,04	-	-
Кобаламин (В ₁₂)	0,0023	100	-	-
Фолий қышқылы (В ₉)	4,6	2,3	1,5	2,0
С витамині	98	21	18	15

3-ші кестеге сәйкес, өңдеудің технологиялық үрдісінің витамин мөлшеріне әсер ететініне көз жеткізгеннен кейін шикі сүт пен, одан алынған шұбат құрамындағы витаминдер саны анықталды.

Қорыта айтқанда, түйе сүтінен, оны пастерлеуден кейін және алынған шұбат құрамындағы витаминдердің мөлшері, таза шикі түйе сүтінен алынған шұбат құрамындағы витаминдер мөлшеріне қарағанда азаяды, яғни сүтті өңдеу үрдісі, олардың құрамындағы витаминдердің сандық мөлшерлерінің азаюына алып келеді.

Әдебиеттер:

1. Жүсіпова Г.Т. «Лактопероксидаза жүйесін белсендіру арқылы сүттің бактерицидтік фазасын ұзарту» б.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы, АТУ, 2008 ж.
2. Жақсыбаев М.Ж., Серікбаева Ә.Д., Нұрдалиева М.Б. Лактопероксидаза жүйесінің әсерінен сүттің бактерицидтік мерзімінің ұзаруы, Хабаршы-Вестник КазНПУ им. Абая, сер. ест-гео. науки, № 1 (59), 2019, 55 б.
3. Березов, Т.Т. Биологическая химия: Учебник / Т.Т. Березов, Б.Ф. Коровкин. - М.: Медицина, 2000. – 735 с.
4. http://www.vitamini.ru/page_16.html.
5. Горбатова К.К. Химия и физика молока, изд. Гиорд, 2004 г. - 2011 с.

4.25. Микробно-этиологические аспекты эндометрита коров в условиях ТОО «Агрофирма Акас»

Кайсар Жалитович Кушалиев

доктор ветеринарных наук, профессор высшей школы ветеринарии и биологической безопасности (г. Уральск, Казахстан)

Мурат Галиханович Какишев

доктор PhD, старший научный сотрудник (г. Уральск, Казахстан)

Нурбек Сатканович Гинятов

кандидат ветеринарных наук, старший научный сотрудник (г. Уральск, Казахстан)

Досмухан Ермуханович Габдуллин

магистр ветеринарных наук, докторант PhD. (г. Уральск, Казахстан)

Махамбет Гинятович Гусманов

кандидат ветеринарных наук, и.о. доцента высшей школы ветеринарии и биологической безопасности (г. Уральск, Казахстан)

Плодовитость - способность приносить потомство является основным показателем воспроизводительной функции коров. Серьезной проблемой повышения воспроизводства стада являются различные гинекологические заболевания коров, которые встречаются довольно часто практически на каждой животноводческой ферме или комплексе. Широкое распространение заболеваний репродуктивных органов коров причиняет существенный экономический ущерб данным хозяйствам.

Для обеспечения своевременного оплодотворения необходим ветеринарный контроль за фертильным состоянием коров и телок включающий в себя комплекс мероприятий состоящих из соблюдения зоогигиенических норм, сбалансированного рациона кормления и своевременной диагностики бесплодия, профилактика и лечение акушерско-гинекологических патологий.

Основной задачей ветеринарных специалистов является разработка комплекса эффективных ветеринарных и зоотехнических мероприятий, которые позволяют снизить риски возникновения акушерско-гинекологических заболеваний, при этом сохранив молочную продуктивность и повысив получения приплода.

В условиях молочных предприятиях бесплодие коров регистрируется у 20-26% поголовья и часто приводит к значительному экономическому ущербу. Среди причин бесплодия коров особое место занимают заболевания половой системы. Болезни органов половой системы регистрируются у 30-51% бесплодных коров и у 13-28% телок, а технология содержания молочных коров способствует возрастанию роли этих заболеваний в этиологии бесплодия [1, 2, 3].

Основными предрасполагающими причинами для возникновения низкой оплодотворяемости относятся следующие факторы: снижение

резистентности организма на фоне нарушения метаболизма, а также некоторые инфекционные заболевания, оказывающие косвенное воздействие посредством иммунного статуса у высокопродуктивных коров или даже прямого воздействия на оплодотворение, течение беременности и послеродового периода. Например, такие как *Leptospirosis*, *Brucella* или *Neospora* вызывающие аборт и, следовательно, уменьшающие выработку молока у стад и иногда плодовитость [4, 5]. Однако несмотря на то, что инфекционные заболевания наносят ущерб отдельным стадам, в большем масштабе воздействие инфекционных заболеваний можно преодолеть с помощью средств специфической профилактики при своевременной диагностике. Своевременная и быстрая диагностика, где важное место занимают лабораторные исследования с целью обнаружения возбудителей в патологическом материале являются основным этапом оздоровления животных от болезней, в том числе и от гинекологических. Однако, существующие методы требуют много времени что определяет необходимость применения высокочувствительных и специфичных методов диагностики, позволяющих выявить самих бактерий, либо отдельные их компоненты одним из которых могут стать методы молекулярно-генетических исследований биологии.

Материалы и методы исследований.

Объектом исследования явились коровы по клиническим признакам больные эндометритом в ТОО «Агрофирма Акас».

Пробу для исследования отбирали с помощью шприца катетера из полости матки в стерильные номерованные пробирки. Бактериологическое исследования экссудата матки больных по клиническим признакам коров проводили по общепринятой методике. Отношение условно-патогенной микрофлоры к антибиотикам *in vitro* определяли диско-диффузионным методом, результат которого учитывают путем измерения диаметра зоны вокруг диска в миллиметрах.

Интерпретация результатов исследований. Наличие зон диаметром до 10 мм или полное отсутствие зон задержки роста микробов вокруг диска указывают на то, что испытуемая культура устойчива (У) к данной концентрации антибиотика. Наличие зон диаметром от 10 до 14 мм свидетельствует о малой чувствительности (М/ч) культуры; от 15 до 25 мм – испытуемая культура чувствительна (Ч); от 25 мм и более, то бактерий высокочувствительны (В/ч) к данной концентрации антибиотика.

Результат учитывают путем измерения диаметра образовавшейся вокруг диска с антибиотиком зоны в миллиметрах после инкубации чашек Петри в термостате при температуре 37°С в течение 24 часов. Интерпретировали полученные результаты исследований следующим образом: если вокруг диска отсутствует зона

подавления роста микробов то, это указывает на нечувствительность возбудителя; наличие зон диаметром до 10 мм свидетельствует о малой чувствительности культуры; диаметр зоны задержки роста бактерии более 10 мм – испытываемая культура чувствительна к данной группе антибиотика и концентрации. Следовательно, чем больше зона задержки роста культуры, тем выше ее чувствительность к испытываемому противомикробному препарату.

Метод ПЦР анализа позволяет идентифицировать не культивируемые бактерии таких микробных сообществ как микробиом ЖКТ и репродуктивных органов самок. Для сравнительной оценки вагинальной микрофлоры коров с гнойно–катаральным эндометритом и здоровых коров, использовали праймеры для гена 16S rRNA (Таблица 1)

Таблица 1 – Праймеры для ПЦР гена 16S и температура их отжига

Бактерии (размер ампликона)	Последовательность праймеров (5'-3')	Температура отжига (С°)
Clostridium perfringens (212 bp)	F: ATGATTGGGATTATGCAGCAA R: TCCATCCTTTGTTTTGATTCCA	56
Fusobacterium spp. (273 bp)	F: C(A/T)AACGCGATAAGTAATC R: TGGTAACATACGA(A/T)AGGG	54
Enterococcus spp. (144 bp)	F: CCCTTATTGTTAGTTGCCATATT R: ACTCGTTGTA CTTCCCATTGT	61
Prevotella spp. (179 bp)	F: GGGATGCGTCTGATTAGCTTGTT R: CTGCACGCTACTTGGCTGGTTC	62
E. coli (340 bp)	F: GTTAATACCTTTGCTCATTGA R: ACCAGGGTATCTAATCCTGTT	60
Weissella spp. (725 bp)	F: CGTGGGAAACCTACCTCTTA R: CCCTCAAACATCTAGCAC	61
Bacteroides spp. (140 bp)	F: AAGGGAGCGTAGATGGATGTTTA R: CGAGCCTCAATGTCAGTTGC	59
Lactobacillus spp. (186 bp)	F: CGATGAGTGCTAGGTGTTGGA R: CAAGATGTCAAGACCTGGTAAG	58

Результаты исследований.

При изучении этиологических факторов гнойно-катарального эндометрита были изучены результаты, полученные в период исследований. В ходе исследования было установлены следующие физиологические состояние коров (Таблица 2).

Таблица 2 - Физиологическое состояние коров ТОО АФ «Акас» (n=42)

Физиологические группы, гол (%)		
беременные	бесплодные	без патологии
20 (48,0%)	21 (50,0%)	1 (2,0%)

Из данных таблицы 2, видно, что у 50,0% исследуемых коров выявлены патология половых органов (эндометриты, индурация шейки матки, атония и гипотония матки, фолликулярные кисты и персистетное

желтое тело). Бесплодные коровы 21(50%) подвергались тщательному гинекологическому исследованию с целью выявления различных гинекологических заболеваний коров, которые указаны на графическом рисунке 1.

Рисунок 1 - Патологии репродуктивной системы у бесплодных коров ТОО АФ «Ақас» (n=21)

Из графического рисунка 1 можно увидеть, что из болезни матки часто встречаются эндометриты у 24% случаев, а реже индурация шейки матки – у 5% случаев. Из числа болезни яичников часто регистрируются фолликулярные кисты в 80% случаев.

Исходя из вышеизложенного можно сделать вывод, что основной причиной бесплодия коров являются гинекологические заболевания, вызванные следующими предрасполагающими факторами: проникновение микробов в полость матки в послеродовом периоде; снижение общей резистентности организма способствующие противостоять неблагоприятным воздействию факторов внешней среды; нарушение обмена веществ в организме.

При проведении молекулярно-биологических исследований коров с гнойно–катаральным эндометритом и здоровых коров была проведена сравнительная оценка методом ПЦР гена 16S rRNA у бактерий (Рисунок 2).

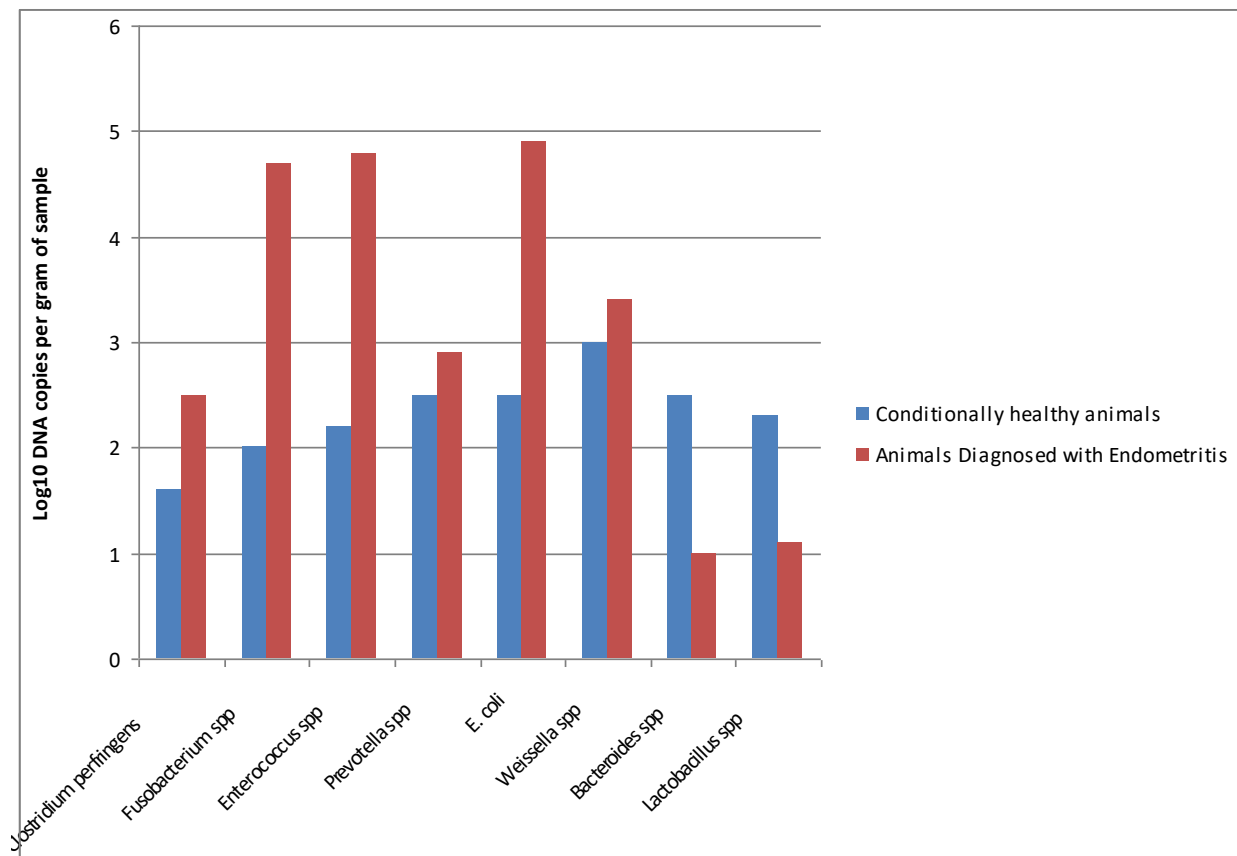

Рисунок 2 – микрофлора здоровых коров и коров с гнойно-катаральным эндометритом.

Анализ показал, что бактериальный состав микрофлоры репродуктивных органов коров больных гнойно-катаральным эндометритом превалирует патогенной микрофлорой нежели условно здоровых у которых доминирующими видами является естественная микрофлора.

Ввиду значительного перевеса показателя условно-патогенной микрофлоры в составе микрофлоры коров больных гнойно-катаральным эндометритом, были испытаны к действию антибиотиков *in vitro*, так как эти бактерий являются потенциальными возбудителям инфекционных патологий репродуктивной системы коров, результаты которых представлены в таблице 3.

Таблица 2 – Отношение условно-патогенной микрофлоры к антибиотикам *in vitro*

Антибиотики	Условно-патогенная микрофлора					
	Отношение микроорганизма	<i>E. coli</i>		Отношение микроорганизма	<i>C. perfringens</i>	
		Диаметр зоны подавления роста (мм)			Диаметр зоны подавления роста (мм)	
		M±m	Cv (%)		M±m	Cv (%)
Доксициклин	У	8,20±0,15	12,27	М/ч	14,26±0,47	12,70
Амоксициллин	М/ч	12,04±0,40	9,35	У	7,30±0,35	17,41
Энрофлоксацин	Ч	15,20±0,31	7,44	Ч	12,68±0,72	7,12

Антибиотики	Условно-патогенная микрофлора					
	Отношение микроорганизма	<i>E. coli</i>		Отношение микроорганизма	<i>C. perfringens</i>	
		Диаметр зоны подавления роста (мм)			Диаметр зоны подавления роста (мм)	
		M±m	Cv (%)		M±m	Cv (%)
Сульфамет-раксозол	М/ч	11,17±1,01	10,23	М/ч	10,10±0,33	8,38
Колистин	М/ч	10,82±0,61	9,42	М/ч	11,90±0,43	11,37
Тетрациклин	В/ч	23,37±0,45	4,95	В/ч	21,30±0,45	5,71

*Примечания:

В/ч – высокочувствительные;

Ч – чувствительные;

М/ч – малочувствительные;

У – устойчивые микроорганизмы;

М – среднее арифметическое значение;

m – ошибка средней;

Cv – коэффициент вариабельности.

Из таблицы следует, что наибольший подавляющий эффект для бактерий рода *E. coli* и *C. perfringens* оказывает антимикробный препарат тетрациклин. Испытуемые средства группы доксициклин и сульфаметраксозол показали наименьшие зоны подавления роста бактерии, что указывает на нецелесообразность применения данных препаратов при лечении рассматриваемых групп инфекций.

Заключение

Апробированная нами методика позволяет диагностировать ДНК патогенной микрофлоры в экссудате матки. Подобранные праймеры позволяют с высокой точностью выявлять ДНК патогенной микрофлоры в организме животных, что позволяет проводить достоверную диагностику микробной этиологии гнойно-катарального эндометрита у коров.

Испытание антибиотиков *in vitro* в отношении условно-патогенной микрофлоры показало эффективность препарата тетрациклин, который был впоследствии рекомендован для практического использования в борьбе с гнойно-катаральным эндометритом, инициирующими инфекциями исследуемой группы.

Таким образом, по результатам исследований следует о значимости изучения естественной микрофлоры репродуктивных органов больных и здоровых коров в снижении риска возникновения или ликвидации гнойно-катарального эндометрита.

На основании этих данных и запланированных исследований составили схемы лечения и профилактики бесплодия коров. Так, как высокий процент оплодотворяемости маточного поголовья можно достигнуть только при комплексном проведении ветеринарных мероприятий.

Список использованной литературы:

1. Dhaliwal GS, Murray RD, Dobson H, Montgomery J, Ellis WA. Reduced conception rates in dairy cattle associated with serological evidence of *Leptospira interrogans serovar hardjo* infection. *Vet Rec.* 1996; 139:110–114.
2. Garnsworthy PC. Body condition score in dairy cows: targets for production and fertility. In: Garnsworthy PC, Wiseman J, editors. *Recent advances in animal nutrition – 2006.* Nottingham University Press; Nottingham; 2006.
3. Huszenicza G, Janosi S, Kulcsar M, Korodi P, Reiczigel J, Katai L, Peters AR, de Rensis F. Effects of clinical mastitis on ovarian function in post-partum dairy cows. *Reprod Domest Anim.* 2005; 40:199–204.
4. Abolfazl Hajibemani, Abdolah Mirzaei, Abbas Rowshan Ghasrodashti, and Mohammad Reza Memarzadeh The effect of *Zataria multiflora* extract on the clinical endometritis and reproductive indices in lactating Holstein dairy cows *Vet Res Forum.* 2016, Autumn; 7(4): 309–315.
5. R. Kasimanickama, T.F. Duffielda, R.A. Fosterb, C.J. Gartleya, K.E. Lesliea, J.S. Waltonc, W.H. Johnsona Endometrial cytology and ultrasonography for the detection of subclinical endometritis in postpartum dairy cows *J. theriogenology.* 2003, № 62, P. 9–23.
6. Зыкин Л.Ф., Осипчук Е.С., Ивашенцева Л.И. Индикация возбудителя кишечного иерсиниоза в молоке методом полимеразной цепной реакции // *Ветеринария*, 2005. № 12. С. 38.
7. Зыкин Л.Ф., Осипчук Е.С., Ивашенцева Л.И. Полимеразная цепная реакция для индикации *Y. enterocolitica* в молоке // *Ветеринария*, 2004. № 12. С. 39-40.
8. Красникова Е.С., Курако У.М. Применение полимеразной цепной реакции для исследования продуктов животного происхождения // *Вестник Саратовского гос. агроуниверситета им. Н.И. Вавилова*, 2011. № 01. С. 29-32.

4.26. Одди еміздікшесінің қызметін сақтай отыра клиникада жетілдірілген ішкі дренирлеу әдісінің хирургиялық ем нәтижесін бағалау

Медет Әуенұлы Әуенов

Госпиталды хирургия кафедрасының ассистенті. «Семей Медицина
Университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғамы
(Семей қ, Қазақстан)

Мейрбек Жаксыбекович Аймагамбетов

Госпиталды хирургия кафедрасының меңгерушісі м.ғ.д., доцент.
«Семей Медицина Университеті» Коммерциялық емес акционерлік
қоғамы (Семей қ, Қазақстан)

Назарбек Бакытбекович Омаров

Госпиталды хирургия кафедрасының оқу ісінің меңгерушісі MD&PhD, доцент. «Семей Медицина Университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғамы (Семей қ, Қазақстан)

Саматбек Турысбекович Абдрахманов

Госпиталды хирургия кафедрасының 3-ші оқу жылының PhD докторанты. «Семей Медицина Университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғамы (Семей қ, Қазақстан)

Амир Канышевич Лазарев

Госпиталды хирургия кафедрасының резидент-хирург дәрігері. «Семей Медицина Университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғамы (Семей қ, Қазақстан)

Ақжігіт Жанбекұлы Қалибеков

Госпиталды хирургия кафедрасының резидент-хирург дәрігері. «Семей Медицина Университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғамы (Семей қ, Қазақстан)

Түйіндеме

Бұл зерттеуде көптеген холедохолитиазбен (КХЛ) ауырған науқастардағы жалпы өт жолына түрлі декомпрессия әдістерінің тиімділігіне салыстырмалы талдау жасалды. 2016 жылдан бастап 2020 жылға дейінгі кезеңде КХЛ-бен асқынған қатерсіз генездегі механикалық сарғаюмен (ҚГМС) науқастанған 102 науқастың емдеу нәтижелеріне талдау жүргізілді, олардың ішінде (ерлер 30 (29,4%), әйелдер 72 (70,6%), орташа жасы $64,4 \pm 2,1$) болды. Операция барысында: зерттеу тобында 51 науқасқа клиникада жетілдірілген ішкі дренирлеу әдісі орындалса, салыстыру тобында 51 науқасқа Юраш-Виноградов бойынша ішкі дренирлеу әдісі орындалды. Зерттеу тобында өлім көрсеткіші болған жоқ. Салыстыру тобында 2 (3,9%) жағдайда өлім көрсеткіші тіркелді. Көптеген холедохолитиаз кезінде оперативті емдеу әдісі мен тактикасын таңдау ең күрделі мәселелердің бірі болып табылады.

Негізгі сөздер: *Өт тас ауруы, холедохолитиаз, интраоперациялық холангиография, фиброхоледохоскопия, миниинвазивті технологиялар, ішкі дренирлеу әдісі.*

Зерттеудің өзектілігі

Бүгінгі күнде механикалық сарғаюмен және холангиттің нәтижесімен магистральды өт өзектерінің өтімсіздігін тудыратын өт тас ауруы, бауыр және бауырдан тыс өт жолдарының арасында ең ауыры болып табылады. Іріңді холангиттің негізгі себебі холедохолитиаз (ХЛ), өз кезегінде өт – тас ауруының (ӨТА) асқинуларының ішінде алдыңғы орында тұрып, 8,1–26,8% науқастарда дамиды [2, 6]. Механикалық сарғаю (МС) синдромының 30–90% жағдайдағы себебі ӨТА болатын болса, 15–30% – онкопатология болып табылады [1, 3]. МС синдромының 10% жағдайында - Одди еміздікшесінің стенозы, холедохтың стриктурасы, өт шығару жолдарының атрезиясы, холангит, панкреатиттің себептеріненде болады [5, 10]. Сарғаюдың жоғарғы шегінде жасалған оперативті араласулар көптеген асқинуларға, 15–

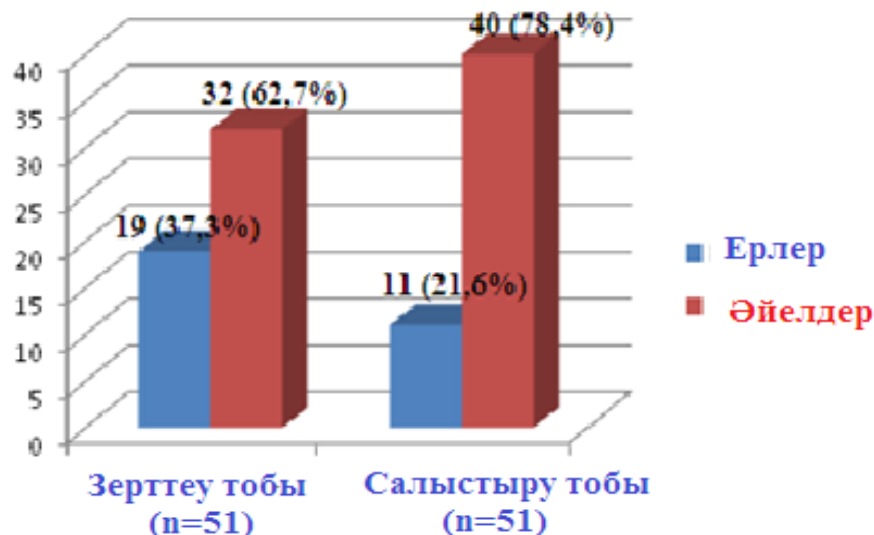
30% жағдайда өлімге әкеледі, бұл өз кезегінде МС операцияға дейін ем жүргізу жағдайындағы нәтижелерден бірнеше есе көп болып табылады [8]. Сол себептен МС синдромының диагностикасы мен емі клиникалық хирургияның күрделі міндеттерінің біріне айналып отыр.

КХЛ асқынған ҚГМС синдромында өт шығару жолдарына жасалатын оперативті араласулардың көлемі мен орындалу уақыты әлі күнге шешімін таппаған, өзекті мәселе ретінде хирургтардың арасында әр түрлі пікір талас тудыруда [4, 7]. Біздің зерттеулер заманауи жағдайда кіші инвазивті технологияларды пайдаланып, науқастарда барынша рационалды емдеу әдістерін табуға мүмкіндік берді.

Зерттеу мақсаты. Көптеген холедохолитиаз және оның асқынулары кезінде Одди еміздікшесінің қызметін сақтай отыра, клиникада жетілдірілген ішкі дренирлеу әдісінің хирургиялық еміне талдау жүргізу.

Зерттеудің материалдары мен әдістері. Зерттеу «СМУ» КеАҚ Университеттік госпиталінің хирургия бөлімінде 2016 жылдың қаңтарынан 2020 жылдың ақпан аралығында ӨТА байланысты 3093 науқасқа ота жасалынған. Солардың ішінде көптеген холедохолитиаз (КХЛ) және оның асқынуымен емделген 102 (3,3%) науқастың хирургиялық емінің нәтижелерін ұсынамыз. Зерттеуде ер адамдар саны - 30 (29,4%), әйелдер саны- 72 (70,6%), 1-ші диаграммада көрсетілген. Науқастардың жасы 18 - 90 жас аралығында, 1-ші кестеде көрсетілген. Орта жас шамасы $64,4 \pm 2,1$. Холедохтан алынған конкременттер саны 2 - 41 құрайды, диаметрі 0,3 –3,5 см. Науқастар ішкі дренирлеу әдісіне байланысты 2 топқа бөлінді.

Диаграмма 1. Топтардың жынысы бойынша демографиялық сипаттамасы

Кесте 1. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДСҰ) қабылдаған жас жіктемесі бойынша сипаттама

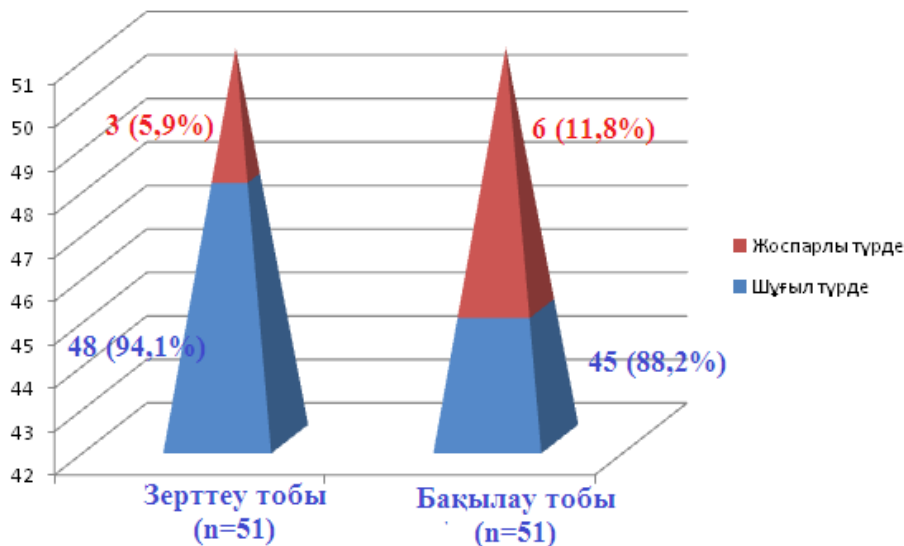
Жасы (ДДСҰ)	Зерттеу тобы		Салыстыру тобы	
	ерлер	әйелдер	ерлер	әйелдер
18-44 жас аралығы	1	2	-	6

Жасы (ДДСҰ)	Зерттеу тобы		Салыстыру тобы	
	ерлер	әйелдер	ерлер	әйелдер
45-59 жас аралығы	4	7	2	11
60-74 жас аралығы	11	14	5	17
75-90 жас аралығы	3	9	4	6
Барлығы (n=102)	18 - 90 жас (64,4 ±1,1жыл)		27 - 88 жас (64,4±3,1жыл)	
	18 - 90 жас (64,4 ±2,1 жыл)			

№ 2 кестеден көрініп тұрғандай, зерттелуші және салыстырмалы топтар арасында жас, орта, қарт және егде жастағы науқастардың жастары шамамен бірдей, оның ішінде 60 жастан асқан науқастар 67,6% - ды құрады.

Науқастар стационарға шұғыл және жоспарлы түрде жатқызылуы 2-ші диаграммада көрсетілген. Науқастар стационарға 91,2%-ы шұғыл түрде, 8,8%-ы жоспарлы түрде жатқызылды.

Диаграмма 2. Науқастарды стационарға жатқызу жолдары

Дербес нозологиялық бірлік болмаса да, ҚГМС -бұл полиэтиологиялық синдром, оның дамуы өт ағысының әртүрлі себептерімен байланысты. Клиниканың материалдары бойынша ҚГМС синдромының дамуының жетекші этиологиялық факторы ӨТА асқынған түрі болып табылды. ҚГМС синдромы бар науқастардың нозологиялық құрылымы 2-кестеде көрсетілген [9, 11].

Кесте 2. Қатерсіз генездегі механикалық сарғаудың этиологиялық факторлары (клиника материалы бойынша)

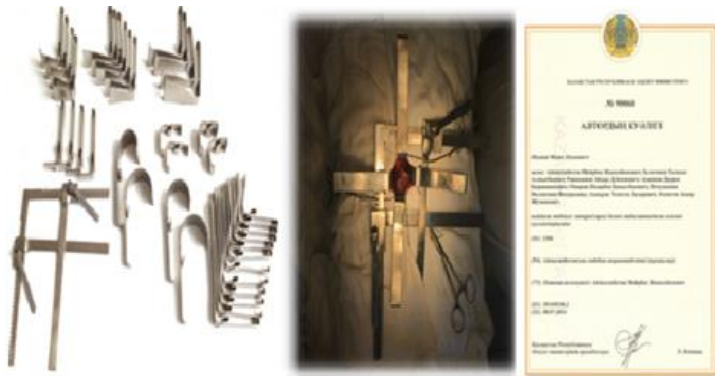
Негізгі себептер	Зерттеу тобы		Салыстыру тобы	
	Абс.	%	Абс.	%
Калькулезды холецистит (КХ) + Көптеген холедохолитиаз (КХЛ) + қатерсіз генездегі механикалық сарғау (ҚГМС)	23	45,1	20	39,2
КХ+ КХЛ+ холедохтың терминалды бөлімінің тарылуы+ ҚГМС	7	13,7	9	17,6

Негізгі себептер	Зерттеу тобы		Салыстыру тобы	
	Абс.	%	Абс.	%
КХ+ КХЛ+ Мириizzi синдромы II типі+ ҚГМС	10	19,6	14	27,5
КХ+ КХЛ+ Фатеров еміздігіне кептелген тас+ҚГМС	2	3,9	5	9,8
Постхолецистэктомиялық синдром (ПХЭС), резидуалды холедохолитиаз (РХЛ)+ҚГМС	6	11,7	3	5,9
ПХЭС+ рецидивті холедохолитиаз + гепатикоеюностомияның стриктурасы (бойынша)	1	2	-	-
ПХЭС+ РХЛ+ ішкі дренирлеу әдісінің (Юраш–Виноградов бойынша) стриктурасы	1	2	-	-
КХ+ Бауыр ішілік гепатиколитиаз (Кароли дерті)+ ҚГМС	1	2	-	-
Барлығы	51	100	51	100

Зерттеу тобында – 51 (50%) науқас. Барлық науқастарға операция –эндотрахеалды наркоз арқылы жүргізілді. Сондай-ақ ену жолдарыда таңдалынды: 41 (80,4%) науқасқа - кіші ену жолына М.Ж. Аймагамбетовтің (ҚР өнер табысы № 90060) әмбебап жара кеңейткіші (1 сурет) пайдаланылды; 10 (19,6%) науқасқа жоғарғы-ортаңғы лапаротомды жараға қолданылатын әмбебап жаракеңіткіш қолданылды (3 сурет). Науқастарға холецистэктомия, клиникада жетілдірілген катетер арқылы интраоперациялық холангиография (ҚР өнер табысы № 90500) 4 сурет; гепатикохоledoхтан конкременттерді алуға клиникада жетілдірілген бағыттаушы арқылы фиброхоledoхоскопия жүргізілді (ҚР өнер табысы № 108179) 5 сурет; ұсынылған клиника әдісі бойынша ішкі дренирлеу (ҚР өнер табысы № 108142) әдісі орындалынды.

Салыстыру тобында - 51 (50%) науқас. Бұл топта 29 (56,9%) - науқасқа кіші ену жолына М.И. Прудковтың «Лига-7» жаракеңіткіші пайдаланылды (2 сурет); 10 (19,6%) науқасқа - кіші ену жолына М.Ж. Аймагамбетовтің әмбебап жара кеңейткіші пайдаланылды; 12 (23,5%) науқасқа жоғарғы-ортаңғы лапаротомды ену жолынан ота жасалынды. Науқастарға холецистэктомия, Прудковтың катетері арқылы интраоперациялық холангиография, фиброхоledoхоскопия, Юраш – Виноградов бойынша ішкі дренирлеу әдісі орындалынды.

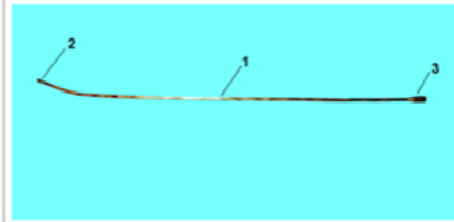
Сурет - 1. М.Ж. Аймагамбетовтың әмбебап жарқаңейткіші және авторлық патент.

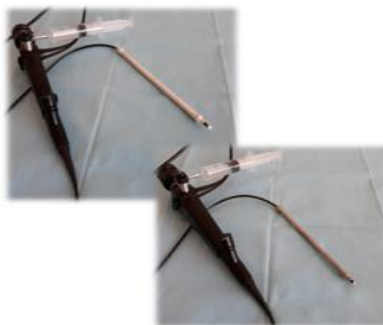
Сурет -2 М.И. Прудковтың «Лига -7» жарқаңейткіші

Сурет – 3 Лапаротомды жараға қолданылатын әмбебап жарқаңейткіші (клиникада жетілдірілген)

Сурет -4. Интраоперациялық холангиографияға арналған катетер және авторлық патент.

Сурет- 5. Фиброхоледохоскопты гепатикохоледохқа енгізуге арналған бағыттауыш

Зерттеу нәтижелері. *Зерттеу тобында* - операциядан кейінгі кезеңде 4 науқаста асқынулар анықталынды: тері тігістері арасынан қан кету – 2 (3,9%), тері асты сұйықтықтың жиналуы (серома) – 2 (3,9%). Өлім көрсеткіші болған жоқ. Науқастардың стационардағы төсек-күні орташа $11,3 \pm 1,3$ құрады.

Салыстыру тобында – операциядан кейінгі кезеңде 11 науқаста асқынулар анықталынды: ішкі дренирлеу әдісіндегі тігіс жіптерінің жеттімсіздігі және өт ағу – 1 (1,9%); тері тігістері арасынан қан кету – 1 (1,9%), серома – 3 (5,9%); холангит – 2 (3,9%); соқыр қалташаның қалыптасуы - 2 (3,9%); өлім – 3,9% (2) құрады. Өліммен аяқталуының негізгі себептері: ауыр интоксикация есебінен бауыр – бүйрек жеткіліксіздігі (1), ДВС-синдром (1). Науқастардың стационардағы орташа төсек-күні $14,5 \pm 1,2$ құрады.

Қорытынды:

Біздің кіші - ену жолынан операциялық араласуларға көңіл бөлу себебіміз: хирург және көмекшісінің операциялық алаңды толық бақылауы, еркін хирургиялық әрекеттер, операциядан кейінгі дискомфорт сезімдерінің азаюы және айқын косметикалық эффект.

Қатерсіз генездегі механикалық сарғаюы бар науқастарда клиникада жетілдірілген ішкі дренирлеу әдісін қолданып операциядан кейінгі ерте кезеңдегі анастомоздың тарылуы мен тігіс жіптерінің сөгінуінің алдын алады, сондай-ақ құрсақ қуысына өт ағуды болдырмауына әкеледі. Операциядан кейінгі асқынуларды **21,4 %-дан 7,8 %-ға** төмендеткенін ескере отырып, көптеген холедохолитиаз кезінде ішкі дренирлеу әдісінің бірі ретінде қолдануға, жалпы тәжірибелік хирургтарға ұсынамыз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Абрамова А.Г. и др. Выбор оперативных вмешательств при лечении пациентов с крупным и множественным холедохолитиазом // Современные проблемы науки и образования. – 2016. – № 5. – С. 100-110.

2. Аймагамбетов М.Ж. и др. и др. Способ холедоходуоденоанастомоза в лечении желчнокаменной болени осложненной холедохолитиазом и холангитом // I съезд Казахстанского общества хирургов. «Актуальные вопросы неотложной хирургической помощи». Вестник хирургии Казахстана., 2017. – 17 с.

3. Аймагамбетов М.Ж. и др. Эффективность способа холедоходуоденоанастомоза в лечении желчнокаменной болезни, осложненной холедохолитиазом и холангитом // Сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции. Инновационный центр развития образования и науки. - Воронеж, 2017. – С. 75-79.

4. Аймагамбетов М.Ж. и др. Совершенствование хирургического лечения желчнокаменной болезни, осложненной холедохолитиазом // Медицина (Алматы). – 2019. – N 2 (200). – С. 2-7.

5. Аймагамбетов М.Ж. и др. Восстановление пассажа желчи при синдроме механической желтухи доброкачественного генеза у лиц пожилого и старческого возраста // II Международная научно-практическая конференция «Управление инновационными процессами в условиях модернизации образования и науки». - Мюнхен, 2020. – N 2. – С. 309-314

6. Әуенов М.Ә. и др. Характер оперативных вмешательств при желчекаменной болезни ее осложнений // Материалы VIII Ежегодной международной научно-практической конференции «Актуальные вопросы медицины» и «Второй спутниковый форум по общественному здоровью и политике здравоохранения». – Баку, 2019. № 6. – С. 26.

7. Әуенов М.Ә. и др. Возможности фиброхоледохоскопии в диагностике и лечение холедохолитиаза // IV Международной научно – практической конференции студентов и молодых ученых «Наука и медицина: Современный взгляд молодежи». – Алматы, 2017, – С. 83.

8. Әуенов М.Ә. и др. Результаты хирургического лечения больных с холедохолитиазом, осложненного механической желтухой // Материалы XIII Международная научно – практическая конференция «Экология. Радиация. Здоровье», имени академика Б. Атчабарова. - Семей, 2017, - 27 с.

9. Әуенов М.Ә. и др. Совершенствование хирургической тактики вмешательств на желчных путях при синдроме механической желтухи доброкачественного генеза // VIII Международный научно-практический журнал. Нур-Султан, 2020. - № 3 (3). – С. 107-111.

10. Курманбаев А.Г. и др. Применение миниинвазивных методов лечения механической желтухи калькулезной этиологии // Вестник новых медицинских технологий. – 2015. – Т. 22, № 3. – С. 127-133.

11. Праздников Э.Н. и др. Возможности антеградного доступа в лечении холангиолитиаза, осложненного синдромом механической желтухи. Хирургия. Журнал им. Н.И. Пирогова. – 2018. – № 1. – С. 21-25.

4.27. Жүкті әйелдердің скринингінің медициналық-әлеуметтік аспектілері

Сұлтанғали Маутайұлы Сарыбай

Магистрант. "Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы" АҚ
(Шымкент, Қазақстан)

Райхан Миятбековна Рахимбаева

Магистрант. "Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы" АҚ
(Шымкент, Қазақстан)

Жанат Умирбековна Садибекова

Кандидат медицинских наук, доцент. "Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы" АҚ (Шымкент, Қазақстан)

Гульзат Жанабаевна Сарсенбаева

Кандидат медицинских наук, доцент. "Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы" АҚ (Шымкент, Қазақстан)

Тақырыптың өзектілігі. Туа біткен даму ақаулары (ТДА) және тұқым қуалайтын аурулар (ТҚА) перинаталдық патологияның, нәресте өлімінің және балалар мүгедектігінің әртүрлі нысандарының негізгі себептерінің бірі болып табылады.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының деректеріне сәйкес барлық жаңа туған нәрестелердің 2,5-3%-ы жарыққа шыққан кезде дамудың түрлі кемістіктерін байқайды. Бұл ретте 1% - ға жуық гендік аурулар құрайды, шамамен 0,5% - хромосомалық және орташа алғанда 1,5-2% қолайсыз экзогенді және эндогенді факторлардың әсерінен туындаған туа біткен даму кемістіктерінің үлесіне келеді. [1, 2, 3]

Көптеген авторлардың мәліметтері бойынша әлемнің әр түрлі елдеріндегі ұрықтың ТДА және ТҚА жиілігі 22,7-50% о шегінде ауытқиды, ал бала жасынан ерте өлім мен мүгедектіктің 40% тұқым қуалайтын факторлармен байланысты [4]. Ресми статистика ТДА перинаталдық өлім-жітім себептерінің құрылымында тұрақты II орынды иеленетінін көрсетеді [5].

Жоғары перинаталдық, ерте неонаталдық және нәрестелер өлімі көптеген зерттеушілердің осы мәселеге деген қызығушылығын тудырды. Алайда, осы проблеманы шешудегі елеулі жетістіктерге қарамастан, ұрықтың ТДА және ТҚА жиілігі азаюға беталысы жоқ, үнемі ұлғаюда. [6]

Зерттеу мақсаты: Шымкент қаласының аумағында скринингтік зерттеулер кезінде анықталған туа біткен даму ауытқулары бар баланың туылу қаупінің әртүрлі факторларының маңыздылығын бағалау. Дамудың басым көпшілігі жүктіліктің бірінші жартысында (80% — ға дейін), оның 30% - ы-і триместрде анықталды. Зерттелетін кезеңде I триместрде ақауларды анықтау жиілігі айтарлықтай өсті, 2018 жылдан бастап 2019 жылға дейінгі кезеңде 1 триместрде анықталған даму кемістіктері санының 2017 ж. 30% - дан 2019 ж. 54% - ға дейін ұлғаю үрдісі байқалды.

Қазіргі уақытта Даму кемістіктерінің көпшілігі екінші скринингтік тексеруде (шамамен 50 %), яғни жүктіліктің 18-21 аптасы мерзімінде анықталады.

Жүргізілген зерттеу барысында 20-35 жастағы әйелдердің жас тобында (63,6%) басымдықтар анықталды. Жас және жас жастағы (20 жасқа дейін) әйелдердің үлесі негізгі топқа қарағанда 2,2 есе (28,6%) төмен болды ; 35 және одан жоғары жастағы әйелдердің үлес салмағы негізгі топқа қарағанда 8,6 есе төмен және 7,8% құрады. Перинаталдық

патологияның динамикасы, құрылымы және деңгейі туралы ақпарат жаңа туған нәрестелердің денсаулық жағдайын салыстырмалы сипаттама және талдау үшін негіз болып табылады. Перинаталдық кезең 22 аптадан бастап туылғаннан кейін 7 күннен басталады.

Шымкент қ. бойынша 2019 ж. туа біткен даму ақаулары (ТДА) жиілігі мен құрылымы. Жалпы саны - 156

ТДА диагнозы (ағзалар жүйесі бойынша)	Жалпы саны	Оның ішінде өлі туғандар	Қайтыс болғандар (0-6 тәулік)	1 айда қайтыс болғандар
ТДА орталық жүйке жүйесі	15-9,4%	4-22,2%		2-28,5%
ТДА жүрек және қан тамырлары	35-22,1%	2-11,1%	7-43,7%	2-28,5%
ТДА асқазан-ішек жолы	9-5,6%		1-6,2%	
ТДА несеп-жыныс жүйесі	3-1,8%	1-5,5%		
ТДА сүйек-буын жүйесі	14-8,8%			
Есту ТДА	4-2,5%			
Көптеген туа біткен даму ақаулары	27-17%	11-61,1%	6-37,5%	3-42,8%
Хромосомалық аурулар	24-15,1%		2-12,5%	
Еріннің және аспанның жарқылы	21-13,2%			
Басқалар	6-3,7%			
Жиыны	158-100%	18-100%	16-100%	7-100%

Балалардың перинаталдық өлім-жітімі (өлі туу) себептерінің құрылымында бірінші орында көптеген туа біткен даму ақаулары (61,1%); екінші орында ТДА орталық жүйке жүйесі (22,2%); үшінші орында ТДА қанайналым жүйесі.

Жаңа туған нәрестелердің өлім-жітімі құрылымында алғашқы 0-6 тәулік ішінде ТДА қан айналымы жүйесінің бірінші орында (43,7%), екінші көптеген туа біткен даму ақаулары (37,5%), үшінші орында хромосомалық аурулар (12,5%).

Қайтыс болған жаңа туған нәрестелердің құрылымында бірінші айда бірінші орында көптеген туа біткен даму ақаулары (42,8%), екінші орында ТДА орталық жүйке жүйесі және қан айналымы жүйесі 28,5% - дан.

ТДА орталық жүйке жүйесі үлес салмағы дамудың барлық ақауларының 9,4% - ын құрайды, оның ішінде ең үлкен үлес салмағын ұрықтың нерв түтігінің ақаулары құрайды (НТА 73,3%).

Нерв түтігінің ақаулары (НТА) – өлі туғандар (22,2%); бірінші айда қайтыс болғандардың арасында ТДА (жұлын жарығы – 50%) және гидроцефалия (50%) себеп болып табылады. Жүкті әйелдердің сабақ түрін зерттеу кезінде олардың ішінде қызметшілер (40,3%) және жұмыс істемейтін тұлғалар (33,5%) басым екені анықталды. Ұрықтың ТДА бар пациенттер тобында (негізгі) салыстыру тобына қарағанда, көбінесе жұмыс істемейтін әйелдер кездесті (тиісінше 32,4% және 23,3%).

ТДА пайда болу қаупін анықтайтын ең маңызды факторлардың бірі тұқым қуалайтын анамнездегі аурулар болып табылады. Жүргізілген талдау отбасылық анамнезде туа біткен аномалиялардың ең үлкен үлес салмағын алғанын көрсетті, бұл 90,4% құрады. Анамнезінде көбінесе ТДА (84,3%,) байқалады, анамнезінде хромосомалық аномалиялар (Даун аурулары) саны 15,3% құрады.[2]

Әдебиеттер тізі:

1. Акушерство: национальное руководство / под ред. Э.К. Айламазяна, В.И. Алексеев, В.Е. Радзинского, Г.М. Савельева. - М.: ГЭОТАР-Медиа, 2007. - 1200 С.
2. Вахарловский В.Г. Ресей Федерациясының кейбір аймақтарындағы пренаталдық диагностикалардың жай-күйін мультицентралық зерттеу нәтижелерін талдау / В. Г. Вахарловский [және т.б.] // Акушерлік және әйелдер аурулары журналы. - 2007. - LVI, 1. - С. 4655.
3. Медведев М.В. Клиникалық жетекшілікті ультрадыбыстық диагностика / Под ред. В.В. Митькова, М.В. Медведева. - М.: Видар, 1996. - Т. 2. - С. 280-299.
4. Новиков, П.В. Ресей Федерациясындағы туа біткен және тұқым қуалайтын аурулардың пренаталдық диагностикасының жағдайы (медициналық-генетикалық мекемелер қызметінің материалдары бойынша) / П.В. Новиков // Акушерлік және гинекология. - 2006. - № 2. - С. 3-7.
5. Тұқым қуалайтын және туа біткен аурулардың пренаталды диагностикасы / Ред.: Э.К. Айламазян, В.С. Баранов. - М.: МЕДпресс-информ, 2006. – 416 с.

4.28. Шымкент қаласы бойынша ауруларды басқару бағдарламасын енгізу нәтижелері

Райхан Миятбековна Рахимбаева

Магистрант. "Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы" АҚ
(Шымкент қ., Қазақстан)

Сұлтанғали Маутайұлы Сарыбай

Магистрант. "Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы" АҚ
(Шымкент қ., Қазақстан)

Жанат Умирбековна Садиекова

Кандидат медицинских наук, доцент. "Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы" АҚ (Шымкент қ., Қазақстан)

Гульзат Жанабаевна Сарсенбаева

Кандидат медицинских наук, доцент. "Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы" АҚ (Шымкент қ., Қазақстан)

Зерттеудің өзектілігі. Созылмалы инфекциялық емес аурулар дамыған елдер халқының мерзімінен бұрын жоғары өлім-жітімі мен мүгедектігінің жетекші себептері бола отырып, қазіргі заманғы денсаулық сақтаудың өзекті проблемаларының бірі болып қала береді. Бүкіл әлемде өмір сүру ұзақтығы бұрынғыдан да өсті, нәтижесінде ғаламшардың халқы орта есеппен қартаға айналды. Әлемдегі адамдар саны өсуде. Көптеген елдер мерзімінен бұрын өлім-жітімнің және мүгедектіктің алдын алу жоспарында ерекше табыстарға жетті. [1, 2]

Мұндай қауіп факторлары: дұрыс тамақтанбау, жоғары артериялық қысым, алкоголь ішу, темекі шегу, дене салмағының жоғары индексі және дене белсенділігінің жеткіліксіздігі осы аймақта инфекциялық емес аурулардың өсуіне алып келді. [3, 4].

Тиісінше, созылмалы инфекциялық емес аурулар даму және өршу қауіп факторларының алдын алу медицина қызметкерлері жұмысының, әсіресе медициналық-санитарлық алғашқы көмек (бұдан әрі – МСАК) деңгейінде маңызды бағыты болып табылады. [5].

Зерттеу мақсаты: Шымкент қаласы бойынша амбулаториялық-емханалық мекемелерге ауруларды басқару бағдарламасын, негізгі принциптерін енгізуді зерттеу.

Бағдарламаны кезең-кезеңмен енгізу кезінде ауруды басқару бағдарламасы (бұдан әрі АББ) пациенттерді қамту неғұрлым көп болса, оның тиімділігі үшін мүмкіндіктер неғұрлым көп. Медициналық ұйымдарды АББ бағдарламасына кезең-кезеңмен тарту 2017 ж. 3, 2018 ж. 14, 2019 ж. 27 бұл үнемдеу мүмкіндігін болжайды, өйткені жан басына шаққандағы шығындар қысқартылады.

Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыруды енгізу кезінде бұл жағдайды іске асыру ауруды басқару бағдарламасының тиімділігін тану үшін де, медициналық қызмет көрсету сапасын жақсартудағы сақтандыру шеңберіндегі медициналық ұйымдардың қызметін дәлелдеу үшін де аса маңызды. [5]

2018-2019 жылдары барлық жерде медициналық қызметкерлерді АББ енгізу негіздеріне оқыту жүргізілді. Жоспарлы түрде 469 дәрігер мен 1128 орта медициналық қызметкерлер оқытылуы тиіс болатын. 481 дәрігер (103%) және 1192 (106%) орта медицина қызметкері оқытылды. МСАК деңгейінде науқасты жүргізу үшін оқудан өткен және күтім жоспарын белгілейтін әрбір учаске үшін жауапты болып тағайындалған АББ бойынша үйлестіруші немесе жалпы практика дәрігерлері жауап береді, әр жолы пациенттің жағдайын бағалайды және пациенттің күтім жоспарын қаншалықты табысты сақтайтынын бақылайды, сондай-ақ тағайындалған емдеуді басқа мамандармен үйлестіреді.

Медициналық ұйымның оқытылған мамандарының саны 1673 құрайды, жоспар бойынша 1473, бұл 111,4% құрайды. АББ-ға қатысатын диспансерлік пациенттердің үлесі - 31,3% мақсатты индикатор кезінде – 30%.; артериялық гипертония (АГ) артериялық қысым (АҚ) <140/90 ММ РТ СТ нысаналы деңгейіне жеткен

пациенттердің пайызы 83,5% құрайды, нысаналы деңгейде 76%. АББ-ға тартылған пациенттер арасында созылмалы жүрек жеткіліксіздігінің декомпенсациясы бойынша емдеуге жатқызудың жаңа жағдайларының үлесі нысаналы индикатор 6% болғанда 0,7% құрайды. АББ-ға қатысатын тұлғалардың жалпы санынан инсульт, инфарктқа шалдыққан адамдардың үлес салмағы нысаналы деңгейде 25% болғанда 0,32% құрайды.

Гликацияланған гемоглобин ($HbA1C \leq 7$) бақылау деңгейінің төмендеуімен емделушілердің үлес салмағы-нысаналы 40% болғанда 30%. Шымкент қаласы бойынша медициналық ұйымдар бөлінісінде артериялық гипертония (АГ), созылмалы жүрек жеткіліксіздігі (СЖЖ), қант диабеті (ҚД) бойынша АББ бойынша емделушілерді "Д" қамту мониторингі кезінде 9 ай ішінде салыстыру сипаттамасы кезінде ең жоғары көрсеткіштер қалалық ауруханасы ҚА № 2 (41,6%), ҚЕ (қалалық емхана) № 10 (41,3%), ҚЕ № 12 (40,8%) байқалды; қала бойынша орташа көрсеткіш 34,8% құрайды. АББ бойынша емделушілерді "Д" қамтудың ең төмен көрсеткіштері ҚЕ № 7 (26,6%), ҚЕ № 6 (27,3%), ҚЕ № 8 (29,2%) байқалды.

Шымкент қаласының медициналық ұйымдары бөлінісінде АГ, СЖЖ, ҚД бойынша "Д" пациенттерді қамту мониторингі 2019 ж.

№	регион	АББ-дағы пациенттер саны			Жиыны МСАК	"Д" есепте			Жиыны "Д" есепте	% орындау
		АГ	ҚД	СЖЖ		АГ	ҚД	СЖЖ		
1	ҚЕН№1	1418	187	81	1686	3162	983	290	4435	38
2	ҚЕН№2	1266	314	63	1643	4127	1295	232	5461	30
3	ҚЕН№3	1086	267	35	1388	3365	741	145	4251	32,7
4	ҚЕН№4	986	300	123	1409	2490	840	325	3655	38,5
5	ҚЕН№5	2173	448	111	2732	4975	1450	284	6709	40,7
6	ҚЕН№6	1923	219	53	2195	6405	1363	277	8045	27,3
7	ҚЕН№7	907	321	67	1295	3493	973	406	4872	26,6
8	ҚЕН№8	756	128	25	909	2398	585	127	3110	29,2
9	ҚЕН№9	1528	241	64	1833	4427	867	176	5470	33,5
10	ҚЕН№10	1629	161	81	1871	3490	876	159	4525	41,3
11	ҚЕН№11	986	127	16	1129	2824	601	64	3489	32,4
12	ҚЕН№12	2315	387	133	2835	5507	1122	315	6944	40,8
13	ҚЕН№13	1623	224	52	1899	4274	1038	139	5451	34,8
14	ҚАН№2	1636	175	13	1824	3298	986	97	4381	41,6
	Жиыны"	20232	3499	917	24648	54235	13720	3036	70798	34,8

АҚ бойынша нысаналы деңгейге қол жеткізу бойынша ең жоғары көрсеткіштер 140/90-нан аз, №2 қалалық емхана(ҚЕ), №5,6 қалалық емхана (93%). 140/90 - ҚЕ №12 (60%) төмен нысаналы деңгейге жеткен жоқ.

Пациенттердің ең жоғары деңгейі - төмен фракциялы липопротеин (бұдан әрі ЛПНП) нысаналы деңгейі бойынша ҚЕ №2 (53%), ҚЕ №4 (45%), ҚЕ №9 (45%) жетті. ЛПНП деңгейі бойынша 2,5-тен аз ҚЕ №3,

5,8,10 мақсатына жетпеген. ЛПНП деңгейі бойынша 2,5-тен аз ҚЕ №3, 5,8,10 мақсатына жетпеген.

Жекеменшік клиникалардың арасында АҚ бойынша нысаналы деңгейге 140/90 – Эскулап ЖШС - 58%, шекті 76% - дан кем жеткен жоқ. ЛПНП деңгейі бойынша Чапаевка, Алинур, Раймед, Орынбаева, Омарали, Интертич, Сымбат-Нұр мақсатына 2,5-тен кем жеткен жоқ.

Мемлекеттік клиникалардың арасында бастапқы 31% болғанда НbA1c деңгейі 7 – ден төмен болған пациенттердің ең жоғары үлес салмағы ҚЕ № 2 (56%) және ҚА № 2 (60%).

НbA1c деңгейіне жеткен пациенттердің үлес салмағының төмен көрсеткіші – ҚЕ № 3, 5, 6, 7, 10, 12, шекті 31% болғанда. Индикаторға жетпеген 2,5 - ГП № 3, 4, 5, 10, 11, ГБ № 2 төмен ЛПНП деңгейіне жеткен пациенттердің үлес салмағы. НbA1c деңгейіне 7-ден төмен жеткен пациенттердің төмен деңгейі Эскулап ЖШС, Сымбат-Нұр.

Арасында қалалық емханалар бар ең көп үлес салмақтың маңызы тұлғалардың, инсульт, инфаркт тұлғалардың жалпы санынан қатысатын АББ бірінші орынды БП № 11 (1,79%), екінші орында - № 8 ҚЕ (1,39%), үшінші ҚЕ №12 (1,28%).

АББ қатысатын адамдардың жалпы санынан инсульт, инфарктқа шалдыққан адамдардың ең жоғары деңгейі бар қалалық емханалар арасында бірінші орынды ҚЕ № 11 (1,79%), екінші орынды ҚЕ № 8 (1,39%), үшінші орынды ҚЕ № 12 (1,28%) алады.

АББ-ға қатысушы қайтыс болған пациенттер деңгейінің ең үлкен мәні ҚЕ № 4 (0,7%), ҚЕ № 2 (0,55%) және ҚЕ № 11 (0,53%). АББ қатысатын емделушілерден жедел медициналық көмек шақыруының үлес салмағы ҚЕ № (27,4%), ҚА № 2 (22,4%), ҚЕ № 5 (15,5%) - да анағұрлым жоғары.

Осылайша, диспансерлік бақылау жүйесінің болуы, амбулаториялық дәрі-дәрмекпен қамтамасыз ету қызметін жетілдіру, кадрлық әлеует және бастапқы көмек деңгейінде ресурстық қамтамасыз ету Шымкент қаласында ауруларды басқару бағдарламасын енгізу үшін қажетті жағдайларды қамтамасыз етеді. [5]

Әдебиеттер тізімі:

1. МСАК деңгейінде диспансерлік қызмет көрсету шеңберінде созылмалы инфекциялық емес аурулардың екінші және үшінші алдын алудың құрамдас бөлігі ретінде ауруларды басқару бағдарламаларын енгізу принциптері. Әдістемелік нұсқаулар, Алматы, 2018. [https://www.ncvb.kz/images/Corporate_admission./](https://www.ncvb.kz/images/Corporate_admission/)

2. «Денсаулық» денсаулық сақтауды дамытудың 2016-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы: <https://www.enbek.gov.kz/ru/node/332663>

3. Бойцов С.А., Чучалин А.Г. Созылмалы инфекциялық емес аурулармен ауыратын науқастарды және олардың даму қаупі жоғары

науқастарды диспансерлік бақылау. Әдістемелік ұсыныстар. - Алматы, 2014. – 112 с.

4. Беркинбаев С.Ф., Джунусбекова Г.А., Абдикалиев Н.А. отбасына және мейірбике жетекшілік ететін БМСК деңгейінде негізгі НИЗ-ге мультидисциплинарлық алдын алу тәсілінің моделі. Әдістемелік ұсыныстар. - Алматы, 2017. – 100 с.

5. Беркинбаев С.Ф., Джунусбекова Г.А., Абдикалиев Н.А. негізгі НИЗ дамуының тәуекелін бағалау шкаласы негізінде алдын алу бағдарламасының үлгісі. Әдістемелік ұсыныстар. - Алматы, 2017. – 55 с.

6. Алматы қ. жас жастағы тұлғаларда ишемиялық инсульттің даму механизмдері // Қаз ҰМУ хабаршысы. – 2014. – № 2 (1). – С. 114-116.

4.29. Условия труда как факторы риска развития воспалительных заболеваний простато-везикулярного комплекса у водителей-профессионалов

Касымхан Адылханович Султанбеков

кандидат медицинских наук, доцент. Южно-Казахстанская
Медицинская Академия (г. Шымкент, Казахстан)

Асхат Кайратович Шиликбаев

магистрант. Южно-Казахстанская Медицинская Академия
(г. Шымкент, Казахстан)

Актуальность проблемы

Воспалительные заболевания простато-везикулярного комплекса среди воспалительных заболеваний мужских половых органов стоят на первом и являются самым распространенными заболеваниями мужской репродуктивной системы. [1]. Данная патология приобрела особую актуальность в последнее время в связи со значительным увеличением его количества, обусловленным рядом медицинских, эпидемиологических и социальных причин [Лоран О.В. и Сегал А.С., 2001; Schaeffer A. et al., 2003; Weidner W. et al., 2008]. Хроническим простатитом в Казахстане страдает около 50% мужчин трудоспособного возраста, у 85% больных он осложнен везикулитом, еще у 76% - эпидидимитом, склерозом шейки мочевого пузыря и фиброзом (склерозом) простаты [2].

Классификация, диагностика и лечение хронического простатита и везикулита принципиальных различий по мнению большинства авторов не имеет вследствие вовлечения в воспалительный процесс обеих органов одновременно, и, следовательно, необходимо говорить не о диагностике, дифференциальной диагностике и лечении простатита и везикулита, а перечисленных действиях в отношении простато-везикулярного комплекса. [3]

Условия труда водителя предполагают наличие отрицательных факторов риска таких как: длительное пребывание в вынужденной позе, воздействие вибрации, переохлаждение, переутомление [4]. Значительное количество указанных факторов, предрасполагающих к развитию ХПВ, способствуют также застойным явлениям в венозной системе малого таза, что обуславливает нарушение микроциркуляции в предстательной железе [4], создаются условия для проникновения и размножения инфекции и в итоге к снижению функции органа [5].

Вместе с тем, в отечественной и зарубежной литературе недостаточно сведений о влиянии условий труда и профессиональных вредностей на особенности клинического течения ХПВ у водителей-профессионалов [6]. Всё вышеизложенное определяет актуальность проблемы, и обуславливает необходимость целенаправленного, с применением современных методов исследования, изучения особенностей течения ХПВ у профессиональных водителей автотранспорта.

Материалы исследования

Эпидемиологическому анализу были подвержены 305 работников автотранспортных предприятий города Шымкент за 2017-2019 годы, которые легли в основу настоящего научного исследования.

Среди обследованных было 180 профессиональных водителей и 125 работника других специальностей. Среди профессиональных водителей вновь выявленных случаев ХПВ среди составила 77,8 на 100 (ДИ=76,3 – 81,4), а среди работников других профессий – 28,5 на 100 (ДИ= 23,0 – 32,3) (рис. 1).

Достоверных различий в выявляемости заболевших ХПВ при анализе динамики разные годы в обеих группах не обнаружено (рис. 2). Анализ динамики заболеваемости охватывал период с 2017 по 2019 (3 года).

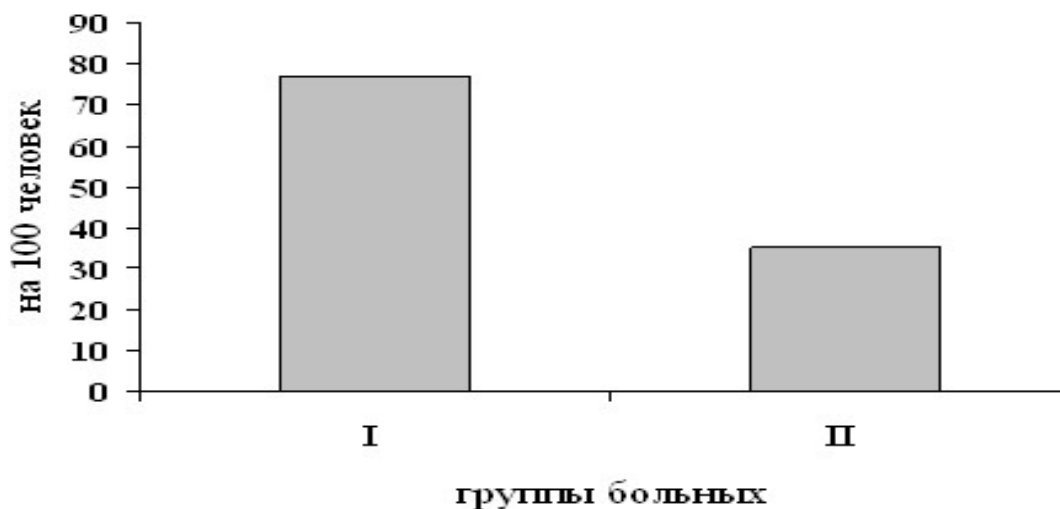

Рис. 1. Сравнительная инцидентность хронического простатитовезикулита среди профессиональных водителей автотранспорта (1 группа) и работников других специальностей (2 группа) за 3 года.

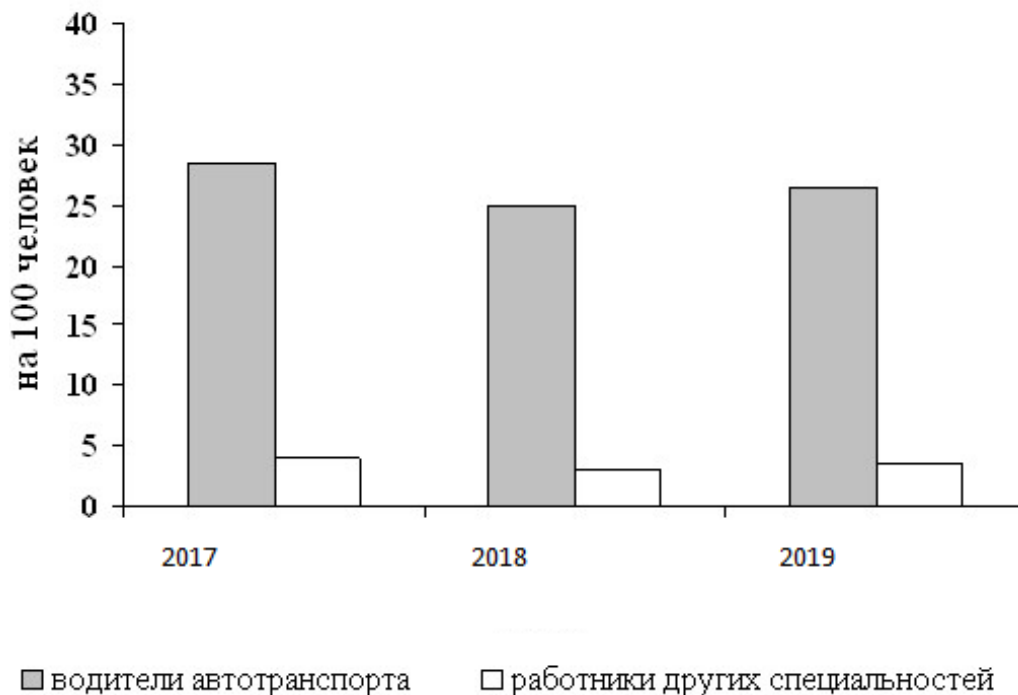

Рис. 2. Частота выявляемости ХПВ у работников автотранспортных предприятий г. Шымкент за 2017-2019 годы.

Полностью обследованные, и соответствовавшие критериям отбора, 200 человек были по принципу рандомизации разделены на 2 группы. В основную группу (в последующем первую) вошли 100 профессиональных водителей автотранспорта. Контрольную (далее вторую), идентичную с первой по основным показателям, но составленную из 100 представителей других специальностей, но отличающихся от профессиональных водителей по условиям труда. Вышесказанное позволило провести эпидемиологический анализ воздействия профессиональных факторов риска на развитие и прогрессирование ХПВ. На основании детального обследования представителей сравниваемых групп выставлялся диагноз хронический простато-везикулит. Алгоритм обследования для выставления заключительного диагноза у работников транспортных предприятий состоял из стандартов утвержденных МЗ РК.

Анамнез жизни обследуемых.

Группы сравнения по ведущим показателям были однозначны. Анализировались и сравнивались отдельные показатели образа жизни (из истории жизни каждого изучаемого) в обеих когортах. При анализе повседневной жизни работников акценты делались на таких факторах как уклад жизни, частота и склонность к запорам, злоупотребления алкогольными напитками. Сексуальная активность нами в расчет не бралась, потому что одним из требований отбора была активная половая жизнь. (Таб. 1)

Таблица 1. Результаты данных изучения анамнеза жизни обследованных, в обеих группах (на 100 человек)

Сведения из анамнеза жизни	Группы обследованных	
	1-я группа	II-я группа
Гиподинамия	87 (79,98-93,64) *	23 (16,02-33,6)
Постоянно или часто отмечаемые запоры	57 (45,72-65,92)	28 (18,61-36,8)

* В скобках указаны доверительные интервалы (ДИ).

На диаграммах 3, 4, наглядно показаны показатели из таблицы 1 имеющие доказательное отличие.

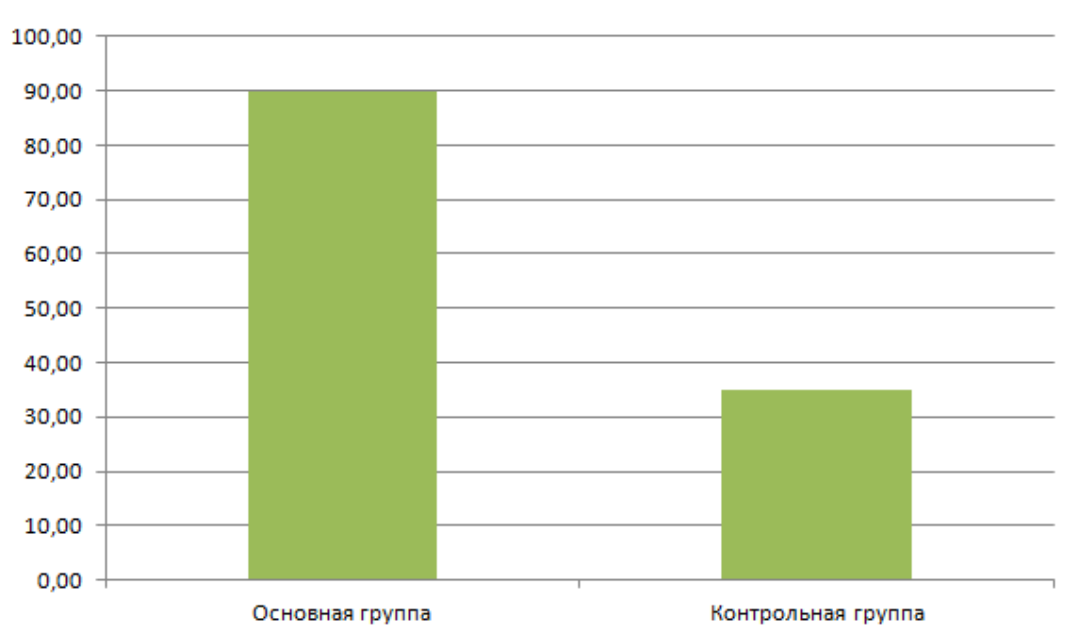

Рис. 3. Частота гиподинамии в сравниваемых группах.

При анализе данного показателя выявлено достоверное различие в обследованных когортах. В основной группе значительное количество больных склонны к малоподвижному образу жизни, тогда как в контрольной группе количество практикующих активный образ жизни значительно выше (рис. 3).

На диаграмме № 4 показана склонность к запорам в основной и контрольных группах.

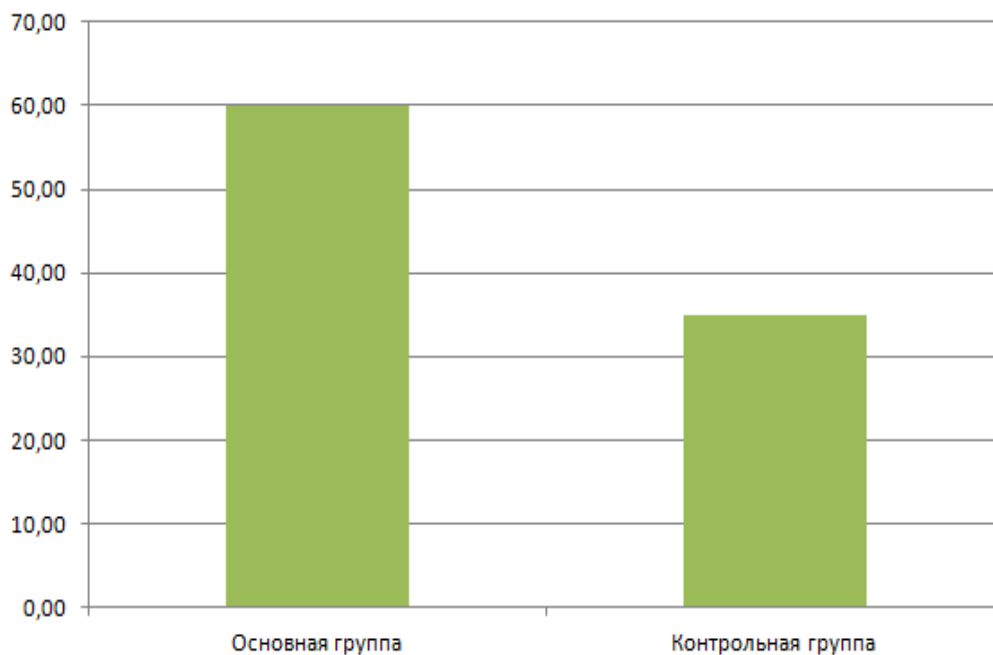

Рис. 4. Частота склонности к запорам в сравниваемых группах.

Жалобы на запоры отмечалась в основном у профессиональных водителей, что связано с гиподинамией, длительном сидячем положении и, как результат, нарушением гемодинамики и иннервации малого таза и находящихся в нем органов.

Условия труда работников, так же, как и вышеупомянутые факторы подверглись анализу. В изучаемых когортах сравнительной оценке подлежали вынужденная рабочая поза, санитарно-бытовые условия для опорожнения кишечника и мочевого пузыря (сан. узлы), длительность и общее количество времени нахождения за рулем транспортного средства, наличие и степень вибрации, температурный режим. Выяснилось, что водители в большинстве своем работают посменно и находятся за рулем по 10-12 часов за смену. Автобазы, на которых трудились обследуемые, в большинстве состоял из старых моделей автобусов и микроавтобусов с жесткой подвеской. Длительное нахождение за рулем таких транспортных средств, приводит к нарушению иннервации и кровообращения органов малого таза, в целом, и предстательной железы, в частности, вследствие воздействия как постоянной общей вибрации организма, так и локальной вибрации тазовых органов и пояснично-крестцового отдела позвоночника. Условия работы профессионального водителя характеризуется длительным вынужденным (сидячим) положением, что приводит к нарушению венозного оттока и как следствие застою в малом тазу и находящихся в нем органов. Учитывая устаревший парк транспортных средств, в которых не работают или отсутствуют системы прогрева водительского сидения и быстрого прогрева салона транспортного средства, что в осеннее-зимний период года может приводить к общей гипотермии и переохлаждению нижних конечностей и таза. С учетом

этого, в течение рабочей смены водители могут подвергаться форсмажорным обстоятельствам (прокол колеса, распутица, ремонт) что тоже может приводить к болезням вследствие переохлаждения организма. При изучении длительности поездки выяснилось, что в среднем они составляют 2 и более часа.

На междугородних рейсах поездка длится от 5-6 до 8-10 часов, и весь маршрут у водителей как правило нет возможности опорожнения мочевого пузыря, что приводит к его переполнению. Застой в мочевых путях вследствие переполнения мочевого пузыря, создает условия для их инфицирования. В контрольной группе значительное количество факторов риска, предрасполагающих к развитию хронического простато-везикулита отсутствуют или незначительны, что способствует более низкому количеству ВЗПК (Таб. 2).

Таблица 2. Анализ данных по условиям труда среди обследуемых сравнительных групп (на 100 чел)

Условия труда обследованных (профессиональный анамнез)		Когорты обследованных	
		1-я группа	II-я группа
Работа в сидячем положении		100 (96,38-100)	2 (0,03-5,45)
Санитарно-бытовые удобства на работе	Есть	4(1,1-9,9)	100(96, 38-100)
	Не удовлетворительные или отсутствуют	95 (90,07-99,2)	0 (0-2, 28)
Вибрация на рабочем месте		79 (67,51-84,83)	0 (0-2,28)
Переохлаждение на рабочем месте		78 (67,51-84,83)	0 (0-2,28)
Средняя длительность рейса (час.)		3,7	0
Общее время, проведенное за рулем (в сут.)		9,7	0

Выводы:

Свидетельством того, что условия труда способствуют развитию и прогрессированию воспалительных заболеваний простато-везикулярного комплекса является частота заболеваемости ХПВ, которая в два раза выше у водителей-профессионалов в сравнении с работниками других специальностей.

Предложения:

1. Ввести в состав медицинских и профкомиссий единицу врача-андролога для улучшения качества диагностики заболеваний репродуктивной системы и в особенности хронического простато-везикулита у водителей-профессионалов.

2. Больных с выявленными признаками хронического простатита или проходивших лечение в условиях поликлинического или

урологического отделений, необходимо подвергать диспансерному учёту с ежегодным обследованием.

Список литературы:

1. М.К. Алчинбаев, А.М. Арынгазина, И.Т. Мухамеджан Научный Центр урологии им. Б.У. Джарбусынова, г. Алматы. Мужское здоровье в Республике Казахстан // Журнал «Medicine», № 12, 2014. – с. 27-32.
2. Лотцан-Медведев А.К. Особенности клинического течения хронического простатита у работников автотранспорта // Нефрология. - 2004. - № 2. - Т. 8. - С. 136.
3. Лотцан-Медведев А.К. Особенности клинического течения и комплексное лечение хронического простатита у водителей автотранспорта: Автореф. дисс... канд. мед. наук. СПб., 2006. - С. 22.
4. Ткачук В.Я. Современные методы лечения больных хроническим простатитом. // Пособие для врачей. - СПб. - 2006. - 31 с.
5. Сегал А.С., Лоран О.Б., Пушкарь Д.Ю. Качество жизни болеющих хроническим простатитом // Пленум правления Российского общества урологов: Материалы. М., 2004. - С. 12-17.

4.30. Современные представления электрокардиографического исследования спортсменов, занимающихся борьбой

Мадина Бауржанкызы Бауржан

докторант. АО «Казахский Медицинский Университет Непрерывного Образования» (г. Алматы, Казахстан)

Куат Баяндиевич Абзалиев

д.м.н., профессор. АО «Казахский Медицинский Университет Непрерывного Образования» (г. Алматы, Казахстан)

Жанар Мурзакалиевна Андасова

к.п.н., доцент. АО «Казахский Медицинский Университет Непрерывного Образования» (г. Алматы, Казахстан)

Бауржан Турсынович Мухамадиев

к.м.н., доцент. Казахский Национальный Медицинский Университет имени С.Д. Асфендиярова (г. Алматы, Казахстан)

Актуальность

Своевременная диагностика функционального состояния и оценка уровня функциональной подготовленности спортсменов, является необходимым условием для повышения эффективности спортивной подготовки спортсменов. Важным методом диагностики патологии сердечно-сосудистой системы спортсмена является электрокардиография (ЭКГ). Согласно European Society of Cardiology и рекомендациям Международного олимпийского комитета [1], ЭКГ

является обязательной частью алгоритма кардиологического скрининга спортсменов. Однако, проведение ЭКГ всем спортсменом остается предметом дискуссий, так, например American Heart Association не рекомендует проводить ЭКГ всем спортсменам, а только спортсменам с отягощенным кардиологическим анамнезом [2]. Кроме того, стандарты интерпретации ЭКГ спортсменов постоянно развиваются, так в 2012 г. в Сиэтле, штат Вашингтон, Международная группа экспертов по спортивной кардиологии и спортивной медицине определила современные стандарты интерпретации ЭКГ. Позже в 2017 году той же группой экспертов были выпущены новые международные стандарты интерпретации ЭКГ у спортсменов. [3, 4, 5]. Цель данных рекомендации — объяснить врачам спортивной медицины и спортивным кардиологом достоверную границу между физиологическими и потенциально злокачественными изменениями на ЭКГ у спортсмена. Выявленные патологии на ЭКГ непременно необходимо сопоставлять с клинические проявлениями, такие как жалобы на головокружения и обмороки, неадекватно низкий прирост частоты пульса на физическую нагрузку, результаты функциональных и медикаментозных проб и сохранение брадикардии после отказа от спорта.

Цель исследования: выявить частоту встречаемости ЭКГ признаков пограничных изменений сердечно-сосудистой системы среди спортсменов, занимающихся вольной борьбой и определить их прогностическое значение.

Методы исследования: Проспективное наблюдение среди 20 спортсменов в возрасте 22-30 лет, занимающихся вольной борьбой. Все обследуемые были лица мужского пола, с многолетним (от 10 до 20 лет) стажем занятия, спортивная квалификация которых была мастера спорта, мастера спорта международного класса и заслуженные мастера. Исследование проводилось на базе центра спортивной медицины и реабилитации «PROSPORT» во Всемирной Академии Бокса в Алматинской области, в Республике Казахстан. Объем тренировочных нагрузок составлял 3 часа 5 дней в неделю. ЭКГ проводилось в положении лежа, общепринятым методом с помощью электрокардиографа «Поли-СПЕКТР» фирмы «Нейрософт» при температуре в помещении $(20,0 \pm 1,5)^\circ$. Все полученные данные были статистически обработаны с помощью программы Microsoft Excel 2010.

Результаты: Результаты анализа показали, что гипертрофия миокарда левого желудочка (ГЛЖ) постоянно была сопряжена с нарушением функции проводимости, такими как АВ-блокадой 1 степени (15%), с неполной блокадой правой ножки пучка Гиса (5%) и с неполной блокадой задней ветви левой ножки пучка Гиса (5%). Кроме того, у 5 (25%) человек был зарегистрирован синдром ранней реполяризации желудочков (СРРЖ). (таблица 1)

Таблица 1.

ЭКГ-признаки	Спортсмены (n=20)	Процент
Синусовый ритм	20	100%
Частота сердечных сокращении	70,6 (51-92 уд\мин)	100%
Нормальное положение ЭОС	4	20%
Вертикальное положение	12	60%
Горизонтальное положение ЭОС	2	10%
Отклонение ЭОС влево	1	5%
Отклонение ЭОС в право	1	5%
АВ-блокада 1 ст.	3	15%
Неполная блокада правой ножки пучка Гиса	1	5%
Неполная блокада задней ветви левой ножки пучка Гиса	1	5%
Признаки гипертрофии миокарда левого желудочка	12	60%
Синдром ранней реполяризации желудочков	5	25%

Выводы: Согласно рекомендациям Международной группы экспертов по спортивной кардиологии и спортивной медицины [3] выявлены на ЭКГ признаки гипертрофии миокарда, сопряженные АВ-блокадой 1 степени, являются нормальными электрокардиографическими признаками физиологической адаптации спортсменов к регулярным физическим нагрузкам и не требуют дальнейшей оценки. Обнаруживаемые АВ-блокады I степени у спортсменов, требуют дополнительного обследования только при наличии сопутствующего уширения комплекса QRS, удлинение интервала PQ более чем на 300 мсек, а также при ухудшении АВ-проведения при нагрузочных тестах или пробе с гипервентиляцией. Однако выявленное отклонение электрической оси сердца влево и нарушение проводимости в виде НБЗВЛНПГ указывает на аномальные электрокардиографические данные, наводящих на мысль о кардиомиопатии или перенапряжении сердечно-сосудистой системы у спортсменов, возникающие при сверхинтенсивных физических нагрузках.

Таким образом, проведенное исследование обнаружили 2 случая патологических изменений ЭКГ для спортсменов, что доказывает важность электрокардиографического скрининга для ранней диагностики и распространенности пограничных изменений ССС среди профессиональных спортсменов.

Список литературы:

1. Ljungqvist A., Jenoure P.J., Engebretsen L. et al. The International Olympic Committee (IOC) Consensus Statement on Periodic Health Evaluation of Elite Athletes // Clin. J. Sport. Med. — 2009. — Vol. 19. — P. 347-365.

2. Maron B.J., Doerer J.J., Haas T.S. et. al. Sudden deaths in young competitive athletes: analysis of 1866 deaths in the United States, 1980-2006. — 2009. — Vol. 119, № 8. — P. 1085-92.

3. 18 highlights from the International Criteria for ECG interpretation in athletes Jonathan A Drezner / <http://dx.doi.org/10.1136/bjsports-2019-101537>.

4. Br J Sports Med. 2013 Feb;47(3):122-4. doi: 10.1136/bjsports-2012-092067. Electrocardiographic interpretation in athletes: the 'Seattle criteria'.

5. Br J Sports Med. 2017 May;51(9):704-731. doi: 10.1136/bjsports-2016-097331. Epub 2017 Mar 3. International criteria for electrocardiographic interpretation in athletes: Consensus statement.

4.31. Оценка информированности девушек о репродуктивном здоровье

Улжан Слямевна Джамединова

PhD, заведующая кафедрой эпидемиологии и биостатистики.
НАО «Медицинский университет Семей» (г. Семей, Казахстан)

Асель Маратбековна Искакова

PhD, преподаватель кафедры эпидемиологии и биостатистики.
НАО «Медицинский университет Семей». (г. Семей, Казахстан)

Меруерт Маликовна Малик

магистр педагогических наук, преподаватель кафедры эпидемиологии
и биостатистики. НАО «Медицинский университет Семей»
(г. Семей, Казахстан)

Мерике Сартаевна Нургазина

магистр педагогических наук, преподаватель кафедры эпидемиологии
и биостатистики. НАО «Медицинский университет Семей»
(г. Семей, Казахстан)

Гульнур Нұралшанова

студентка 3 курса факультета «Общественное здравоохранение».
НАО «Медицинский университет Семей» (г. Семей, Казахстан)

Актуальность

Уровень знаний о репродуктивном здоровье на сегодняшний день для современной молодежи является важным аспектом в формировании образа жизни и состояния здоровья девушек [1].

Состояние репродуктивного здоровья населения влияет на показатель ожидаемой продолжительности жизни. Экономические факторы, снижение доступности качественной медицинской помощи, заболевания социального характера и другие факторы значительно снизили показатель ожидаемой продолжительности жизни [2].

Охрана репродуктивного здоровья охватывает репродуктивные процессы, функции и систему на всех этапах жизни. Поэтому охрана

репродуктивного здоровья направлена на обеспечение того, чтобы люди могли вести ответственную, приносящую удовлетворение и безопасную сексуальную жизнь, а также могли сохранять способность деторождения и иметь возможность выбора в отношении того, иметь ли детей и в каком количестве. Согласно статистическим данным, к началу семейной жизни практически каждый второй имеет хронические заболевания, которые могут прямо или косвенно влиять на репродуктивное здоровье.

Сексуальное поведение молодежи характеризуется: безответственным отношением к добрачным половым связям, более ранним началом половой жизни и большим количеством партнеров, пренебрежением средствами контрацепции. Представленный образ поведения молодежи обусловлен низкой информированностью по вопросам, связанным с половыми отношениями [3]. Таким образом подтверждая актуальность нашей темы, мы решили провести исследование и представить оценку об информированности девушек по вопросам репродуктивного здоровья.

Целью нашего исследования явилось изучение информированности девушек по вопросам репродуктивного здоровья.

Материалы и методы исследования: Исследование проводилось в г. Семей Республики Казахстан. Было проведено анонимное анкетирование. В исследовании приняли участие девушки-студентки колледжей: Семипалатинский финансово-экономический колледж имени Рымбека Байсеитова и Педагогический колледж имени Мухтара Ауезова, были опрошены студентки с 1-го по 4-й курсы, независимо от национальности и этнической принадлежности.

Данное исследование по дизайну представляло поперечное. В исследовании принимало участие 65 человек.

Результаты: Анкетирование было произведено в колледжах: Семипалатинский финансово-экономический колледж имени Рымбека Байсеитова и Педагогический колледж имени Мухтара Ауезова. При анкетировании респондентов участвовали девушки - 100%. Возраст опрошенных составил от 16 до 22 лет.

При опросе мы хотели узнать: «Живете ли Вы половой жизнью?» 100% ответило «отрицательно». Далее мы спросили у наших респонденток обращались ли они к услугам врача-гинеколога и как часто, чтобы узнать следят ли они за своим здоровьем и есть ли у них какие-либо заболевания женской половой системы. Итак, на вопрос: «В каком возрасте Вы впервые посетили гинеколога?» результаты исследования показали, что 5 (8%) обращались к гинекологу с 13 лет, 9 (14%) были у врача с 14 лет, 18 (28 %) посещали с 15 лет и 33 (50%) с 16 лет.

В зависимости от посещаемости врача – гинеколога девушками мы хотели выявить причины редкого или частого обращения, результаты показали, что на вопрос: «Как часто Вы посещаете

гинеколога?» выявилось: «не была в течение 2 последних лет» - 2 (3%), «1 раз в год» - 4 (7%), «2 раза в год» - 9 (14%), «чаще 2 раз в год» - 25 (38%) и другое - 25 (38%).

При опросе наших респондентов мы также хотели выяснить имеют ли они знания о методах контрацепции и о каких именно:

- Прерванный половой акт: «знаю» ответили 22 (34%), «не знаю» ответили 43 (66%);

- Презервативы: «знаю» ответили 47 (72%), «не знаю» ответили 18 (28%);

- Гормональные контрацептивы (Джес, Ярина, Регулон): «знаю» ответили 31 (48%), «не знаю» ответили 34 (52%);

- Календарный метод: «знаю» ответили 26 (40%), «не знаю» ответили 39 (60%);

- Спермациды: «знаю» ответили 7 (11%), «не знаю» ответили 58 (89%);

- Внутриматочные спирали (Мирена): «знаю» ответили 24 (37%), «не знаю» ответили 41 (63%);

- Посткоитальная контрацепция: «знаю» ответили 8 (12%), «не знаю» ответили 57 (88%).

Также при опросе мы решили узнать, насколько молодые девушки оповещены о средствах защиты. Так при перечислении пунктов на вопрос: «Каким образом можно защититься от болезней, передающихся половым путем?» ответили:

- Использовать средства предохранения, прежде всего презерватив: «знаю» ответили 39 (60%), «не знаю» ответили 26 (40%);

- Избегать случайных половых связей: «знаю» ответили 52 (80%), «не знаю» ответили 13 (20%);

- Иметь одного партнера: «знаю» ответили 45 (69%), «не знаю» ответили 20 (31%);

- Календарный метод: «знаю» ответили 26 (40%), «не знаю» ответили 39 (60%);

- Спермациды: «знаю» ответили 7 (11%), «не знаю» ответили 58 (89%);

- Внутриматочные спирали (Мирена): «знаю» ответили 24 (37%), «не знаю» ответили 41 (63%);

- Посткоитальная контрацепция: «знаю» ответили 8 (12%), «не знаю» ответили 57 (88%).

Выводы: В проведенном исследовании мы попытались оценить моменты информированности девушек по вопросам репродуктивного здоровья. Оказалось, что не все знают о различных видах контрацепции. Самый распространенный метод защиты из всех перечисленных оказался – презервативы -72%, методы, о которых наибольшее количество опрошенных респондентов не знают: использование посткоитальной контрацепции – 88% и спермацидов – 89%. Методы, с помощью которых можно защититься от болезней,

передающихся половым путем со слов респондентов наибольшее количество, ответило, что использование презервативов - 60% и избегание случайных половых связей - 52%. На основании опроса можно сделать вывод, что необходимо проводить и объяснять молодому поколению о мерах соблюдения методов контрацепции, что возможно минимизирует риски развития заболеваний, передающихся половым путем и других осложнений, и будет способствовать поддержанию репродуктивного здоровья девушек.

Список литературы:

1. М.Б. Хамошина. Репродуктивное образование - эффективное направление охраны репродуктивного здоровья девушек-подростков // Вестник НГУ. Серия: Биология, клиническая медицина, № 4. – 2004 г. - С. 7.
2. М.Д. Мустафина. Оценка репродуктивного здоровья женщин в Казахстане // Вестник Казахского Национального медицинского университета. – 2013 г. - С. 274.
3. М.Ю. Абросимова. Информированность молодежи о различных аспектах сексуальных отношений // Здоровье - основа человеческого потенциала: проблемы и пути их решения. - № 5. – 2010 г. - С. 51.

4.32. Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру-енгізу кезеңінде құлақ мұрын, тамақ ауруларының әлеуметтік-медициналық мәселелері

Динара Шаймерденовна Назарова

Магистрант. Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы
(Шымкент қ., Қазақстан)

Жанат Умирбековна Садибекова

Медицина ғылымдарының кандидаты, доцент. "Оңтүстік Қазақстан медициналық академиясы" АҚ (Шымкент қ., Қазақстан)

Өзектілігі

Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру жүйесі (МӘМС) – бұл денсаулық сақтау саласындағы мүдделерді әлеуметтік қорғаудың мемлекеттік жүйесі. Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру – МӘМС) - бұл ауру, жарақат, жүктілік және босану, мүгедектік және қарттық болған жағдайда халықтың денсаулығын сақтаудағы мүдделерін әлеуметтік қорғау нысаны. Жедел медициналық араласуды талап ететін барлық нәрсе - МККК, ал қызмет көрсетудің жоғары стандарттары, қосымша, қымбат тұратын, тегін қызметтердің кепілді көлемінен тыс сирек көрсетілетін қызметтер - МӘМС [1, 2].

Емдеу-алдын алу мекемелеріне халықтың жүгінуі бойынша аурушаңдығын зерттеу жалпы қоғамның денсаулығын зерделеудің

маңызды болып табылады. Халық арасында жиі кездесетін аурулардың өсуі және созылмалы түріне ауысуы көбнесе жоғарғы тыныс алу жолдарының аурулары болып есептелінеді. Бұл аурулардың мәні олардың жиі таралуы, әсіресе балалар жасында анықталады [1, 2, 4].

ЛОР-ағзалардың, яғни жоғарғы тыныс- алу жолдары мен құлақ ауруларының зақымдануларында, организмнің негізгі қызметтерінің бұзылысы бұл жұқпалы аурулардың қабыну өте кең таралған болып есептелінеді, олардың әрқайсысымен адамдар өмірінде бірнеше рет ауырып көреді. Бұл топқа мұрын қуыстарының қабыну аурулары (риносинуситтер), жұтқыншақ, бадамша (тонзиллофарингиттер, баспа) және орта құлақ (отиттер) кіреді [5].

Жұмыстың мақсаты: МӘМС енгізу кезеңінде құлақ, тамақ, мұрын ауруларының медициналық-экономикалық тиімділігін анықтау. Әлеуметтік әділдік пен ынтымақтастық бұл -міндетті әлеуметтік медициналық сақтандырудың (МӘМС) негізгі принциптері. Әрбір азаматтың денсаулығын сақтау жауапкершілігі енді адамның өзіне жүктеледі, ол учаскелік дәрігер мен медбикенің, жұмыс беруші мен мемлекеттің тағайындаулары мен ұсыныстарын қатаң сақтауы тиіс. Қаржы қаражаты да ортақ жауапкершілік негізінде, сақтандыру медицинасының қағидаларына сәйкес - "аз мұқтаждар неғұрлым мұқтаждар үшін ақы төлейді". МӘМС–ды қорға салымдар мен аударымдар жүргізілетін сақтандырылған адамдарға ғана беріледі. Мемлекет ӘМСҚ-ы туралы заңға сәйкес қорға салым төлеуден босатылатындар - зейнеткерлер, мүгедектер, балалар, көп балалы аналар және т.б. болып есептелінеді. Емхана жағдайында емдеу-диагностикалық үдерісті оңтайландыру әдістерін жетілдіру науқастарды бақылау, созылмалы аурулары бар науқастарды бақылауды БМСК ұйымдарының мамандары: БМСК дәрігерлері (учаскелік терапевтер және педиатрлар, жалпы тәжірибе дәрігерлері), ОМБ (дәрігерлік амбулаторияның және (немесе) емхананың учаскелік мейірбикесі, медициналық пункттің медбикесі, (немесе) фельдшерлік-акушерлік пункттің фельдшері) жүзеге асырады. Қажет болған жағдайда әлеуметтік қызметкерлер, психологтар және салауатты өмір салты кабинетінің мамандары (бұдан әрі – СӨС маманы) тартылады.

Нәтижелері. ЛОР-ағзалардың созылмалы жұқпа ауру ошақтары жіті аурулардың да, адамның созылмалы патологиясының қайталап ауруының дамуында үлкен рөл атқарады, сондай-ақ балалар мен ересек, тұрғындар арасында құлақ мүкістігінің әртүрлі формаларының қалыптасуына әкеледі. Сонымен қатар, ЛОР-ағзалар ауруларының құрылымында құлақ мүкістігінің әртүрлі түрлерінің таралуы, олардың ЖТЖ-ң (жоғарғы тыныс жол) ауруларымен өзара байланысы екенін білдіреді.

Амбулаторлы емханалы көмек порталында № 12 нысан бойынша ауруларды жыл сайынғы статистикалық есепке алуға қойылатын қолданыстағы талаптар, оториноларингологтар емханалық қабылдауда

кездесетін ЛОР-ағзалардың аурулары құрылымының бейнесін толық көрсете алмайды, себебі протокол бойынша бір науқасқа 30 минут берілетін болса, бір күндік қабылдауда орташа есеппен 21 адам дәрігерге жүктелінеді. Осыған байланысты ЖТЖ және құлақ ауруларының қазіргі заманғы құрылымын зерттеу және алынған деректерді жылдық есептерге енгізу өте өзекті болып табылады. Алынған мәліметтер оториноларингологиялық қызметтегі емдеу-диагностикалық іс-шаралардың стандарттарын әзірлеуге, МӘМС бойынша ЛОР-ағзалардың патологиясы бар науқастарға емханалық медициналық қызметтердің көлемін жоспарлауға және ескеруге, нақты қажеттілікке қарай медициналық мекемелерді қаржыландыруды жүзеге асыруға, сондай-ақ науқастарды диспансерлік бақылауға назар аударуды күшейтуге мүмкіндік береді. Емхана желісі халыққа медициналық көмек көрсетудің бірінші кезеңі болып табылады және мұнда негізгі емдеу (амбулаторлық), профилактикалық жұмыстар жүргізіледі.

ЛОР мүшелері ауруларының салыстырмалы көрсеткіштері

	2017 ж.	2018 ж.	2019 ж.
Бастапқы ауру	9 254	8 568	7 641
Мұрын аурулары	3 425	3 145	2 827
Құлақ аурулары	2 864	2 978	2 547
Тамақ аурулары	2 274	1 954	1 665
Басқа аурулар	690	491	602
Барлығы:	10 777	10 114	8 099

Кестеден көрініп тұрғандай, барлық тексерілген аурулардың ішінде синуситтер, ринит жиі кездеседі. Созылмалы ауруы бар пациент тіркелген жері бойынша БМСК ұйымына динамикалық бақылау үшін есепке қойылады. МӘМС арқылы БМСК аймақ дәрігеріне, бейінді мамандарға, зертханалық және аспаптық зерттеулердің тізбесі, көлемі, тексеру жүргізу мерзімділігі, бақылау мерзімдері, есептен шығару өлшемдері ҚДК шеңберінде динамикалық бақылауға жататын аурулардың тізбесі бойынша айқындалады. Қазіргі уақытта осы мамандықтарды халыққа жақындату қажеттілігі бар, бұл емханалық көмек сапасын арттыру шарттарының бірі болып табылады. Құлақ мүкістігі баяу дамыйтын ауру ол жарақаттан, жұқпалы немесе басқа аурудан кейін жіті көрінеді. Көптеген емделушілерде есту қабілетінің төмендеуі біртіндеп жүреді, сондықтан алғашқы белгілерден дәрігерге келгенге дейінгі орташа мерзім 8-9 жылды құрайды. Өкінішке орай, құлақ мүкістігінің кеш диагностикасы табысты оңалту және әдеттегі өмірге оралу мүмкіндігін азайтады. Еңбек ету қабілетінен айырылу дәрежесін бағалау кезінде сарапшылар ең жақсы еститін құлақтың көрсеткіштеріне бағдарланады және жиі ымдау тілі немесе ерні бойынша оқу дағдыларын игерген кезде мүгедектікті алады. Қандай дәрежеде есту қабілетін жоғалту кезінде мүгедектігі бойынша

жәрдемақыға үміткер бола алатынын түсіндіреді. Сонымен, ауыр немесе терең бұзылулар кезінде адамға II немесе III-ші мүгедектік тобын бере алады. Ал I-топ қосымша созылмалы ауыр аурулары бар адамдарға ғана тағайындалады. Есту қабілетінің бұзылу жиілігінің өсуі құлақ мүкістігі мен керендіктің алдын алуға бағытталған іс-шаралар кешенін әзірлеу қажеттілігін талап етеді. Керендік пен құлақ мүкістігінің алдын алу бойынша негізгі алдын алу шарасы жаппай тексеру болып табылады. Тұрақты тексерулер шулы өндірістердің барлық қызметкерлеріне және жоғары қауіп тобына кіретін халықтың басқа да санаттарына көрсетілген. Балалардың құлақ мүкістігі белгілерін дер кезінде анықтау өте маңызды, өйткені есту қабілетінің дер кезінде бұзылуының байқалмаса, сөйлеудің қалыптасуының кідіруіне және зияткерлік дамудағы артта қалуына себеп болуы мүмкін.

ЛОР ағзалары ауруының таралуы

Қорытынды

Кез келген ауруды оның салдарын емдеуден гөрі алдын алу оңай. Бұл әсіресе ЛОР аурулары-құлақ, мұрын және жоғарғы тыныс алу жолдары үшін өзекті. Жұмыста емханаға жүгіну, медициналық тексеру және ауру деректері бойынша ЛОР-ағзалар ауруларының қазіргі заманғы құрылымы зерттелді. ЖТЖ және құлақ аурулары бар науқастарды емдеуде заманауи диагностикалық және емдік іс - шаралар кешенін ЛОР-дәрігерінің практикасына енгізу тиімділігі мен қажеттілігі бағаланды.

Ең көп таралған мұрын аурулары - 37%, құлақ патологиясы - 30% және жұтқыншақ аурулары - 21.8% .

ЛОР-ағзалардың бастапқы және қайталама алдын алу іс-шараларын шартты түрде жіктеуге болады. Алғашқысына салауатты өмір салтын сақтауға, тістерді дер кезінде емдеуге және патогенді флорамен ЛОР-ағзаларды тұқымдандыру қаупін азайту мақсатында ауыз қуысы гигиенасын сақтауға баса назар аударып, халықты гигиеналық тәрбиелеу жатады. Бастапқы профилактикаға сондай-ақ

салауатты өндірістік жағдайларды қамтамасыз ету бойынша әлеуметтік шаралар жүргізу, ЛОР-ағзалар ауруларының даму қауіп факторларын анықтай отырып, жұмыс істеушілерге диспансеризация жүргізу жатады. Екінші профилактика ремиссия кезінде науқастармен жүйелі жұмыс істеуге негізделген.

Балалардағы ЛОР-ағзалардың созылмалы патологиясының дамуын болдырмауға бағытталған профилактикалық іс-шаралар кешені үй жағдайында, бала мектепке дейінгі балалар мекемесінің санаториялық тобына келген кезде немесе бала санаторийде-профилакторийде болған кезде іске асырылуы мүмкін. Оқушыларды жыл сайын алдын алу тексерісін өткізу және тіркелген жері бойынша ЛОР-дәрігерге көріну, диспансерлік есепке тұру.

Әдебиеттер:

1. Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру туралы "2015 жылғы 16 қарашадағы № 405-V ҚР Заңы»
2. Бастапқы медициналық-санитариялық көмек көрсету қағидаларын және бастапқы медициналық-санитариялық көмек ұйымдарына бекіту қағидаларын бекіту туралы (2015 жылғы 28 сәуірдегі № 281).
3. ҚР ДСМ-нің 16 қарашадағы 2012 жылғы № 801. Халыққа оториноларингологиялық көмек көрсететін денсаулық сақтау ұйымдарының қызметі туралы.
4. ҚР ДСМ 2019 жылғы 30 наурыздағы № -16 бұйрығы. Созылмалы аурулары бар науқастарды динамикалық бақылау ережесін бекіту туралы.
5. Лопатин А.С. РФ Президенті Іс Басқармасының МО, Мәскеу. Жарияланған: "Медицинская панорама", № 7, тамыз 2004.

4.33. Тriage (triage) жүйесі немесе Қазақстандағы сырқат балаларға жедел медициналық көмек көрсетудің жаңа жетістіктер

Канатжан Сауханбекович Кемельбеков

PhD доктор, «Педиатрия-2» кафедрасының ассистенті, Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы (Шымкент қ., Қазақстан)

Айгуль Дуйсебековна Тажиева

Медицина магистрі, «Отбасылық медицина» кафедрасының ассистенті, Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы (Шымкент қ., Қазақстан)

Жарылқап Куанышбекович Жумабеков

медицина ғылымдарының кандидаты, «Педиатрия-2» кафедрасының доценті, Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы (Шымкент қ., Қазақстан)

Динара Әбдімүтәліпқызы Керімқұлова

«Педиатрия-2» кафедрасының резиденті, Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы (Шымкент қ., Қазақстан)

Марал Болатбекқызы Рүстенбек

«Отбасылық медицина» кафедрасының резиденті, Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы (Шымкент қ., Қазақстан)

Мөлдір Мейіржанқызы Медетбек

«Отбасылық медицина» кафедрасының резиденті, Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы (Шымкент қ., Қазақстан)

Гулноза Даниёровна Шакирова

«Отбасылық медицина» кафедрасының резиденті, Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы (Шымкент қ., Қазақстан)

Динислам Нуртаевич Примкулов

«Отбасылық медицина» кафедрасының резиденті, Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы (Шымкент қ., Қазақстан)

Өзектілігі

Халықтың денсаулық жағдайының көрсеткіші медициналық мекемелерде шұғыл көмек көрсету сапасына тікелей байланысты. Шұғыл көмекті сапалы көрсету үшін пациенттердің жағдайын тез және дәл бағалауға мүмкіндік беретін іріктеудің сенімді жүйесі болуы маңызды. Бұл әсіресе халықтың әлсіз топтары болып табылатын балалар үшін маңызды, себебі балалардың жағдайы тез арада шұғыл медициналық көмек көрсетілмеген жағдайларда күрт нашарлайды. Ересектермен салыстырғанда балалар көптеген жарақаттар мен ауруларға бейім болып келеді. Балалар жиі өз шағымдарын түсіндіре алмайды, бұл баланың жағдайын дұрыс бағаламауға әкеледі [1, 2].

Аталған зерттеу жұмысы дәрігерлердің сұрыптау жүргізу кезінде балалардағы шұғыл жағдайдың ауырлық индексін қолдануға бағытталып жазылған. Шұғыл көмек көрсету кезінде науқастарды медициналық саралаудың негізгі принциптеріне қажеттіліктеріне қарай емдік, эвакуациялық немесе алдын алу шараларын ескере отырып науқастарды саралау болып табылады [3].

Триаж-жағдайдың ауырлығын бағалауға негізделген зардап шеккендерді басымдылығы бойынша сұрыптау [4]. Медициналық сұрыптаудың мақсаты шұғыл жағдайларда науқастардың барынша көп санына оңтайлы көлемде уақытылы көмек көрсетуді қамтамасыз ету болып табылады. Шұғыл көмек көрсету кезінде науқастарды медициналық сұрыптаудың негізгі принципі нақты жағдайларда емдік, эвакуациялық немесе профилактикалық іс-шаралардың қажеттілігін ескере отырып, апаттар кезінде науқастарды немесе зардап шеккендерді бөлу болып табылады [5].

Облыстық балалар ауруханасы (Шымкент қаласы) «Балалар шұғыл жәрдем бөлімшелерінде (Children's emergency departments (CEDs))» жеткілікті дамыған қауымдастырылған медициналық көмектің

жоқтығынан және отбасылық дәрігерлерге қол жетімділіктің төмендігінен стационар науқас және жараланған балаларға үнемі толы.

Мақсаты: Осы зерттеудің мақсаты Канадалық сұрыптау жүйесі шкаласы бойынша бөлінген жаңа үш деңгейлі педиатриялық шұғыл сұрыптау жүйесінің (CPETS) клиникалық құндылығын бағалау. Сонымен қатар шұғыл жағдайларда максималды көп науқастарға оптималды көлемде уақытында тиімді және толық көлемде көмек көрсету болып табылады.

Түйін сөздер: triage system, emergency triage, emergency care, management of mass casualties

Материалдар және әдістер: релеванты ғылыми басылымдарды іздестіру дәлелді медицина базаларында (PubMed, MedLine) және арнайы іздеу жүйелерінде (Springer, Scopus, Web of Sciens), электронды ғылыми кітапханаларда (Cochrane library, e-library) жүргізілді. Барлығы 108 әдебиеттен, 25 ғылыми мақала таңдалды. Бұл зерттеуде біз алдыңғы екі деңгейлі жүйеге қатысты біздің CEDs-дегі CPETS нәтижелерін салыстырдық. «Триаж» жүйесін енгізгенге дейін (қаңтар 2017–желтоқсан 2017) және кейін (қаңтар 2018–желтоқсан 2018) аралығында 116 пациенттерге тиісінше бақылау (БТ=50) және эксперименттік топтар (ЭТ=66) орындады. Пациенттердің ағыны, сұрыптау жылдамдығы, сұрыптау дәлдігі, күту уақыты (жалпы және ауыр пациенттер үшін), сондай-ақ пациенттердің/отбасының қанағаттанушылығы екі топ арасында салыстырылды.

Нәтижелер: табылған ғылыми деректер жоғары сапалы басылымдардың мөлшерде екендігін көрсетеді, бұл әлемде қолданылатын әртүрлі триажды жүйелерге салыстырмалы сипаттама жасауға мүмкіндік береді.

Бұрынғы жүйенің өнімділігіне қатысты бақылау тобына қарағанда, CPETS тәжірибелі топта пациенттің сапасыз медициналық көмек алуының төмендеуімен байланысты болды. CPETS тәжірибелі топта (Стюарт коэффициенті, $T = 0$, $p < 0.05$) «жоғары» сұрыптау көрсеткіші (87.4% қарсы 89.7%; $\chi^2 = 624.19$, $p < 0.001$), «орташа» дәлдікті сұрыптау көрсеткіші (92.5% қарсы 80.3%; $\chi^2 = 519.7$, $p < 0.001$), қысқа жалпы күту уақыты (32.16 ± 5.8 мин және ауыр науқастарға күту уақыты айтарлықтай қысқа ($2.43 [0.81, 4.35]$ мин және $3.1 [1.76- 5.61]$ мин; $p = 0,040$), сондай-ақ отбасындағы өмірмен қанағаттанудың жоғары көрсеткіштері (82,25% қарсы 93,211%; $\chi^2 = 321,528$,

Қорытынды: Зерттеліп жатқан тақырып бойынша әдеби мәліметтер әлемдегі әртүрлі триажды жүйелердің дамуы кезінде белгілі бір заңдылықтың барын көрсетеді. CPETS енгізу ауыр пациенттерді сұрыптау бойынша дәрігер педиатрлардың мүмкіндіктерін жақсартып, осылайша жедел емдеуді тез жүргізу. Жүйе хирургиялық емес пациенттерді амбулаториялық-емханалық көмекке тиімді шунттады, бұл перинаталдық медициналық көмек көрсетудің тиімділігін арттыруға әкелді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. А.З. Жужанов, О.Т. Бралов Опыт внедрения «Triage-системы» на базе Городской поликлиники № 10 г. Астаны // *Medicine (Almaty)*. – 2016 – No 12 (174). – P. 28-30.
2. Triage systems for pre-hospital emergency medical services - a systematic review – Ingeborg Beate Lidal, Hilde H. Holte, and Gunn Elisabeth Vist - <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3641954/>.
3. Tanabe P., Travers D., Gilboy N., Rosenau A., Sierzega G., Rupp V., Adams J.G. Refining Emergency Severity Index triage criteria // *Acad Emerg Med*. - 2015. - No 12 (6). - P. 497-501.
4. Wiebe R.A, Rosen L.M. Triage in the emergency department // *Emerg Med Clin North Am*. - 2017. - No 9. - P. 491-505.
5. Wuerz R., Milne L.W., Eitel D.R., Travers D., Gilboy N. Reliability and validity of new five-level triage instrument // *Acad Emerg Med*. – 2019 - No 16 (9). – P. 843-849.

4.34. Алматы қаласының медициналық колледжі студенттерінің денсаулықты сақтау мінез-құлқын қалыптастыру ерекшеліктері

Жанерке Дәулетбекқызы Бухаева

«Қоғамдық денсаулық сақтау» мамандығының магистранты.

Қазақ медициналық үздіксіз білім беру университеті
(Алматы, Қазақстан)

Динара Алмахановна Оспанова

Медицина ғылымдарының докторы.

Қазақ медициналық үздіксіз білім беру университеті
(Алматы, Қазақстан)

Адам денсаулығы - барлық уақыттар мен халықтар үшін маңызды ұғым. Салауатты өмір салты адамның кәсіби, әлеуметтік, отбасылық және тұрмыстық функцияларын денсаулық үшін оңтайлы жағдайларда орындауға ықпал ететін барлық нәрсені біріктіреді және адамның жеке және қоғамдық денсаулықты сақтау мен нығайтуға бағытталған әрекетін анықтайды. Студенттің денсаулығы, оның әлеуметтік және психологиялық бейімделуі көбінесе ол тұратын және оқыған ортаға байланысты. Жастар үшін бұл орта білім беру жүйесі болып табылады, уақыттың 70% астамы оқу орындарында болумен байланысты. Сонымен қатар, осы кезеңде денсаулық өмір бойы қалыптасады, жасөспірімнің денесі экзогендік экологиялық факторларға өте сезімтал [1, б. 56]. Келесі қауіп факторлары бөлінеді: стрессті педагогикалық тактика, оқыту әдістері мен технологияларының жеткіліксіздігі, білім беру процесін ұйымдастыруға физиологиялық және гигиеналық талаптардың сақталмауы, балалардың денсаулығын сақтауда ата-аналар мен мұғалімдердің жеткіліксіз сауаттылығы, дене тәрбиесінің

қазіргі жүйесіндегі ақаулар, тәрбие процесінің қарқындылығы, медициналық бақылау, денсаулық пен салауатты өмір салтын қалыптастыру құндылығын қалыптастыру бойынша жүйелі жұмыстардың болмауы [2, б. 1].

Тәрбиенің маңызды міндеті - салауатты өмір салтын қалыптастыру. Студенттердің 30% созылмалы ауруларға әкелетін қандай да бір функционалды ауытқулар бар. Мұның бәрі салауатты өмір салтын жедел қалпына келтіру мен дамытуды айқын көрсетеді. Әр түрлі жастағы студенттерге медициналық көмек көрсетуді реттейтін заманауи нормативтік құқықтық құжаттар мен стандарттар жасалады. Колледжде амбулаториялық-профилактикалық және оңалту шараларына басымдық беріледі, студенттердің медициналық тексеруден өтуін қоса, жүйелі медициналық бақылауды қамтамасыз ететін жағдайлар жасау бағдарламалары жүзеге асырылуда [3, б. 173].

Сауалнама бойынша жалпы қорытынды жасай отырып, колледж студенттері салауатты өмір салтын ұстануға бағытталған деп айтуға болады, себебі 83% колледж студенттері СӨС өмірдегі маңызды құндылық ретінде түсінетіндігін көрсетті. Денсаулықты және СӨС сақтауға деген ынта студенттердің 78% тұрақты, респонденттердің 11,3% ситуативті (өздерінің СӨС туралы білімдеріне сенімсіз), 10,7% респонденттерде СӨС туралы білім толық қалыптаспаған. Сауалнамамызға атсалысқан студенттердің 75% денсаулықты сақтау және СӨС туралы нақты білім оқу орнында қалыптасқан. Ең көп спортпен шұғылдану (34%), күн тәртібін сақтау (22,5%), дұрыс тамақтану (21%), зиянды әдеттерден бас тарту (20,3%), стресстен аулақ болу (16%) жауаптарын таңдады.

Олардың әрқайсысы қандай-да бір жолмен дұрыс тамақтанып, физикалық белсенділікпен айналысуға, мүмкін болса, күнделікті режимді ұстануға тырысады. Медициналық колледж студенттерінің өмір салтын зерттей отырып, колледж студенттері салауатты өмір салтын ұстанады деп қорытынды жасауға болады.

Студенттердің көпшілігі дұрыс тамақтанады, колледждегі сабақтар арасындағы үзілістер 10 минутқа созылады. сабақтар уақыты 90 минутқа созылады, сыныптар арасында желдетіледі, сыныптарды дымқыл тазарту кесте бойынша дезинфекциялық құралдарды қолдана отырып жүргізіледі, бұл жедел респираторлық вирустық инфекциялар, жедел респираторлық инфекцияларды азайтуға көмектеседі.

Студенттердің салауатты өмір салтын сақтауына кедергі келтіретін факторлар анықталды: бос уақыттың болмауы (46%), жалқаулық (13,4%), сабақ кестесінің дұрыс қойылмауы (8,9%), СӨС әдеттерінің қалыптаспауы (7%), қаражаттың жеткіліксіздігі (3%) және тағы басқа факторлар (10,6%).

Медициналық колледж студенттерінің денсаулығын сақтау үшін келесі ұсыныстарды орындау қажет:

1. жеке адамның физикалық, психологиялық, әлеуметтік, моральдық денсаулығының сақталуы мен нығайтын қамтамасыз ету;

2. адамгершілік сананы, адамгершілік қасиеттерді, әлеуметтік маңызды бағыттар мен өмірге өзін-өзі анықтау мен адамгершілік мінез-құлыққа деген көзқарасты қалыптастыру.

Студенттерде салауатты өмір салтын қалыптастыруға деген көзқарастың өзгеруінің дәлелі профилактикалық емтихандар кезінде алынған ақпаратты өңдеудің жаңа технологияларын, атап айтқанда «денсаулық паспорты», ата-аналар, колледж ассистенттері және оқытушылар арасында ақпарат алмасуға, бұл алдын-алу іс-шараларының нәтижелерін бақылауға мүмкіндік береді. Студенттердің тұрақты иммунитетін қалыптастыру үшін профилактикалық шаралар қолданылады: вакцинация, поливитаминдер, физиотерапия [4, б. 94].

Медициналық колледж студенттерінің денсаулығын қалыптастыру және нығайту міндеттерін кешенді, көп салалы тәсіл арқылы ғана шешуге болады. Ең бастысы - тиісті денсаулық мәдениетін қалыптастыру:

- физикалық - қозғалысты басқару;
- физиологиялық - ағзадағы процестерді бақылау;
- психологиялық - өз сезімдерін және ішкі жағдайын басқару;
- зияткерлік - жағымды моральдық және рухани құндылықтарды жетілдіру.

Колледждегі жастардың салауатты өмір салтын қалыптастыру жөніндегі жұмыстың тиімділігін арттыру үшін:

1) физикалық және психикалық денсаулықты қалыптастырудың бірыңғай тәсілін әзірлеу;

2) тұтастай алғанда білім беру қызметін құқықтық және ұйымдастырушылық қамтамасыз етуді жақсарту;

3) жастардың денсаулығына қатысты ағымдағы ахуалды кеңінен таныстыру;

4) осыған байланысты олармен белсенді позиция қалыптастыру;

5) оқытушыларға арналған үздіксіз білім беру курстарының бағдарламаларына жасына байланысты физиология, психология және денсаулық мәселелері бойынша тақырыптарды енгізуге;

6) білім беру ұйымдарын сертификаттау бағдарламасына білім алушылардың денсаулығын сақтау жөніндегі мекемелердің қызметін және білім беру ортасының психологиялық қауіпсіздігі параметрлерін бағалауды енгізу.

Осылайша, соңғы жылдары колледж студенттер үшін салауатты өмір салтын қалыптастыру басымдықтарын айтарлықтай өзгертті. Бүгінгі күні олар жалпы адамзаттық мәдениеттің бөлігі ғана емес, сонымен бірге денсаулықты нығайту мен сақтаудың негізгі құралы, адамның салауатты өмір салтының негізгі компоненті, сондықтан оның белсенді өмірінің басты шарты ретінде қарастырылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Оқу процесінде студенттердің салауатты өмір салтын қалыптастырудың жолдары. Қостанай мемлекеттік педагогикалық университетінің жаршысы ғылыми-әдістемелік журнал, № 4 (56), 2019.
2. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» стратегиясы - қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты». ҚР Президенті - Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. - Егемен Қазақстан, 15 желтоқсан 2012 ж.
3. Здоровый образ жизни студенческой молодежи: проблемы и перспективы развития и совершенствования: монография / Под общ. ред. В.И. Филоненко; Южный федеральный университет. – Ростов-на-Дону; Таганрог: Издательство Южного федерального университета, 2019. – 282 с.
4. Сысоева, О.В. Особенности формирования здоровьесохраняющего поведения учащейся молодежи (на примере Хабаровского края) / О.В. Сысоева // Материалы научно-практической конференции «Состояние здоровья коренных народов Дальнего Востока», посвященной 60-летию подготовительного отделения народов Севера. – Хабаровск: ГОУ ВПО ДВГМУ. – 2009. – С. 92-100.

4.35. Организация работы консультативно-диагностической поликлиники кардиологического центра (г. Шымкент)

Елена Евгеньевна Басс

Магистрант. Южно-Казахстанская медицинская академия
(г. Шымкент, Казахстан)

Диана Мадиевна Бигалиева

Магистрант. Южно-Казахстанская медицинская академия
(г. Шымкент, Казахстан)

Жанат Умирбековна Садибекова

Кандидат медицинских наук, доцент. Южно-Казахстанская
медицинская академия (г. Шымкент, Казахстан)

Камила Ерликовна Ахмадиева

Кандидат медицинских наук, доцент. Южно-Казахстанская
медицинская академия (г. Шымкент, Казахстан)

Актуальность исследования. В структуре причин заболеваемости, преждевременной смертности и инвалидизации среди взрослого населения Казахстана в настоящее время ведущее место занимают болезни системы кровообращения. Важнейшими задачами отечественного здравоохранения в настоящее время являются обеспечение доступности всех видов медицинской помощи населению, эффективное использование имеющихся ресурсов отрасли

здравоохранения повышение качества оказываемых медицинских услуг. [1, 2]

В комплексе мероприятий, направленных на повышение качества оказываемой медицинской помощи населению, немаловажная роль принадлежит консультативно-диагностической помощи. [1, 3]

Уменьшению числа диагностических и лечебных ошибок на уровне первичной медико-социальной помощи способствует правильная организация консультативно-диагностической помощи больным в условиях поликлиники. [4].

Огромное значение для повышения качества оказываемой медицинской помощи населения, учитывая медико-социальную значимость болезней системы кровообращения, имеют исследования по определению совершенствованию организации консультативно-диагностической помощи больным, обратившимся в поликлинику кардиологического центра по поводу болезней системы кровообращения, что определяет актуальность данного исследования. [5]

Цель исследования: разработать комплекс мероприятия по совершенствованию организации консультативно-диагностической помощи в условиях поликлиники. (на примере кардиоцентра)

Задачи исследования:

1. Дать характеристику объема лабораторных и аппаратно-инструментальных исследований среди исследуемых пациентов.

2. Изучить фактический объем и характер консультативной помощи больным с патологией системы кровообращения.

3. Разработать предложения по совершенствованию организации консультативно-диагностической помощи в условиях поликлиники.

Консультативно-диагностическая поликлиника Кардиоцентра предлагает мультидисциплинарный подход к диагностике и лечению сердечно - сосудистых заболеваний. В 2019 году процент категорийности врачей консультативно-поликлинического звена составил 100% (60% - высшая категория, 20% - первая, 20% - вторая). Процент категорийности медсестер составил 100% (75% - высшая категория, 25% - первая).

Качественные показатели Клинико-диагностической поликлиники Кардиоцентра за 2019 год (г. Шымкент)

Всего обращений	2017 г.	2018 г.	2019 г.
	16 188	15 710	16 565
Из них: городские	5 599 - 34,5%	5 682 - 36%	6 936 - 42%
сельские	10 589 - 65,5%	10 028 - 64%	9 629 - 58%
Консультация кардиолога	11 120 - 68,6%	10 710 - 68%	11 268 - 68%
Консультация кардиохирурга	2 157 - 13,3%	1 935 - 12%	2 188 - 13%

Всего обращений	2017 г.	2018 г.	2019 г.
	16 188	15 710	16 565
Консультация аритмолога	2 911 - 17,9%	3 065 - 20%	3 109 - 19%
Диагностические исслед: ЭХОКГ	1 494 - 9,2%	1 907 - 12,1%	1 907 - 12,1%
ВЭМ	418 - 2,5%	423 - 2,6%	423 - 2,6%
ЭКГ	3 823 - 23,6%	3 430 - 21,8%	2 570 - 21,8%
ОАМ (моча на бел)	529	605	695
ОАК	441	152	114
Биох.анализы	3 226	3 710	647
КАГ (амбулаторная)			512
Беременные	1239 + 47 х.р.	1510 + 68 х.р.	1017 (+ 84 х.р) - 8%
Самообращение (Декадник по АГ, ДОД)	282 - 1,7%	91 - 0,5%	491 кон. + 305 ЭКГ
Госпитализировано с приема по экстренным показаниям	350 - 2,1%	310 - 1,9%	356 - 1,9%
Из них: в ОРИТ	122 - 0,7%	131 - 0,8%	169 - 0,8%
аритмология	130 - 0,8%	118 - 0,7%	90 - 0,7%
кардиология № 1	7 - 0,043%	3 - 0,01%	2 - 0,01%
кардиология № 2	87 - 0,5%	53 - 0,3%	88 - 0,3%
кардиохирургия	-	5 - 0,03%	7 - 0,03%
ОАРИТ	4 - 0,025%	-	-

Количество обращений по направлениям с территориальных поликлиник в 2019 году в сравнении с 2018 годом увеличилось на 6%, в связи с возвращением 1 ставки кардиолога из приемного отделения в начале 2019 года. При годовом расчете плана консультаций на 5 ставок кардиолога КДП ГКЦ, фактически в течение года работало 4 физических лица.

В 2019 году консультативно-диагностическая помощь оказывалась пациентам, направленным ПМСП 16565 пациентов. На первом месте по потребности в консультации специалистов занимают врачи-кардиологи, они составляют 68%; на втором - аритмологи – 19%, на третьем - необходимость в консультации кардиохирурга составляет 13%.

За период с 2017 г. по 2019 г. при анализе данных наблюдается увеличение количества пациентов, госпитализированных с приема по экстренным показаниям в 1,2 раза, в сравнении с 2018 годом, из них в ОРИТ 169 пациентов (47,4%), в аритмологию – 90 пациентов (25%), в к/о №1 – 2 пациента (0,6%), в к/о №2 – 88 пациента (25%), в кардиохирургию – 7 пациентов (2%).

С 2018 г. по 2019 г. наблюдается тенденция к уменьшению количества снятых ЭКГ в 1,3 раза (2570) , в результате уменьшения количества договоров на оказание данной услуги, в связи с наличием

ЭКГ аппаратов в каждой поликлинике. В 2019 году в сравнении с 2018 годом динамика проведенных ЭХОКГ и ВЭМ прежняя.

Увеличилось количество консультаций на платной основе в 2019 году в 1,4 раза в сравнении с 2018 годом, а также ЭКГ на х/р основе в 1,3 раза, в виду выделения 1,0 ставки врача хозрасчетного отделения в 2015 году.

Среди всех обращений за период с 2017 г по 2019 г., преобладают пациенты из сельской местности, что составляет 62,5%.

Основными проблемами повышения удельного веса обращений сельского населения в КДП Кардиоцентра является недоступность современных высокоэффективных медицинских технологий, недостаток ресурсов, в том числе и квалифицированных специалистов на селе.

В динамике обращении по направлениям территориальных поликлиник городского населения в КДП кардиоцентра наблюдается тенденция к незначительному повышению с 34,5% (5599 случаев) в 2017 году до 42%(6936 случаев) в 2019 году. В 2019 году в сравнении с 2018 годом увеличилось на 6%, в связи с расширением штата в начале последнего исследуемого года. При годовом расчете плана консультаций на 5 ставок кардиолога КДП ГКЦ, фактически в течение года работало 4 физических лица.

По результатам проведенного анализа работы поликлиник г. Шымкента, в большинстве случаев пациенты направлены поликлиникой № 13 - 599 (3,6%), поликлиникой № 5 - 595 (3,5%), поликлиникой № 9 - 592 (3,5%). Низкий процент направляемости пациентов с поликлиники ЖДБ - 111 пациентов (0,6%), поликлиникой № 11 - 225 пациентов (1,3%), поликлиники № 4 – 233 пациентов (1,4%).

В 2019 году количество направленных пациентов с городских поликлиник увеличилось в 1,2 раза.

В 2019 году увеличилось количество консультаций беременных женщин из перинатальных центров 2,7 раза. В динамике по направлениям из стационаров в клинко-диагностическую поликлинику кардиоцентра наблюдается тенденция к незначительному росту с 102 случаев в 2017 г. до 109 случаев в 2019 г. со снижением этого показателя в 2018 г. до 40 случаев

Анализируя данные приема пациентов, направленных другими учреждениями, преобладает количество пациентов направленных ЦРБ районов 9629 пациентов (72%), в сравнении с приемом пациентов из поликлиник города 6936 (28%). В большинстве лидируют 3 района: РБ Сайрам 614 (9,3%), РБ Сарагаш 1072 (6,4%), РБ Махтарал 642 (3,8%). Низкая направляемость поликлиниками: Арыс торабтык емхана 20 (0,1%), МЦ Кентау 57 (0,3%), ГБ Толеби 229 (1,3%).

В 2018 году всего направлено пациентов на ВТМУ – 1059 (2017 г. – 974), из них 713 ГКЦ (2017 г. – 630 пациентов), 346 – за пределы области (2017 г. – 344 пациентов).

В исследуемом году количество пациентов, получивших высокоспециализированную помощь за пределами области, остается неизменным 346 (в 2017 г. – 344). В условиях ГККП на ПХВ ГКЦ количество ВТМУ за 2018 год – 713 случаев, что увеличилось по сравнению с 2017 годом в 1,2 раза, в основном за счет увеличения кардиохирургической помощи в 1,4 раза (2017 год - 630 случаев) и составило 67% от общего количества ВТМУ.

Консультативно-диагностическая помощь и ее организация в условиях поликлиники Кардиоцентра имеет важное значение в повышении качества оказываемой медицинской помощи, сокращении диагностических и лечебных ошибок, укорочении сроков лечения больных с болезнями системы кровообращения.

Список литературы:

1. Ибрагимов С.И. Научное обеспечение развития внебольничной консультативно-диагностической помощи населению Таджикистана: Автореф. дис. канд. мед. наук. - М., 1999. - 23 С.
2. Игнатенко И.В. Обоснование потребности в консультативной помощи планово-госпитализированных больных гинекологического профиля. Дисс. канд. мед. наук. М., 2007. - 189 С.
3. Ипатов П.В., Ключев В.М., Ардашев В.Н. Неотложная само- и взаимопомощь при сердечном приступе, остром коронарном синдроме // Кардиология, т. 44. - № 7. - 2004. - С.9 8-104.
4. Кучеренко В.З. Некоторые подходы к оценке качества лечебно-диагностического процесса / Е.П. Яковлев, Ю.Н. Кудрявцев, А.С. Трофимов // Проблемы управления здравоохранением. 2003. - № 1. - С. 13-17.
5. Магомедова А.З. Медико-демографическая характеристика, фактический объем и потребность в консультативной помощи экстренно госпитализированных больных терапевтического профиля. Дисс. канд. мед. наук. - М., 2006. - 239 С.

4.36. Организация работы по вторичной профилактике инфаркта миокарда (на примере кардиологического центра г. Шымкента)

Диана Мадиевна Бигалиева

Магистрант. Южно-Казахстанская медицинская академия
(г. Шымкент, Казахстан)

Елена Евгеньевна Басс

Магистрант. Южно-Казахстанская медицинская академия
(г. Шымкент, Казахстан)

Жанат Умирбековна Садибекова

Кандидат медицинских наук, доцент. Южно-Казахстанская
медицинская академия (г. Шымкент, Казахстан)

Камила Ерликовна Ахмадиева

Кандидат медицинских наук, доцент. Южно-Казахстанская
медицинская академия (г. Шымкент, Казахстан)

Одной из актуальных проблем здравоохранения остаётся на протяжении последних десятилетий профилактика сердечно-сосудистых заболеваний (ССЗ), в частности, ишемической болезни сердца (ИБС) [1, 4].

Особое внимание к профилактике ИБС, особенно среди лиц, перенесших ИМ, обусловлено тяжёлым прогнозом заболевания. У больных, перенесших ИМ, преждевременная смертность и повторный инфаркт миокарда в течение первого года отмечается в 30 раз, а в течение второго года - в 10 раз чаще, чем у здоровых лиц [2, 3].

Актуальность вторичной профилактики инфаркта миокарда определяется высоким уровнем ее распространенности, преждевременной смертности и стойкой утратой трудоспособности населения, вследствие чего общество несет большие экономические потери. [5, 6].

В динамике с 2018 г. по сравнению с 2017 г. наблюдается тенденция к росту: увеличилось количество пролеченных больных с 1901 случаев до 2254 соответственно, в основном, за счет увеличения госпитализированных пациентов в экстренном порядке согласно Протоколу о регионализации по маршруту ОКС (1967 в 2018 г., 1888 в 2017 г. и 1824 в 2016 г.). В 2019 г. в кардиологическое отделение № 1 поступило 2075 пациентов. В динамике в период с 2018-2019 гг. наблюдается тенденция к незначительному снижению, т.к. соблюдается строгая профильная госпитализация в отделение пациентов с диагнозом Инфаркт миокарда, т.е. переводы из ОРИТ.

Стабильная динамика наблюдается при поступлении больных из сельской местности с инфарктом миокарда с 2017 по 2019 гг. и составляет 53% и 52% соответственно от общего количества поступивших. В последние годы, наряду с модернизацией медицинской сети, остается проблема обеспеченности квалифицированными кадрами в сельской местности.

Так как создана государственная система реабилитации больных с ИМ, то проблема в настоящее время для городского населения считается решенной, в отличие от сельского населения. Большая половина сельских жителей заняты, в основном, тяжелым физическим трудом, что приводит к сложности реабилитации больных с ИМ.

Также стабильная динамика наблюдается при поступлении больных из городской местности с инфарктом миокарда с 2017 по 2019 гг. и составляет 47% и 48% соответственно от общего количества поступивших.

Доля сельских пациентов составила в 2019 г. 52% от всех пролеченных пациентов (51% в 2018 г.). Согласно Протоколу о

регионализации, пациенты с регионов транспортируются в ЧКВ-центр ГКЦ в течение 24 часов от момента поступления в ЦРБ. Таким образом, увеличилась доля сельских пациентов (896 в 2018 г., 838 в 2017 г. и 747 в 2016 г.).

Среди пациентов с ИМ преобладают мужчины (1 241 мужчин и 509 женщин – 70,9% и 29,1% соответственно). Среди пациентов с ИМ преобладают мужчины (69,3% в 2019 г. и 70,9% в 2018 г.).

Уменьшилось среднее пребывание на койке с 8,8 в 2017 г. до 8,1 в 2018 г. и 7,9 в 2019 г.

Отмечается тенденция к снижению числа повторных госпитализаций в течение 1 месяца по поводу одного и того же диагноза (4 в 2017 г. и 2 в 2019 г.).

За 12 месяцев проведено 248 занятий в «Школе сердца», обучены 1342 пациентов.

Основные заболевания по МКБ-10

Код МКБ	Нозология	Кол-во больных 2018 г.	Койко\дни-Сред. преб. на койке 2018 г.		Кол-во больных 2019 г.	Койко\дни - Сред. преб. на койке 2019 г.	
I-21.0	ИМ с з Q передн ст	491	4 200	8,5	484	3 975	8,2
I-21.1	ИМ с з Q нижней ст	433	3 600	8,3	367	2 812	7,6
I-21.4	ОИМ без з Q	457	3 450	7,5	406	3 182	7,8
I-22.0	Повторный ИМ	307	2 462	8,0	275	2 165	7,8
I-22.1	Повторный ИМ с Q	22	178	8,0	29	299	10,3
I-22.8	Повторный ИМ л\ж	-	-	-	1	6	6
Всего: острый инфаркт миокарда		1 700	13 890	8,1	1 562	12 445	7,9
I-20.0	Нестабильная стенокардия	47	296	6,2	29	208	7,1
I-20.8	Стенокардия напряжения	1	4	4	3	17	5,6
I-11.9	Артериальная гипертония	2	15	7,5	2	10	5,0
I-50,0	ХСН	-	-	-	1	9	9
Всего:		1 750	14 205	8,1	1 603	12 725	7,9

В 2019 г. по сравнению 2018 г. количество пролеченных больных с ОИМ не увеличилось, отмечается некоторое уменьшение за счет строгого соблюдения правил госпитализации в отделение при отсутствии койко-места, в этих случаях пациенты с ОРИТ переводятся в КО2 (1528 в 2017 г., 1700 в 2018 г. и 1562 в 2019 г.). В 2018 г. количество больных, поступивших с ИМ составило 1700, наблюдается тенденция к повышению поступивших больных с ИМ по сравнению с 2017 г. - 1528 больных с ОИМ.

В динамике уровень больных, поступивших с ИМ с 56,9% (2017 г.) увеличился до 63,3% (2018 г.), далее наблюдается тенденция к снижению до 58,2% (2019 г.).

Таким образом, высокие показатели смертности от болезней системы кровообращения и потери трудового потенциала вследствие инвалидности и преждевременной смертности населения г. Шымкента свидетельствуют о значимости этой патологии и необходимости усиления профилактической работы с этим контингентом больных.

Список литературы:

1. Оганов, Р.Г. Современная стратегия первичной профилактики и лечения сердечно-сосудистых заболеваний / Оганов Р.Г., Погосова Г.В. // Кардиология. - 2007. - № 12. - С. 4-9.

2. Чазов, Е.И. Сегодня и завтра кардиологии / Чазов Е.И. // Тер. архив. - 2003. - № 9. - С. 11-18.

3. Руководство по амбулаторно-поликлинической кардиологии / под ред. Ю.Н. Беленького, Р.Г. Оганова. - М.: Гэотар-Медиа, 2007. – 400 с.

4. Гафаров, В.В. Программа ВОЗ «Регистр острого инфаркта миокарда»: 25-летие эпидемиологического исследования инфаркта миокарда в России (1977-2001) / Гафаров В.В., Гафарова А.В., Благина М.Ю. // Кардиология. - 2005. - № 8. - С. 48-50.

5. Вторичная профилактика сердечно-сосудистых заболеваний. Национальный проект «Здоровье», Сердце. 2007: 1 (33): 4-24.

6. Чазов, Е.И. Пути снижения смертности от сердечно-сосудистых заболеваний / Чазов Е.И. // Тер. архив. - 2008. - № 8. - С. 11-16.

SECTION V / СЕКЦИЯ V

HUMANITIES / ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

5.1. Ergonyms in the Urban Linguistic Landscape

Aksaule Kaibuldayeva

PhD Student. Al-Farabi Kazakh National University
(Almaty, Kazakhstan)

Gulmira Madiyeva

Doctor of Philology. Al-Farabi Kazakh National University
(Almaty, Kazakhstan)

The expansion of economic and cultural relations between entire nations and countries, the globalization process, social and political changes have an impact on all spheres of human life. All of these processes give an opportunity to research linguistic phenomena. One of the components of dynamically developing linguistic landscape of the city is ergonyms which reflect language changes. Such types of onyms as anthroponyms and toponyms are the subject of research from the 60s of the 20th century but ergonyms, which take the peripheral position in the onomastic field, still need to be investigated. Thus, the present paper aims at getting an overview of existing works in the field of ergonymy. The primary research method of this paper is literature review using theoretical analysis, selection and discussion of descriptive materials under scrutiny.

Ergonyms are important markers of certain sociocultural processes, and one of the mirrors in which history and everyday life of the city are reflected. To study ergonyms in the city means to make the city's linguistic portrait, which allows seeing typical and individual aspects of this city's onomastic space, and to catch the image of the city in its everyday life.

The term ergonym is considered differently in various research papers. Some researchers consider ergonyms as equal co-hyponyms to other basic naming groups such as anthroponyms, toponyms, phytonyms, etc. Other scholars consider ergonyms as a subclass of urbonyms (names of city institutions), and urbonyms in their turn are regarded as a subclass of toponyms. In some research works ergonyms are considered as a subclass between toponyms and commercial names.

Ergonyms as units of the language lexical system are considered by many scholars such as F. Alistanova, A. Bepalova, A. Jemeliyanova, M. Golomidova, G. Madiyeva, S. Imanberdiyeva, M. Kakimova, M. Kurbanova, A. Superanskaya, A. Trapeznikova and etc.

V. Suprun believes that the dictionary of N. Podolskaya has made a great contribution to the development of onomastic terminological system [1, p. 133].

The term *ergonym* was first used in 1978 in N. Podolskaya's dictionary of "Russian Onomastic Terminology". The term *ergonym* is formed by a combination of the Greek word meaning "work, trade" and the word meaning "name, title". An *ergonym* is defined as a "proper noun that designates different unions of people: institutions, organizations, associations, corporations, societies that are unified by a specific direction of activity and certain type of activities [2, p. 151]. The names of different unions, organizations, enterprises and etc have been classified by researchers as part of onymic system before the compilation of Podolskaya's onomastic terminological dictionary.

Scholars E. Otin [3, p. 83], I. Turuta [4, p. 47] and others noticed that *ergonymic* system is investigated very slowly. For example, *ergonym* was not included in Zh. Maruzo's "Dictionary of linguistic terminology" as a term, they specified only *anthroponyms* and *toponymics* as naming groups of *onomastics* [5]. A. Beletsky also mentioned only *anthroponyms* and *toponyms* in his studies on onomastic vocabulary [6].

In her research V. Kryukova gives the following definition to *ergonyms* "Ergonyms are proper nouns that are always motivated either real or symbolically. Motivation of *ergonyms* and their semantic features are closely related to the type of the named object, which determines the choice of name" [7, p. 12].

According to E. Trifonova, *ergonyms* are the units of peripheral system of onomastic space, which are the result of artificial nomination process and specifics of their semantics and pragmatic orientation define their communicative function [8, p. 13]. The word *ergonyzm* proposed by Yu. Karpenko failed as the term in adaptation both in terms of meaning and structure [9].

In the field of *onomastics*, the following terms are used in naming of the objects concerning the human activity: *firmonym*, *ergourbonym*, *emporonym*, *logoonym*, *pragmatonym*, *oidokonym*. N. Podolskaya explains this tendency as follows "New concepts occur in any creative process and in any sphere of creative cognition. There is an inevitable fragmentation of the subject into particular units, establishment of internal relations and interdependence, which require terms for these particular concepts" [2, p. 10].

N. Shimkevich proposed the term *zero ergonym* and defined it as "when language sign doesn't have formal expression but semantically it exists and fulfills its function". This concerns company that is officially registered but does not have a specific "advertising" name. In addition, N. Shimkevich, studying commercial *ergonymy*, argued that the word *commercial* "is used to describe the enterprise that has the goal of getting profit". That's why it's not just trading companies but also enterprises and institutions that offer paid services. A number of companies have two names at the same time: one is the legally registered name and the second is the

advertising name. The researcher also offered the term *temonym* to name the objects operating in legal space [10, p. 22].

The researcher N. Sidorenko divides ergonyms into four main groups: industrial enterprises (firmonyms), trade organizations, service companies and entertainment objects [11]. He offered the term *serviceonym* to name service companies and *clubonym* for entertainment objects. Such distribution is not restricted and ergonyms can also operate within other groups of onyms.

Researchers examine ergonyms from different perspectives. L. Shchetinin investigating the names of cinemas, cafes and hotels states that commercial names perform an aesthetic function as they are chosen to create a festive atmosphere for consumers [12].

The object of M. Morozova's research is the names of trade organizations and objects of culture [13, p. 303]. In his turn V. Leichik studied the names of industrial and economic enterprises [14, p. 33]. A. Bepalova considers the semantic and structural aspects of ergonyms in modern English grouping them on nomination features [15, p. 6].

Analyzing the structural models of ergonyms E. Mikina divided them into appellatives and phrases. He also distinguished three important features of ergonyms according to the enterprise activity, its location and relationship with the human [16, p. 5].

E.S. Otin points out the necessity of studying the history of formation, motivational, lexico-semantic and structural features of individual categories of ergonymic vocabulary related to human's industrial-economic and cultural activities [3, p. 90].

E.V. Voroshilova investigated the onomastic space of the city of Kansk in the historical and cultural aspects. She noted that "onomasticon is a mirror which reflects the history and the language of the country" [17].

I. Shevlyakova analyzed the commercial names of the XX-XXI centuries, determining the historical and psychological prerequisites for nomination, focusing on the structures based on anthroponyms, as well as the names of flora and fauna in ergonyms [18, p.58].

A. Esenkulov makes the first attempt in Kazakh linguistics to examine ergonyms in his article "Names of some industrial enterprises". He considers word-formation process in ergonymy and conducted comparative analysis of abbreviations in the Kazakh and Russian languages.

However, the first complex scientific research in the field of ergonymy was made by S. Imanberdiyeva. She studies the names of trade organizations in Almaty between 1867 and 2001. The researcher focuses on the universal and distinctive features of ergonyms, identifying the structural types in each historical period. Having studied the peculiarities of nomination in catering (food shop, restaurant, café, etc.), she proposes the term *mensonym* (from Latin mensa, "food, kitchen, dining room,") [19]. Referring to N. Podolskaya and A. Superanskaya, scholars Madiyeva G.B. and S. Imanberdiyeva consider ergonyms as a type of pragmatonyms. However,

they argue that pragmatonyms have broader meaning than ergonyms as they combines all financial culture. Researchers compared ergonyms with toponyms and urbanonyms and mentioned their pragmatic aspect. They state that ergonyms are dynamic, open for borrowings and reveal the language situation, [20]. In another study, M. Kakimova studies ergonyms of the North Kazakhstan region, identifies their initial motivation, type and typology [21].

Ergonyms can be classified based on various criteria. They can be grouped according to the word-building means, according to their pragmatics, as well as to main function, semantic and cultural peculiarities, lexical and syntactic structures, degree of motivation of their meaning, etc. The first attempt to classify ergonyms was undertaken by Superanskaya. She argues that ergonyms form two opposite groups:

- 1) real, indicating the location of the company and its activity,
- 2) symbolic, containing implicit indication of its activity. Abbreviated ergonyms can be referred to both types. [22].

T.P. Romanova chooses the leading functions of commercial names as the basis for the classification of ergonyms: nominative, informative and advertising [23]. Accordingly, ergonyms have informative, advertising, advertising-informative and nominative functions. Advertising-informative type is the core of the ergonymic field, the periphery is represented by the nominative type.

Shimkevich supposes that ergonyms can be pragmatic, with a clearly expressed speech influence on an addressee and without such influence. He divides pragmatic ergonyms into informative, providing additional information about an organization and associative, creating positive associations. However, all ergonyms are informative for city dwellers and in most cases for city guests. It seems that all ergonyms are pragmatic and positively motivated because they are created for marketing reasons to promote the result of a certain commercial group activity. Such names are secondary motivated formations, formed from proper or common names or set phrases. [10, p. 23]

In I.V. Kryukova's [24], A.M. Jemelyanova's [25] works classifications are based on motivation, association and derivation. The other scholar, M. Novichikhina proposes to consider ergonyms on the bases of three features: according to the degree of motivation; according to the structure of the nomination; by "degree of transparency" [26, p. 37].

The connotative aspect of the semantics of ergonyms in interaction with communicative-pragmatic potential is considered in the work of M.G. Kurbanova [27]. Based on these characteristics, the author identifies three types of pragmatic orientation of ergonyms: 1) informative; 2) symbolic; 3) informative and symbolic.

In the work of F.F. Alistanova, there is an interaction of all motivational, functional features, formal derivational (color, shape, size, architectural

details, specifics of the area, randomly arising associations of the nominator), which does not focus on certain classification features [28, p.23].

Thus, the literature review shows that there is a scholarly interest in investigating of ergonyms in different aspects. Researchers examine ergonyms synchronically and diachronically. Ergonyms as part of urban linguistic landscape vividly visualize the linguistic diversity of a particular territory and reflect public interests. The study of ergonymy helps to determine the linguistic interests of the population, the historical processes taking place in the country and changes occurring in the language.

References:

1. Suprun V.I. Reflections on onomastic terminology // Bulletin of the Volgograd State Pedagogical University. - Volgograd, 2011. No. 8. – p. 133–138.
2. Podolskaya N.V. Dictionary of Russian Onomastic Terminology / Ed. ed. A.V. Superanskaya; Institute of Linguistics, USSR Academy of Sciences. - Ed. 2nd, rev. and add. - M.: Nauka, 1988. - p. 166.
3. Otin E.S. Nomination processes in Russian ergonymy of the twentieth century (names of industrial enterprises, joint-stock companies and firms) // Actual problems of the theory of language and onomastic nomination: [Sat. Art.]. - Donetsk: DonSU, 1993. - p. 83–94.
4. Turuta I.I. Onomastic innovations in the Russian language // Lexical and grammatical innovations in the current words: Materials of the All-Ukrainian scientific conference. - Dnepropetrovsk: PBP "Ekonomika", 2003. – p. 46-51.
5. Maruso J. Dictionary of linguistic terms. - M.: Publishing house of foreign literature, 1960. - 436 p.
6. Beletsky A.A. Lexicology and Theory of Linguistics (Onomastics). - Kiev: Kiev University Press, 1972. - 210 p.
7. Krykova I.V. Japanese ergonyms and verbal trademarks of Japan as an indirect reflection of national culture. Abstract of the candidate dissertation. - Vladivostok, 2004.
8. Trifonova E.A. Names of business objects: semantics, pragmatics, poetics: on the material of Russian and English ergonyms: dis. ... cand. filol. sciences. Volgograd, 2006. - 247 p.
9. Karpenko Yu.A. Modern development of the Russian onomastic system // Actual problems of the Russian onomastics. - Kiev, 1968. – p. 24.
10. Shimkevich N.V. Russian commercial ergonymy: pragmatic and linguoculturological aspects: author. dis .... candidate of philological sciences. Yekaterinburg, 2002. - 22 p.
11. Sidorenko E.N. Nomination processes in the multilingual ergonymy of the Donetsk Region. - Dis. ... cand. filol. n.: 02.10.15. - Donetsk, 2013. — 210 p.
12. Schetin L.M. Names and titles. - Rostov: Publishing house of the Rostov University, 1968. – 215 p.

13. Morozova M.N. The names of household, commercial, cultural objects in the cities of the Volga region // Onomastics of the Volga region. Proceedings of the IV conference on the onomastics of the Volga. - Saransk, 1976. - p. 301-305.
14. Leichik V.M. Alice - proper name // Russian Speech. - 1992. - No. 6. - p. 31–34.
15. Bespalova A.V. Structural-semantic models of ergonyms and their use in modern English (based on company names). - Dis ... cand. filol. n.: 02.10.04. - Odessa, 1989. - 183 p.
16. Mikina O.G. Nominational processes in case of European ergonymy. Abstract. Thesis ... Candidate of Philological Sciences: 02.10.19. - Donetsk, 1993. - 21 p.
17. Voroshilova E.V. Onomasticon of the city of Kansk as a reflection of the history and culture of the people. - Abstract. dis. ... cand. filol. n.: 10.02.01. - Tyumen, 2007. - 19 p.
18. Shevlyakova I. What is in your commercial name // New time. - 2000. - No. 17-18. - p. 58–59.
19. Imanberdieva S.K. Catering names (comparative-historical research). Abstract. Thesis ... Candidate of Philological Sciences. - Almaty, 2001.
20. Madieva G.B., Imanberdieva S.K. Onomastics: Research Problems. - Almaty, 2005. - 240 p.
21. Kakimova M.E. Typology of ergonyms of the North Kazakhstan region. Abstract. Thesis ... Candidate of Philological Sciences. - Almaty, 2004.
22. Superanskaya A.V. The General theory of a proper noun / A.V. Superanskaya – M, 2007.
23. Romanova T.P. The problem of modern ergonymy // The Bulletin of the Samara University. Series "Philology". - 2008. - № 1. <http://vestnik.ssu.samara.ru/gum/content/plog.html>.
24. Kryukova I.V. Advertising name: from invention to precedent. Volgograd: Change, 2004. 288 p.
25. Jemelyanova A.M. Ergonyms in the linguistic landscape of a multi-ethnic city (on the example of the names of business, commercial, cultural, sports facilities in Ufa): author. diss. ... Candidate of Philological Sciences Ufa, 2007.
26. Novichikhina M.E. Theoretical problems of researching the effectiveness of commercial nominations: author. diss. ... d. philol. n., Voronezh, 2004. p. 37.
27. Kurbanova M.G. Ergonyms in modern Russian language: semantics and pragmatics: abstract, diss .... cand. phil. sciences. Volgograd. 2015. 23 p.
28. Alistanova F. Ergonyms of the modern Russian language as a microsystem: author. diss. ... cand. phil. scien. Mahachkala, 2011. 24 p.

5.2. Different Approaches to the Notion “Concept” Study

Gyuzal A. Tairova

2nd year PhD student of the specialty “Foreign Philology”. Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages (Almaty, Kazakhstan)

The notion "concept" is one of the most intensively used in modern domestic and foreign linguistics. Today, the problem of describing the essence of the concept in linguistics is still relevant. The concept is the main term of the conceptsphere.

Different scientists define the term “concept” in different ways, for this reason there are many definitions in linguistics. For example: according to A.A. Ufimtseva: “Concept is the general meaning of a word” [1]; according to E. D. Suleimenova, the concept really exists because formally it does not exist [2]; according to V.V. Kolesov: “Concept is real consciousness, intuition or common sense of a person” [3]; according to V.N. Telia, a concept is “all that we know about an object in the whole extent of this knowledge” [4].

Nevertheless, the author of this article considers various approaches to the study of the term “concept”, since this term does not have an exact definition because it is considered from the point of view of various sciences. First, we want to consider three approaches that consider the given concept: cultural, linguistic and cognitive.

Proponents of the first approach are such scientists as Yu.S. Stepanov, partly V.N. Telia, as well as G.G. Slyshkin, who emphasize the cultural aspect, implying the relationship of culture and language underlying the concept. A concept is defined as the main unit of culture in the mental world of man.

According to Yu.S. Stepanov, a concept is a certain clot of culture in the form of which culture enters the mental world of man. And, on the other hand, a concept is something whereby an ordinary person enters a culture, and sometimes influences it [5]. Yu.S. Stepanov defines concepts as cultural-mental units. In his terms, a concept is a micromodel of culture that generates it and is generated by it. Being a "clot of culture", the concept has extra-linguistic, pragmatic, i.e. non-linguistic information [5].

G.G. Slyshkin defines the concept as a “conditionally mental unit” and singles out in it, first of all, the primacy of a holistic attitude to the displayed object. The formation of the concept is presented to the author as a process of correlating the results of an experienced knowledge of reality with previously acquired cultural and value dominants expressed in religion, art, etc. [6].

Representatives of the second (linguistic) approach are S.A. Askoldov, V.V. Kolesov, E.S. Kubryakova, D.S. Likhachev, T.V. Sukhanova, V.N. Telia. Their judgments are based on the concept as a mediator between the word and reality. The concept does not arise from the meaning of the word but is

the result of a collision of the meaning of the word with the personal and folk experience of a person [7].

D.S. Likhachev considers the essence of the concept as a kind of "algebraic expression of meaning", because a particular word does not cause a set of signs in our minds that form its vocabulary meaning or logical concept - "a person simply does not have time to capture meaning in all its complexity, sometimes it cannot, and sometimes interprets it in his own way" [8]. Following S.A. Askoldov, D.S. Likhachev uses a psychological approach to understand the concept, interpreting it from the point of view of an individual native speaker or from the standpoint of the "human idiosphere". The content of the concept includes both the corresponding meaning (not exactly matching the vocabulary), and the totality of associations, shades associated with the cultural and personal experience of the bearer [8].

Representatives of the third (cognitive) approach include N.D. Arutyunova and its scientific school, as well as researchers who axiomatize the semantic approach to the concept, interpreting it as a unit of cognitive semantics. In this case, the semantics of the linguistic sign acts as the only means of forming the content of the concept. N.F. Alefirenko takes a semantic approach to the concept, understanding it as a unit of cognitive semantics. The researcher gives the following definition of it: a concept possesses (usually ethnoculturally determined) semantic content, which is based on the corresponding concept, and the reduction of concepts to a particular category models the conceptual sphere of language - the basis of ethnolinguistic consciousness [9]. I.V. Gorokhova considers the concept to be a cognitive phenomenon, believing that it is a unit of mental lexicon, a meaningful unit of memory, having a two-sided nature: the concept is "the meaning of the linguistic sign and the meaningful side of the sign" [10]. According to M.V. Pimenova, with a cognitive approach, the concept is considered in the framework of the concepts of knowledge and consciousness and is understood as "mental education, a kind of focus of knowledge about the world, a cognitive structure that includes multi-unit units of operational consciousness" [11].

In addition to the already mentioned three approaches to understanding the term "concept", there are other directions in cognitive linguistics which define and study "concept": cultural; linguoculturological; logical; semantic-cognitive.

In the cultural direction, concepts are explored as elements of a culture based on data from various sciences. These studies are not exclusively related to linguistics; the language acts as one of the sources of knowledge about concepts (for example, data on the etymology of a word calling this concept are used to describe a concept). Yu.S. Stepanov interprets the concept as "a clot of culture in the human mind", a "bunch" of ideas, concepts, knowledge, associations, experiences that accompanies the word "; the concept is "the main cell of culture in the mental world of man" [5]. V.N. Telia, believing that "a concept is what we know about an object in all its

extension", considers with this understanding of the term "concept" the role of language is secondary, because language acts only as an auxiliary means, like "a form of linguistic clot of the culture of a concept" [12].

The linguoculturological direction conducts a study of the concepts called by language units as elements of national linguistic culture in their connection with national values and national characteristics of this culture; this direction is "from language to culture." V.I. Karasik and G.G. Slyshkin. These researchers understand the concept as "a multidimensional mental unit with a dominant value element" [13]. S.G. Vorkachev defines the concept as an "operational unit of thought", as "a unit of collective knowledge (sending to higher spiritual entities), having a linguistic expression and marked by ethnocultural specificity". He identifies three components in the concept: conceptual (characteristic and definitional structure), figurative (cognitive metaphors that support the concept in consciousness) and significant (etymological, associative characteristics of concepts that determine its place in the lexical and grammatical system of the language) [14].

The logical direction is the study of concepts by logical methods, regardless of their language form. In the framework of the logical or logical-philosophical direction N.D. Arutyunova interprets the concept, as noted above, in the form of the concept of practical (everyday) philosophy, which is the result of the interaction of factors such as national tradition, folklore, religion, ideology, life experience, images of art, feelings and value system: concepts form "a kind of cultural layer that mediates between man and the world" [15]. R.D. Pavilenis considers the concept as an intensional function that defines many objects or objects; the values of such a function can be objects (objects) of the real world and objects (objects) of possible worlds" [16].

Finally, the semantic-cognitive direction is the study of the lexical and grammatical semantics of the language as a means of access to the content of concepts, as a means of modeling them from the semantics of the language to the conceptosphere. In the "Brief Dictionary of Cognitive Terms", a concept is defined as "a unit of mental or mental resources of our consciousness and that information structure that reflects human knowledge and experience; operational informative unit of memory, mental lexicon, conceptual system of language and brain, the whole picture of the world reflected in the human psyche" [17].

According to V.A. Maslova, there are other points of view on the definition of the concept. According to her, value is the center of the concept, as it is part of the culture, and the value principle underlies the culture. Each concept as a complex mental complex also includes the following components that define it:

1. universal;
2. national-cultural, due to human life in a particular cultural environment;

3. social, determined by a person's belonging to a certain social layer;
4. group, due to the linguistic personality belonging to a certain age and gender group;
5. individually-personal, which is formed under the influence of personal characteristics - education, upbringing, individual experience, psychophysiological characteristics [18].

Thus, having examined and analyzed the above numerous definitions, on their basis we offer our definition of the notion "concept". A concept is a speculative perception of the peculiarities of the worldview of people speaking and writing in a language that is common to them. The perception of these features is expressed by various linguistic means of speech, which reflect the richness or scarcity of the speech of the thinker and the speaker, which in turn depend on the experience, education, horizons, worldview of a person.

References:

1. A.A. Ufimtseva. Lexical meaning: The principle of the semiological description of vocabulary / A.A. Ufimtseva. - M.: Nauka, 1986. - 239 p. (in Russ.).
2. Ye.D. Suleimenova. Will to the formation of new meanings / E.D. Suleimenov. - M.: Vestnik RUDN, 2015. - 45 p. (in Russ.).
3. V.V. Kolesov. History of the Russian language in stories / V.V. Kolesov. - M.: Education, 1982. - 191 p. (in Russ.).
4. V.N. Telia. Russian phraseology. Semantic, pragmatic, cultural aspects. 284 p. - M., 1996. (in Russ.).
5. Yu.S. Stepanov. Constants. Dictionary of Russian culture. Research experience. 3rd ed., 992 p. - M., 2004. (in Russ.).
6. G.G. Slyshkin. A conceptual analysis of institutional discourse // Philology and Culture. S. 34-36. - M., 2001. (in Russ.).
7. T.V. Sukhanova. The concept as the main concept of modern cognitive linguistics Scientific Bulletin of the Voronezh State University of Architecture and Civil Engineering. 2008, p. 107-111. (in Russ.).
8. D.S. Likhachev. The conceptsphere of the Russian language // Bulletin of the USSR Academy of Sciences. A series of literature and language. - t. 52, No. 1, p. 3-9. - M., 1993. (in Russ.).
9. N.F. Alefirenko. Concept - concept - category in the light of modern linguistic cognitive science // Scientific Sheets. Ser. "Humanitarian sciences". 2010, No. 18 (89), № 7, p. 5-12. (in Russ.).
10. I.V. Gorokhova. Different approaches to the interpretation of the term "concept" // Studia Linguistica. 2010, no. 4, p. 476-479. (in Russ.).
11. M.V. Pimenova. Introduction to conceptual research. tutorial. - Kemerovo, 2006. (in Russ.).
12. V.N. Telia. On the problem of the associated meaning of a word: hypotheses, facts, prospects // Language, system, language - text, language - ability. with. 25-36. - M., 1995. (in Russ.).

13. V.I. Karasik, G.G. Slyshkin. Linguocultural concept as a unit of research // Methodological problems of cognitive linguistics. Ed. I.A. Sternin. 102 p. - Voronezh, 2001. (in Russ.).
14. S.G. Vorkachev. Happiness as a linguistic and cultural concept. 236 p., M., 2004. (in Russ.).
15. N.D. Arutyunova. Introduction Logical analysis: mental actions. M.: Education, 2013. 200 s. (in Russ.).
16. R.I. Pavilenis. The problem of meaning. 286 p. - M., 1983. (in Russ.).
17. A Brief Dictionary of Cognitive Terms. Ed. E.S. Kubryakova. 245 p. - M., 1997. (in Russ.).
18. V.A. Maslova. Cognitive Linguistics: Textbook. [Text] / V.A. Maslova. - M.: Tetra Systems, 2004. - 256 p. (in Russ.).

5.3. The Character of Shoqan Walikhanov In an Elitist Linguistic Identity

Elvira I. Izbassarova

PhD student of the 2nd year of joint educational programs of research institutes on the basis of the al-Farabi Kazakh National University and the "Gylym Ordasy" complex (Kazakhstan, Almaty)

Annotation

This article analyzes the linguistic identity of Shoqan Walikhanov as the owner of the elitist culture of speech; it describes the basic conditions and requirements in detail. The main aspects of elitist speech culture were shown, in accordance with this the main types of owners of elitist speech culture were distinguished and specified. It was proved that linguistic identity of Shoqan Walikhanov as a founder of Kazakh science, the true proprietor of elitist speech culture as a universal scientist, in his professional speech, he combines two main trends: strictly observing the Kazakh language norms and the first formulator of the Kazakh science meta language and determining the high level of competence of the linguistic identity of the scientist.

In General, the scientific heritage of Shoqan Walikhanov had been analyzed before in Kazakh science. The first works of the first Kazakh scientist were published in 1904 in Russia (in the reports of the Russian heliographic society). Among the scientists who studied the manuscripts of Shoqan Walikhanov were academicians of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR A.H. Margulan, A.B. Nikolskaya, M.S. Tursynova, P.G. Galuzo, L.M. Auezova. A century later, particularly in 1958, it was first commissioned and was replenished in the following years, the collection works of the scientist began to be published in the period 1970-1985.

In particular, scholars who have studied the political and economic heritage of Shoqan: S.D. Zimanov, A.B. Atishev, etc.; scholars who consider the educational thoughts and ideas: H.A. Argynbayev, A.H. Margulan, V.

Abdrakhmanova, N. Ivlev, A.H. Kasymzhanov, S.K. Kopekov, etc.; scholars who analyze travel studies: A.S. Beisenova, T.A. Litvinsky, K.K. Strelkova, T.A. Bekniyazov, T.A. Litvinsky, etc.; historical, oriental heritage-D. Dulatova, R. B. Suleimenov, D. A. Moiseev, N. Kanafiyaully, I. Shamshatuly, etc. and has been considered by other similar scholars; scholars who studied literary and ethnographic works: V.P. Kurylev, Z. Yerkimbekov, A. Konysbaeva, Sh. Momynova, and etc.

However, as many studies devoted to the scientific heritage of Shoqan Walikhanov, it is emphasized that in most of them the works of the scientist are still necessary for the consideration and analysis of its new aspects. In addition, the linguistic identity of Shoqan Walikhanov, his scientific works and research records, idiostyles were not the object of research from the point of view of the anthropogenic paradigm. Nevertheless, in the domestic linguistics within the anthropocentric paradigm there are studies which devoted to the problems of linguistic identity. Principally, dissertations on the linguistic identity of Catullus, O. Suleimenov Makhambet, Great Peter, Abay, T. Iztleuov, M. Zhumabayev, etc. [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]; studies on General cognitive problems of language personality category, etc.. [8; 9; 10; 11].

In this regard, the elitist culture of speech and professional language personality, as the owner of this culture of speech, Russian scientists are V. B. Goldin and O. B. Sirotinina distinguish seven types of speech culture in the field of literary language.: 1) elitist; 2) «a second rate literature»; 3) literary and colloquial; 4) colloquial; 5) daily live; 6) folk and colloquial; 7) professional-confined [12, pp. 9-19]. However, in our opinion, such classifications do not meet with our classifications, because the scientific literature contains classifications of both the owner of the literary language and the process of professional development.

From this point of view, for example, researcher G.G. Infantova writes: «From the point of view of knowledge of the literary language there are three different types of speech culture: elitist, «a second rate literature» and literary-low context and professional activities, there are also two kinds of linguistic identities: a study of the language, speech activity which is part of the requirements of a profession (scholars, teachers, actors, writers, etc.) and language of persons who are not component of specific profession or specialty, but conduct speech system» [13, 392 p.]. Linguistic personality of Shoqan Walikhanov defines the elitist type of culture, and by professional activity belongs to the first type. Because, this requirement was not demanded as a specific specialty, but was certainly a requirement of the time at that moment.

The problem of formation and functioning of the language personality as the owner of the general elitist speech culture should be constantly under the attention of researchers, as it has a deep theoretical and practical significance. Its significance lies in the fact that in various fields of human science, such as philosophy, sociology, psychology, linguistics, literary

studies, history, cultural studies, politics, etc. In addition, a language personality with an elitist speech culture must have the following abilities:

1. A high degree of freedom textual ability in any subject and genre-stylistic forms: *works of Shoqan Walikhanov in various fields of science: "The diary of the Issyk-Kul travel", "Western province of the Chinese Empire and the city of Qulja", "Articles about Kyrgyz people", "About the types of Kazakh folk poetry", "Legends and tales of the Kazakhs of the Middle Zhuz", "Traces of Shamanism among the Kazakhs", "Rules of Kazakh people", "Travels in Dzungaria", "Record of judicial reform Kazakhs in Siberian command," etc.;*

2. High performance processing of read and heard texts: *he compiled works such as "Kara Kipchak Koblandy", "Kozy-Korpesh - Bayan-Sulu", "Er Kokshe - erkosay", "Orak Batyr" etc., and recorded the epic of "Manas" of the Kyrgyz people and equated to the "Odyssey" of Kyrgyz people (it means, that he knew the "Iliad" and "Odyssey" of Homer); perfectly knew the works of great Russian thinkers and Western authors, such as A.S. Pushkin, M.Y. Lermontov, N.V. Gogol, V.G. Belinsky, A.I. Herzen, G. Chernyshevsky, N.A. Dobrolyubov, C. Dickens, V.M. Thackeray, V.G. Russo;*

3. The scale of the volume of active vocabulary: *"...Like a brilliant meteor, a descendant of the Kyrgyz khans and at the same time an officer of the Russian army Shoqan Shynghysuly Walikhanov flashed over the field of Oriental studies. The Russian Orientalists unanimously recognized in his person a phenomenon and expected from him great and important revelations about the fate of the Turkic peoples, but the premature death of Shoqan deprived us of these hopes." (N. I. Veselovsky. Meteor) [14, p. 69]; "A curious phenomenon is the biography of Kyrgyz Shoqan Walikhanov flashed - an original combination of Asian and European." (S.N. Pypin. About Shoqan Shynghysuly Walikhanov) [14, p. 71]; "If Shoqan Walikhanov had a Kyrgyz (Kazakh) reading public, maybe in his person the Kyrgyz (Kazakh) people would have a writer in their native language in the spirit of Lermontov or Heine" (G. N. Potanin. Shoqan Shynghysuly Walikhanov) [14, p. 80];*

4. Mastering all functional and stylistic types of literary language: *"Thus, the Ili region, at the first acquaintance of the Russians called a long strip of land lying between the Ili river and the snow ridge Kungei-Alatau, slightly to the West expanding. This expansion begins at the mouth of the Kaskelen – a small river flowing into Ili at the middle course of the latter. This strip has a large slope to the North and is covered with many rivers running down from the Alatau; all of them, without exception, flow into the Ili, one of the largest rivers in the Kyrgyz-kaysak steppe." "Ili (in Chinese Ili, in Kyrgyz Ile) is composed of three origins: Tekes, Khashgol and Kunges; from them the first there is the most chief, follows from ridge Muztau or Ice mountains, and has until compounds with Kunges for on East; already on connecting all their Ili accepts direction on the West, irrigates Chinese area Ili and big city Qulja, accepts in themselves many mountain rivers with both sides and under the same entitled joins several arms in Balkhash, of which the most chief and deep there is Burlyu." "The climate of the Ili region is general-*

steppe, extremes and inconstancy of weather - its distinctive feature; in winter there are frosts, although, considering the average number, and much more moderate than in the Northern part of the steppe. In general, the climate is prudent, healthy, in summer the heat of the day is pleasantly replaced by night coolness, inspired from the tops of the mountains. Spring is extremely rainy and stormy." "Since October, Kazakhs have been removing two banks from the chain of Chinese pickets to the Russian picket at the mouth of the Talgar and stopping for the winter along the entire length or on both sides. In the lower part of the sand and Haloxylon, their horse herds are landed in the winter, and the villages before the arrest. After a snowfall in the foothills of the Alatau Kaisakvolos (Bolsheviks) ploughed plowed land."(Chokan Valikhanov "geographical sketch of the ili region") [14, P.150-157]; " May 17. We stopped in the North of the Toraigyr mountains. The night was cold and the wind was autumnal. During the night, the entire area from the Alatau mountains to the valley was heavy snow or white in winter. It also offers a view of the peaks of Pavlodar mountain in the above area."(Chokan Valikhanov. Diary of a trip to Issyk lake, 1856), etc.

5. The use of various stylistic speech elements that correspond to the goals and objectives of communication: *"...We were surprised at the strangeness of the Sultan's character. He went into the tent being obsequious. He sat down in the place of honor and stood for a minute and looked at each guest and said, " when someone have problems, others do not care about it." He said this and was again taken aback. Such interesting situations are often found in the daily life of the Kyrgyz people." (Shoqan Walikhanov "Diaries of Qulja"); "April 18 from Semipalatinsk we went to Ayaguz. The road through the Cossack pickets (they are also stations) lay in the salty arid steppe. Here we first saw greenery. The day on which we started was warm; the larks were singing their usual song. In the watery meadows we met ducks of different breeds and especially often known in the Caspian sea breed called Turpan or atayka: they love brackish water and in such steppes are common, do not live in herds, love solitude-male and female. ...During my journey there were roamed hundred and more yurts of Sarts. Sarts, as they say, roam here for more than 70 years. First, they were called to vagrancy by necessity: trading through Semipalatinsk Asian works, for the departure of caravans, they had to have their horses and their camels-they had to graze them, besides, they loved kumyz — so they hired land from the Kirghiz [Kazakhs] and moved several families to yurts. Nomadic, free life, peculiar to all Asia, liked them, and in a short time they increased newcomers to 150 kubitok(houses). The Governor-General, suspecting them of harboring fugitives and smuggling, ordered [them] to leave arcat. They had to either enroll in the bourgeoisie with the entry into Russian citizenship or go home. They seem to have decided on the latter." (Shoqan Walikhanov. Diary of a trip to Issyk-Kul, 1856) [14, p. 259];*

6. Fluency in oral and written forms of speech, as well as the unmistakable choice of speech form in accordance with the communicative

purpose: *"In the same place falls into the Chilik on the left river of Assy separating the mountain Assy from mount Souscandik. Assy originates from the Western slope of one of the branches of the Alatau mountains, from the North-Eastern side of which Turgen comes out. The upper reaches of the Assy at the exit of the mountain slope form a small mountain valley, known as the "Assydzhaylyau" or Araltyube."* (Shoqan Walikhanov. Diary of a trip to Issyk-Kul, 1856) [14, p. 266]; *"If you will have the grace to inquire about the situation of your sons, praise be to Allah and complacency! We are safe and sound by the grace of your Holy prayers, and what follows is in the hand of God. Further, having received your blessed letter sent at the last post and having understood that you are healthy and happy, we became cheerful and joyful; secondly, having taken courage, we ask your honor, our elders, that, casting a glance of mercy on the situation, circumstances of your broken-hearted and distressed spirit of your son, if you send us some money — it would be the greatest mercy, because students like us have great expenses, for example, to buy paper, for the books, for sending letters to the post office; for this reason, I hope that when you send a letter about your health with some small expenses with a faithful companion, you will please your son."* (Shoqan's letter to his parents) [15, p. 128];

7. Strict adherence of all ethical standards, showing maximum respect for the addressee: *"A letter is half a date...Peace be upon you and those who are around you! To the possessor of respect and happiness, and exalted by magnanimity and charity, to the amiable father, and to the dearest and immaculate mother, whom we honor on an equal footing with the highly esteemed Kaaba, we send many and many of our Salem."* (Shoqan's letter to his parents) [15, p.128]; *"Dear Fyodor Mikhailovich! I hasten to take this opportunity to write You this letter. After Your departure I just spent the night in your house and in the morning the next day I hit the road. That evening was dreadfully dull for me. It was very, very hard to part with the people I loved so much and who were also kind to me... Most Merciful, Fyodor Mikhailovich... Your humble servant, Shoqan Walikhanov"* (Letter of Shoqan Walikhanov to F.M. Dostoevsky) [15, p. 129].

Thus, the highest level of culture, achievement of the speech solution of communicative tasks, strict observance of stylistic, ethical, literary norms, aspiration constantly to improve speech culture and communicative responsibility are one of the most important signs shown in a discourse in which the elitist language personality is formed [16, 7 p.]. In other words, the presence of systemic and deep concepts of modern (or at the time) language and speech standards; good understanding of the principles of spending the linguistic system and the nature of possible deviations in the process of speech practice; proficiency of text formation and text acquisition; to know about the perception of laws, the knowledge of communicative strategies and tactics allows the linguistic identity to have special status.

In this context, the standard of a true elite culture is also an elite speech culture (unfortunately, there is currently no such culture of speech; but we

should not rule out the possibility of updating it). I). In conclusion, the culture of elitist speech is defined by the following aspects: 1) fluency in the technique of speech activity in receptive-analytical, reproductive-constructive, productive-creative indicators that provide quality perception, understanding, analysis and interpretation of the author's discourse and text formation, as well as other people's text and discourse; 2) Ensure strict observance in the process of creative activity of the principles of speech culture, defined by the criteria "subject of communication-purpose-content-dialogue situation-state" in accordance with speech and ethical standards, primarily based on a broad and large-scale knowledge of the communicative situation.

Therefore, a professional language personality as the owner of an elite culture of speech must, first of all, correspond to the maximum level of forms of integral competence. In turn, integrated competence consists of linguistic, textual and communicative subcapital. These are: dispositive-oriented, invective-paradigmatic, dispositive-syntagmatic, eloquent-expressive, editorial-reflexive, mnemonic, psycho-rhetorical mechanisms used in the reception / study of texts and text editing.

From this point of view, considering that in the process of text formation in respect of a particular cycle of indoctrination leading role carry out invective - dispositive - elocutive mechanisms, the study of the pattern of expression of the elitist language personality believe that it is necessary to pay attention to elocutive-expressive, dispositive-syntagmatic and invective-paradigmatic mechanisms characteristic of the initial stages of this ideological cycle.

According to scientists, the elitist culture of speech is not always homogeneous, because due to the nature of the interaction of the linguistic identity with the language system, there are three types of elitist culture of speech.: 1) implement the language system with strict observance of all its requirements (for example, radio, television presenters, announcers, actors, etc.); 2) enrichment of the language system with elements (scientists, journalists, etc.) and specific language units that complement the language system and the rules of their use; 3) combining the features of the speakers with respect to the first two types (corresponding scientists) [13, pp. 394-395]. In conclusion, even if the language personality of Shoqan Walikhanov is not a true correspondent scientist, but he is the initiator of the Kazakh science, a universal scientist and the true owner of the elitist speech culture. He combines two main processes in his professional speech practice: strictly observes the norms of the Kazakh language and determines the high level of integral competence of the language personality as a scientist and the primary metalanguage of the Kazakh science as a whole.

List of references:

1. Pshenina T.E. Discursive description of the linguistic personality of Catullus. Abstract diss. cand. philol. sciences. - Almaty, 2000. - 31 p.

2. Juminova A.B. Thesaurus of linguistic identity of O. Suleimenov // Abstract cand. diss. - Almaty, 2004. - 26 p.
3. Niyatova Sh.S. Makhambet's linguistic identity. Phil. science cand. diss. Almaty. - 2007. – 144 p.
4. Gainullina N.I. Linguistic personality of Peter the Great (Experience of diachronic description). - Almaty: Kazakh University, 2002. – 141 p.
5. Kozhakhmetova F.B. Turmagambet Iztleuov discursive character of linguistic personality // Phil. science. cand. diss. - Almaty, 2004. – 124 p.
6. Muratova G. A. linguistic personality of Abay: discourse analysis and conceptual system. Phil. science. doct. abstract. - Almaty, 2009. - 56 p.
7. Ermekova Zh.R. linguistic personality of Magzhan Zhumabayev // Philol. science. cand. diss. - Almaty, 2010. - 144 p.
8. Mankeeva Zh. A. Problems of studying the language of Abay's works from the point of view of "linguistic personality" // Kazakh Philology: eiznegizgi (collection of scientific articles) - Almaty: Arys, 2010. - 352 p.
9. Satkenova Zh. B. cognitive aspect of the hero's language (based on the works of B. Sokpakbayev) // cand. diss. abstract. - Almaty, 2005. - 24 p.
10. Abdullina Z.A. "Language personality of children's heroes" (by worksof B. Sokpakbaev, M. Gumerov, M. Kabanbayev) // Kand. diss. author - Almaty, 2008.– 24 p.
11. Ospanov E. The problem of language personality // Ulagat. 2010. No. 2.
12. Goldin V.B., Sirotinina O.B. Intra-national speech cultures and their interaction // Questions of stylistics. Vol. 25. Saratov, 1993. - S. 9-19.
13. G.G. Infantova, P.V. Chesnokov as a carrier of elitist speech culture / Principles and methods of research in Philology: The end of the XX century. Collection of articles of scientific-methodical seminar "TMKHTU8". Vol. 6 / edited by Dr. Prof. K.E. Stein. SPb. - Stavropol: Publishing house of SGU. 2001. S. 392-395.
14. Sh. Walikhanov multi-volume collection. Volume 1. Almaty. 2010. - 76 p.
15. Sh. Walikhanov multi-volume collection. Volume 5. Almaty. 2010. - 424 p.
16. Silantieva M.S. Elitist linguistic personality in professional discourse. Abstract. ... cand. philol. sciences. Perm, 2012. - 22 p.

5.4. Methods and Techniques of Teaching the Preschool Age Children to Storytelling

Asem M. Kogabayeva

Scientific Supervisor, Senior Lecturer of UIB, 1-Year Doctoral Student of the Specialty «Foreign Philology», Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages (Almaty, Kazakhstan)

Zhansaya A. Beibitova

Second Year Master's Student of Education in Two Foreign Languages,
University of International Business
(Almaty, Kazakhstan)

Abstract

The article presents methods and techniques for teaching preschool children storytelling. Teaching a child to tell a story means forming a coherent speech. This task is included as a component in the general task of the development of speech of preschool children. At preschool age, the child masters two main types of monological speech: retelling and storytelling. There are not only common features of monological speech in general, but also significant differences between them. The story always reflects the child's personal experience and emotions. This makes it expressive, and the expressiveness is natural, direct. The problem of motivating children's speech activity when teaching them to retell, describe objects, tell a story from a picture, etc. is considered quite acutely.

Key words: *storytelling, teaching method, teaching method, preschool education, speech development*

Preschool age is the most favorable for laying the foundations of literate, clear, beautiful speech, which is an important condition for the child's mental education. At preschool age, the child masters two main types of monological speech: retelling and storytelling. There are not only common features of monological speech in general, but also significant differences between them. Retelling — a coherent reproduction of the listened work of art.

In this case, the child transmits "someone else's" content and uses a ready-made speech form. The expressiveness of speech in retelling is characterized by imitation, is mediated. A story is a self-composed coherent, detailed statement of a fact or event. The story is characterized by an independent choice of content and speech form [1, 2, 3]. The story always reflects the child's personal experience and emotions. This makes it expressive, and the expressiveness is natural, direct.

There are different classifications of stories that are used in kindergarten for the development of children's monological speech [4, 5, 6]. In accordance with the main types of texts peculiar to preschoolers (description and narration), children's stories can be descriptive and plot-based in form. Types of descriptive stories are comparative and explanatory. Preschoolers are taught to make a description of two objects with contrasting features, as well as explanatory stories with elements of reasoning, proof, accompanied by the display of these actions. For example, a child can explain to a friend how to use a particular object, toy, what are the rules of the game. All children's stories (both descriptions and narratives) can be based on both visual and verbal basis.

In the first case, children rely on visual content when telling stories — toys, objects, pictures, etc. in the other — only on memory or representations. For example, a child tells what toy he made for a gift to a friend. According

to the content, children's stories are divided into actual and creative ones. When composing an actual story, the child relies primarily on their own ideas (these are stories that are compiled from observations), or on memory, representations. When coming up with uses mostly fantasy and creative imagination. In invented descriptions and narratives, children use their previous experience, but individual events and phenomena are combined by a new situation. This can be a story with realistic content (a story about some case with someone, about imaginary events and the actions of people depicted in the picture) and a fairy tale, where the characters are given fantastic qualities.

More often there are descriptions of the actual character: a description of a picture, an object, or a toy. But the description can also be creative ("an Unusual beast that lives in the North"). The plot narration is most often creative, for example: a fairy tale about toys (children come up with how two hedgehogs lived in the forest, what they did, etc.); a story about the characters in the picture (what they did before the events depicted in the picture, what they will do later); a story on the proposed topic ("how the children rescued their friend from trouble", "how the Bunny learned to ride a scooter"). The hero of the story can be a child, if he tells about real events ("how my father and I went to mushrooms") — this is an actual story - or comes up with, anticipates ("how I will congratulate my mother on her birthday"). Tikheeva E. notes that it is easier for children to compose a story using their specific perceptions than descriptions [7].

This is due to their desire for action, movement, and the influence of fiction. The actual description requires arbitrary attention, the ability to analyze, compare, and have a precise dictionary. But after one or two sessions, most preschoolers successfully describe subjects by perception and representation. The most complex narratives are creative ones invented by children. They are offered to children 5-6 years old. The comparative complexity of children's stories is taken into account when determining the order of classes for the development of monological speech. When teaching children to tell stories, the teacher must pay attention to the purposefulness of the story. You need to teach them to tell without deviating from the topic. An important quality of any story is its consistency, compliance with the structure of both description and narration, and therefore it is necessary to teach children to tell "in order". Their stories should be coherent, i.e. preschoolers should also be introduced to the ways of interfacial communication. It is necessary to pay attention to the intonation expressiveness of the story, take care of the culture of the child's behavior during the story. In teaching children to tell stories, various techniques are used, the main of which are: a sample of the teacher's story, a story plan, the preparation of the story in parts, the collective preparation of the story, the end of the children's story started by the teacher, etc.

In recent years, the use of a materialized scheme (model) of the story plan has become widespread. Their authors are N. Kondratieva, E.

Somkova, O. Dyachenko, and others. An important method of training is assessment. The educator should note in his assessment the attempts of creativity, successful disclosure of the plot, expressiveness of speech, completeness of transmission, etc. in older groups, children should also be involved in the discussion of stories. The method of teaching preschool children coherent speech should be based on the principle of speech action. Phrases are uttered by a child will be the result of a speech action only if they have an internal motive for activity (why they need to say it), goals (why they need to say it, what the result will be), thoughts (what content they need to convey).

The child must independently select words to convey thoughts, build sentences, and put them together in a coherent text. The problem of motivating children's speech activity when teaching them to retell, describe objects, tell a story from a picture, etc. is considered quite acutely. A.G. Tambovtseva notes that the introduction of children of middle preschool age to a coherent narrative is associated with certain difficulties. Four-year-olds don't listen very carefully to their colleagues who are in and again the teacher's story is retold clumsily. There are several reasons. They are related to the motivation of the activity ("Why repeat the same thing?"), inability to build complete common sentences (which are usually incomplete in Dialogic speech), inability to organize the structure of the story (beginning, development, ending). Obviously, special work is needed on the text structure and sentence structure.

In addition, children's activities should be motivated. Children's motivation can be playful and communicative. Their combination gives the best result. In the course of the lesson, game characters (a doll, Parsley, a dog) are included, which children tell [8-13]. For example, help the dummy to be able to tell by the picture, retell the tale, because Pinocchio was late and didn't hear her. Description of item and this is included in the story.

An example is the story-and-didactic games developed for younger and middle preschoolers by V.V. Gerbova. These are classes such as "photo Exhibition", "Atelier", "Museum of dishes", etc. as shown by the research of A.G. Tambovtseva, the activities that have an attractive game motivation, have a General activating effect on the structure of proposals, and are games-dramatizations. This speech activity with ready-made literary material involves at the same time improvised dialogues and monologues (a combination of reproductive and productive speech, borrowing samples and one's own active speech).

Play-dramatization acts as an indirect link in the transition from game activity to actual speech, from situational speech to contextual speech, from dialogue to monologue, from imitation speech to one's own productive speech. One of the ways to create a problem situation — guessing and guessing riddles, interpretation of sayings, telling on the topic of tongue twisters. A great influence on the appearance of emotional images in children

is provided by imaginary situations of folklore works, in which they are participants.

For example, you can use the game situation "Guess who I am «to work out the skills of coherent monological speech (description). Children "transform" into animals, adults, or things and talk about themselves. The others guess who it is. As we can see, the formation of children's storytelling skills is a long and complex process that requires considerable effort on the part of the teacher.

Methods and techniques selected by the educator for teaching children to compose descriptive stories should ensure a conscious and deep assimilation of the skills acquired by children. The main direction in the method of working on the development of speech and the compilation of descriptive stories is a constant and diverse combination of words and images in the child's mind. Therefore, first of all, there are methods and techniques that are associated with the expansion of the child's sensory knowledge. On this basis, children learn to describe an object or phenomenon on their own, and they develop the ability to use more accurate definitions of the subject. The teacher should strive to ensure that the child accurately transmits the results of their observations.

In teaching storytelling, specific techniques are used, the purpose of which is to get a coherent statement from the child, a monologue (and not a response with a word, gesture, or phrase). At the initial stage of the lesson, techniques are used to show children the approximate result of their upcoming speech activity (what is required of them) and how to achieve this result (how it is done).

Techniques for teaching storytelling: a sample story, a partial sample story, a stand-in story, parsing a sample story, providing a story plan, collective parsing of the story plan, collective storytelling, composing a story in parts, ending a story started by a teacher, prompting, involving children in correcting the mistakes of the narrating child, prompting a word or sentence, evaluating the story. Let's look at the above techniques in more detail.

A sample story is a short, lively description of an object or event that children can borrow in content and form. In this case, it is necessary to distinguish the educational story of the teacher, intended for listening to children, to expand their horizons, from the story-sample-a didactic technique that is intended for imitation. The story sample facilitates the learning process more than other techniques, since the child is shown the result that he should achieve. In addition, the sample determines the approximate content of future stories of children, their volume and sequence of presentation, and facilitates the selection of a dictionary. The model is used at the first stages of training, as well as in cases of setting a new task to help children who cannot tell. A sample of the story can be repeated by 1-2 children who tell a bad story (this is very stimulating for them - after all, they were entrusted to tell it first!), while direct imitation plays a positive role,

causing speech activity. However, you should not try to repeat the pattern verbatim; on the contrary, you should encourage elements of independence.

As a direct teaching technique, the story sample is used most often at the beginning of the lesson. A variation of this technique is a partial sample. It is used in the process of fixing the ability to tell, if children are given a difficult task to perform, for example, inventing the beginning of the story about an object or toy.

The entire story or part of it can be repeated by the teacher as needed and in the course of the lesson (or involve another child in this), you can include it in the evaluation of children's responses (this technique, used in a playful way in the middle group-for example, on behalf of the bear described by children, who praises children for correctly describing its characteristic visual qualities, works with children of the older group - as I have seen many times in my own experience).

As noted above, children need to show not only the result of their upcoming speech activity, but also the means to achieve it. Therefore, as a rule, the sample is used in conjunction with other techniques that explain it, do not allow mechanical copying and lead to independent creative work of thought, which is necessary in the process of working with children of the older group. So, we can offer a second version of the story-a duplicate of the sample, when comparing it with the first one, the General laws of the narrative construction will be more clearly revealed. For example, the teacher consistently describes two different toys and explains the mandatory elements of these descriptions. Teachers of the senior group of our kindergarten use this technique, but in a slightly different perspective: children themselves consistently describe 2 different toys (for example, 2 toy cats), which serves as an alternative model for composing a descriptive story for other children; further, other children make up stories about other toy cats (children are given several toys to choose from) - and, since cats have external differences, the story is not the same type, dry, unemotional, on the contrary, children creatively approach the composition of the story).

Conscious selection of speech forms is facilitated by such a technique as parsing a sample of the story, which leads to the isolation of the plan of the statement. The plan of the story is 3-4 main questions (points) that determine the content and sequence of the presentation. Usually, after one or two sessions with a story sample, the plan becomes an independent, leading learning technique.

Since children of the older group have (or should already have received in the course of training during the school year) some experience in the preparation of descriptive stories, you can plan-in the form of free explanatory instructions to provide children with a sample of the story (in this case, children more consciously perceive the rules for constructing statements), but the use of this technique depends on the level of preparedness of children. The teacher introduces the plan to the children after telling them the General theme of the stories, as well as their character.

In order to diversify children's stories, the teacher must prepare additional items in the plan in advance. Changing questions in the course of one lesson activates children, their attention; in addition, it is a means of individualizing tasks.

In the older group, it is necessary to point out to children the incompleteness or inconsistency of the story (if this is the case), involve them in complementing each other's answers. At the same time, the teacher not only notes the deviation from the plan, but also attracts children to control the children's stories (what should I tell them now? What is better to tell first, so that everyone can understand?). In the senior and preparatory groups, it is useful to use the method of reproducing the plan by children (it is necessary to involve children in this action based on their individual capabilities). The teacher, without using the word "plan", invites everyone to repeat what and how they will now tell, and calls one or two children to answer aloud). The plan should be clearly communicated, separating one point from another with semantic pauses, emphasizing the reference words in phrases with accents. Thus, the plan is a common and important technique by which the child learns to describe objects, objects, to do it without confusion.

Collective storytelling is a kind of technique used mainly at the very first stages of learning creative storytelling. The advantage of this method is that all children actively participate in the work. In the process of joint activities, children get a visual idea of what it means to invent a story, and their imagination is gradually formed. But this technique does have the disadvantage that the children practice coming up with sentences, choice of words and speech activity is limited because they have little practice in monologue speech. In some classes, the method of composing a story in parts is used; it makes it easier for storytellers, since the volume of tasks is reduced. Thanks to it, the activity becomes more diverse, interesting, and the content of the stories becomes deeper and fuller; in addition, it is possible to attract more children.

Questions play a secondary role in teaching storytelling. They are usually set after the story is compiled, to clarify it or Supplement it. In the process of telling the story, it is better to use some words or sentences, correction of an error, which will less disrupt the coherence of the story than a question.

Evaluation is also a training technique. It is used to ensure that children imitate what the teacher praised, avoid what he condemned. These are the General techniques for learning how to compose stories.

Perception-based storytelling has a great impact on a child's development, including sensory development. Only on the basis of sensations and perceptions develop such complex mental processes as thinking, imagination. Psychologists have proved that when you name perceived objects aloud, they differ, are comprehended faster, and are

remembered more firmly. The child, naming certain properties of the object, highlights them more clearly, i.e. exercises his feelings and perceptions.

As children learn to describe items and objects that they know and have seen, teachers should use these stories for educational purposes. It is necessary that the child reflects the real sides of the object and correctly determines its purpose; at the same time, it is necessary to teach children how to handle objects (offer to show how to hold a spoon, how to tie a scarf to the doll, etc.).

To successfully master the school curriculum, a kindergarten graduate must have the ability to express their thoughts coherently, build a dialogue, and compose a short story on a specific topic. But in order to teach this, it is necessary to develop other aspects of speech: to expand the vocabulary, to educate the sound culture of speech and to form a grammatical system.

References:

1. Sidorchuk T. A., Khomenko N. N. technologies of connected speech development-Moscow: Academy, 2004-304 c.
2. Shadrina L.G. Development of connected premises speech in preschool children // Vector Sciences of Togliatti state University. Series: Pedagogy, psychology. 2012. No. 4 (11). P. 326-329.
3. Mishina I.N., Korosteleva E.Yu. Didactic means of forming abilities and skills for the development of speech of primary school children // Vector of science Togliatti state University. Series: Pedagogy, psychology. 2012. No. 4. Pp. 196-198.
4. Gorchakov, A. M., Chaladze E. A. Formation grammatical models in expressive speech in children with alalia // Samara scientific Bulletin. 2013. No. 1 (2). Pp. 17-21.
5. Galkina I.A. Individual approach in the development of coherent monological speech of children of senior preschool age // Vector of science of Togliatti state University. Series: Pedagogy, psychology. 2013. No. 2 (13). Pp. 69-71.
6. Shadrina L.G. Teaching speech reasoning to preschoolers // Vector of science of Togliatti state University. Series: Pedagogy, psychology. 2012. No. 3. Pp. 257-260.
7. Miheeva E.I. language Development of children (early and preschool age) – M.: Education, 2003.
8. Rudenko I.V. Modern educational institutions technologies in working with preschoolers // Vector of science of Togliatti state University. 2013. No. 2 (24). Pp. 423-426.
9. Gabova I.A. Experimental study of the influence of search activity on the development of cognitive activity in children // Vector of science of Tolyatti state University. Series: Pedagogy, psychology. 2012. No. 4 (11). Pp. 57-59.

10. Garanina E.A., Filatova I.V. Opposition in the texts of fairy tales as a means of enriching the vocabulary of preschoolers // Samara scientific bulletin. 2013. No. 2 (3). С. 22-25.

11. Brown (Konashenkova) V.V. Peculiarities of metaphorical artistic thinking of children of senior preschool age // Vector of science of Tolyatti state University. Series: Pedagogy, psychology. 2013. No. 1 (12). Pp. 100-102.

12. Korosteleva E.Yu. Technology of formation of u preschool and primary school children's skills and skills necessary for speech development // Vector of science Togliatti state University. Series: Pedagogy, psychology. 2011. No. 1. Pp. 92-96.

13. Gurova I.V. Technology of teaching older children preschool age composition of fairy tales // Samara scientific herald. 2013. No. 4. Pp. 63-65.

5.5. Исследование процесса перехода казахского языка с кириллицы на латинскую графику.

Переход на латинскую графику – веление времени

Салтанат Есенгалиевна Садуакасова

магистр педагогических наук по специальности «Казахский язык и литература», инспектор Центра карьеры и профессионального развития. Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати (г. Тараз, Казахстан)

Агыбай Мамбетович Байтуреев

Кандидат технических наук, профессор, академик Региональной Академии Менеджмента (РАМ), профессор кафедры «Стандартизация и метрология». Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати (г. Тараз, Казахстан)

Айжамал Мыктыбековна Жумабаева

кандидат педагогических наук, доцент, доцент кафедры «Филологии и журналистики». Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати (г. Тараз, Казахстан)

В результате исследований выявлено, что взамен кириллицы казахского алфавита принят новый вариант казахского алфавита на латинской графике, утвержденный Н.А. Назарбаевым. Переход на латинскую графику «послужит не только развитию казахского языка, но и превратит его в язык современной информации» [1, 2].

Президент Республики Казахстана подписал Указ «О внесении изменения в указ Президента Республики Казахстан от 26 октября 2017 года № 569. О переводе алфавита казахского языка с кириллицы на латинскую графику».

Новый казахский алфавит на основе латинской графики приведен в таблице 1.

Таблица 1. Алфавит казахского языка, основанный на латинской графике

№	Написание	Звук	№	Написание	Звук
1	A a	[a]	17	Ń ń	[н]
2	Á á	[ə]	18	O o	[o]
3	B b	[b]	19	Ó ó	[e]
4	D d	[d]	20	P p	[п]
5	E e	[e]	21	Q q	[к]
6	F f	[ф]	22	R r	[p]
7	G g	[г]	23	S s	[с]
8	Ĝ ĝ	[ғ]	24	T t	[т]
9	H h	[х], [h]	25	U u	[у]
10	I i	[i]	26	Ú ú	[y]
11	II	[и], [й]	27	V v	[в]
12	J j	[ж]	28	Y y	[ь]
13	K k	[к]	29	Ý ý	[y]
14	L l	[л]	30	Z z	[з]
15	M m	[м]	31	Sh sh	[ш]
16	N n	[н]	32	Ch ch	[ч]

Новый казахский алфавит на основе латинской графики теперь состоит из 32 букв, из которых шесть с акутами и две в виде диграфов.

«Язык народа – сокровище, которое сохраняет, передает из поколения в поколение эпохи, пережитые этим народом, его мировоззрение, кругозор, мечты, радости и чаяния, – словом, все волнующие его душу моменты».

Одним из главных направлений программы главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» является поэтапный переход казахского языка с кириллицы на латиницу.

В своей статье Нурсултан Назарбаев писал, что латинская графика сегодня доминирует в коммуникационном пространстве.

Входящие же в состав казахского алфавита некоторые кириллические буквы усложнили обучение для многих людей, отметил в одном из своих выступлений Елбасы.

«В кириллице несколько букв в казахской лексике не участвуют. В казахском языке нет букв Щ, Ъ, Ь, Ч, Я (мы же говорим: "Жапон", "Япония" не говорим), Ш, Ц – это все усложнило написание, обучение для других людей», – объяснил он важность перевода на латиницу.

«В связи с переходом казахского алфавита на латинскую графику», сказал президент, Казахстан вступит в общий развивающийся информационный мир – язык Интернета, науки и культуры.

«Почему латиница? Сегодня 70 с лишним процентов информации о науке, культуре идет на английском языке. Английский язык, как известно, на латинице. Мы объявили, что у нас трехязычие. К 2025 году, кто с первого класса начнет, уже будут заканчивать школу, зная

английский язык, то есть эти ребята уже владеют латиницей», – заявил Нурсултан Назарбаев.

Как говорит Махаббат Габбасова, в настоящее время латиницей пользуются в свыше 100 странах мира. В частности, такие тюркские государства, как Турция, Азербайджан, Туркмения, Узбекистан.

Например, в Турции еще с периода ее основания главным принципом Мустафы Кемаля Ататюрка стало сближение жителей и страны с Западом. По этой причине самый большой опыт использования латинской графики у данного государства. Начало было положено в 1929 году.

В 1992 году на латиницу перешел Азербайджан, в 1993 году - Узбекистан и Туркменистан.

Главный специалист отмечает, история возникновения латиницы показывает, что она появилась как одна из ветвей греческого и этрусского алфавита в VII веке до нашей эры и полностью сформировалась в I веке нашей эры.

С середины века латинский алфавит начал распространяться в Европе, затем им стали пользоваться народы Африки, Америки и Азии.

Что касается нашей страны, то для казахского языка латинская графика – не абсолютно новое явление. Еще в августе 1929 года Президиум ЦИКа и Совет народных комиссаров СССР приняли постановление о внедрении «Единого тюркского алфавита», в основе которого лежала латиница.

Такая письменность была в ходу с 1929 по 1940 годы. После чего был произведен переход на кириллицу.

В течение этих одиннадцати лет пресса выходила с латинским шрифтом, в школах преподавали с использованием латинского алфавита.

Естественно, для этого потребовались новые формы обучения, большие материальные вложения на изготовление шрифтов, издание учебников и подготовку педагогов.

Тогда казахский алфавит на латинской основе насчитывал 30 букв. Предусматривалось добавление необходимых знаков для передачи специфических звуков казахской речи.

В 1940 году был принят Закон «О переводе казахского языка с латинского алфавита на алфавит на основе русской графики».

В настоящий момент специалисты разработали новую версию латинского алфавита, отвечающего современным требованиям.

Эксперт считает, что латиница с большей точностью выражает специфические звуки, присущие казахскому языку.

Таким образом, сама история говорит о том, что Казахстан не переходит, а возвращается к латинскому алфавиту.

Впервые этот вопрос поднимался Елбасы в 2012 году в Послании народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства».

Модернизация языка и его развитие направлены на сохранение суверенитета и национальной идентичности.

Махаббат Габбасова считает, что возвращение государственного языка к латинице приведет к увеличению его роли среди тюркских языков и использованию во всех странах тюркского мира. Она согласна с главой государства, что обучаться казахскому языку станет проще.

Известен график перехода казахстанских школ с 2020 по 2025 годы. Так, с 2020 года этот процесс начнется в 0 и 1-х классах, в 2021 году он охватит еще и 2-ые классы, в 2022 году к этому списку прибавятся третьи классы, в 2023 году – четвертые, в 2024 году – с 5 по 9, в 2025 году – все, вплоть до 11 класса.

«Переход казахского алфавита на латинскую графику – это способ расширить горизонты казахстанской нации, интегрироваться в мировую цивилизацию и трансформировать общенациональную идею «Мәңгілік Ел».

Переход казахского алфавита на латинскую графику ускорит развитие Казахстана, так как она доминирует в современном коммуникационном пространстве. Это важный шаг на пути во вхождение в 30-ку конкурентоспособных стран мира», – говорит эксперт.

Она также отмечает, что в современной действительности латиница станет для Казахстана двигателем прогресса.

О намерении перевести к 2025 году казахский язык с кириллицы на латиницу президент Казахстана Нурсултан Назарбаев заявил в апреле 2017 года. Он объяснил это «политическими причинами». Обязательному переводу будут подлежать книги, документы и периодические издания.

27 октября прошлого года Елбасы подписал Указ «О переводе алфавита казахского языка с кириллицы на латинскую графику». В первую очередь, им был утвержден новый алфавит, основанный на латинской графике. В нем содержится 32 буквы, из которых шесть с акутами и две в виде диграфов. (Таблица 1).

Позже в феврале 2018 года в указ были внесены изменения, предусматривающие корректировки в алфавите. 32 буквы остались, но в новом варианте отсутствуют апострофы и появились акуты (штрихи над буквами). Акут используется в греческом, романских, славянских и многих других языках.

С момента подписания главой государства документа образована национальная комиссия по переводу казахского языка на латинскую графику.

В результате исследований выявлено, что взамен кириллицы казахского алфавита принят новый вариант казахского алфавита на латинской графике, утвержденный Н.А. Назарбаевым (Таблица 1).

Переход на латинскую графику «послужит не только развитию казахского языка, но и превратит его в язык современной информации».

Литература:

1. Президент Республики Казахстан. Назарбаев Н.А. Указ от 19 февраля 2018 года № 637 «О внесении изменения в Указ Президента Республики Казахстан от 26 октября 2017 года № 569» О переводе алфавита казахского языка с кириллицы на латинскую графику».

2. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/novyiy-kazahskiy-alfavit-latinitse-nazarbaev-podpisal-ukaz-329588/.

5.6. Түркі халықтарына ортақ мифтік-культтік ұғым атауларының аксиолингвистикалық аспектілері

Бақтыгүл Қошқарбайқызы Шагирбаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «6D011700-Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 2-курс (PhD) докторанты
(Көкшетау қ., Қазақстан)

Әлемнің тілдік бейнесі объективті шындықтың тілдегі өзгермеген көшірмесі емес. Адам танымы сыртқы әлемді белгілі бір бағалаушылық өлшемдердің сүзгісінен өткізеді. Ол-құндылықтар жүйесі. Әлемді танудың, бағалаудың өлшемдері әр ұлттың мәдениетімен, тарихымен тығыз байланысты қалыптасады. Бағалаушы құндылықтар жүйесі немесе аксиологиялық құндылықтар жүйесі тілде сақталады және тіл арқылы беріледі. Сондықтан ұлттық дүниетаным мәдениетін қалыптастыруда аксиологиялық құндылықтар жүйесін тілдің тарихымен байланыстыру, оны оқыту мазмұнына енгізу қазіргі ғаламдану заманында өте маңызды және өзекті мәселе.

Философия ғылымының аксиология саласы қоғамға тән құндылықтар жүйесін қарастырады. Құндылық дегеніміз белгілі бір ұлт өкілдері арасында қабылданған ортақ әлеуметтік – психологиялық ойлар мен көзқарастар жиынтығы.

Философиялық сөздікте: «құндылық» - бұл танымның, білгілі бір объектінің адам үшін, топ үшін, қоғам үшін қасиетті деп танылуы. Құндылыққа ешқандай күмән келтіруге болмайды, ол барлық адамдар үшін идеал, эталон қызметін атқарады» - деген анықтама беріледі [1, 156-б.].

Ал қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «құндылық – нарқы жоғарылық, қымбаттылық, бағалылық. Құндылық арқылы сол заттың маңызын, мәнділігін, пайдалылығын, қажеттігін білуге болады»-деп сипаттайды [2, 122 б.]. Демек, құндылық – идеал ретінде өмір сүретін неғұрлым жағымды сапаға ие объектілер мен тұлғаның ең маңызды, бағалы қасиеттерінің жиынтығы.

Осы тұжырымдардан тұлға қалыптастыруда құндылық ұғымын білім алушыға аксиолингвистикалық тұрғыдан меңгертудің қажеттілігі туындайды. Себебі, құндылықтың келешек ұрпақты тәрбиелеуші тіл

маманының бойында білім, білік дағдысын қалыптастыруға көмектесетін әлеуетті көрсетеді.

Тіл білімінде аксиологиялық құндылықтарды аксиологиялық лингвистика зерттейді. Аксиология мен тіл білімінің арақатынасы бізге тілдің аксиологиялық аймағын қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, «Адам–Тіл–Әлем» жүйесінде адам мен қоғам болмысы қалыптасуының негізгі мағыналар арқылы көрініс табуы назарға алынады. Аксиологиялық бағыттың мақсаты –тілдік тұлғаның ішкі әлемін танудың әдісі мен технологиясын анықтау, тілдік мәліметтер арқылы тұлға мен қоғамның құндылыққа деген көзқарасын зерттеу.

Лингвист Е.Д. Поливанов былай дейді: «Тіл білімі өзінің зерттеу объектісіне тікелей қатысты болуы үшін, ол әлеуметтік ғылым болуы керек» [3, 178]. Демек, тілді зерттеуде біз әлеуметтік ортаны, қоғамды, тілдің тарихын басты объект ретінде қарастырамыз. Тілді әлеуметтік тұрғыдан зерттеуде тіл тарихи-әлеуметтік факт ретінде қарастырылады. Тілді бағалау арқылы аксиологиялық талдау қарым-қатынас құралы болады. Тілді аксиолингвистикалық бағытта зерттеу кезінде тіл мен философиялық факторлар байланысы ғана емес, сонымен бірге тілде әлеуметтік құндылықтар мен әлеуметтік ұстанымдар, семиотикалық және прагматикалық аспектілерде бір-біріне ықпал етеді.

Көне түркі жазба мұраларының лингвофилософиялық негізі – YI-IX ғасыр түркі жазба мұралары – Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тіліне лингвофилософиялық талдау жасау арқылы көне түркілер дүниетанымының өзегі – *Тәңірлік* идеясы аясындағы *Kici/Адам* этноконцептісінің тілдік репрезентациясының мазмұны негізінде көне түркілердің танымдық және рухани-мәдени-адамгершілік әлеміне сипаттама беруге, олардың өмірлік ұстанымдарының тілдегі көрінісін саралауға, тілдік бірліктердің этнофилософиялық, этномәдени мазмұнын ашуға бағытталады.

Ескерткіштер тіліндегі өзек концепт - *Kici/Адам* жүйесінің және әмбебап концептілер – *Уақыт* және *Кеңістік* концептілерінің тілдік репрезентациясы өзара сабақтаса отырып, көне түркілердің *Тәңірлік* идеясы аясындағы діни-мифологиялық дүниетанымын; табиғи болмыс-бітімінде қалыптасқан даралық қасиеттерін: жаратылыспен біте қайнасқан табиғатпен үндестігін; туған жер – ата мекенді пір тұтатын жершілдігін; халқын, жұртын сүйетін елдік позицияның беріктігін; азаттық пен тәуелсіздікті бәрінен жоғары қоятын асқақ рухын сипаттайды.

Ескерткіштер тілі «Тәңір» ұғымы арқылы сомдалған көне түркілік дүниетанымының мифологиялық негізі халықтың өмірлік тәжірибесімен астасып, діни тілімізге ұласқанын, олардың этностық біртұтастығын қамтамасыз етуге, рухани-мәдени құндылықтарын арттыруға, әлеуметтік-саяси және материалдық тұрмысын нығайтуға қызмет еткенін дәйектейді. *Kici/Адам* концептісінің тілдік репрезентанты *Түрк*

бұдыны/Түркі халқы тіркесінің мазмұны жекелеген адамдардың емес тұтас қауымның мүддесін ойлайтын көне түркілер үшін *жеке адам* ↔ *қауым, әлеумет* оппозициясының тірек моделі *Мен* ↔ *Біз* дуализмінің көпшілдік позициясы басты өмірлік ұстаным екенін көрсетеді. Енді бір мифтік ұғым – албасты.

Албасты - қазақ халық ертегі, аңыздарындағы жын - перінің бір түрі (1); қазіргі кезде *жексұрын, оңбаған* адам деген мағынада қолданылуы мүмкін (2).

1. **Албасты** - чуваш пен татар аңыздарында алыптай ірі, жуан денелі, орыстардың "домовой" (үй аруағы) сияқты, ұйықтап жатқан кісіні басып тұншықтырып кететін періні *албасты* дейді екен. Қазақ тіліне бұл сөз татар әдебиетінен ауысқан болу керек. Оған қазақ тілінде қолданылып жүрген, албастының басуымен салыстырылған теңеулер дәлел бола алады. Қазіргі татар тілінде *албасты* сөзі *жын, пері* мағынасын білдірумен қатар тұншығып, жаман түс көру деген мағынада да жұмсалады.

2. Ұйғырша албасты - "*мыстан*", "*жалмауыз кемпір*", өзбекше - *алвасты "жын, пері"*.

3. Албасты сөзі туралы мынандай пікірлер де бар: 1) кейбіреулер бұл сөздің *жын, пері* мағынасында қолданылуы моңғол тіліндегі *албин* - "*жын, шайтан*" сөзінен шыққан дейді. 2) енді біреулер бұл сөздің төркінін алтай тіліндегі "*албас "құлық, зұлымдық"*" деген сөзден іздейді [4; 31-32].

Алдаркөсе – қазақ ертегісіндегі аты аңызға айналған кейіпкер (1); ақылды айлакердің, зерделі құдың жиынтық бейнесі (2); түркі тілдес халықтардың (қырғыз, өзбек, қарақалпақ, түркімен т.б.) көбіне ортақ тұлға (3); қазақ лингвомәдени социумінде стереотиптік бейне (4); айлакер, қу адамның бейнесін сипаттауда қолданылуы мүмкін (5).

1. Өмірде болғанын, қай заманда өмір сүргенін, дәлелдейтін тарихи дерек жоқ.

2. Халық арасында тараған ертегілердің жағымды кейіпкері ("Алдардың елу ат алуы", "Алдардың алдануы"; "Алдардың шайтанмен жолдас болуы", "Алдардың бақсы-балгерлерді күлкі етуі", "Алдаркөсе мен екі шайтан", "Алдардың шайтандарды алдауы", "Алдардың үйленуі", "Алдаркөсе мен молда", "Алдардың бір байды емдеуі", "Алдардың ұрыдан ат алуы", "Алдаркөсе мен егінші бай", "Алдаркөсе мен Тоңғақ", "Алдаркөсе мен Қу бала", "Алдаркөсе мен қу жауырын", "Алдаркөсе мен досы", "Алдаркөсе мен Алаша Хан", "Алты жігітті алдауы", "Саудагерді алдауы", "Алдардың тәубеге келуі, дүниеден қайтуы", "Алдаркөсенің сиқырлы тоны" т.б.).

3. Халық арасына кең тараған «Алдаркөсе мен Шық бермес Шығайбай» ертегісінің негізгі кейіпкері. Бұл ертегідегі Алдар көсе мен бай сатиралық кейіпкерлер қатарына жатады. «Шық бермес Шығайбайды мырза бай етпесем, Алдар деген атым құрысын», - деп, шық бермес Шығайбайдың атын жою үшін Алдар сапарға аттанады.

Ертегі желісі бойынша Шығайбай Алдарды былай суреттеген: «Ай, көсе екенсің, жұртты қуратқан қу ма екенсің! Жүрісің жылмаң екен, жырынды болған сұм ба екенсің!».

4. Халық ертегілерінде Алдар атануының себебіне байланысты ертегілер кездеседі. Мысалы, Алдардың әкесі үнемі алданып, қартайғанда көрген ұлының атын Алдар қойыпты: "Қарағымның атын «Алдар» қояйын, алдаушылар көбейген заманда туды ғой. Мені алдаған арсыздар мендей қып мұны да алдасын, болмаса, «көп асуға - бір тосу» болып, алдаушыларға тосу болсын".

Тағы бір ертегіде халық Алдар атануының себебін былай түсіндіреді: Әкесі қартайған шағында балаларына: "Олай болса, Алла беттеріңнен жарылқасын. Кенжем, сенің қалағаның алдау болса, басқа кәсіпті көптің бәрі істейді, бұл бір өзгеше кәсіп екен. Сенің де алдыңнан жарылқасын, Алдар бол", - дейді. Қол жайып батасын береді. Содан үлкен баласы егіншілікке түседі, ортаншысы мал бағуға кіріседі, кенжесі алдау жолына түседі. Алдаушының тұрақты жері бар ма, ел кезіп, жер шарлап кете береді».

5. Көсе атануының себебін халық былай түсіндіреді: "Ол көсе емес екен, сақалы беліне түскен, бетіне нұры тамған сұлу кісі болыпты. «Көсеу» деген сөз қысқартылып, халық Алдар Көсе деп атап кетіпті".

6. Алдар сөзінің қазіргі тұлғасы мен басқа бір мағынасын түркі тілдерімен тектес деп шамалап жүрген моңғол, тунгус-маньчжур тобындағы кейбір тілдерден табуға болатын деректер кездеседі. Жазба монғол тілінде: **алдар** – *даңқты, атақты*; қазіргі монғол, бурят тілінде де осы тұлғалас сөз – *атақ, абырой* мағыналарын ұғындырады.

Көне түркі сөздігінде де "**ал**" сөзінің мағынасы "*алдау*" дегеннен басқа *қулық, әдіс, даналық* сияқтыларды түсіндіреді [5; 31]. Маньчжур тілінде осымен түбірлес сөз (*алдуңа*) *ерекше, дағдыдан тыс, дарақы, қылжақбас* сияқты мағыналарға сілтейтінін көрсете кеткен жөн.

Осылардың бәрін есепке ала келіп, Алдаркөсе есімінің алдындағы сөз тек "*алдау*" дегенді ғана аңғартпайды, *атақты, даңқты, ерекше* мағыналарын береді демекпіз. Қазіргі қалыпта айтсақ, Алдар көсе - *ерекше көсе, атақты көсе* болмақ. Алдар, көбінесе, *Алдар көсе* тіркесі арқылы беріледі. «Көсе» халық тарапынан кейіннен қойылған лақап есім болу керек [5; 171]. "Көсенің" төркіні парсы тілі екендігі анықталып отыр: *күсэ* - сирек сақалды, сақалсыз [Пер. - рус. сл., т. II, 1983];

7. Сайып келгенде, Алдар *қу, айлакер (беделді)* деген мағынаға ие. Бұл есім халық ертегілеріндегі кейіпкердің іс- әрекетімен тікелей байланысты. Алдаркөсе - алдаумен қатар *қулығы, ақылы, тапқырлығы* да мол жан. Мысалы, ол асқан сараңдығы үшін халық Шық бермес Шығайбай атаған байдың асын ішіп, атын мініп, қызын алады; алыпсатар саудагердің алдынан өгіздерін айдап кетеді.

8. Ақылды, айлакер, зерделі қу, қарапайым, халыққа жаны ашып тұратын, мұратына жетіп отыратын, тапқыр, сөзге шешен адам.

9. Әділетсіз билік иелерінен қиянат, қорлық көрген қарапайым халықтың өкілі, күресіп жеңбеген қара күш, арам ниетті тапқыр ой, өткір тілімен әшкерелеу, масқаралау үшін жасалған халық қаһарманы.

10. Алдаркөсе қазақ арасында туған аңыз әңгімелерде халықтың ақылды-айлалы ұлы, тапқырлығына қулығы сай, ер көңілді, өжет жігіт болып суреттеледі. Қазақ аңыздарының қайсысы болса да оқиғаны күлдіргі халге, өткір мысқыл, ащы ажуаға құрады, олардың бәріне Алдар Көсе халық өкілі ретінде белсене араласып жүреді. Халықтың әңгіме-аңыздарының сүйікті кейіпкері болған Алдаркөсе топас ханды, сараң байды, елді жегідей жеп жүрген саудагерді, әр түрлі діндар адамдарды мазақтап, күлкі етеді, олардың жағымсыз қылықтарын жұрт алдында жиренішті ғып көрсетеді. Осының сәйкес аңыз-әңгімелерде халықтық тұрғыдан оның жағымды образы жасалады.

11. Алдаркөсеге байланысты аңыз-әңгімелер тек қазақта емес, ағайындас қырғыз, өзбек, қарақалпақ, түркімен елдерінде де бар. Осы елдерде айтылатын аңыздардың бәрінде Алдаркөсе халық ұлы, көпшілік атынан күреске шыққан, қанаушы тап өкілдерімен алысып өткен азамат бейнесінде келеді.

12. Алдаркөсе бейнесі театр сахнасы мен көркем фильмде көрініс тапқан.

Жалмауыз - ертегілерде кездесетін *қас күш, тажал* (1); *Жалмауыз кемпір* - қазақтың қиял-ғажайып ертегілерінде адам баласына жамандық, зұлымдық ойлап жүретін мифтік образдардың бірі (2); ерте кезде де жеке мифтік образ емес, қорқынышты, зұлым образдардың жалпылама атауы болған (3); стереотиптік бейне (4); ауыспалы мағынада: а) *қомағай, мешкей; қанағатсыз, обыр, ашкөз; оңбаған, сұм, жексұрын* (5); аталған мағыналарда адамды сипаттауда қолданылуы мүмкін (6).

1. «Алтын сақа» ертегісінде жалмауыз кемпір көлде жүзіп жүрген өкпеден пайда болады.

2. *Жалмауыз* сөзінің құрамындағы *жал* сөзі түркі ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінде *шүйде, желке, ердің қасы, шоқтық, адыр, асу, құс айдары, шаш, ат кекілі* деген тоғыз мағынада қолданылады.

Бұл күндегі түсінігімізде «жалмауыз» - *тажал, обыр, қомағай, сум, жексұрын* мағыналарын береді. «*Сорлы жалмауыз, қайдан табақтас болын едің, бір жапырақ жегізбедің ғой*»... (Б. Майлин). Дәл осы тұлғалас сөзді түркі жазба ескерткіштерінің ішінен М. Қашқари сөздігінен табамыз: *йамла жинау, тазалау, сұрту* мағынасында қолданылған. Кейін бұл етістік метатеза құбылысына ұшырап, "*йалма*" тұлғасына дейін өзгерген. Уақыт өткен сайын тұлғасы ғана емес, мағынасы да ауыса түскен. Дәлірек айтқанда, қазіргі түркі тілдерінің кейбіреуінде *жинау, тазалау, сұрту* құралдарының атауы қалпында кездеседі. Мысалы, алтай, телеуіт тілдерінде "*йалмур*", ал Баравин татарларында "*йалмаур*" тұлғасындағы сөздер біздегі "*сыпырғыш*" мағынасына ие [В. Рад. Опыт... Ш, I, 189, 190]. Әсіресе, соңғы "*йалмаур*" сөзі қазақ тілінде

"жалмауыз" тұлғасына дейін өзгеруге бейім. Түркі тілдерінде "р" мен "з" дыбыстарының біріне-бірі сәйкесіп қолданыла беретіндігі белгілі құбылыс. Ал қазақ тіліндегі мағынасы ұқсату нәтижесінен пайда болған. Маңайында *түк қалдырмай, жып-жылмағай етіп, сыпырып-сиырып, тазалап отыратын құбыжық іспеттес жан иесін "йалмаур"* (жалмауыз), бізше – *сыпырғыштан* басқа (өз кезінде) не нәрсемен салыстыру мүмкін. Сөйтіп, *"жалмауыздың"* тұңғыш мағынасы - *жинау, сүрту* болса, кейін ол зат атауына көшіп, қазақ тілінде одан әрі ауыспалы мағынаға ие бола түскен. *"Жалмауыз"* сөзі *"жал"* (йәл), *"мауыз"* (моос) сөздерінің бірігуі арқылы жасалған. Көне түркі тіліндегі "й" және "ж" дыбыстарының сәйкестігі жөнінде айта келе, Б. Қошым-Ноғай М. Кашқаридің сөздігіндегі мәліметке жүгінеді: ЙӘЛ I - жел; ЙӘЛ II - *жын-шайтан*; ЙӘЛ Ш - *желу* [37; 154]. Және де *"йалй"* сөзі осы еңбекте *"шайтан"* деп түсіндірілетіндігі жөнінде айтады. Ал "жалмауыз" сөзінің құрамындағы *"мауыз"* сөзі қазіргі қазақ тілінде *"мауыздай"* тұлғасындағы сын есімде ғана сақталған. Ғалымдар бұл сөзді *"өте ірі, алпамсадай"* деген мағынада қолданылады деп түсіндіреді.

Тува тіліндегі *"моос"* тұлғалы сөз "ертегілерде кездесетін *керемет қорқынышты мақұлық"* мағынасын ұғындырады. Сол секілді қалмақ тіліндегі *"мус"* сөзі *"жалмауыз"* мәнінде қолданылады.

Демек, түркі халықтары ислам дінін қабылдағанға дейін *"шайтан"* (бұл сөз біздің тілімізге араб тілінен енгені мәлім) деген ұғымды "йәл" тұлғалы сөз ұғындырып келген. Бұл сөздің әуелгі мағынасы да, М. Қашқари көрсеткендей, "жел" болса керек. Қазақтардың құйынның ішінде шайтан болады дейтін түсінігі мұны растай түсетін тәрізді".

Яғни ол парсылық "дию" терминіне синоним боларлық төл сөзіміз бола алады. Жалмауыз сөзі *ял* (көне түркілік *"жын-шайтан"*) мен "мөгус" (мысалы, тува фольклоріндегі *құбыжық* атауы) сөздерінен құралған. Оның ықтималдығын мойындай отырып қарапайым *"жалма, жалмау, жалмаң, жалмаңдау"* деген қазақы етістіктен шығу мүмкіндігі бар екендігін айта кеткен жөн.

3. Қазіргі кезде сын мағынасында жалмауыздай деп қолданылады. Бұл сөз жалмауыз тәрізді, жалмауыз сияқты (жоқ қылу, жайпау) дегенді білдіреді. *Ер жеткен соң қатарынан бес рет атылатын орыс мылтығын сатып алып, жалмауыз қасқыр біткенді қырмаққа бел байладым* (Ө. Қанахин, Жер бас).

4. «Жалмауыздық» сөзі заттық мағынада қолданылады: *қара ниеттілік, жауыздық*.

5. «Қазақ халқының ертегілерінде адамға қас жалмауыз бейнесі ерекше көрсетіледі. Мысалы, "Еділ-Жайық" ертегісіндегі қоралы қой, мол дәулет иесі, бірақ адам етін жейтін жалмауыз, толып жатқан мыстан кемпір, қазық аяқ, қарға тұмсық, кемпір, жез тырнақтар да осы сияқты ұлғайтып суреттелген. Жауыздық тұлғасы, адамның өз ортасында бар жауыздық тұлғасы болады».

Жалмауыз ертегілерде түрлі образда кездеседі. Жеті басты жалмауыз - тек мыстан, жалмауыз кемпір түрінде емес, жезтырнақ, дәу, дию сияқты мифтік, ертегілік кейіпкерлер түрінде де кездеседі, іс-әрекеті жағынан ұқсас болып жатады.

6. Ертегіде Жалмауыз кемпір бейнесі жамандық ұғымын толық суреттеп береді. «Керқұла атты Кендебай» ертегісінде Жалмауыз кемпір былай беріледі. «Бұл кемпірдің қарамағындағы жерден ұшқан құс пен жүгірген аң өте алмайтын».

7. Жалмауыз кемпір образының ерекшеліктері қазақ ғалымдарын әркез ойландырған. Ш. Уәлиханов Жалмауыз кемпірдің адамжегіш екенін жазған. Ал М. Әуезов 1939, 1940 жылдары «Литературный критик» журналына жарияланған "Қазақ халқының эпосы мен фольклоры" атты зерттеу еңбегінде жеті басты жалмауызды адамжегіш, сонымен қатар, жалмауыз кемпірді орыс ертегілеріндегі Баба-Ягаға ұқсас адамжегіш кемпір, мыстан кемпір, залым кемпір деп, олардың түрлері болатынын байқаған.

8. Жалмауыз кемпірдің жас кезіндегі бейнесі көптеген ертегілерде «жезтырнақ» образында сипатталады. Айсұлу, Күнікей сияқты ару әйелдердің бейнелеріне қарсы бейне осы жалмауыз болып табылады.

Жезтырнақ - фольклорлық образ (1); миф, ертегі, аңыздарда кездесетін *тырнағы ұзын, өткір мақұлық* (2); ауыс: *қанішер, жауыз*.]; кісі киік, әйел адамның аты (3); қырғыздарда *"жезтумшук", "шулбус"* деген аттың кездеседі, осы атаумен алтай-саян түркілерінің де фольклорында бар (4).

1. Жезтырнақ есіміндегі жез тұлғасы - *сары металл; арзан, құнсыз; кеуде белгі; патрон* деген мағынаны береді. **Жез** - 1. *Құрамында 50 пайызға дейін мырыш және басқа элементтер араласқан мыстың қорытпасы; алтын тәрізді сары түсті металл.* 2. Ауыс. *Арзан, құнсыз, бағасыз.*

2. "Жезтырнақ" ертегісінде жалқы есім. Жезтырнақ кейіпкері *шайтан, дию, жын, албасты* сынды таза ертегі кейіпкеріне толық айналмаған, сондықтан әфсана-хикаят кейіпкерлеріне жатады.

3. «Жезтырнақ» ертегісінің басты кейіпкерлері Жезтырнақ пен Шора батыр. Мұнда жезтырнақ образы жалмауыз кемпірдің образы сияқты зұлымдықты бейнелейді.

4. *Жезтырнақ, албасты, үббе* образдарының түпкі төркіні көне замандағы мифтік сана. Жезтырнақ деген атаудың өзі адамға қорқыныш тудырады, бір сұмдық болатынын аңғартады: «... таң ата жезтырнаққа келсе, кіндігі кәдімгідей екі-үш қарыс болат болады екен, тырнағының бәрі болат болады екен. Үстіне салған өңкей сөлкебай алтын мен күміс шашбауы».

5. Жезтырнақ образы ертегілерде мынадай тұрақты сюжет арқылы беріледі: "Батыр кешке от жағып ет пісіреді, оған ұзын жеңі бар көйлекті келіншек келеді. Батыр ет алып келіншекке береді, ол қолдарын көрсетпей жеп алып, кетіп қалады. Батыр сезіктеніп, бір

бөренеге өз киімін кигізіп қояды. Түнде әлгі келіншек келіп бөренеге тарпа бас салғанда, батыр да оны сырттан атып өлтіреді".

6. Жезтырнақтың жанұясы болады, еркек жезтырнақ образы сирек кездеседі, еркек жезтырнақты тек өз балтасымен өлтіруге болады. Атрибуты - алтыны бар шилан, күміс шашбау. Жезтырнақтың әкесі «адам баласының иісі жоқ бір таудың ішінде кәдімгідей ақ нарға мінген, тап маңдайында бір көзі бар адам» деп суреттеледі.

7. Жезтырнақ образы басқа ертегілік кейіпкерлермен араластыра қолданыла береді.

8. Жезтырнақ тұрмыстық мифологиядағы "албасты" образының ертегілік параллелі, ол да ежелгі аңшылар пірі, аңдар қамқоршысы болған "арғы-әже" ретінде де бейнеленеді [6; 59].

Қорытындылай келе, миф, мифология және мифтік шығармашылық мәселелері жөніндегі бүгінгі ізденістер – мифтік ойлаудың кез-келген әлеуметтік-тарихи типінің болмысынан объективті көрінетін құбылыс, мәдениеттің әмбебап қасиеті тұрғысынан қарастыруға, олардың сана көрсеткіші ретінде трансформациялану заңдылықтарына тереңірек үңілуге, тек тарихи мұра ғана емес, сонымен бірге бүгін қатар өмір сүріп, қызмет ететін сананың икемді формасының көрінісі екендігін түсінуге, ең бастысы ұлттық сана мен ұлттық менталитеттің қалыптасуының, яғни түркілік ойлаудан, түркілік санадан қазақша ойлау мен қазақтық санаға біртіндеп көшу факторы болғанын ғылыми негіздеуге мүмкіндік ашады.

Қазақ мифологиясының түркілік табиғаты және ұлттық құндылықтар сабақтастығы көне түркілердің космогониялық мифологиясы – ұлттық дүниетанымның онтологиялық проблемалары – тіршілік философиясының гносеологиялық негіздері тізбегінен неғұрлым айқын көрінеді. Сондықтан қазақ мифологиясының түркілік табиғатының аксиологиялық құндылығын, ұлттық құндылығын зерттеп, зерделеу, оны болашақ филолог-мамандарға меңгерту бүгінгі күннің ең қажетті мәселесі.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік // Құрастырған Т. Ғабитов, А. Құлсариева. - Алматы: Раритет, 2004. – 320 б.

2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 8-том // жалпы редакциясын басқарған А.Ы. Ысқақов. - Алматы: Ғылым, 1985. – 591 б.

3. Поливанов Е.Д. Круг очередных проблем современной лингвистики // Статьи по общему языкознанию / Е.Д. Поливанов. – М.: Наука, 1968. - С. 178.

4. Нысанбаев А. Тәуелсіз Қазақстанның құндылықтар әлемі // ҚР БҒМ ҒК Философия және Саясаттану Институты. – 2011. – 271 б.

5. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. - Алматы, 1966. - 240 б.

6. Қазақ халқының мәдени кеңістігі: лингвомәдениеттанымдық сөздік // Р.С. Әміренова, И.С. Кайырбекова – «Мир печати» ЖК. – Көкшетау, 2014. – 216 б.

5.7. Қазақстан Республикасы Ұлттық архив қорының Түркия архивтерінен әкелінген құжаттарына шолу

Райгүл Хазретәліқызы

PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Шымкент қ., Қазақстан)

Шетелдік архивтік Қазақстан түсінігіне Отан тарихына қатысты шет елдерде қандай да бір себептермен қалыптасқан құжаттарды жатқызамыз. Шетелдік архивтік Қазақстан – Қазақстанға қатысы бар шетелдердегі барлық архив материалдарының жиынтығы.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының 2004-2011 жж. аралығында атқарған жұмыстарының басты миссиясы Отан тарихына қатысты құнды, тарихи маңызға ие құжаттарды іздеп табу және олардың түпнұсқаларын немесе көшірмелерін жинақтау болатын [1, 1-2 бб.]. Сирек кітаптар мен қолжазбалардың түпнұсқалары және жеке коллекциялардағы түпнұсқа құжаттарын сыйға берген елдердің қатарында бауырлас Түркия Республикасы болды. Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағаттар комитетінің жылдық есептерінде келтірілген ақпараттарға сәйкес, бағдарлама аясында Түркия мемлекетінің мемлекеттік архивтері мен кітапханаларында қазақ тарихына қатысты құжаттарды іздестіру, көшірмелерін алу мақсатында ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізген.

Алғашқылардың бірі болып 2006 жылы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында академик, арабтанушы ғалым Б.Е. Көмеков құрамында түркітанушы ғалымдар Д. Қыдыралиев, Ә. Шилібекова және Д. Есенжан сынды ғалымдар делегациясымен Түркия Республикасының архивтері мен кітапханаларында болып, Отан тарихына қатысты құжаттар жинақтап қайтты.

Делегацияның Түркия Республикасының Премьер-министрлік жанындағы Османлы мемлекеттік архивінен Черняевтің Ресейге жаңа сауда жолын салуы, қоныс аударған қазақтар, қазақ саудагерлеріне Османлыға баруға рұқсат берілуі, Түркістаннан келген қажылар, Түркістан, Каспий және Жетісу әскеріне қатысты, қазақ көшпенділері туралы және т.б. құжаттар жинақтаған.

«Түрік әлемі зерттеулері қорының» кітапханасында, «Аяз Тахир Түркістан Еділ Орал қорының» архивінде, Баймырза Хайт кітапханасында іздестіру жұмыстары жүргізіліп, құжаттар жинақталды. Жинақталған құжаттардың құрамында Түркияға келген алғашқы

қазақтардың мекені болған Ниде облысының Ұлықышла ауданындағы Алтай ауылынан қазақтар көшіне қатысты деректер, Аттолахан қажының қазақтар көшіне қатысты естеліктері, 1947-1953 жж. қазақтарды Түркияға көшіру ісімен айналысқан Қауымдастықтың негізін қалаушылардың суреттері, шежіре, 43 фотосурет, екі қолжазба, 3 бейне құжат және Алтай ауылы қазақтары мен олардың тұрмыс-тіршілігіне қатысты дайындалған зерттеу журналының көшірмелері бар [2, 27 п.].

Б. Көмеков басқарған делегацияның Түркия сапарынан жинақталған құнды құжаттарының қатарында азаматтардың жеке архив коллекциялары да кездеседі. Біраз жылдар Түркия қазақтары қорының басшысы болған Сыдықхан Ұлычайдың жеке коллекциясынан Г.Ж. Қазақбаласының түрік тілінде жазылған «Көштен кейін» ("Göçten sonra") кітабы, Мария Шоқай естеліктерінің түрік тіліндегі нұсқасы (Eşinin ağzından Mustafa Çokaçoğlu), шағатай тілінде жазылған Ахмет Ясауи хикметтері, «Иеңі Түркістан» журналының 1927-1928 жж. 6 саны (түпнұсқа), Ахмед Заки Валидидің «Түркістан жағрафия тарихы» дәрістер жинағының қолжазбасы алынған [3, 27 п.]. «Түрік әлемі зерттеулері қорының» басшысы Туран Язған өзінің жеке коллекциясынан Отан тарихына қатысы бар 14 кітап, «Тарих» журналының 25 санын, «Үлкіміз» журналының 3 санын сыйға тартқан [4, 23 п.]. Әкелінген құжаттар Қазақстан Республикасының Ұлттық архив қорын толықтырып, Ұлттық архивке өткізілді.

Түркия Республикасы Премьер-министр жанындағы Осман архиві Осман (1299-1923 жж.) мемлекетінің XVI ғ. екінші жартысы мен XX ғ. алғашқы ширегіндегі тарихына қатысты ең көп құжаттар жинақталған тарихи архив. Архивтен Түркия жеріне қоныс аударған қазақтар, оларды орналастыру және тұрмыс салты туралы мәлімет беретін 12 құжат жинақталған.

Бағдарлама аясында Түркия Республикасының Анкара, Стамбул қалаларындағы архив, кітапхана, зерттеу мекемелерінен және жеке тұлғалардың коллекцияларынан сирек кездесетін кітаптар, құнды құжаттар әкелінді. Дүниежүзілік түркі зерттеулері қорынан 16 сақтау бірлігі, Алтай ауылынан 9 құжат, Сыдыхан Ұлычайдың жеке қорынан 7 кітап, «Аяз Тахир Туркестан Итиль Урал» қорынан екі кітап, Баймырза Хайт кітапханасының қорынан 11 кітаптар мен журнал сандарының түпнұсқалары алынған [5, 195-201 бб.]. Әкелінген құжаттар сұрыпталып, мемлекеттік есепке тіркеліп, Қазақстан Республикасы Ұлттық архивінің № 83 қорына тұрақты сақтауға қабылданды.

Шетелдік архивтік Қазақстанның эмиграциялық құжаттар бөлігін қалыптасу тегіне қарай екі топқа жіктеуге болады: эмигранттық ұйымдар мен мекемелердің және жеке тұлғалардың қызметі барысында қалыптасқан құжаттар.

Алғашқы топтағы құжаттар қатарында Францияда 1939 жылға дейін қызмет істеген Түркістан Ұлттық Бірлігі атты Түркістандық эмигранттардың ұйымының қызметіне қатысты құжаттарды атаймыз.

Осы жерде атап өтерлік жағдай, Түркістандық эмигранттардың санаулы ғана болғандығы және олардың өздерімен шетелге алып өткен құжаттарының мүлдем аз болуы. Содан да Қазақстандық эмиграциялық құжаттары негізінен жеке тұлғалардың қызметтері арқылы қалыптасты. Яғни, Мұстафа Шоқайдан бастап, Стамбулдық Баймырза Хайт пен Халифа Алтайдың қорларының Қазақстанға жеткізілуін атауға болады. Ал Түркістан Ұлттық Бірлігі ұйымының қызметінде қалыптасқан архивтерді осы жеке тұлғалардың қорларының құрамында қарастырамыз. Түркістандық эмигранттардың материалдары түрлі елдердің мемлекеттік архивтерінде, университеттер, музейлер, кітапханаларында, эмигранттардың және олардың ұрпақтарының жеке архивтерінде сақталған.

Шетелдік архивтік Қазақстан мұраларының ішінде эмигранттық құжаттардың алар орны ерекше. XX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ даласында орын алған тарихи оқиғалар кеңестік билікті мойындамаған ұлттық элита өкілдерінің эмиграцияға кетуіне негіз болды. Ресейде қуатты толқынға айналған бұл мәселе қазақ ұлттық элитасының арасында М. Шоқай және оның төңірегіне топтасқан аз ғана шоғырды қамтыды. Жаппай саяси қуғын-сүргіннің ықпалымен қалыптасқан эмиграцияның алғашқы толқынын Ұлы Отан соғысы жылдарында қазақ даласынан соғысқа аттанып, одан әрі неміс әскерінің тұтқынына түсіп, тоталитарлық биліктің қысымынан бой тасалап елге қайтпай қалған қазақ сарбаздар жалғастырды. Шетелдік архивтерде жинақталған олардың әртүрлі сипаттағы құжаттары бұл күнде Шетелдік архивтік Қазақстан бағытының аса маңызды мұраларын құрап отыр. Шығыс Түркістанда қоныс тепкен ата бабаларымыз, Қытай билігінің қысымына шыдамай 1950 жж. бүтіндей бір ауылымен ауа көшіп, Қазақстанға, Пәкістан, Иран, Кашмир, Түркия елдеріне қоныс тепкендігі тарихтан мәлім. 1980-1990 жж. КСРО-ның ыдырауы елде орын алған әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге байланысты эмиграциялық толқынның жаңа кезеңіне сай келді. Жоғарыда атап өткен эмиграция өкілдері шетелде жеке және қоғамдық архивтік қорларды құрайды. Қазақстанға қатысты эмиграциялық құжаттар Түркия Республикасының архивтерінде жинақталды.

Әлемдік тәжірибеде өз елінің идеологиялық қыспағымен бой тасалаған эмигранттар, құжаттарын өздерінің жеке қорында сақтап, уақыт өте келе, тарихи оқиғалардың саябырсуына, елдегі саяси ахуалдың өзгеруіне байлынасты өз құжаттарын тарихи Отанына сақтауға бере бастайды. Дегенмен, эмиграциялық құжаттар тарихи деректерге, ретроспективті құжаттарға айналып үлгермегендіктен де көптеген құжаттар архив қоймаларына түсуі үшін де өз уақыттарын күтіп жатты. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының қабылдануы эмигранттық өмірдің дәмін татқан қайраткерлеріміздің құжаттарын елге алып келуге мүмкіндік берді.

Осы орайда, Шетелдік архивтік Қазақстанның эмиграциялық құжаттар бөлігінде ойып тұрып орын алған Х.Қ. Алтайдың жеке қорын атауға болады. Қазақстан Ұлттық архив қорының құнды қазынасына айналған шетелдік эмиграцияның жарқын өкілі Халифа Алтайдың жеке қоры Қазақстан Республикасы Орталық архивінде 1995 жылдан бері тұрақты сақталуда. Алтай Халифа Ғақыпұлы (1917-2003 жж.) – жазушы, этнограф, аудармашы. Ол 1951 ж. Түркия Республикасына көшкен. 1953 ж. бастап Түркия жеріндегі қазақ балаларын оқыту және қазақ отбасыларына қамқорлық көрсету мақсатында «Шығыс Түркістаннан көшкен қазақтар» қазақ-түрік қорын құрушылардың бірі.

Халифа Алтайдың ҚР ОМА-на (*Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві – Р.Х.*) өткізілген құжаттары 205 сақтау бірлігін құрайды. Архивке сақтауға алынған құжаттардың басым бөлігі түпнұсқада. Халифа Алтайдың жеке қорымен танысу үшін, ҚР Ұлттық архив қоры және архивтер туралы Заңының 15 бабы, 3 тармақшасына сәйкес, «Ұлттық архив қорының жеке меншіктегі құжаттарын пайдалану меншік иесінің келісімімен ғана жүзеге асырылады» делінген, осы Заңға сәйкес Халифа Алтайдың жеке тектік құжаттарымен танысу үшін тікелей сол кісінің ұрпақтарының келісімімен ғана жүзеге асырылмақ.

Мемлекеттік архив қорларының негізгі құрамының құнды бөліктерінің бірін жеке тектік архив қорлары құрайды[6]. Олар тарихи деректердің негізгі бөліктерін құрап, бірегей ретроспективті ақпаратты қамтиды. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивіндегі Халифа Алтайдың құжаттарын келесідегідей ретпен жүйелеуге болады:

Орталық архивтегі 205 сақтау бірлігінен тұратын Х. Алтай жеке қорының 139 ісі ғалымның шығармашылығын құрайды. Бірегей құжаттар болып саналатын «Ана жұрттан Ата жұртқа дейін», «Құран-кәрім» қазақша мағынасы және түсініктемесі, «Құран әліппесі және иман шарттары», «Қысқаша көш тарихымыз», «Құран әліппесі және иманның шарттары» сынды кітаптары мен қолжазбалары, мақалалары, баяндамалары, сұхбаттары түпнұсқада жинақталған. Халифа Алтайдың өмірбаяндық құжаттарын өз қолымен жазған өмір дерегі, әр жылдарда алған медальдары мен наградаларының түпнұсқалары құрайды. Х. Алтайдың жеке тектік қорынан өзін қызықтырған тақырыптар мен өзекті мәселелерге қатысты материалдарды жинақтап отырғандығын көруге болады. Олардың қатарына Швециядағы Упсала университетінің докторы Ингвар Сванбергтің Түркия мен Шыңжаң өлкесіндегі қазақтардың тарихы туралы жазған диссертациясына және неміс ғалымы Марк Киршнердің «Қазақтың мақал-мәтелдері» туралы қорғаған диссертациясына байланысты құжаттар кіреді.

Қазақстанның Тәуелсіздік алғанын өте үлкен тебіреніспен қарсы алған Х. Алтай 1991 ж. Қазақ жеріне көшіп келді. Сол сәттен бастап өмірінің соңына дейін, өзінің басты миссиясы ретінде Қазақ халқының діни сауатын ашуға бар мүмкіндігін аямады. Алғаш рет Құран-кәрімді қазақ тіліне аударып, оның мағынасын қазақы салт-дәстүрмен

байланыстыра отырып, ислам дінін дұрыс түсінуге аянбай еңбек етті. Осы тұрғыдан алғанда Х. Алтайдың Қазақ елі үшін жасаған қызметі мен еңбегі орасан зор болып табылмақ.

Осы орайда, Қазақ ислам тарихында ойып тұрып орын алған, «қазақ халқының дәстүрлі мұсылманшылығын үйреніп құлшылық ғибадаттарын орынсыз сенімдерден және әсіре діншіл ағымдардан ада түрде орындауы жолында қажымай еңбек» [7] еткен Х. Алтайдың көзі тірісінде ҚР ОМА-не жеке қор ашылып, келер ұрпаққа мол мәдени мұраларының сақталып қалғандығы қуантарлық жайт. Орталық архивтің архивист мамандары Х. Алтаймен сұхбаттасып, ол кісінің дауысын аудиотаспаға түсіріп, аудиоқұжат ретінде жинақтап кәсіби шеберлік таныта білген.

Жоғарыда айтып өткеніміздей шетелдік архивтік Қазақстанның бір бөлігі ретінде эмиграциялық құжаттарды жатқызар болсақ, Х. Алтайдың жеке тұлға, діни сауатты ғалым ретінде Қазақстаннан тыс жерде, атамекенін тастап, на чужбине жүрген кезде қалыптасты. Ғалымның шығармашылық тұрғыда Түркия Республикасында өнімді жұмыс жасаған. Құран аяттарының қазақша мағынасы мен түсіндірмелерін дайындап, Стамбулда кітап етіп шығарғандығы осының айғағы. Сондықтан да Шетелдік архивтік Қазақстанның Эмиграциялық құжаттар бөлігінің көш басын Франция елінен әкелінген М. Шоқайдың құжаттары бастап тұрған болса, содан кейінгі орынды Х. Алтайдың эмиграциялық құжаттарына беруге болады.

Қазақстан Ұлттық архив қорларын шетелдік архивтерде сақтауда жатқан эмиграциялық құжаттармен толықтыру жаңа методологиялық талаптармен алдағы уақытта одан әрі жалғастырылуы қажет деп білеміз.

Бүткіл әлемге шашылып жатқан шетелдік архивтік Қазақстан материалдарын жинақтаудағы түйіткілді мәселенің бірі – құжаттардың іздеп табылуы, олардың мазмұны мен сипатына жеткілікті көңіл бөлмеу, кешенді құжаттардың бірлігін бөлшектеу және олардың көшірмесін толық алмау. Шетелдік архивтік Қазақстан мәселесінде шет ел архивтерінен қайтарып алынған құжаттарды архив ісіндегі басты қағида – қор мен жинақтарды бөлшектемеу, бөлмеу қағидасы негізінде жинақтау қажеттігі. Өкінішке орай, шетел архивтерінен алынған құжаттарды жинақтау мен сақтауға қабылдауда осы принцип негізге алына бермейді. Әсіресе шет елдік эмиграция құжаттары бөлшектемеу принципіне сәйкес жинақталса ғана ол құжаттар мен материалдардың отан тарихы үшін берері мол болар еді.

Мемлекет пен қоғам тарапынан шет елдік архивтік Қазақстанға, оның ішінде шетелдік қазақ диаспораларының құжаттарына деген қызығушылық жыл сайын артып келеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Мәдени мұра» бағдарламасы мемлекеттік бағдарлама болуы тиіс. // «Егемен Қазақстан» газеті, 29-қараша 2003 ж., 1-2 бб.
2. ҚР ҰА. 48 қор, 11 (пр) тізбе, 285 іс, 27 п.
3. ҚР ҰА. 48 қор, 11 (пр) тізбе, 285 іс, 27 п.
4. ҚР ҰА. 48 қор, 11(пр) тізбе, 285 іс, 23 п.
5. Қазақстан тарихы шетел мұрағаттары мен кітапханаларында (XVI-XX ғғ.) VIII том. – Астана, 2014., 195-201 бб.
6. Ұлттық архив қорының құжаттарын және басқа да архивтік құжаттарды ведомстволық және жеке архивтердің қабылдау, сақтау, есепке алу мен пайдалану қағидалары туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 19 қыркүйектегі № 575 қаулысы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000575>. (Қаралым күні: 19.04.2020 ж.).
6. Әбдіуақп Қара «Ғұлама Халифа Алтайдың Өмірі және Шығармашылығы» // <https://www.trt.net.tr/kazakh/bag-darlamalar/2017/12/16/g-u-lama-khalifa-altaidyn-omiri-zh-nie-shyg-armashylyg-y-869337>. (Қаралым күні: 24.04.2020 ж.)

5.8. Тасын түртсең тарихтан сыр шертетін Тараз жері

Гульбакира Азимбаевна Байтенова

аға оқытушы. «Өрлеу» БАҰО» АҚ филиалы Жамбыл облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты (Тараз, Қазақстан)

Қазақ жері көне ескерткіштерге өте бай. Қазақстанымыздың байтақ елінде мақтаныш ететін киелі орындар жеткілікті. Ол жерлерді қадірлеп - қастерлеу — ғасырлар бойы ұрпақтан - ұрпаққа жалғасып келе жатқан дәстүріміз. Қазақстанның әрбір сүйем жері қасиетті де киелі. Қоршаған ортамен үйлесімділікте өмір сүрген ата-бабаларымыз «кие» сөзіне ерекше мән берді. Кіндік қаны тамған туған жерінен бастап, тарихи жадында өшпес із қалдырған тарихи және саяси оқиғалармен байланысты орындарды киелі де қасиетті мекеніне балады. «Туған жер – тұғырың, туған ел – қыдырың» деп туып-өскен жері, өнген ортасын кие тұтып, оның қадір-қасиетін бағалауда. Халқымыздың ұлттық санасының ерекшелігі де осында. Қазіргі өсіп келе жатқан өскелең ұрпақ ендігі жерде осы құндылықтарды жоғалтып алмауы керек, болашақ өсіп келе жатқан балаларымыздың бойына сіңіре білу біздің міндетіміз. Қазақстанның киелі жерлері ретінде ерекше бағаланатын табиғи және мәдени нысандар, зайырлы және діни сәулет ескерткіштері, халық арасынан шыққан көрнекті тұлғалардың кесенелері мен қорымдары, халықтың жадында елеулі із қалдырған тарихи-саяси оқиғаларға байланысты орындар танылады. Сонымен қатар тәуелсіз еліміздің әлеуметтік-саяси өмірінде ұлттық бірлік пен бірегейлік, жаңғыру

нышаны ретінде маңызды орын алатын заманауи нысандар да кіреді. Отанымыздың әр жері, әр тау мен тасы киелі. Туған жеріміздің ұлттық құндылықтарын киелі нысандар арқылы рухани байлықтарымызбен ұрпақтарымызды нәрлендіріп отыру қажет. Осы арқылы болашақ ұрпақта мызғымас тарихи сана қалыптасады. Қазақстан жеріндегі туған елінің қасиетті жерін қастерлеу әрбір ұрпақ міндеті. Сондықтан да кішкене жастағы балалардан бастап жалынды жастарға дейін ұлттық дүниетанымға негізделген тәлім-тәрбие мен отансүйгіштікке баулыған жөн. Әрбір азамат өзі рухани бай сауатты болу үшін өз туған жерінің тарихын, әдебиетін, мәдениетін білуі міндетті. Сонда ғана біз дені – сау, рухы – биік ел боламыз. Қазақ жерінде көптеген киелі мекендер баршылық. Бабаларымыз оқу-сызуы жоқ сол ескі замандарда-ақ тау-тастарға суреттер, түрлі бедерлер салып, жазу жазып кеткен. Сонау көне заманнан бері бүгінгі күнге там-тұмдаған қалдығы ғана жеткен бірегей кешеннің қазіргі көрінісінің өзі де құнын жоймаған. Ежелгі ескерткіштер көп шоғырланған жерлердің бірі туған жеріміз Әулиеата өңірі. Қазақстанның киелі мекендеріне сонымен қатар шетелден келетін саяхатшылар мен журналистер қызығушылық танытуда. Қазақстанның жалпыұлттық киелі нысандарының ішінде Жамбыл облысында да табиғи-ландшафтық объектілер, археологиялық және сәулет ескерткіштері, қасиетті діни қажылық орындар, және тарихи тұлғалар мен саяси оқиғаларға бай мәдени-тарихи нысандар бар. Тасын түртсең тарихтан сыр шертетін Тараз жерінде қасиетті орындар баршылық. Жамбыл облысындағы «Ежелгі Тараз қалашығы» (I-XIX ғ.) Қазақстанның жалпыұлттық киелі объектілерінің тізіміне енді. Бұл қалашық ортағасырлық ірі қала орталығы және Қазақ хандығының басты қаласы болған. Бұрынғы орталық базарының орнында, қазіргі таңда ашық аспан археологиялық мұражайы орналасқан. Мұнда орналасқан екі мың экспонат 2011 жылы басталған археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған артефактілер мұражайды ерекшелендірді. Туған жеріміздің киелі жерлері Тектұрмас кешені (XIV ғ.), Ақыртас бекінісі (VIII-IX ғғ.), Қарахан кесенесі (XII ғ.). Айша-бибі кесенесі мен Бабажы Хатун мазары (XI-XII ғғ.), Тараз қаласынан 18 км қашықтықта діни ескерткіш - Айша-бибі мазары орналасқан. (XI-XII ғғ.) Қазіргі кезде ол кесене ЮНЕСКО қатарына алынған. Мазар сырты ерекше қапталған, оны тек Бұхарадағы Исмаил Самани мазарымен ғана салыстыруға болады. Айша-бибі кесенесі Орталық Азиядағы плита түрінде қапталған оюға толы толығымен кесілген терракотамен безендірілген. Кесене безендіруінде бай және әр түрлі геометриялық фигураларымен апталған. Тізбектер терракотамен қапталған жіңішке суреттермен қазақ оюлармен безендірілген. Айша-бибі мазары жанында орналасқан. Бұл кесене де XI-XII ғғ. сәулет ескерткіші болып саналады. Кесене ерекше қарапайымдылығымен бағаланады. Соңғы жаңартылуы 2002 жылы болған. Ескі жазбалар бойынша ол жерде жерленген әйел адамның

атын оқып білген. Аңыз бойынша ол әйел Айшаның қамқоршысы болған. Айша-бибінің тәрбиелеушісі Бабаджа-қатын өзінің сүйікті тәрбиеленушісінің кесенесін өмірінің соңына дейін отын сөндірмей қараушысы болды. Айшаның тәрбиешісі Бабаджа қатын қайтыс болғаннан кейін Айшаның кесенесінен 20 қадамда жерленді. Бабаджихатун кесенесі өте қызықты сәулет ескерткіші болып табылады және өзінің 16 қырлы шатырлы күмбезімен әйгілі. Ортаазиялық сәулетте оның тікелей аналогтары жоқ. Кесене порталындағы эпиграфиялық фризге сенсек «мұнда, қайғылы сапар кезінде Айша-бибіге ілесіп жүрген әйел жерленген» жазуы оқылады. Айша-бибі кесенесі Орталық Азия түркі халықтарының ортағасырлық ою-өрнектерін сақтайтын мұражай болып табылады. Қараханидтер сәулет ескерткіштері ішінен бұл ескерткіш ең кереметі болып саналады. Ескерткішті қалаған кірпіштердің әртүрлілігінің өзі таң қалдырады. Ескерткіш туристтерді тек қана ерекше сәулетімен ғана емес, сонымен қатар сұлу Айша бибі мен батыр Қарахан арасындағы шексіз махаббаты туралы аңыз да қызықтырады. Аңыз бойынша Айша өзінің ғашығы Қараханға бара жатқан жолында жыланның шаққанынан қайтыс болған. Айша бибі тарихтан белгілі Қараханның әйелі. Күмбезді сол Қарахан (Әулие ата) салдырған. Аңыз бойынша, Айша бибі асқан сұлулығымен қатар, ақылдылығымен де елге есімі жайылған ару болған деседі. Қазірге кездерде Айша бибі кесенесі – бір шаранаға зар болып жүргендердің тәу етіп келетін қасиетті жеріне айналған. Тілектің қабыл болуы бір Алланың қолында екені рас. Әулиелі жердің топырағын басып, кесенеге ізгі ниетпен келгендердің тілегі қабыл болып жататындығы да таңғалдырады. Жаңадан шаңырақ көтерген жастар ескерткіш басына келіп, тағзым етеді. Кесене туристер мен алыстан ат арытып келетін адамдардан босамайды. Ал Қарахан кесенесі Тараз қаласының батыс шетінде орналасқан. Кесененің тарихы тым тереңде жатыр. Мемориалдық кешен Айша бибі мен Бабаджа қатын кесенесімен тікелей байланысты сонау қараханиттер дәуірінде бой көтерген. Тарихшылар кесененің сондай шеберлікпен, отыз түрлі кірпіштен салынғанын айтады. Қазақстанда 10 ғасырдан сақталған сәулет өнері ескерткіші. Қас беті Айша бибі кесенесіне ұқсас болғанымен, кірпіштерінің өрнектеліп қалануы жағынан Бұқарадағы ортағасырлық Исмаил күмбезіне еліктеушілік байқалады. Қарахан кесенесі төрт бұрышты, ортаңғы кең бөлмеден және үш кіші бөліктен тұрады. Орталық бөлменің төбесі киіз үйге ұқсатылып жабылған. Артқы жағында екі мұнарасы бар. Кесененің қас беті оңтүстікке қараған, ал оның ішіндегі қабір оңтүстіктен солтүстікке қаратыла қойылған. Кіреп есігі аркалы қуыспен безендірілген. Қабырғаларының ішкі жағы кесененің бұрынғы өз кірпіштерімен қаланып, сыртқы жағын қалауға жаңа кірпіш пайдаланылған. Өзінің әсемдігімен бұл ғимарат көптеген сәулет өнерін бағалаушыларды таңдандыруда. Қарахан мазарын көтеру кезінде отыз түрлі ою-өрнекті кірпіштер пайдаланылған екен. Қазіргі күнде кесенеге әр

түкпірден келетін жандар көптеп саналады. Бұл күндері Қарахан кесенесі Тараз шаһарының ажарын ашып тұр. Ежелгі Тараз жері тұнған тарих. Есте жоқ ескі заманнан бізге жеткен тарихи жәдігерлердің бірі құпияға, аңызға толы Ақыртас. Қазіргі кезде жұмбаққа толы тастан қашалып жасалған Ақыртас құпия күйінде қалып отыр. Кей деректер бойынша бұл кешенді Ұлы Жібек жолындағы орта ғасырлық қала Кафибаспен байланыстырады. Ғалымдардың айтуынша, Ақыртас араб қолбасшысы Күтейбтің бұйрығымен салынған. Бұл кешеннің ерекшелігі – алыптығы, кеңдігі, құрылысқа пайдаланған тастардың қалануында жатыр. Іргетасы төрт метр тереңдікте жатқан кешенді египеттік пирамидаларға теңестіретіндер де бар екен. Ақыртас құрылысының аяқталмай қалуына бір кездегі қуатты Тараз қаласының күйреуі, жаулардың жиі шабуылы мен өзара жүргізілген соғыстың кері әсері деген деректер бар. Ақыртас тарихы 130 жыл зерттеліп және қазір де зерттелуде. Бұл киелі жер жайлы әр түрлі пікірлер бар. Жамбыл облысындағы тағы бір еңселі орын – Тектұрмас кесенесі. Тараз шаһарының оңтүстік-шығыс шетінде, Талас өзенінің оң жағалауында орналасқан кешенің бастау тарихы XIV ғасырға тиесілі. Кесене орнатылған таудың үстінен төменде жатқан Тараз қаласына сұлу көріністі көруге болады. Ежелгі қалаға атау болатын жанында ағып жатқан Талас өзені әсерді күшейтеді. Көне ғасырларда Шығыс пен Батыс арасындағы ұланғайыр даланы бір-бірімен байланыстырған «Ұлы Жібек жолы» еді. Сол жолдардың түйісетін жері көне Тараз қаласы. Жібек жолының көп бөлігі құмды дала болғандықтан, керуеншілер өз мүлкін сақтап қалу үшін жол бойында керуен-сарайлар салынды. Сол сарайлардың бірі Тараз қаласындағы «Төрткүл» керуен сарайы. «Төрткүл» кешені IX ғасырда ірге көтеріп, төрт ғасыр бойы ірі сауда орталығы болды. Бұл киелі жер Тараз тарихының тамырын тереңге тартатын ірі тарихи орын. Қазба жұмыстардың барысында 80 шаршы метр аумақта қонақ үйлер, моншалар және Ұлы Жібек жолының керуен-сарайларын қамтыған барлық инфрақұрылымы бар ежелгі керуен-сарайдың қалдықтары табылды. Тараз – тарихымыздың алтын діңгегі іспеттес. Ежелгі тарих тасқа, шежіресі құмға сіңген киелі де қасиетті өлкеде сан дәуірлерден, ғасырдан-ғасырларға жеткен мыңнан астам тарихи-мәдени мұралар бар. Бұл мұралар тек Қазақстан елінің, қазақ ұлтының мүддесі үшін емес, бүкіл әлемдегі адамзат үшін қызмет етуде. Тараз жері ақсүйектер мен ұлылар ат басын тіреген жер. Тараз – ең көне қала. Көненің көзі болып, көкірегі ояу ұрпағына жеткен Тараз жері сырлы тарихқа тұнып тұр. Өткенге құрмет жасау бүгіннен басталмақ. Біздің міндетіміз осы байлығымыз болып саналатын тарихи жәдігерлерімізді сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Көне Тараз», Мырзахметұлы М., Жеменей И., Абдуалиева А. - А., 2002.

2. «Қазақстан. Ұлттық энциклопедия», Б. Аяған – 2006.
3. Әулиеата - Тараз қаласының тарихы / М. Бекен, 2009.
4. Тараз – ұлы көш пен үлкен қазына ордасы / Ж. Молдабеков, Тараз-Хабар - 2005.
5. «Ақыртас» Астана. Таңшолпан бағдарламасы. Ақыртас – YouTube: www.youtube.com.

5.9. «Төртінші билік» тәуелсіздік жолындағы күшті қару

Салтанат Болатовна Рыскельдинова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің докторанты
(Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)

Қоғамның өмір сүруін қамтамасыз етудегі БАҚ-тың рөлі зор. 1840 ж. француз жазушысы О. де Бальзак баспасөзді «*төртінші билік*» деп атады. Билік институтында БАҚ-тың тура мағынасындағы орны болмағанымен, оның саяси процестегі орнын асыра бағалау мүмкін емес. Қазіргі кезде электронды ақпарат құралдарының пайда болуымен бұл әлеуметтік институт бүгінгі қоғамның, саяси-биліктік қатынастардың барлық қырларын түбірімен түрлендіріп жіберді. Халықтың мұңын жырлаушы, халыққа ақпарат жеткізуші БАҚ болып табылады. ХХ ғасыр ақпарат заманында БАҚ-сыз қоғамды елестету өте қиын. Қоғам өмірінде өзіндік орны бар, және де күн сайын маңыздылығы артып келеді [1].

Бұқаралық ақпарат құралдары қоғамдағы ерекше құрал ретінде бағаланып жүр. БАҚ қалай төртінші билік бола алады, неге бұл сөз әлем ғалымдарының жазбаларында тырнақша ішінде қолданылады, ал, оны мүлде билікке жатқызбаушылардың көзқарастарын қалай түсінуге болады? Міне, осы сауалдарға жауап табу үшін мәселені жан-жақты қарау керек сияқты.

«Төртінші билік» деген терминді журналистика практикасына алғаш 1776 жылы атақты саясаткер, публицист Э. Берк әкелген екен. Бүгінге дейін бұл ұғым әдеби-көркем сарында қолданылғаны болмаса, ғылыми тұрғыда терең зерттелген, нақты тұжырымдамалар мен дәйектер жоқтың қасы. Осының өзі-ақ мәселеге байыпты қарауды талап етеді. АҚШ ғалымдары Э. Деннис пен Дж. Меррилдің «Масс-медиа туралы әңгіме» атты кітабында: «Журналистер «төртінші билік» деген концепция мен көзқарас аясындағы барлық жалғандық пен алдамшы дүниелерге көз жеткізіп, түсінулері тиіс» - деп атап көрсетулері кездейсоқтық болмаса керек [2].

Журналистиканың «Төртінші билік» санатына қалай көтерілді? Тарихына қысқаша тоқталып өтейік. Журналистиканың дамыған, етек жайған жері Батыс Еуропа десек болады. Себебі, алғашқы парламент сол жерде пайда болды. Аумағы жағынан кішігірім ғана мемлекет болса да, дүниежүзі елдерінің алдында көш бастап келе жатқан Англияда

алғаш парламент қалыптасқан болатын. Иоанн Безземельныйдың (1199-1216) 1215 жылы «Ұлы Хартия еркіндігі» атына ие болған құжатқа қол қойылумен басталды. Сөйтіп, алғаш парламент 1265 жылы құрылды. Әрине, парламент құрылған соң, партияларда пайда болды. Әр партия өзінің үстемдігін жүргізу үшін, ел арасында үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу керек болды. Алғашында, көшенің қақ ортасында, адамдар көп шоғырланатын базарларда трибунаға шығып, дауыстап, өздерінің үгіт-насихат жұмыстарын жүргізіп отыратын. Кейіннен, бұл процесс өте баяу және қолайсыз, сонымен саны жағынан да көп жұртшылықты қамти алмады. Оның амалын да адамдар көп ұзамай тапты. Яғни, листовка және бюллетеньдер таратыла бастады. Ол жерде белгілі бір партияның жеңіске жеткен уақытында, қоғам үшін жасайтын істері жайлы, мақсаттары мен міндеттері жайлы баяндалатын. Кейіннен баспаханалар ашылып, газет шығару қарқынды дами бастады. Яғни сол кезден-ақ журналистиканың елдің саяси өміріне етене араласып, билік жүргізу құралы ретіне пайдаланғаны айдай анық [3].

Журналистика жайлы, яғни оның «төртінші билік» атауы ежелден бастап, қазіргі уақытқа дейін қызу талқыда жүруде. Оның себебі де көп. Журналистер өз мамандықтарын «төртінші билік» мәртебесіне көтерілуін қалап, әрдайым оны сөзбен, ең бастысы іспен көрсетіп жатады. Ал, билік бұл мәртебені бермеудің амалын іздестіруде. Себебі оның жақсы да жаман жақтары да бар. Және билікке қолайсыз, керісінше қауіп төндіруі әбден ықтимал.

Әйгілі қолбасшы Наполеон Бонапарттың: *«Жауға қарсы жүздеген мың қол әскерден, төрт газеттің ойсырата соққы беру мүмкіндігі зор»*, – деуі газеттің маңызды рөл атқаратынын айғақтайды. Ұлы қолбасшының, кезінде дүниежүзін жаулауға кіріскен Наполеонның өзі, «төртінші биліктің» күш-қуатын сол кезде-ақ үлкен маңызға ие болғанын айтып кеткен екен. 1941-1945 жылдар аралығында болған екінші дүниежүзілік соғыстың бұл мәселеге қатысты жайттар бар. Фашистік Германияның жаулап алу соғысы кезінде де газет пен радионың атқарған істері аз емес. Бұл кезде бұқаралық ақпарат құралдарының менің ойымша, екі түрлі қолданыс аясы болды. Бірінші, ол жалған ақпарат тарату арқылы, адамдарды, соғысқа қатысып жатқан әскерді қорқытып, үрей туғызып, шатастыру мақсатында болды. Ашып айтатын болсақ, белгілі бір жерді неміс фашистері жаулап алды деп ақпарат таратқан кезде, яғни ол жер жаулап алынбаса да, басқа жердегі әскери бөлім соны естіп, бағытын ауыстыруы немесе шегініс жасауы мүмкін болды. Ақпараттың таралу қарқыны тез болғанымен, оның жұқпалы қасиеті де бар екенің білеміз. Екінші мақсат бұл – халықты, әскер қолбасшыларын, солдаттарды патриоттық сезімдерін, рухтарын көтеріп, сенімдерін, яғни жеңіске, болашаққа деген сенімдерін арттырып, оларды ерліктендіре түсетін өлең жолдары арқылы немесе жүрекке тиер сөздер арқылы жеткізу еді. Әрине, бұл бірінші айтылған

мақаттан әлдеқайда күшті қару болды. Екінші дүниежүзілік соғыстың жеңісі де осы арқылы жүзеге асты десек артық болмас [1].

Келесі мысалдар тәуелсіздігімізге біртіндеп жету үдерісі жайлы. Еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуі ұзақ та, қиын процесс болды. Қаншама ақын жазушыларымыз осы жолда қайғыға душар болды. Солардың бірі – Ахмет Байтұрсынұлы «Қазақ» газетін шығаруы да халықты ізгілікке, жақсылыққа шақырудан туған игі мақсат еді. Қазақтың санасын оятып, игі істерге итермелеген. Жалпы ел тарихында, оның ішінде қазақ баспасөзі тарихында өзіндік орын алған, ғасыр басында сап түзеп, ұлт мүддесі үшін күреске шыққан, халқымыздың аяулы азаматтарының, озық ойлы ұлт зиялыларының саналы іс-әрекеттерінің салдарында дүниеге келген ұлттық бағыттағы саяси басылымдарға жатады. Алға қойған мақсаты мен бағыт-бағдарлары, тарихы мен тағдырлары бөлек, сол бір топ басылымдардың алғаш жарыққа шыққандары да, ғасыр басындағы өмір шындығымен бетпе-бет кездесіп опат болғандары да «Серке» мен «Қазақ газеті» болды.

Өркениетті халықтар тарихында, олардың ұлттық мүддесіне сай басылымның дүниеге келуі аса маңызды оқиғалар қатарына жатады. Демек, біздің тарихымыз үшін қазақ тілінде шыққан биресми, ұлттық бағыттағы басылымның қай жылы, қай күні жарыққа шыққандығы туралы мәселе, ұлттық маңызы бар принципті мәселе. Патша үкіметінің және оның жергілікті жерлердегі әкімшіліктерінің өз үстемдіктеріне қарсы ашықтан-ашық күрес жариялаған басылымның өмір сүруімен келісе алмайтындығы, оны тезірек жабуға ұмтылатындығы келешек газет шығарушыларға сабақ болуға тиіс еді. Егер осындай халықтың санасын оятып, патриоттық сезімдерін күшейтіп, рухтандыратын газеттер көп бола бастаған сайын, Патша үкіметі өз үстемдігін жоғалтып алуынан қорқып оларды қандай да сылтау тауып, тездетіп жұмысын тоқтатуын қалады.

Әлихан Бөкейхановтың 1913 жылы «Қазақ» газетінің 24-санында *«Ашылып ақыл жазатын қалім бар ма? Көкіректе сайрап тұр, қолымды заман байлап тұр»* - деуі, басылымдарды шығарушылардың «Қазақ газеті» мен «Серкенің» сабақтарын, тарихы мен тағдырларын ескеріп, өздері өмір сүрген уақытпен, қалыптасқан объективті жағдаймен санасуға мәжбүр болғандығын көрсетеді. Бұл жерде бұқаралық ақпарат құралдарының «төртінші билік» мәртебесіне біртіндер көтерілуінің мысалы болатыны айғақ [4, 195].

Тағы бір тәуелсіздігіміздің бастауы болған 1986 жылғы көтеріліс болды. Азаттықтың құны еліміз, жеріміз үшін өте қымбат болды. 1986 жылғы «Желтоқсан оқиғасы» тәуелсіздіктің, демократиялық жаңғырудың бастауы. Ол жас жігіттер ар-намыс пен елдік рух жолында теңдікті талап еткен тегеурінді күш-қайнарының тоғысқан шағы еді. Ел мен ұлттың тәуелсіздік құқын қорғау үшін бас көтерген желтоқсандық жігіттер мен қыздардың бұл қадамы шын мәнінде ерлік еді. Міне, осы қанды оқиғадан кейін бес жыл өткен соң, Қазақстан тәуелсіздік туын

тікті. Қазір Желтоқсан оқиғасына себеп болған нендей жағдай еді деген сұраққа жауап жиі ізделуінде. Меніңше, КОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының сол кездегі Қазақстан басшысын ауыстыру туралы ұйғарымынан туған наразылық мәселенің бір жағы ғана. Елдегі шетін жағдайлар оған дейін де қордаланып қалған еді. Өйткені, республикамыздың егемендігі ол кезде тек сөз жүзінде ғана болды. Желтоқсан оқиғасына «ұлт-азаттық саяси қозғалыс» деген баға беріліп отыр. Бұл – қазақ халқының тарихында ерекше орын алатын көтеріліс. Қазақ халқы өзінің тәуелсіздігі, мемлекеттілігі үшін қай заманда болсын, қозғалысын еш уақытта тоқтатпаған. Бұл - соның айғағы. Егемендікке жетудің жолында жасалған көп қадамның бірі осы Желтоқсан көтерілісі. Шындығы, бұл – ұлт-азаттық күрес. Өйткені бұған тек қазақтар ғана қатысты. Оған саяси дегенді қосуымыз керек. Бұл жердегі қойылған талап – билік басында қазақ отыруы тиіс. Бұл көтерілістің аяғы немен аяқталғаны белгілі. Қаншама жалындаған жастарымыз қаза тапты, оқуларынан шығарылды, жұмыстарынан айырылды, сотталды. Алайда, төртінші билік иелері, яғни қайта құру жағдайында бұқаралық хабарлама органдары елдегі, соның ішінде Қазақстанда болып жатқан жағдайларды, өзгерістерді ешқандай бүкпесіз ашық жариялап отырды. Әсіресе, республикада орын алған әлеуметтік және ұлттық қайшылықтар жөнінде жан-жақты айтылды. Соның арқасында еңбекшілердің азаматтық және ұлттық сана-сезімі едәуір өсті. Халық арасында орын алған жұмыссыздық, балалар өлімі, халықтың мәдени-тұрмыстық, үй-жай жөнінде әлеуметтік зерттеулер жүргізіліп, оның қорытындылары ашық жарияланып отырды. Мұның өзі бұқара халықтың саяси-әлеуметтік белсенділігін күшейтуге көмектесті. Қайта құру барысында қазақ халқы өзінің тарихы, ұлттық қайта даму, ана тілі, мемлекеттік егемендік алу жөнінде талаптарын қоя бастады, бұл мәселелер жаңа қырынан көрініс тапты.

Қазақстанның тәуелсіздік алуымен бірге қазақстандық журналистика әлемдік журналистикамен ашық байланысқа шыға бастады. Кеңестік идеология теріс баға беріп келген шетелдік журналистиканың демократиялық сипаттары қазақстандық журналистикада шын мәнінде орнықты. Адам құқығын қорғау, сөз, баспасөз бостандығы мен пікір алуандығына негізделген журналистика елдің саяси, әлеуметтік, экономика және рухани салаларындағы өзекті мәселелерге белсенді араласа бастады. Қазақстан журналистері мемлекеттік немесе мемлекеттік емес ақпарат құралдарының қай саласында қызмет атқарса да, негізінен, оқырмандар алдындағы азаматтық жауапкершілігін терең сезініп, саяси, әлеуметтік мәселелер туралы принциптік көзқарас ұстануда. Олардың құрылтайшылар ықпалында қалып қоймай, журналист этикасына адал болуына, өзара кәсіби тәжірибе алмасуына Қазақстан Журналистер одағының съездері мен өзге де басқосуларының, халықаралық медиафорумдардың ықпалы мол. Журналистердің Қазақстанда шын мәнінде тәуелсіз,

алайда өзге де азаматтардың құқықтарын бұзбай қызмет атқаруына Қазақстан Республикасының "Бұқаралық ақпарат құралдары туралы" Заңы кепілдік береді.

Журналистиканың қоғамдық пікірді білдіру мен қалыптастыру міндеті көбіне саяси науқандар кезінде айқынырақ көрінеді. Сайлау мен референдум сияқты шараларда журналист маңызды рөл атқарады және пәрменді құрал болып бағаланады. Қоғамдық пікірді қалыптастырудағы маңызды буын – ақпараттандыру, ақпарат неғұрлым көп болса, жиі берілсе және әр қырынан қамтылса, соған қызығушылық туындайды және ықпалды болады. Бірақ оның үгіт-насихаттық сипаты күшейіп, біржақты болғанын қолдау да журналистика ұстанымдарына қайшы келеді. Журналист мүмкіндігінше бейтарап ақпарат таратуға, деректі нақты беруге, әсірелеп, бояламауға міндетті. Ал, оны тыңдаушы қалай қабылдайды, қандай түйін жасайды ол басқа мәселе.

Журналист әрбір мақаласында белгілі бір проблеманы көтереді. Онда ол фактіні ғана жариялап қоймай, мәселенің шешілуі жолындағы өзінің ой-пікірлерін де ортаға салып, оқырмандар арасында қоғамдық пікір туғызуға талпынады. Бұл – журналистің негізгі міндеті. Егер материал оқырманға ой салмаса, қоғамдық пікір туғызуға қауқары болмаса онда ол материал газеттің бос жерін толтырумен пара-пар. Демек, саясаттың сардары саналатын журналист әрбір мақаласын жазарда терең ойланып, жан-жақты толғанғаны жөн. Сонда ғана өзекті мәселені қопара жазатын тұшымды дүние баспасөзде жарияланатын болады.

Қазақстан баспасөзі жағдайында ресми басылымдардан гөрі тәуелсіз басылымдар оқырмандардың көңілінен шығатын материалдарды көптеп жариялауда. Мәселен, «Алаш айнасы», «Жас алаш», «Жас қазақ», «Қазақстан заман» және басқа басылымдар қоғамдағы өзекжарды проблемаларды батылдықпен ашып көрсетуге талпынуда. Бұл да болса тәуелсіздіктің бір жемісі деп түсінуіміз керек. Өйткені кеңес заманында цензура деген «қайшы» болды. Ол саясатқа сәл келмейтін батыл пікірлерді кесіп тастап отыратын. Ал бүгінгі таңда журналистер өз ойларын еркін жазады. Мемлекеттік құпияны жариялаудан басқа еркін пікірлер тоқтаусыз жариялануда. Иә, 1986 жылғы оқиғаның қайғымен бітуі сол кездегі тәуелсіздігіміздің жоқтығынан, басқа елдің боданы болғандықтан болды.

Бұқаралық ақпарат құралдарының осындай мысалдар арқылы билік жүргізу құралына айналатыны жиі кездеседі. Оның себебі де анық. Журналистика халықтікі. Журналистика сонымен қатар билік басындағылардікі. Демократиялық мемлекеттерде журналистика халықтікі ғана болу керек деп жатады. Немесе мемлекетті басқару үшін ол тек үкіметтікі болу керек деп жатады. Журналистика екі жақты, екі жағалауды байланыстырып тұратын мықты көпір болуы қажет. Ол тек халықтікі болса, онда елде бірлік болмай кетеді, әрқайсысы білгенің істеп тарап кетеді. Егер тек билік басындағылардікі болса, қарапайым

халық зардап шегеді, көтеріліс басталып, ел ереуілге шығып, елдің тыныштығы, бейбіт өмірі бұзылады. Сол себептен, журналистика осы екеуінің арасындағы тепе-теңдікті басқара алуы қажет. Оның бір қателігі үшін, екі жақта зардап шегеді. Екі жақтың келісімге келетін алаңы болуы керек. Бүгінгі таңда журналистерге қойылатын талаптар – бұрынғыдан әлдеқайда қатаң. Заман ағымына сай кез-келген жағдайға бейімделе алмайтын, сөзге шорқақ адам журналистика саласында табан тіреп тұра алмайды. Бәсекеге төтеп бере алатын білікті, білімді, шебер маман ғана тұрақты қызмет ете алады. Біріншіден, таза шығармашылық талаптарға қоса, журналист жаңа техникалық құрал-жабдықтармен жұмыс істей алуы керек. Екіншіден, оның денсаулығы мен психологиясы орнықты болуы керек. Журналистің шығармашылық шеберлігі қатып қалған қағидаға байланысты қалыптасып, дамымайды. Үшіншіден, ең бастысы – саяси сауатты болуы қажет. Заңдар мен ережелерді жетік меңгеруі керек. Ақпаратты алып, өңдеп, жеткізу ғана емес, сонымен қатар сол ақпаратқа сараптама жасай білуі ең маңызды. Сараптап, сұрыптап ой түйіп, белгілі бір пікір қалыптастыру. Осының барлығы журналистің бойында міндетті түрде болуы керек.

Қорыта келе, қазіргі заманғы бүкіләлемдік саяси, экономика және рухани-мәдени жаһандану жағдайында журналистика әлемдік интеграциялық үрдістердің ішіндегі аса ықпалдысы болып табылады. Осыған байланысты әлемдік журналистика бұрын-соңды болмаған өзгерістерді басынан өткізіп жатыр. Журналистиканың белгілі бір елде, аймақта, тіпті әлемдік ауқымда қоғамдық пікір қалыптастырып, ресми емес төртінші билік тармағы тұғырына көтеріле алатындығы оның болашақтағы даму мүмкіндігінің бұдан да мол екендігін көрсетеді. Демократиялық елдердегі журналистика салыстырмалы түрде өз міндетін ойдағыдай атқара алатын болса, тоталитарлық, авторитарлық елдердегі журналистика өзге билік тармақтарының қысымы салдарынан халыққа шынайы, объективті ақпарат жеткізбеу, шындықты бұрмалау құралына айналуға алайда демократиялық мемлекеттердің өзінде тәуелсіз журналистика ұғымының өзі толық қанды тәуелсіздікті білдірмейтіні шартты ұғым. Кез келген елде, қандай да бір қаражатсыз және билік тармақтарының қолдаусыз журналистика ісі дамымайды. Сондықтан журналистиканың өз қызметін шын мәнінде дұрыс атқаруы әрбір елдің бұқаралық ақпарат құралдарының еркіндігіне кепілдік беретін заңдарының қабылдануына және олардың толық орындалуына байланысты. Жалпы журналистика-халықтық болып саналады. Өйткені журналистика халықтың қамын ойлайтын, соның қажеттігін қарастыратын сала. Сондықтан қоғам дамуына ерекше еңбек сіңіріп жатқан БАҚ саласына өзіндік мәртегеәбден лайық. Шынайы демократиялық, зайырлы қоғамда журналистика саласы, шыңымен де, төртінші билік деңгейіне көтерілген, «төртінші билік» мәртебесіне тұрарлық күш ретінде мойындалатыны рас.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Уикипедия. Бұқаралық ақпарат құралдары. [Электрон. ресурс]. – URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D2%B1%D2%9B%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8B%D2%9B_%D0%B0%D2%9B%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%82_%D2%9B%D2%B1%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%8B.
2. Д. Эверетт, М. Джон. Беседы о масс-медиа. – Москва. 1997.
3. Штокмар В.В. История Англии в Средние века. СПб.: Издательство «Алетейя», 2000.
4. Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі. – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 358 б.

5.10. Тіл мәдениеті және саясат

Алия Сейтжановна Тлеуова

Магистр педагогических наук, преподаватель. Атырауский государственный университет им. Х. Досмұхамедова (г. Атырау, Казахстан)

Аннотация

Тіл қарым-қатынас құралы. Адамның ой-өрісін, мәдени дәрежесін, ақыл-парасатын, рухани байлығын көрсететін айна. Тіл мәдениетінің өзектілігі әрқашан ескеріліп, қай халық болса да бұл мәселені айналып өткен емес. «Өнер алды - қызыл тіл» деп қазақ халқы да сөйлеу шеберлігіне үлкен мән берген. Қазіргі таңда тіл мәдениетінің көкейтестілігі арта түсті.

Кілт сөздер: тіл, жастар, ұлттық құндылықтар, мәдениет.

Әркім-ақ барлық қырынан дамыған, сұлулығы көз тартатын, еңселі елдің азаматы болуды армандайтыны жасырын емес. Алайда, «алмақтың да салмағы бар» демекші, мұндай мінсіз мемлекет құруды ойға алған халықтың әрбір азаматы тереңнен ойлай алатын, білікті де білімді болуы шарт. Мысалы, біздің елді алар болсақ, біз әлі жас мемлекетпіз. Тәуелсіздік алғанымызға көп болмаса да бағындырған белестеріміз де, тындырылған игі істер де аз деуге келмейді. Бұлар, әрине, біздің алдыңғы аға буын өкілдерінің атқарған қарышты еңбектерінің берекелі жемісі. Ендігі еліміздің алға қойған өрелі мақсаттарын жеріне жеткізу біздің, яғни жастардың қолында.

Адамдық борышың -

Халқына еңбек қыл.

Ақ жолдан айнымай,

Ар сақта, оны біл, - деп Шәкәрім атамыз айтқандай, біздің көкейіміздегі ұлы мақсат – халыққа адал қызмет ету болуы тиіс. Ол үшін әрбір азамат өзінің мойнындағы жауапкершілік жүгінің салмағын сезініп, еліміздің бәсекеге қабілетті алдыңғы қатарлы елдермен иық тіресуіне барынша ат салысуы, маңдай терін төгуі қажет деп білемін.

«Ұлтқа қызмет ету білімнен емес, мінезден», - деп Ә. Бөкейханов айтып кеткендей, елі дегенде жаны езіліп тұратын арда ұрпақ тәрбиелеу ұлтымыздың жарқын болашағы үшін аса маңызды. «Атадан адам болып туған соң» адамдық қалпын жоғалтпай, ұлттық құндылықтарды бойына сіңіріп өскен саналы перзент елдің өркендеп, дамуына зор үлес қосатыны бес енеден белгілі нәрсе. Ал өзгемен бәсекелесу үшін адамға сенімділік керек. Сенімді болу үшін білімді болу негізгі шарт. Дәл осы секілді елімізді биікке көтеріп, дәрежесін асқақтатуға керекті басты негіз – ол білімді ұрпақ.

Біздің өмір сүріп отырған ғасыр ақпараттар ағынының толассыз алмасқан заманы болғандықтан, жастар осы тың деректердің үздігін кәдеге жаратып, қажетсізін теріп тастап, жақсылап сүзгіге салу керек. Сонымен қатар осындай ізденіс нәтижесінде ұлттық құндылықтарды да естен шығармай, оларға баса назар аударған жөн. Себебі, қазіргі қоғамда жастар көп жағдайда деректерді өзге тілден іздеп, ойына тоқып, бойына сіңіруде. Осының салдарынан ана тіліміздің дәрежесі төмендеп, ақсап қалып жатыр. Әрине, «жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі ілім іл» деген халықпыз ғой. Жастардың шет тілін еркін меңгеруі көңіл қуанарлық жағдай. Десек те, «өз тілін біліп тұрып, өзге тілде сөйлесе – сүйініш, ал өз тілін білмей, өзге тілде сөйлесе-күйініш».

Дегенмен, бұл жағдайда жастарды толық кінәлауға болмайды. Өйткені, бұған тағы бір кінәлі – осындай шұбар тілді, шала қазақ балаларды тәрбиелеп отырған ата-аналар. Бұндай ата-аналар қайдан шықты?

Менің пайымдауымша, мұртты патшаның қылышынан қан тамып тұрған замандағы ессіз де есер сайқал саясаттың қанды құрсауында болған халқымыздың бойына сіңірген бір «таңсығы» болар. Осындайда Қолбин мырзаның мына сөзі еріксіз еске түседі және бұл сөздер қазіргі біздің еліміздегі көңілімізге кірбің ұялататын көріністі айқындап тұрғандай: «Сіздер қанша тырыссаңыздар да қазақ тілін мемлекеттік тіл жасай алмайсыздар. Ана тілін отбасында жойып алған, билік басында отырған қазақтар өзі-ақ сіздерге ана тілдеріңізді шынайы мемлекеттік тіл жасауға жол бермейді».

Сол замандағы көнгенін бір шыбықпен, көнбегенін мың шыбықпен айдап, небір аласапыран заманды басынан өткерген қазақ халқын майшелпек көріп, табиғат байлығын түгел сорып, қалдығын түкіріп тастап отырған қансорғыш елдің етігінің ізі қазақтың даласында да жатыр. Ал өз тілін шұбарлап сөйлейтін дүдәмәл ұл мен қыз осы сұмырай саясаттың рухани байлығымызға түсірген бір табы болар, бәлкім.

Тағы бір қарап тұрып қарныңды аштырып, берекенді қашыратын жайт – жастардың өз салт-санасы, ата дәстүрінен, болмысынан безініп, «батысшыл» болуға өре ұмтылуы. Атамыз қазақ айтады: «Өз қағынан жеріген құлан оңбас». Аталы сөздің астарына үңілсек, бұл тура қазіргі жастардың хал-ахуалын меңзеп тұрғандай. Тамырын тереңге жайған

мінсіз тарихымыз тұрғанда, өзгенің «қаңсығын» «таңсық» көріп, өзіміздің өткенімізден ажырап, тарихымыздан жиренетіндей басымызға не күн туды?

Батыстың ғылым-білім ошақтарының ерте дамып, қалыптасқаны рас. Оны мүлдем жоққа шығарудан аулақпын. Бірақ, өз ұлтымыздан шыққан, аузы дуалы, халықтың көңіл қалауын дөп тауып, даналық, білгірлігімен атағы алты айшылық жерге жеткен бабаларымыз қаншама. Олар туралы хикаяларды таңнан таңға жырлап тауыса алмаспыз, сірә?!

II Екатеринаның «қазақтар өздерінің кім екенін білсе, әлемді жаулап алады» деген керемет сөзі бар. Өзіміздің өткенімізден өзіміз теріс айналып жүргенде, басқа ұлттың патшайымы қазақ халқының даралығы мен ұлылығын мойындап отыр емес пе?

Мәдениет әр халықтың өзінің менталитетіне сай алуан түрлі келеді. Сол секілді қазақ халқының тұрмыс-салтына, мінез-құлқына сай қалыптасқан мәдениеті бар. Батыс елдерінде де солай. Және қазіргі кезде көпшілік мәдениет дегенде ойланбастан Батыс елдерін елестетеді. Иә, Батыс мәдениетті де шығар, дегенмен көрінгенін керемет, есерлігін ерекше көріп бәрін жиып алу да дұрыс емес. Біз тек қанат жайып өркендеуімізге ауадай қажет таңдаулыларын ғана өз мәдениетімізбен ұштастыра алсақ қана ойға алғанымыз орындалады деп сенемін және осы ретте М. Шахановтың «Құрметті жастар, батыстың цивилизациясын аламын деп, канализациясына түсіп кетпеңдер!» деген ескертпесі өте орынды деп санаймын.

Қазіргі жаһандаған, ақпараттың дамыған ғасырында болып жатқан түрлі өзгерістер мен жаңашылдықтар еліміздің экономика саласына да, білім беру жүйесіне де тың ізденістерді енгізіп отыр. Орнықты және тұрақты дамуды қамтамасыз ету үшін, заман талабы болып тұрған, бәсеке қабілетті болу үшін, шет тілдерді оқып үйрену өте маңызды болып отыр. Осыған орайда, елімізде үштілділік саясаты қабылданып, әр түрлі бағытта шаралар жасалып жатыр. [1, 82 б.]

Қазақстанның тілдік саясаты – мемлекеттік тілді көптілді Қазақстанның ортақ тіліне айналдыру. Мұндағы мақсат не? Мақсат сол – қазақ деген мемлекет құрған, әрі елдегі көпшілік болып табылатын халықты халық етіп қалыптастырған тілді қазақтың өзінің, қала берді, өзге ұлыстардың, елдің игілігіне айналдыру. Елбасы қазақ тілінің болашағына сенеді. «Үштұғырлы тіл саясаты» негізінде қазақ, ағылшын, орыс тілдерін дамыту мәселесі көтерілгелі, мемлекеттік тілдің дамуына нұқсан келетін болды деп уайымдайтындар да баршылық. [2, 43 б.] Мысалы, белгілі қазақстандық ғалым, академик Асқар Жұмаділдаев: «Біз қазақтың тілі бай дейміз. Сол бай тіліміз орта мектепке білім беруге жарамаса, ол тілдің не керегі бар?! Министрліктің өкілдері «қазақ тарихын қазақ тілінде оқытатын болдық» деп жетістік ретінде айтып отыр. Бұл жетістік емес, күлкілі нәрсе. Бүкіл ғылымның барлығы ана тілінде оқытылуы керек Ал, жазушы Қабдеш Жұмаділов: «Маған біздің

билік, біздің мемлекет қазақ ұлтын жоюдың жоспарлы саясатын жүргізіп жатқандай әсер етеді. Ұлтты құртудың бірнеше тетігі бар. Соның бірі – жер. Жерінен айырылған ұлт өздігінен жойылады. Екінші тетік – тіл. Ғасыр басында «Тілі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» деп Ахмет Байтұрсынов бекер айтпаған. Үшінші тетік – тарих. Тарих дегеніміз – халықтың жады. Халықтың жадын, зердесін жойып жіберсе, ұлтты ұстап тұратын ештеңе қалмайды» - деп, алаңдаушылықтарын білдірді.

«Біз барша қазақстандықтарды біріктірудің басты факторы болып табылатын қазақ тілінің одан әрі дамуы үшін барлық күш – жігерімізді салуымыз керек» деді Елбасы. Мемлекеттік тілді барша қазақстандықтарды біріктіруші факторға айналдыру өзге ұлт тілінің есебінен болмайды, өзге ұлттар өз тілімен қатар мемлекеттік тілді меңгеріп, қостілді болуы шарт. Бұл – әлеуметтік сұраныс, өзге ұлт өкілдері осыны сезінуі қажет. Ғаламданыру жағдайында мемлекеттік, ағылшын, орыс тілдерінен тұратын үштілділікті дамытудың қажеттігі айдан анық. Бірақ қазақстандықтар өз елінде ғаламдандыру тілін тежеу үшін үштілділікті мемлекеттік тіл негізінде дамытуы керек. [3]

Сөз соңында айтарым, тіл – ұлттың жаны, халық қазынасы. Тілінен айырылған халықты барынан айырылды деуге болады. Ал мәдениет тілмен тығыз байланысты. Екеуі егіз ұғым. Халықтың ана тілінің дәрежесі биік, мәдениеті берік болса, ол халық өміршең келеді. Ал осы құндылықтарды дамытып, асылындай қорғау әрбір қазақтың ар алдындағы да, Отан алдындағы да борышы мен міндеті. Осыны әрбір қазақ жадынан әсте шығармауы тиіс.

*Тіл үшін талай жан кешкен,
Жер үшін талай қан кешкен.
Аруағыңнан ұят боп тұр ғой,
Найзалы бабам нар кескен.
Ана тіліңді қадірлеп,
Шығарма, халқым, мәңгі естен.*

Әдебиет:

1. Бесіров Е.Б. Үштілділік саясатының әлеуметтік астары // Тілтаным. – 2013 - 82-84 б.
2. Байырбекова Ә.А. Үштілділік жаңа заман сұранысы // Техникалық және кәсіптік білім. – 2016. - 43 б.
3. Стасевич К. Иностраный язык помогает думать в любом возрасте // Наука и жизнь. – 2014. - № 7.

5.11. Қазақ әдебиетіндегі роман жанрының ұлттық табиғаты

Жайлы Елепқызы Балтоғаева

филология ғылымдарының кандидаты, Халел Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, «Қазақ тілі және әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы (Атырау қ., Қазақстан)

Арайлым Бағытжанқызы Нұғманова

Атырау мемлекеттік университеті, Көптілді білім беру факультеті, Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2 курс магистранты (Атырау қ., Қазақстан)

Қазақ халқының өзіне ғана тән «асығың алшысынан түссін» деген тарихи-этнографиялық мазмұны, символдық мәні күшті дана сөзі бар. Бұл даналықтың ұғымы – «ісің оңынан болып, алға қойған арман-мақсаттарың орындалсын» – деген ізгі ниетте жатса керек.

Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуде өзіндік қолтаңбасы айқын ғалым-ұстаз, филология ғылымдарының докторы, профессор Зиновий Абден Қабиеұлы Бисенғали – өміріне таңдаған мамандығы мен шығармашылық мақсаты бір арнаға тоғысқан жан.

Ұлт әдебиетінің тарихын, оның ішінде ХХ ғасыр басындағы проза жанрын түбегейлі және жан-жақты қарастырған ғалым, кейіннен тақырыптық мақсатын күрделендіріп қазақ әдебиетіндегі роман жанрының қалыптасуын зерттеді.

Профессор З.Ф. Бисенғалидің ғылымдағы зерттеу бағытының бастапқы жолы туралы өз сұхбатында былай деп берілген: «ХХ ғасыр басындағы әдебиет тарихына, оның ішінде прозаға мен Бейсенбай Кенжебаевтың арқасында келдім десем де болады. Ол кезде..., 30-шы жылдарға дейін қазақта дені дұрыс проза болған жоқ, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Қамар сұлуы» эскиз, ал Спандияр Көбеевтің «Қалың малы» эксперимент, нашар үлгі делініп жүрді. Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамалын» оқуға мүмкіндік жоқ еді. Түпнұсқасын тауып оқысақ та, айта алмайтын, тіпті атын атай алмайтын заман еді. Жүсіпбек Аймауытовтың да прозасы қолға тимейтін, белгісіз қалып келді. Мен зерттеуге 1978 жылы келгенде Мұхтар Әуезовтің «Қилы заманы» елге енді ғана қайтып келіп жатқан тұсы еді. Оны 1976 жылдарға дейін қазақ әдебиеттану журналдары еркін басып шығара алған жоқ. 1967 жылы Рымғали Нұрғалиев алғаш газетке жазып, Ғабит Мүсірепов пен Ахмет Жұбановтар мақұлдаған соң шықты. Міне, осындай жағдайлар да болатын. Енді осы тақырыптарды зерттеу керек болды, сонда ең бірінші сүйенген мәліметім «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті болған.» [1]

Бүгінгі күннің жетістіктерімен баяндайтын болсақ, ғалымның ғылымда жолы болып, биік асуларды еңсергенін, яғни, «асығың алшысынан түсіп» ісінің оңынан болғанына куә боламыз. Дегенмен, жоғарыда өз сұхбатында атап көрсеткендей, 1960-1970 жылдар – бұл кеңес билігінің ресми жүйе мен идеология саласындағы қаққан қазықтай

қатал тәртібінің ең бір еңсертпес те тапжылтпайтын тұстары болды. Уақыттың осындай қатал сынын сезіне, түсіне отырып жас маманның ұстазы, әрі ғылыми жетекшісі Бейсенбай Кенжебаевтың ұсынысын қабыл алуы – ұлт әдебиеті үшін олжалы іс болды дей аламыз. Себебі, бүгінгі күні жоғары оқу орындарында осы дәуір кезеңі бойынша оқытудың бірден-бір басты оқулығы ғалым З.Ғ. Бисенғалидің 1984 жылы – профессор Б. Кенжебаевтың басшылығымен қорғалған «XX ғасыр басындағы қазақ прозасы» тақырыбына кандидаттық, 1997 жылы – «XX ғасыр басындағы қазақ романы» тақырыбында докторлық диссертациялары негізінде жазылған зерттеу еңбектері болып табылады.

Біздің мақаламыздың мақсаты ғалым зерттеу еңбегінің негізінде қазақ әдебиетіндегі роман жанрының ұлттық табиғатының ерекшелігі мен жанр ретінде қалыптасуының тарихын қарастыру.

З.Ғ. Бисенғали жанр тарихын зерттеуге арналған «XX ғасыр басындағы қазақ романы» монографиясында осы кезеңдегі қазақ романдарының басты сипаттамасын сол тұстағы қоғамдық өмір, мәдениет пен әдебиетпен байланыста қарастырады. Ғалым қазақ әдебиетіндегі жаңа романның да әдеттегідей, өзге жанр секілді – қалыптасу, кемелдену, дамуының өзіндік заңдылықтары барын айта келе, сонымен бірге осы негізде өзіндік кедергілерінің болғанын атап көрсетеді. Бұл – ең алдымен роман жанрының тарихында ақтаңдақ есімдердің көптеп кездесуі және империялық идеологияға негізделген жалған қағида мен маркстік-лениндік методология кесапаты.

XX ғасыр басындағы әдеби шығармаларды әр зерттеушінің өз мақсаты мен талабына қарай талдауы да, әдебиет тарихы, әдеби процес туралы шындыққа сәйкес келмейтін жалған пікір қалыптастыруға негізгі себептердің бірі болғанын да зерттеуші арнайы атап өтеді.

Сонымен бірге ғалым өз еңбегінде кеңес тұсының кейінгі кемелденген уақытта да «әдеби айналымға жаңадан қосылған романдарды зерттеу әдіс-тәсілдерінде жаңалық бар болса да, әлі дәстүрлі әдістемелер стилі аңғарылды. Эстетикалық талдаулардан гөрі саяси-әлеуметтік мазмұнын қуыңқырау, тақырыптық айналдырыңқырау көп кездесті» – деп келтіреді.

Зерттеуші кеңес тұсындағы сөз өнерінің кедергілері мен тосқауылдарының кері сипатын бере отырып, осы құбылыстардың кейінгі зерттеуге тигізер оң әсерін де атап өтеді. Мысалы, мұндай әдеби факті, деректердің жинақталуы – оларды топтастыра қарауға, дамудың ортақ заңдылықтарын анықтауға, теориялық пайымдауларға мүмкіндік берген.

Сонымен бірге XX ғасыр басындағы романдар мен авторлар туралы да кезінде мерзімді баспасөз бетінде, сын жинақтарында жарияланған мақал-зерттеулердің де оралуы әдебиет тарихы үшін ірі жаңалықтар болғанына бүгінгі уақыт куә.

Зерттеуші кейде жазушы шығармаларының тағдырын автордың азаматтық ұстанымымен байланыста қарастыру секілді қызықты ғылыми тұжырымдар жасайды. Мысалы, («Қилы заман») – ресми идеология қағидаларына сыймайтын «теріс идеялы» кітап ретінде айналымнан алынған десе, М. Дулатовтың, Ш. Құдайбердиевтің, Ж. Аймауытовтың, С. Сейфулиннің /1956 жылға дейін/ шығармалары саяси науқандар кезінде авторларының халық жауы аталуына байланысты тұтқынға түскен туындылар т.б деп түйіндейді.

Әрине, әр ұлттың тарихында ең қасіретті шешуші рөлі бар кезеңі болады десек, қазақ әдебиеті тарихында бұл – ХХ ғасырдың басы болып табылады. Бұл дәуірдің алғашқы кезеңіндегі «үкімді сынға» (З.Ф. Бисенғали) ұшыраған көркем туындылардың әдеби айналымда да, әдебиет тарихында да жолдары күрделі болғаны сондай, тіпті қоғам назарынан тыс қалдыру айыбына дейін таңылды.

Ғалым әрбірі өзіндік тарихи жүк арқалаған қазақ романдарының бүгінгі күнге жету мұраттары да әрқилы жүзеге асқанын да зерделей келіп, кейбірін саралап жеткізеді. Мысалы, кейбірінің жоғалған тараулары мен жыртылған беттері, өшірілген жолдары бар көшірме, қолжазба күйінде жеткенін айтса (С. Торайғыровтың «Қамар сұлу», «Кім жазықты?», Ш. Құдайбердиевтің «Әділ мен Мария»), кейбірі журналдық үлгіде жеткен (С. Сейфулиннің «Тар жол, тайғақ кешу», Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» т.б), сондай-ақ, бүгінгі оқырманға (ресми идеологияға орай – З.Б.) кейінгі түзетілген үлгілері ғана таныс шығармалар да бар екен (С. Көбеев «Қалың мал», С. Сейфулиннің «Тар жол, тайғақ кешу», С. Мұқанов «Адасқандар», «Мөлдір махаббат», «Сұлушаш»).

Ал кейбірін ғалым жеке басылым күйіндегі алғашқы түрінде сақталғандар деп бөлек жіктейді (бірақ түпнұсқа деп атамайды), олар: Ж. Аймауытов «Қартқожа», М. Әуезов «Қилы заман», Т. Жомартбаев «Қыз көрелік», М. Кәшімов «Мұңлы Мәриям».

Қазақ прозасының кеңестік идеология тұсындағы тақыр тағдырына, кейіннен руханиятымызды байытып, сексенінші жылдары тосын сый болып, әдебиет қатарына қайта сап түзеген шығармалардың, зерттеушілер мен сыншылар тарапынан тай-талапайға түскені белгілі еді. Айталық, сол тұсқа дейінгі, тіпті беріректегі зерттеу еңбектерде де қазақ әдебиетінің жәуһарына айналған, ол құндылықтарсыз айтар ойдың жүдеу тартқаны көрініп тұрады. Алайда, заман талабын орындай отырып әдебиетімізді дамытуды көздеген ғалымдар уақыттың бұл төтенше сынағына да шыдас берген еді. Академик З. Қабдоловтың әдебиеттану ғылымында «Сөз өнері» болып танылған ғылыми-теориялық еңбегінің – ұлт әдебиетінің тарихының саяси идеология салдарынан күзелген тұста жазылғаны, бір ғана келтірілген мысалдың өзімен-ақ дәлелденіп тұр. Мысалы: «проза – қазақ әдебиетінде кешендеу туған, бірақ орасан шапшаң дамыған сала – дей келіп, зерттеуші А. Құнанбаев ғақлиясы, Ы. Алтынсарин әңгімелерінен бастап,

XX ғасыр басы өкілдері С. Көбеевтің «Қалың малы», С. Торайғыровтың «Қамар сұлуы» жаңа туған жас жанрдың алғашқы тәжірибелері» [2, 314] – деп қарастырады.

Ал, кейіннен тәуелсіз мемлекетіміздің тұсында академик З. Қабдолов – Алаш идеялы әдебиеттің А. Байтұрсыновтан бастау алған ағысты, дарынды өкілдерінің әлем әдебиетімен қатар тұра алар туындыларының қазіргі қазақ әдебиетінде жұлдызын жаққандардың бірегейі бола білді.

Жалпы алғанда автор жаңа қазақ романы туралы зерттей келе, оның жанрлық қалыптасуының қиын жағдайын сол кезеңдегі тарихи ахуалмен тығыз байланыстырады. «XX ғасыр басы қазақ елі үшін ғана емес, адамзат қоғамы үшін де қоғамдық санаға сансыз өзгерістер, сілкіністер әкелген ерекше кезең.

Қазақ әдебиеттануында роман тарихын зерттеу әдебиет тарихы, роман теориясы үшін ғана емес, әдебиет теориясы үшін де аса маңызды материалдар бере алады. Оған қоғамдық сана, қоғамдық ғылымдар тарихын да қосуға болады. Ол роман жанрының романдық ойлау, қоғамдық санаға қатысты күрделі табиғатынан туындайды». [3, 3]

Жанрдың тарихи жасалу жолдарын қарастыра келе, ғалым қазақ романының да түрлі саяси-әлеуметтік, идеологиялық теорияларды бастан кешіргенін, соның ішінде Ә. Бөкейхановтың еңбектерінде, А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышында» байсалды пікірлердің берілгенін атап көрсетеді.

А. Байтұрсыновтың қазақ әдебиеттануының бастауы «Әдебиет танытқыш» ғылыми-теориялық еңбегінде бұл жанр – «ұзақ әңгіме, яки роман» деп атай келіп, «...тұрмыс сарынын түптеп, терең қарап әңгімелеп, түгел түрде суреттеп көрсететін шығармаларды айтамыз. ...бүтін бір жұрттың яки жұрттың бүтін бір табының сыр-сипатын сөзбен суреттеп, алдыңнан өткізеді. ...Ұлы әңгіме – тұрмыс тілі. Өмір жүзіндегі ұлы, кіші ғамалдар, ұлы, кіші уақиғалар шиеленісіп, байланысып үш қайдан басталып, немен тынатындығын көзге көрсетеді. Тұрмысқа сарын жасайтын адамның ғамалы, ғамалға өң беретін адамның мінезі, мінезге кейіп беретін тұрмыс төңірегі. Адамның мінезі ойының түрінен, көңілінің күйінен, істеген ісінен білінеді» – делінген. [4, 280]

Сонымен бірге З. Қабдоловтың осы кеңес дәуірінің соңғы кемелденген уақытында жазылған сөз өнерінің эстетикалық табиғатын танытатын зерттеу- монографиясында: «роман – кең көлемді эпикалық түр. ...Эпостың бұл түрінде жазылған шығармалар шындықтың жекелеген эпизодтарын суреттеумен тынбайды, әдеби шығармаға арқау болған адам мен қоғам тіршілігін мейлінше кең қамтып, алуан-алуан даму кезеңдерімен тұтас жүйелеп, толассыз қимыл-қозғалыс қалпында жан-жақты жинақтайды. Адам мен қоғам өмірінің қандай ақиқаты болсын мұнда күллі тамыр-тереңімен қопарыла көрсетіледі де,

оқырманның көзалдына өзгеше бір әлем, бүтін бір тіршілік дүниесі пайда болады», – деп беріледі. [2, 311]

Қазақ әдебиеттану ғылымының бас-аяғын жинақтап тұрған осы екі ғылыми зерттеу еңбектердегі әдеби процестердің сипатталуын тарихи дамумен байланыста қарастыра болсақ, әр уақыттың заман мен сана бейнесін танытынымыз ақиқат. Бұл жөнінде академик Зейнолла Қабдолов әдеби-теориялық зерттеуі «Сөз өнерінде»: «жанр – даму үстіндегі ұғым. Әрбір тарихи дәуір әр түрлі жанрдың түп негізін сақтай тұра, оның табиғатына өз ерекшеліктерін енгізеді. Мұндай ерекшеліктер, бір жағынан, әр әдебиеттің ұлттық сыр-сипатымен тығыз байланысты болса, екінші жағынан әр жазушының әлеуметтік орта мен әдеби процестегі атқарар роліне, алар орнына байланысты. Жанрлық дамудың өзі – тірі процесс. Жанр – нақты тарихи түр.» [2, 297] – деп келтіріледі.

Қазақ әдебиеттануында 1930 жылға дейін роман жанры мен теориясы туралы пікірлер тақырыптық-идеялық бағытта ғана болды. Дегенмен, кітапхана архивтерін ақтара отырып көз жеткізетініңіз қазақ зерттеушілері мен «романшылары» (З.Ф. Бисенғали) жанрды игеру мақсатындағы шығармашылық ізденістерін жалғастырған. Зерттеушілер тарапынан да жанр тарихы мен теориясына қатысты, сонымен бірге «реализм мен психологизм, классика және әдеби дәстүр, әдеби алмасулар мен ықпалдар, әсерлер туралы» (З.Ф. Бисенғали) еңбектер жазыла бастады.

Ғалым өз пікірінде өткен дәуір басындағы әдеби процесте роман жанрына қатысты зерттеулерде өзге елдер үлгісіне алаңдаудың негізсіз екендігін атап көрсетеді. «Әр ел мен ұлттың, адамның өзінше ойлауға, өмірді өзінше көркем бейнелеуге правосы бар. «Айналайын» деген сөздің эстетикалық қуатын басқаша жеткізе алмайтының қаншалықты шындық болса, оның қазақы табиғаты да соншалықты айқын. Сондықтан да бір елдің өлшемдік бірліктері, екінші ел үшін шартты ғана өлшем». [3, 7]

Қорыта келе, зерттеуші ғалым өз ойын роман сөзінің қазақ жазушысының құлағына жаңа болып естілгенімен, оның өзегіндегі шығармашылық мақсаттың тақсық болмағанын зерттеу барысында дәлелдейді. Тіпті зерттеушілер арасында қазақ қоғамында кеңес үкіметіне дейін роман жанрының болған, болмағаны туралы да екі жақты пікірлер туындағанын айта келіп, бұл тартысты заңды құбылыс деп қабылдайды. Алайда, олардың қазақ туындыларының орыс шығармаларына ұқсамайтыны туралы дәлелдеріне қарсы, кәсіби әдебиетке енді қадам басқан қоғамнан сол тұста дамуы көш ілгері орыс классиктерінің романдарымен пара-пар дүниені талап етудің өзі де қисынға келмейтінін алға тартады. Роман қиындығы – оған қалам тартқан авторда романдық ойлау күші болуы керек және талантына романдық тіл керек. Осыншама кейіпкерлер мен мінездер, олардың қақтығыстары мен тартыстары, сан алуан тараптар мен тіршіліктің қым-

қиғаш жолдары, бұдан да басқа әрекеттердің басын біріктіріп, бір арнаға тоғыстырып жинақтап жазып шығу үшін – тақырыптық мақсат айқын болуы керек. Бұл тақырыптық мақсат – жазушының халқының тағдырынан құралған дүние болғандықтан да, шығарма табиғатының мінезі этномәдени құбылыстан алшақ түсе алмасы анық. Өзінің ұзақ әңгіме, яки роман жанры туралы теориялық тұжырымдамасында Ахмет Байтұрсынов былай дейді:

«Мінез іштен туады. Мінездері ұқсас бірыңғай, бір кейіпті адамдарды кейіптес дейміз. Мінездің белгілі бір түріне кейіп беретін адамдарды кейіпкер дейміз. Жомарттық, сараңдық, батырлық, қорқақтық, төзіктік, бұзықтық – бұлар қай жұртта да болатын мінездердің жалпы кейіптері. Сондықтан мұндай мінезді адамдар жалпы кейіпкерлер болады. Қазақтың арамза атқа мінерлері, есерсоқ салдары, түйені түгімен жұтып қоятын болыстары – бұлар ұлтындағы, заманындағы кейіпкерлер болады». [4, 282]

Сонымен әдеби даму – қоғамдық сананы жаңа сатыға көтерілуге алып келді. Роман жанры – ұлт әдебиеті үшін шығармашылықтың түрі мен пішіні өзге жаңа үлгі болды. Десек те, роман әдебиет дамуын барша дәстүрімен ілгерілетті. Жаңа жанрлық түр – қазақ әдебиетінде өзіне дейінгі «қалыптасқан әдіс-тәсілдерді, бейнелеу құралдарын, композиция өрімдері мен проза тілін сақтау негізінде ғана көркемдік дамудың биік белесіне» (З.Ф. Бисенғали) көтерілді. Әдеби дәстүрді сақтаған роман жаратылысы – халықтық табиғатымызды ашып, қазақ қоғамының әлеуметін, өмір сүру салты мен мінез-құлқын типтік кейіпкерлер арқылы сомдады.

«Көркем әдебиеттегі жинақтау – типке әкелсе, даралау – мінезге әкеледі дедік. Образ осылай туады. Мұның өзі, шын мәніндегі өнер адамы үшін әрі әдемі, қызық әрекет те, әрі «инемен құдық қазғандай» қиын әрекет. Суреткерлік шеберлік те осы әрекет үстінде көрінбек». [2, 112]

Осылай қазақ қоғамының өмірі романда – «жаңа жанрлық көркем мазмұн аспектісімен көріне бастады» (З.Ф. Бисенғали), яғни романдық ойлау – қоғамдық санамен диалогтың жаңа үлгісі болып қалыптасты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Зинов-Ғабден Бисенғали. «Қанша қаламгер болса, сонша проблема бар» // Сұхбаттасқан: Алшын Матай: <https://massaget.kz/layfstayl/debiet/kkzhiek/11422/>. Massaget.kz сайты.
2. Зейнолла Қабдолов. Алматы. Жазушы, 1983. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Екінші том.
3. Зинов-Ғабден Бисенғали. XX ғасыр басындағы қазақ романы. Алматы. Өлке, 1997.
4. Ахмет Байтұрсынов. Шығармалары. Алматы. Жазушы, 1989.

5.12. Когнитивные механизмы в речемыслительной деятельности переводчика (письменный перевод)

Арзигуль Розахуновна Езмахунова

Докторант Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана (г. Алматы, Казахстан)

На сегодняшний день мы можем стать свидетелями роста интереса к изучению перевода со всех аспектов, особый интерес представляет психологическое исследование перевода, что способствует повышению уровня преподавания и эффективному обучению этому виду речевой деятельности. Результаты изучения когнитивной сферы человеческой психики благотворно повлияли для применения когнитивного анализа при изучении перевода. Тем не менее когнитивные аспекты перевода еще мало изучены и являются не сформированными.

Зарождение и развитие когнитивного аспекта стало предпосылкой для формирования нового фокуса на природу языкового знака в целом и в современное время глобализации и интеграции всех сфер познания явилось причиной смены представления ученых о задачах лингвистики. В рамках этого аспекта особую роль играл человеческий фактор в познавательной и речемыслительной деятельности, хорошее «знакомство» с участниками коммуникации, индивидуальный опыт в восприятии окружающей его действительности, роль человеческого опыта в формировании понятия изречений и каждого отдельного уровня языка. Тщательное изучение когнитивных процессов в языкознании неразрывно связано с теорией и практикой перевода. В современном переводоведении в процессе поиска конкретных переводческих стратегий и решений немаловажно говорить не только о степени соответствия двух компаративных единиц, но и о соответствии, о расхождении, проникновения стоящих за ними смысловых сфер. Всем нам известно, что язык — это канал передачи мысли, накопленного опыта умений и навыков и это самое понимание языка привело к исследованию методов организации и взаимосвязи различных видов познаний в разных лингвокультурах. Перевод, как процесс моделирования конкретной когнитивной схемы, предполагает не только осмысление и передачи плана содержания, но и передачи интенции автора, понимание и восприятие авторской мысли. Именно поэтому в наборе профессиональной компетенции у переводчика должны быть как лингвистическая, социокультурная, информационная и психологическая компетенции. Это говорит о том, что переводчик должен не только грамотно владеть минимум двумя языками, но и владеть нормами и правилами грамматики, стилистики, обязательно овладение основ межкультурной коммуникации, умение адекватно разбираться во всех видах дискурсов. Процесс решения переводческой

задачи подразумевает под собой следующую цепь мыслительных действий: поиск последовательного алгоритма выстраивания смысловой перспективы текста с интерпретацией идейно-тематического и структурно-семантического единства его содержания с одной стороны, а также с учетом идеи множественности интерпретаций на этапах его восприятия, осмысления и, затем, вербализации, что и предусматривает активацию ряда когнитивных механизмов или когнитивных стратегий.

В речевой деятельности переводчика ученые определили три уровня психологических механизмов: общепсихологические (восприятие, память, осмысление); специфически деятельностные (регуляция деятельности, внимание, вероятностное прогнозирование воспринимаемой и упреждающий синтез порождаемой речи); специфические переводческие (например, для устного перевода – перекодирование, компрессия, декомпрессия, переключение и т.д.) [1, с. 46]. Особенность всех психологических механизмов, задействованных в процессе перевода, состоит в том, что, во-первых, рецептивные и продуктивные речевые действия группируются в единый трудный процесс; во-вторых, переформулирование одной и той же мысли происходит с помощью разных языковых средств; в-третьих, задан предмет деятельности –мысль автора; в-четвёртых, подразумевается одновременное владение внутренней и внешней речью [2].

Специфика речевых операций (устный или письменный перевод) имеет неразрывное влияние и на психологический тип переводчика. У переводчиков письменных текстов, по результатам многолетних исследований, более развиты интроспекция, долгосрочная память, зрительное восприятие информации, медлительность, вдумчивость, тяготение к точным формулировкам [3, с. 86]. Тогда как устные переводчики отличаются открытостью и непринужденностью в выражении мысли, эмпатией, предпочтением слухового восприятия, быстрой реакцией, развитой интуицией, тяготением к приблизительным формулировкам. [3].

Когнитивные механизмы в процессе перевода – это не просто интеллектуальные операции, осуществляемые переводчиком для систематизации, так называемой кодификации нового языка, но и методы разъяснения, оптимизирования полученных познаний в рамках той сферы, в которой осуществляется перевод. Такие механизмы детерминированы важностью не только первого этапа «понимания», но и следующих этапов непосредственно «перевода» и «порождения нового текста» (то есть нахождение эквивалента, соответствия или аналога на языке перевода), где важными представляются подбор, иерархия, последовательность выполнения действия, способы и средства контроля и оценки результата. Иначе говоря, механизмы это не просто ряд действий в рамках определенной деятельности с целью получения определенного результата, но и способы последователь-

ного систематизирования этой деятельности. В последнее время за основную модель при переводе большинство переводчиков используют известную всем модель перевода в виде трех уровней «понимание – перевод – порождение нового текста», таким образом, с учетом всего вышесказанного, можно подчеркнуть несколько механизмов, демонстрирующих связь с когнитивными ресурсами человека и обуславливающих эффективность действий на каждом этапе переводческого процесса. Уровень «понимание» — это непосредственно восприятие текста на иностранном языке и понимание его смысла посредством отбора концептуальных совпадений значений, заложенных в самом тексте, знаниям переводчика. На первом этапе важную роль играет рефлексия. На этом этапе переводчик находится в процессе, когда он разворачивает так называемый «черновой вариант текста на ПЯ» именуемый как «прогнозирующий итоговое развертывание текста на языке перевода» [4, с. 263.]. Ключевым моментом этого этапа является обработка информации как языкового плана, так и плана смыслового содержания. В иноязычной методической литературе данная стратегия именуется инференцией (*inferencing*), что значит «вывод, заключение на основе представленных фактов, деталей». Умелый анализ языкового материала (рассмотрение контекстуальных значений, синтагматической структуры), внешних сопутствующих характеристик (иллюстрации, выделения в тексте) наряду с анализом авторского стиля позволит грамотно выстроить следующие этапы перевода.

В когнитивной схеме перевода Гусев В.В. представил три взаимосвязанных уровня:

1. Когнитивные схемы видов речи, входящих в состав перевода как рецептивно-репродуктивной речевой деятельности;
2. Нормативные модели перевода
3. Адаптивные модели перевода, развивающие у субъекта деятельности в соответствии с его индивидуальным стилем. [5]

Когнитивная схема деятельности фиксирует способы ее организации комплексно, в форме стратегий. Чем более развита когнитивная схема перевода, то есть чем больше в ней закодировано различных ситуативных и операциональных сценариев, тем выше уровень сформированности стратегии, тем больше у переводчика возможностей правильно организовать свою деятельность.

Испанский лингвист Х.Х. Саро написал, что «перевод – это всегда лишь имитация, полная или частичная, переводов, которые уже когда-то имели место или схожих по тематике текстов». [6, с. 46]. Данная мысль наталкивает нас на то, что переводчик в своей работе должен в своем арсенале иметь багаж определенных текстотипов, что позволит ему быстро и профессионально осуществлять перевод по опыту в работе с уже знакомым текстовым материалом, в соответствии со свойственными им лексическими, синтаксическими, прагматическими и

функциональными особенностями. На первом этапе сложность переводческого процесса заключается в решении проблемы, которое достигается в момент «распознавания» модели, которое достигается путем соотнесения исходного текста с той или иной текстовой структурой, в которой вычленяются те или иные компоненты, указывающие на тексты разных жанров. Подобная работа над переводом определенного текста хоть и трудоемка и потребует по прошествии времени от переводчика выяснения и определения тех же нестандартных моделей текста на языке перевода, однако знание таковых и их умелое соотнесение в двух языках позволит на этапе перевода пойти по пути воспроизведения, копирования уже знакомого текстового материала. На первом этапе переводческого процесса немаловажным фактором являются и наличие богатых фоновых знаний, особенно важно знание лингвокультурологических ценностей. У переводчика должны всплывать так называемые концептуальные образы как ниша для адекватного «поглощения» поступающей информации. Если этот этап усложнен некоторыми факторами и переводчик затрудняется в вычленении значения, в таком случае смысл может быть преобразован, воссоздан при помощи мыслительного потенциала памяти переводчика. А.Г. Минченков выдвигает мысль о том, что в процессе перевода переводчик часто опирается не только на традиционные типы логических рассуждений (индукцию и дедукцию), но и на предложенный Ч. Пирсом третий тип – абдукцию (или ретродукцию). Абдукция предполагает простое принятие гипотезы ради объяснения с ее помощью известных фактов [7, с. 141].

Крайне важным здесь являются профессиональные умения и навыки компрессии, практические навыки реферирования и аннотирования текстового содержания. При таких обстоятельствах у переводчика в разрез с предлагаемой моделью возникает некий план, как основа концептуального содержания модели. В российском переводоведении широко используется когнитивно-эвристическая модель перевода, которую разработал А. Г. Минченков. Согласно этой модели, перевод характеризуется как «эвристический процесс объективации средствами языка перевода мыслительных структур, сформированных в сознании на базе исходного текста» [7, с. 235]. Эта модель предполагает, что точкой соприкосновения двух текстов на двух языках является мысль, а концепт выступает «дискретной единицей мысли» [7, с. 232]. «Концепт также оказывается объектом перевода, то есть той мыслительной сущностью, которую переводчик стремится объективировать средствами языка перевода» [7, с. 152]. Всем известно, что когнитивный подход в переводоведении придерживается правила: перевести – значит девербализовать концепты. Для начала переводчику необходимо выделить данные концепты. Самым важным этапом этого процесса являются составление списка ключевых слов, разработка смыслового комплекса в виде упорядоченных и логически

связанных понятий, подбор семантических соответствий внутри описываемых концептов. Такие приемы крайне важны в работе устного переводчика, он должен в совершенстве овладеть техникой переводческой скорописи, совершенствоваться в процессе обучения скоростью реакции и внимания. При разработке переводчиком новой иноязычной модели предложенной ему концептуальной структуры на последнем этапе особенно важно, как можно полно воссоздать ее содержания. Не так важно в какой форме будет представлена эта модель. Важной гипотезой когнитивного подхода в рамках теории «динамической эквивалентности» является мысль о том, что «любое слово из языка оригинала, в зависимости от лингвистической ситуации, может иметь различные варианты соответствия в языке перевода» [8, с. 51.]. Стоит отметить, что при профессиональной и практической подготовке будущих переводчиков особое внимание необходимо уделить такому методу как переписывание текста созданным на языке перевода самим переводчиком. Такой метод способствует развитию и оттачиванию таких переводческих навыков как замены на уровне слов, перефразирование, что позволит более оптимально решить поставленную перед переводчиком задачу- четкое изъяснение на родном языке. Плодотворным итогом использования подобного трехуровневого алгоритма в процессе перевода является раскрытие коммуникативной функции переводимого текста, раскрытие авторской интенции. Самый главный показатель, который должен быть достигнут в результате блестящего перевода- способность вызвать у читателя текста перевода те же эмоции, реакции, желания, что и у читателя текста оригинала. А это, отнюдь, не простая задача. Таким образом, в определенном смысле переводчик идентифицирует себя с получателем перевода, прогнозирует его потребности и ожидания, основываясь на системе собственных метаязыковых оценок [3, с. 85].

Например, приведем перевод фразеологизма-недомолвки 老鼠提木锨- 大头在后头 laoshu ti muxian - datou zai houtou, букв. «Мышь несет деревянную лопату - большой конец сзади», используется в значении все интересное еще впереди; это только цветочки, ягодки еще впереди. Изначально представляет трудности как семантического, так и прагматического плана. Во-первых, не только противоположными по направлению и времени действия, но и в пространственном отношении, и в китайском языке используются слова 前 и 后. В нашем примере во второй части недомолвки использовано 后 (сзади), однако в русском переводе оно передается понятием 前 (впереди). Такая же ситуация возникает при переводе выражения «Будет и на нашей улице праздник», в переводе на китайский язык 人人都有自己的得意的时候 renren dou you zijide deyi shihou, что в переводе означает «у каждого человека обязательно будет радостный день». Рассмотрим перевод

недомолвки: 和尚打伞 —— 无法 (发) 无天 hé shàng dǎ sǎn —— wú fǎ (fā) wú tiān, букв.: Монах спрятался под зонтиком — ни закона (волос), ни небес. Не иметь моральных и законных барьеров, не обременяться канонами морали, вести себя незаконно. Здесь двойная игра тонами слогов, слов: fa как 发 (волосы) и как 法 (закон); tian 天 как небо (пространство над поверхностью Земли) и как Небо (сакральное пространство). Образно в значении: не уважать закон. Перевод фразеологизма-недомолвки 泥菩萨过河 – 自身难保 букв. «Глиняный Бодхисатва переправляется через реку – самому-то уцелеть бы». Эта недомолвка употребляется в значении «самому туго приходится», в сравнении с русским эквивалентом «не до жиру, быть бы живу». В данном примере использован метод пословного перевода или калькирования. Такой метод применим к фразеологизмам, имеющих религиозные или мифологические источники. Бодхисатва – это наставник, достигший высшего совершенства в Буддизме, будущий Будда. Подобные несоответствия могут представлять собой непростую задачу на уровне переводческой инференции.

Резюмируя вышеизложенное, выделим следующие основные параметры когнитивного механизма переводчика: гибкость, динамичность, широкие оперативные возможности, высокая скорость переключения языковых и культурных кодов, быстрый переход из одной системы культурно-когнитивных координат в другую, способность принимать мгновенные решения, эффективность всех механизмов памяти, эрудированную интуицию, способность к размышлению, способность одновременно выполнять различные виды речевых действий, большой багаж знаний.

Список использованной литературы:

1. Ермолович, В.И. Проблемы изучения психологических аспектов перевода / В.И. Ермолович // Тетради переводчика / под ред. С.Ф. Гончаренко – 1999. – Вып. 24. – С. 45–62.
2. Зимняя, И.А. Психологический анализ перевода как вида речевой деятельности / И.А. Зимняя // Вопросы теории перевода. – 1978. – Вып. 127. – С. 37–49.
3. Петрова, Е.С. Автокоррекция переводчика и принцип дистанцирования / Е.С. Петрова // Вестн. ЛГУ им. А.С. Пушкина. – 2006. – № 2. – С. 83–89.
4. Дейк, Т. А. Ван. Язык. Познание. Коммуникация. М., 1989. 312 с.
5. Гусев, В. В. Семантические и стилистические аспекты перевода // Вестн. Моск. гос. лингв. ун-та. 2005. Вып. 506. С. 8–24.
6. Zaro, J.J. Manual de traducción / J.J. Zaro, M. Truman. Madrid, 1998. 46 с.

7. Минченков, А.Г. Когниция и эвристика в процессе переводческой деятельности. СПб.: Антология, 2007. 256 с.

8. Nida, E. Towards a Science of Translating: With special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating. Цит. по: Zaro, J.J. Manual de traducción. Madrid, 1998. С. 51.

5.13. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі кеңістік категориясының вербалдану мәселесі туралы

Гаухар Иликешевна Исина

филология ғылымдарының докторы, шетел филологиясы кафедрасының профессоры. Е.А. Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (Қарағанды қ., Қазақстан)

Назым Бекболатқызы Омарбек

магистрант, Е.А. Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (Қарағанды қ., Қазақстан)

Әлем картинасының ең маңызды элементтерінің бірі – материалдық әлемнің құрылымдық ұйымдастырылуын көрсететін, абстрактілі категория ретінде әрекет ететін кеңістік категориясы болып табылады. Құбылыстарды белгілеп, бағалай отырып, адам әлемді және ондағы өзінің болмысын танып түсінеді, сонымен қатар қоршаған шындықта жөн табу мүмкіндігіне ие болады.

Кеңістік категориясы көптеген ғылымдардың іргелі категорияларының қатарына кіреді: философия, жаратылыстану ғылымдары, әлеуметтану, лингвистика және т.б. Біз өмір бойы кеңістікте үнемі өзара іс-әрекетте боламыз; кеңістік табиғи немесе әлеуметтік, физикалық немесе менталды, ашық немесе жабық, кең немесе тар болуы мүмкін, бірақ әрқашан біздің айналамыз бен біздің ішімізде кеңістік бар.

Кеңістік, уақыт сияқты, әмбебап категория болып саналады; алайда, оның тілде де, танымда да салынған көрінісі әртүрлі және біркелкі емес болып келеді. Ғалымдар адамның әлемді тануының негізінде оның кеңістіктік пен уақытты қабылдауы жататынын, және олардың негізінде болашақта қоршаған шындыққа объектілердің басқа байланыс түрлері мен тәуелділіктері туралы түсінік қалыптасқанын бірнеше рет атап өтті.

«Кеңістік» категориясы ең айқын және көп өлшемді ұғымдардың бірі болып табылады, ол концептуалды әлемді құруда шешуші рөл атқарады. Бұл салт-дәстүр, әдет-ғұрып, тұрмыстық мәдениет, күнделікті мінез-құлық, уақыт пен кеңістікті пайдалану нормалары туралы білімдерді көрсететін, көп өлшемді болып келетін тілдегі қалыптасқан менталды формалар, және ол көп қабатты құрылымға ие (этимологиялық, әмбебап, ұлттық қабаттар). Әрбір жеке этностың

кеңістікті білуі мен оны игеруі оның ұлттық менталитетін қалыптастыруда маңызды рөл атқаратынына күмән жоқ.

Кеңістіктік түсініктер әрбір жеке тілде көрініс табатын ғылыми және ұлттық дүниетанымның маңызды бөлігі болып табылады. Берілген категорияның лингвистикалық көрінісі адамның сана-сезіміндегі рефлексияға негізделеді, оған қарапайым, күнделікті қабылдау мен түсіндіру, сонымен қатар білімнің түрлі салаларына тән кейбір ғылыми әдістер мен тұжырымдар кіреді.

Тілдегі кеңістік категориясын зерттеу барысында ғалымдар әртүрлі сұрақтар қояды: кеңістіктік категорияларының қандай түрлері тілдерде кодталған, олар, яғни кеңістік категориялары тілдік тұрғыда қалай көрінеді, кеңістіктік терминдер арасында қандай байланыс бар, әлемнің әртүрлі тілдерінде қандай шектеулер бар: лингвистикалық болсын, не когнитивтік болсын. Мұндай мәселелерді шешу тілдің құрылымы физикалық тәжірибемен және адам мәдениетімен қалай байланысты екенін айқын түсінуге мүмкіндік береді.

Әлемнің лингвистикалық бейнесінің кеңістіктік фрагменті – бұл әр түрлі тілдердің сөйлеушілерінің сана-сезіміндегі сөз тіркестерінің жиынтығы болып табылады. Тіл өз сөйлеушілерінің мәдени және ұлттық менталитетін көрсете алу, әлемнің ұлттық картинасының кескіндерін, оларды тілдің символдық бірліктеріне ендіре отырып, қайта жаңғырту қабілетіне ие [1].

Біздің зерттеуіміздің мақсаты – әр түрлі құрылымдық тілдерде (біздің жағдайда, қазақ және ағылшын тілдерінде) кеңістіктік координаттарды түсіндірудің вербалды құралдарының ерекшеліктерін сипаттау болып табылады. Зерттеу материалы ағылшын және қазақ тілдерінің әртүрлі лексикографиялық көздерінен жаппай іріктеу әдісімен таңдалған тілдік бірліктерден, яғни: энциклопедиялық басылымдар, түсіндірме сөздіктер, жалпы қолданылатын мақал-мәтелдер жинақтарынан тұрады.

Кез келген этнос кеңістіктік көріністерді анықтайтын, сол немесе өзге де халықтық топтың дүниетанымы мен түсінігін дәл көрсететін өзіндік тұжырымдамаларға, түсініктерге ие бола отырып, өзіндік әлем бейнесін қалыптастырады. Кеңістікті қабылдау ұлттық мәдениетке тікелей байланысты.

«Әр дәуірдің, әр өркениеттің өзіндік географиясы, кеңістікке деген көзқарасы және ол туралы өзіндік түсініктері болады» [2, 115 с.]. Көшпенділердің дүниетанымындағы кеңістік ұғымы, өзге де көшпенді халықтар түсінігіндегі уақыт категориясымен бірге дамыған, қозғалмалы, мобильді категория. Қазақ халқының санасында әлемнің тарихи моделі көшпелі өркениет шеңберінде қалыптасты. Көшпенді өмірінің басым бөлігі кеңістікті игерумен байланысты. Көшпенді өзін ерекше тіршілік иесі ретінде әлемнен бөліп қарамайды, әлем ол үшін ашық, әрі кең.

Дәстүрлі қазақ мәдениетінің негізгі кеңістігі «дала» деп аталатын шексіз көлденең жазық болып табылады. Бұл – Еуразияның шексіз кең даласы. Көшпелі қазақ үшін кеңістік – бұл аспан астындағы барлық нәрсе, шексіз кеңістік, оның айналасындағы әлем. Қазақ тілінде кеңістік ұғымдарын бейнелейтін көптеген лексикалық бірліктерді кездестіруге болады: *шөл, алқап, шөл дала, дала, шөлейт, аланқай, шабындық*.

«Кеңістік» ұғымының қазақ тілінде жүзеге асырылуы дәл емес интервалға немесе дәл емес жақындыққа байланысты кеңістікті белгілеу үшін бейнелі тіркестерді қолданумен сипатталады: *адам аяғы баспаған жер; жердің түбі; көз кермес, құлақ естімес жер; ит елген жер; жеті қырдың асты; жеті қабат тау үсті; алты қабат аспанның ар жағы*. Бұл фразеологиялық бірліктерде көшпенділер түсінігіндегі кеңістіктің мәні шексіз жазық ретінде көрсетіледі. Сонымен қатар қазақ халқының тұрмысын, мал шаруашылығымен айналысқанын бейнелейтін кеңістіктік семантикасы бар бірқатар фразеологизмдік тіркестер бар. Мәселен: «*Құлан жортпас қу дала*», «*Қозы көш жер*», «*Түйенің тұяғы түсетін жер жер*», «*ат шаптырым жер*».

Мобильді көшпелі халықтар Шығыс пен Батыс өркениеттері арасында байланыстырушы рөл атқарды. Қазақ жері арқылы Ұлы Жібек жолының жолдары өтіп, көшпенділерге маңызды сауда жолы сеніп тапсырылған. Мынадай тіркестер: «*Ұлы дала*» — *Великая степь*, «*Қазақтың кең-байтақ даласы*» — *Казахские бескрайние степи*, *кең дала, кең-байтақ, жазира, жазық, қазақ даласы, жайлау* қазақтардың кеңістігі әрқашан ашық болғандығын, жазирасының кең болғандығын көрсетеді. Сондықтан болар, қазіргі таңда «*мәңгілік ел*» деген сөз тіркесін жиі естуге болады.

Көшпенділер үшін негізгі құндылық кеңістікте еркін орналасу және еркін қозғалу болып табылады. Сондықтан, мына тіркестерден: «*Адам – керуен, өмір – жол; Адам баласы керуен сияқты: тоқтады, көшті де кетті*» белгілі бір аумақпен мәңгілік шектелмеуі тиіс қозғалыс – көшпенді үшін ең жоғарғы құндылықтарының бірі екенін көруге болады. Демек, дүниедегі қозғалатын, өзгертін және ағатын нәрсенің бәрі көшпелі адамдар үшін құнды.

Біз әлем картинасында ағылшындардың кеңістікті мүлдем өзгеше қабылдауын байқаймыз. Еуропалық өркениеттің өкілдері «тікбұрышты әлемде» өмір сүретіні белгілі – олар, әдетте геометриялық пішіндегі жасанды құрылыстармен қоршалған, олардың көздері үнемі түзу сызықтармен, кесінділермен кездеседі, сондықтан оларды өлшеу және салыстыру оңай болады [3]. Мысалы: *as tall as a steeple; to look like the back end of a tram; as tall as a house; to look like the side of a house*.

Британдықтардың санасында, әдетте, олардың өмір салтына тән пәндік бағдарлар басым болады. Мәселен: *as big as a barn, as big as a barn door (a barn - a building used especially for storing hay and grain, and for housing)*. Белгілі болғандай, дәнді дақылдарды өсіру ежелгі арал мемлекетінің тұрғындарының көпшілігі үшін дәстүрлі кәсіп болып

саналды, сондықтан болар, мұндай құрылыстар ауыл шаруашылығы алқаптары үшін әбден тән болды.

Британдықтар өздерінің отбасыларымен бір жерде тұрып, отырықшы өмір салтын жүргізгендіктен, көптеген заттар "өмірмен" өлшенді. Мысалға: *as large as life* «в натуральную величину», *as long as life endures*.

Британ империясының қалыптасуы мен дамуы кезеңіндегі тарихи оқиғалар британдықтардың тілдік санасындағы кеңістіктік көріністердің ерекшелігіне із қалдырды. Фразеологиялық бірліктердің семантикасындағы географиялық координаттар мен атаулар кездесуі сирек емес. Мысалы, ағылшындар *from John o'Groat's to Land's End* идиомасын қолданады – бұл Ұлыбританияның солтүстігінен бастап оңтүстігіне дейін, о шетінен бұ шетіне дейін дегенді білдіреді. Яғни, Джон-о'Гротс – Британияның шеткі солтүстік нүктесі. Сондай-ақ, «алыс» мәндегі мынадай *from China to Peru, the back of beyond* сияқты тіркестерді атап өтуге болады. «Жақын» мағынасы бар бірқатар фразеологизмдер соматикалық лексикамен байланысты сипатталады: *nose to nose, from under one's nose, within earshot*.

Келтірілген мысалдарға сүйене отырып, түрлі халықтардың тілдік үлгілеріндегі әлемнің бейнесі шығармашылық, субъективті сипатқа ие. Ұлттық мәдениеттердегі кеңістік категориясын вербалдауға қатысатын тұрақты тілдік бірліктер тек білімнің тасымалдаушысы ғана емес, сонымен бірге оның қайнар көзі болып табылады, сондықтан тілден тыс шындықты білуде және сипаттауда осындай маңызды рөл атқарады.

Осылайша, кеңістіктік қатынастардың концептуалды көрінісі оның тұжырымдамалық және ақыл-ой негіздері бойынша әмбебап болып табылады, бірақ өзінің нақты тілдік іске асуында ол кеңістіктік көріністердің ұлттық-мәдени сценарийлерінің өзіндік ерекшелігінің арқасында ерекше сыну алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Гак В.Г. Языковые преобразования. — М., 1996. —763 с.
2. Бектурова Ж.Б. Функционально-семантическое поле «пространство» в русском и казахском языках / Ж.Б. Бектурова // Лингвокультурологическое сопоставление: межвузовский сборник научных статей. - Алматы: АГУ им. Абая, 1999. – 115 с.
3. Моро-Дефарж Ф. Введение в геополитику / Ф. Моро-Дефарж - М.: Конкорд, 1996. – 34 с.

5.14. Шеттілдік білім берудің заманауи парадигмасы

Әйгерім Маратқызы Әбен

2 курс магистранты. Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық
Университеті (Алматы, Қазақстан)

Танат Танирбердиевна Аяпова

Филология ғылымдарының докторы, профессор. Абай атындағы
Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті (Алматы, Қазақстан)

Білім - қоғамды әлеуметтік, мәдени-ғылыми прогреспен қамтамасыз ететін ғажайып құбылыс, адам үшін де, қоғам үшін де ең жоғары құндылық. Оның ең негізгі қызметі - адамның менталитетін, адамгершілігін, шығармашылық қабілетін қалыптастыру, дамыту. Осыған орай егеменді еліміз өзінің дамуының ең басты алғы шарты - білім беру жүйесінің білім ғасырындағы міндеті мен мазмұнын айқындап берді.

Білім беру сатыларының сабақтастығын қамтамасыз ететін білім беру процесінің үздіксіздігі, оқу мен тәрбиенің бірлігі, білім беруді басқарудың демократиялық сипаты, білімнің, ғылымның және өндірістің интеграциялануы, ақпараттануы, оқушыларды кәсіптік бағдарлау, білім беруді саралау, ізгілендіру, гуманитарландыру және т.т. – білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі принциптері. Сонымен қатар Қазақстан Республикасының ғылым және ғылыми-техникалық саясат тұжырымдамасында да ғылымды демократияландыру, интеграциялау, инновациялық процестің білім, ғылым саласында кең өріс алуы да атап көрсетілген.

Білім жүйесін дамыту стратегиясының басты мақсаты – ұлттық білім моделін жасау.

Білім мазмұны жаңа үрдістік біліктермен, ақпаратты қабылдау қабілеттерінің дамуымен, ғылымдағы шығармашылық және нарық жағдайындағы білім беру бағдарламаларының нақтылануымен байи түсуде. Атап айтқанда:

- Есте сақтауға негізделген оқып білім алудан, бұрынғы меңгергендерді пайдалана отырып, ақыл-ойды дамытатын оқуға көшу;
- Білімнің статистикалық үлгісінен ақыл-ой әрекетінің динамикалық құрылым жүйесіне көшу;
- Оқушыға орташа деңгейде білім беретін бағдарламадан жекелеп, саралап оқыту бағдарламасына көшу.

Осы орайда білім алу- тікелей когнитивтік үрдіс екендігін ескерсек, білім алушылардың когнитивтік даму ерекшеліктері, балалардың танымдық қабілеттерінің даму сатыларын жіктеген Ж.Пиженің балалардың когнитивтік таным әрекеттері туралы теориясын тілге тиек ете кету керек.

Жан Пиже ойлау психологиясында беделі мойындалған тұлға болып табылады. Пиже ойлауды зерттеудің жаңа әдісін ойлау

дамуының заңдылықтарын және қызмет етуін зерттеуге бағытталған клиникалық әңгімелесу әдісін ұсынады. Психологтың ойынша әңгімелесу баланың ойлауын зерттеуге мүмкіндік береді, өйткені ересектің сұрақтарына баланың берген жауаптары зерттеушіге ойлаудың тірі үдерісін ашады. Ж. Пиаженің ойынша әңгімелесу әдісі келесі талаптар бойынша жүзеге асырылуы тиіс: ересектің сұрақтары баланың тәжірибесінен бөлек болуы тиіс. Білімдерге, дағдыларға, іскерліктерге қатысты сұрақтарды қоюға болмайды; әңгімелесу эксперимент ретінде ұйымдастырылуы тиіс. Зерттеуші балаға сұрақ қойғанда ойлаудың факторларымен себептері жайында қайсыбір болжамын тексереді, ал жауабын алғанда ол сол болжамды дәлелдейді не жоққа шығарады. Сол себепті клиникалық әңгімелесу әдісінде сұрақ қоюдың қатаң, стандартты реті болмайды. Олар баланың жауаптарына байланысты және зерттеушімен верификацияланатын болжамның түрленуіне сәйкес икемді өзгеріп отырады.

Ж. Пиаженің ойынша, бала ойлауының дамуы – бұл эгоцентризмнен децентрацияға ұласатын ой операцияларының алмасуы. Зерттеуші ол үдерістің үш кезеңін көрсетеді: субъекті мен объектінің теңдестірілуі, өзін және қоршаған әлемді ажырата алмаушылық; эгоцентризм – дербес ұстанымы бойынша әлемді тану, пәнге қатысты әртүрлі көзқарастарды реттей алмаушылық; Децентрация – дербес көзқарасын объектіге қатысты басқа да ықтималды көзқарастармен реттеу. Пиаженің бала ойлауының эгоцентрлігі жайлы феноменді ашуы оның ең үлкен жаңалығы болды. Эгоцентризм – бұл құбылыстар мен объектілер тек дербес көзқарасының тұрғысында қарастырылатын, қоршаған әлемге қатысты иеленген субъектінің ерекше танымдық ұстанымы. Бала ойлауының дамуы өзара байланысқан үш бағытта жүзеге асады. Біріншісі – әлемнің объективті және субъективті қабылдау түріне ажыратылуы. Екіншісі – субъектінің ақыл-ой ұстанымының шексізденуінен ықтималды ұстанымдардың қатарын реттеуге дейін ақыл-ой ұстанымының дамуы. Үшінші бағыт ойлаудың дамуын жеке заттарды қабылдаудан олардың арасындағы байланыстарды қабылдауға қозғалыс ретінде сипаттайды.

Ж. Пиаженің зерттеулері баланың сөйлеуі мен ойлау туралы және оның логикасы мен дүниетануы туралы ілімнің дамуында тұтас дәуірді құрайды. Олардың тарихи мәні өте зор. Ж. Пиаже өңдеп ғылымға енгізген баланың сөйлеуі мен ойлауын клиникалық зерттеу әдісінің көмегімен балалар логикасының ерекшеліктерін әдеттен тыс батылдықпен, тереңдікпен және кең тұрғыда жүйелі зерттеуді тұңғыш рет мүлдем жаңа сипатта жүргізді.

Баланың ойлау мәселесін сапалық тұрғыда қою Пиажені бұрын үстемдік еткен бала ақылының жағымды сипаттау тенденциясына қарама-қарсылыққа алып келеді деп айтуға болады. Дәстүрлі психология үлкендердің ойлауынан ажыратып тұратын кемшіліктерден, ақаулардан құралатын бала ойлауын жағымсыз сипатта қарастырады.

Ж. Пиаже бала ойлауының сапалық өзгешелігін оның жағымды жағынан ашуға тырысты. Бұрын үлкендермен салыстырғанда балада не жоқ, оған не жетіспейтіндігі туралы білгілері келді және бала ойлауының ерекшеліктері оның абстрактілі ойлауға, түсініктерді құрауға, мағыналарды біріктіруге, т.б. өз ойын қорытуға қабілетсіздігімен анықталды. Жаңа зерттеулерде негізгі көңіл балада не бар, баланың ойлауының негізгі белгілері қандай, өзінің ерекшеліктері мен қасиеттері тұрғысында бала ойлауы нені игерген деген мәселелерге аударылады.

Бала ойлауының әртүрлі ерекшеліктерін біріктіріп тұратын орталық тізбектің мәні неде? Ол Ж. Пиаже теориясының негізгі көзқарасы тұрғысынан, бала ойлауының эгоцентризмнен тұрады. Бұл – оның барлық жүйесінің негізгі жүйесі, бұл – оның барлық құрылысының басты бөлігі. Ж. Пиаже бала логикасына тән белгілердің көп бірлігін эгоцентризмге жатқызуға тырысады. Барлық белгілер жиынтықты құрады, ал ол өз кезегінде баланың логикасын анықтайды. Бұл жиынтықтың негізінде бала ойлау мен баланың іс-әрекетінің эгоцентрлік сипаты жатыр. Бала ойлауының басқа да ерекшеліктері осы негізгі ерекшеліктерінен туындап отырады және оның дәлелдеуіне немесе жоққа шығарылуына байланысты бала логикасының әрқелкі белгілерін біртұтас етіп біріктіріп, ұғындырып, мағыналап, тұруға ұмтылатын теориялық жалпылауға көмек беретін барлық жіптер үзіледі немесе беки түседі. Мәселен, автор синкретизмді бала эгоцентризмнің тікелей нәтижесі дейді. Л.С. Выготскийдің болжамы жоғары психикалық қызметтердің дамуы жайлы жалпы заңның, интериоризация заңының нақтылануы болып табылады. Ұсынылған болжамды дәлелдеу үшін эгоцентрлік сөйлеудің өтпелі сипатының негізінде қатынасу және ішкі сөйлеудің қасиеттері мен қызметін қамтитынын дәлелдеуге бағытталған бірқатар зерттеу жұмыстары жүргізіледі. Біріншіден, бала жанындағы құрдастарының оның өзін түсінбейтініне (өзге тілде сөйлейтін балалар, немесе серіктесін естуге мүмкіндік бермейтін әйнектелген қабырға) көзі жеткенде, эгоцентрлік ойлау коэффициентінің күрт төмендейтіні көрсетілген. Осылайша, эгоцентрлік ойлаудың қатынасу қызметін атқаратындығы дәлелденді.

Екіншіден, іс-әрекетте қиындықтар туындағанда (мысалы, сурет салғанда бір объектіні салу үшін балаға түрлі- түсті қарындаштардың жетпей қалуы) эгоцентрлік ойлау коэффициентінің артатындығы көрсетілген. Соның негізінде эгоцентрлік сөйлеудің жоспарлаушы және реттеуші қызметтерді атқаратындығы дәлелденді. Бес жастан кейін баланың іс-әрекеті ерікті сипатқа ие болғанда және ол көзделген мақсатқа сай жоспарланғанда баланың сөйлеуі реттеле бастайды.

Ж. Пиаже Л.С. Выготскийдің сынымен тек 1966 жылдары ғана таныса алды. Ол уақытта Л.С. Выготский дүние салып, Ж. Пиаже бала ойлауының дамуы жайлы тұжырымдамасының көптеген тұрғыларын түбегейлі өзгерткен болатын. Мәселен, швед психологының сөйлеудің тікелей ойды білдіретіні жайлы түсінігі өзгерді. Ж. Пиаже Л.С.

Выготскийдің төмендегідей сынымен келісті: аутистік ойлау бала ойлауының дамуында бастапқы кезең емес; бала ойлауының дамуында оның заттық тәжірибелік іс-әрекеті ескерілуі тиіс; сөйлеу мен ойлаудың арасында тікелей байланыс жоқ, ал сөйлеу мен ойлау едәуір күрделі қатынастар арқылы байланысады. Л.С. Выготский бойынша эгоцентрлік сөйлеу – сөйлеу кезеңдерінің интериоризациясы ретінде анықталса, Ж. Пиаже үшін сөйлеу баланың ерекше танымдық ұстанымын анықтайтын үдеріс болып қала берді [1].

Білім беру – аса күрделі әлеуметтік-экономикалық механизм. Оны реформалаудың мәселелері де сан қырлы. Қазіргі кездегі Республикамызда қолға алынған білім беру жүйесін реформалау ісі осы саланың экономикалық-ұйымдық, құқықтық, құрылымдық жақтарын түбегейлі өзгертуге бағытталған біртұтас кешенді шаралармен тығыз байланысты. Білім беру ісіндегі жаңа үрдістің мән-мағынасы, сипаты мен бағыт-бағдарын айқындаушы дәйекті факторлар: Қазақстан Республикасының тәуелсіз егеменді мемлекет болып қалыптасуы, экономиканың нарықтық моделін ұстанып, меншіктің түрлі пішімдерін дамыту және ұлттық білім беру ісінің әлемдік білім жүйесіне кіруі болып отыр.

Білім беру саласындағы реформалардың бірі ретінде бір пәннің мазмұндық компоненттерінің басқа пәнге ішінара енгізілуі арқылы пәнаралық интеграция идеясын көптеген заманауи зерттеушілер қолдауда. М.В. Дружинина кәсіби білім беру мен оның сегменті арасындағы байланыстың синергетикалық тәсіліне сәйкес – тілдік/шетілдік білім беру өзара шарттастықпен, ашықтықпен, өзара ақпаратпен бөлісумен, құндылықтардың әртүрлілігімен, сыртқы орта мен тұтастық және өзара әрекеттестікпен, өзбетінше ұйымдастырумен өздігінен реттелу мен сипатталатынына айрықша көңіл аударады [3]. Егер біз пәнаралық байланыстарды шетел тілі сияқты пән негізінде қарастыратын болсақ, ол өздігінен интеграция үшін негіз бола алады, демек, кәсіби бағдарланған пәндердің дидактикалық компоненттері орнықталатын іргетас болып табылады.

Қазіргі таңда шетілдік білім берудің негізгі мақсаты ретінде мәдениетаралық қарым-қатынас күзіреттілгін қалыптастыру болып табылады. Осы мәселені жан-жақты зерттеп келе жатқан кейінгі кезеңде көптеген Отандық зерттеушілердің еңбектерін атап көрсетуге болады, солардың қатарында: Кулибаева Д.Н., Мыңбаев А.К. (қазіргі білім берудегі компетенттілік тәсіл мәселесін қарастырған), Нұрахметов Н.Н., Байжасарова Ғ.З., Мұқанова С.Д., Салықова Б.О., Жадрин М.Ж. және т.б. ғалымдар күзіреттілікті қалыптастыру білім беруді ұйымдастырудың бір аспектісі ретінде зерттеуге көңіл бөлсе, Демеуова Ш.Е., және Қожахметова К.Ж. т.б. ғалымдар тәрбие беру тұрғысынан студенттердің күзіреттілігін қалыптастырудың ғылыми теориялық негіздерін жасауды ұсынған. Сонымен қатар, Ресейлік ғалымдардың

осы тақырып аясында кең зерттеу жүргізгендер қатарында - Верещагин Е.М., Костомаров В.Г., Гальскова Н.Д. атап айтуға болады [2].

Үштілді білім, көпқырлығы мен көпаспектілігіне байланысты түрлі ғылыми мектептер ғалымдарының назары көрініс табатындығын қажет етеді. Үштілділіктің маңызды даму факторы ретінде этнолингвистика саласындағы зерттеулер болып табылады. Бұл ғылымның пәндік саласында тілдердің әсер етуі, қолдануы мен даму мәселелерінің рационалды тіркесу мәселелері бойынша білім беру практикасы үшін ғылыми тұрғыдан негізделген ұсыныстар мен нұсқамалары жасалуы тиіс. Сонымен қатар, лингводидактика саласында мақсатқа бағытталған зерттеулер қажет. Тілдерді оқытуға байланысты мәселелерді ғылыми-зерттеу арсеналы толық жиынтығымен қоса зерделеу қажет, сонымен қатар теориялық көзқарастар мен ғылыми гипотезаларды эксперименталды түрде тексеру қажет. Үштілді білімнің теориясы мен практикасы ғылыми-педагогикалық цикл логикасында жасалуы қажет: үштілді білім алуды ұйымдастырудың педагогикалық жағдайларын қалыптастыратын жалпы педагогикалық заңдары мен заңнамаларын, теориялық көзқарастары мен қағидаларын анықтау. Бұл мақсаты мен міндеттерін қалыптастыруға, мазмұнын таңдауды негіздеуге, сонымен қатар үштілді білімнің әдістері, нысандары, құралдарын анықтауға мүмкіндік береді. Ғылыми-зерттеу жұмысы, Қазақстан Республикасындағы тілдік білім практикасы ана және мемлекеттік (қазақ) тілдерінің, ана және орыс тілдерінің, ана және шетел тілдерінің, мемлекеттік (қазақ) және орыс тілдерінің, мемлекеттік (қазақ) және шетел тілдерінің, орыс және шетел тілдерінің балансын орнатуға бағдарлану қажет кезде, көптілді тұлға категориясын зерделеуді көздейді.

Осы салада практикалық іске асырудың негізгі механизмі ретінде «білімді екі рет қабылдау» қағидасы болып табылады: нақты тілдік пәндерді зерделеу арқылы тілдік білім алу (қазақ, орыс, ағылшын) және жеке пәндерді оқыту, мысалы, ағылшын тілінде, ғылыми жаратылыстану пәндерін (физика, информатика, химия, биология), әлеуметтік гуманитарлық пәндерді – қазақ немесе орыс тілдерінде.

Үштілді білім педагогикалық инноватика ретінде жаңалықтарды енгізу үдерістеріне объективті түрде тән қателер мен қате есептеулер тәуекелін максималды түрде төмендетуге мүмкіндік беретін өзгертілген жаңа жағдайда білім субъектілерінің толыққанды әрекетін қамтамасыз ететін арнайы жүйені жасауды қажет етеді.

Ресей ғалымы Н.Д. Гальскованың пікірінше, мәдениетаралық қарым-қатынасқа баса назар аударудың салдары дидактикалық парадигманың ығысуына әкеліп соғуда. Автордың пайымдауы бойынша, шет тілдің оқыту үрдісінің шет тілін меңгеру үрдісіне бірте-бірте ауысып бара жатқандығы анық байқалады. Оның ойынша, шет тілдік білім беру мәдениетаралық парадигманың негізінде берілуі өте маңызды. Ұтымды мәдениетаралық қарым-қатынас орнату үшін оның мәдениеттер диалогы контекстінде жүзеге асырылуы керек. Себебі

мәдениеттер диалогы негізінде шеттілдік білім беру нәтижесінде тіл үйренушінің бойында тұлға ретінде даму анық байқалады.

Қазақстандық көрнекті ғалым С.С. Құнанбаеваның теориясына сүйенсек, «тіл – мәдениет - тұлға» пәнаралық құрылымы ғана мәдениетаралық қарым- қатынас субъектісінің шет тілдік мәдениетті жетік меңгере отырып, өз төл мәдениетін, ұлттық құндылықтарын, менталитетін сақтай отырып жаһандану заманында ұтымды мәдениетаралық қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік туғызатын «лингвоэтностардың материалдық-рухани ерекшелігін» айқындай алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Пиаже Ж. Речь и мышление ребёнка. — М., 1994.
2. Гальскова Н.Д. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. – М., Академия, 2008.
3. Құнанбаева С.С. «Қазіргі шет тілдік білім берудің теориясы мен практикасы». - Алматы: Эделвейс. 2010.
4. Құнанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. – Алматы, 2010.
5. Құнанбаева С.С. Қазіргі шеттілдік білім берудің теориясы мен практикасы. – Алматы: ҚазХҚЖӘТУ, 2010. – 324 б.

5.15. Синтагма және оны жүзеге асыру тәсілдері

Гүлназ Онгарбековна Беркинбаева

Абай атындағы Қаз ҰПУ докторанты (Алматы қ., Қазақстан)

Бұл мақалада синтагманың лингвистикадағы рөлі туралы мәселе қарастырылады. Мәтінді қалыптастыру, оның құрылымы мен қабылдау үдерісіндегі сөз, сөйлем және синтагманың рөлін анықталды. Тілдің түп тамыры мен оны біріктіруші құрылымдарының, соның ішінде мәтіннің негізі болып табылатын ең кіші тілдік бірлік жайындағы сұрақ әлі күнге дейін көпшіліктің мазасын қашырады. Әзірше тіл ғылымында ең кіші тілдік бірлік жөнінде нақты қорытындылар, өкінішке орай, жоқ. Бұл жағдай тілдік бірлікті зерттеу аспектісімен қатар оны зерделеу мәселесіндегі әдістемелік негіздің болмауымен түсіндіріледі.

Кілт сөздер: синтагма, мәтін, сөйлем, құрылым, грамматика, синтагматикалық қарым-қатынас, тіл, тіл бірлігі, сөйлеу бірлігі, сөз, синтагматикалық сөйлеу құрылымы.

«Синтагма» терминінің өзі батыс-еуропалық структурализм өкілдерінің жұмыстарында пайда болған. Олардың көзқарастарына сәйкес, «сөйлеу сөздері тізбек құрай отырып, тілдің сызықтық сипатына негізделген өзара қатынасқа түседі. Ұзақтыққа негізделген мұндай үйлесімдер синтагмалар деп аталады. Сондықтан, синтагма әрқашан

екі немесе одан да көп жүйелі бірліктерден тұрады (мысалы, адам өмірі). Соссюр бойынша, синтагмадағы сөздер алдыңғы сөздермен қарама-қарсы қойылғаннан кейін ғана маңыздылыққа ие болады. Синтагма ретінде тек жеке сөз ғана емес, сонымен қатар, сөз тіркесі және «кез келген өлшемді және әр түрлі күрделі бірліктер» танылады [1].

Соссюр жақтаушылары (мысалы, Ш. Балли) синтагма ретінде анықталатын және анықтаушы қатынасын, «тақырып» және «себеп» бар кез келген таңбалар тобын да, сөйлемді де қарастырды. Олардың ойынша, синтагма «бір-бірін толықтыратын екі санатқа жататын екі лексикалық таңба арасында орнатылған өзара тәуелді грамматикалық қатынас өнімі» болып табылады [2, 67].

Синтагма теориясындағы жаңа бағыт академик Л.В. Щерба атымен байланысты. Л.В. Щерба үшін синтагма – «бұл ой-сөйлеу үрдісінде мағыналы бүтіндікті білдіретін және бір ритмикалық топтан, сонымен қатар, оның барлық тізбегінен тұра алатын фонетикалық бірлік» [3, 15]. Ол алғаш рет синтагма терминін өзінің «Сөз табы туралы» жұмысында қолданған, мұнда «сөздерді немесе сөздер тобын жоғарғы ретті бір бүтінге «анықталатын» және «анықтаушы» принципі бойынша емес, яғни тең құқықта біріктіретін демеулік тобын белгілеуге болатындығын» көрсетті [4, 3]. «Француз тілінің фонетикасында» Л.В. Щерба синтагманың фонетикалық табиғатын ашады. Сөздердің мағыналық бірлігін орнату үшін «француз тілі ритмикалық топтарды бір бүтінге біріктіреді, мұнда сөйлеу процесінде ойлар мағыналық бір бүтінді құрайды» [3, 16].

Л.В. Щерба көрсеткендей, синтагма «біз бөліп көрсете алатын сөйлеудің ең қысқа үзіндісі, сонымен қатар, ол еш өзгертілмеген және берілген мәнмәтін мен жағдайда бір түсінікке сәйкес келеді». Синтагмалар соңғы сөздікте екпіннің күшімен сипатталады.

Л.В. Щерба белгілегендей, синтагма әдетте интонация арқылы, грамматика және ең төмен шектегі бастапқы бір сөз сыңарының негізінде болатын жалпы жағдаяттық мәнге ие мағынасы жағынан байланысқан бірнеше сөздерден тұрады. Синтагмалар ауызекі тілде кідірістер арқылы оның субъектісімен шектеледі, осының нәтижесінде әрқайсысының мағынасы жеңіл түсіндіріледі. Олардың мағынасын арттыру нәтижесінде сөз құрамы құрылады және қабылданады. Синтагма ішінде кідіріс жоқ: олар Щербаның ойынша синтагманың құрылымы мен мазмұнын бұзатын еді. Егер сөйлеу субъектісінің пікірі бойынша ойды білдіру үшін жеткілікті болса, онда синтагманы жеке сөз де құра алады. Мұндай сөз басқа синтагмалармен байланыса отырып, өз мағынасының сипатын, өз мәртебесін және қолдану аясын өзгертеді: ол бір компоненттік синтагма, қатысымның ең аз бірлігі болады.

Л.В. Щерба түсінігі бойынша, синтагма теориясы бұдан әрі В.В. Виноградов жұмыстарында дамыды, ол синтагма ретінде «берілген хабарлау интонациясы мен мәнерлілікке толықтырылған, шындықтың бөлігін сипаттайтын семантика-синтаксистік сөйлеу бірлігін түсінетін. Ол

басқа дәл сондай пікір айту мен тілдің семантика-синтаксистік бірліктерімен тығыз мағыналық байланыста болып табылады». [5, 69]

Л.В. Щерба ойлап тапқан синтагма теориясының мағынасын бағалай отырып, академик В.В. Виноградов былай жазды: «Тіл маманының санасуы керек синтагманың жалғыз теориясы Л.В. Щерба ойлап тапқан синтагма теориясы болып табылады. Бұл теория өзінің бойына толық қайта өңделген дыбысты өткір тілді бақылайтын жаңа және көптеген сабақтарын сіңірді, олар бір жағынан стилистикаға, бір жағынан шешендік тілге үйретуге немесе мүлдем әлеуметтік дыбысты тілге жатады» [6, 56].

Біздің елде өтілетін экспериментті-фонетикалық зерттеулерде орнатылған дәстүрге сәйкес, біз «синтагма» терминін қолданамыз және Л.В. Щерба мен В.В. Виноградов еңбектерінде баяндалған синтагмаға деген көзқарасты ұстанамыз. Осы тұрғыда хабарлаудың аз не көп дербес бөлек фразалар бойынша байқалатын синтагма ретінде екпінді дайындалған стилистика-синтаксистік бірлікті түсінеміз.

Синтагмалар мәтін мен экстра лингвистикалық жағдайы бар әрбір мәтіндік үзінді байланысын, делимитация функциясын, жеке және жалпы функциялар негізінде орындалатын интеграциялық функцияны жүзеге асырады. Синтагматикалық мүшелену мәнмәтіндік байланыстың бірмәтінді бейне мақсатына қызмет етеді, мәтінді фоностилистикалық ұйымдастырудың құралы ретінде бола алады.

Синтагмада қандай да бір мағыналық бірліктің интонациялық дайындығы, тілдің синтаксистік ерекшеліктері, семантикалық сөз сөйлеу болмысы, тілдің ырғақты қор рефлекстері, тілдің логикалық құрылымы, сөйлеушінің өзінің және мәтінді тудыратын физиологиялық, психологиялық, эмоционалды ерекшеліктері ұштасады [7, 89].

Синтагма ұйымдастырушысы және құралы ретіндегі соңғы сөзінің күшейтпелі екпінінің маңыздылығы Л.В. Щерба арқылы көрсетілген. Берілген жағдайдың неміс тіліндегі өзіндік дәлелі бар. Синтагманың интонациялық дайындығына ұқсас үрдістерінің бірі синтагманың соңғы сөзінің бөлінуіне негізделген. Синтагматикалық екпіннің бар болуы синтагманың бөлінуімен түсіндіріледі. Синтагматикалық екпін белгіленген соңғы буынға түсе отырып, синтагманың мағыналық орталығын көрсетеді, басқа синтагмалар қатарынан шығарады және ұйымдастырады.

Синтагмаларға мүшеленудің жетекші құралы ретінде дыбыс қозғалысы алынады. Кідірістермен, ал кейде айтылым қарқынындағы үзілістермен үйлесетін дыбыс ауытқулары сөйлемде синтагмаларды анық көрсетеді. Заманауи тіл білімі үшін синтагматикалық мүшелену белгілі бір деңгейде сөйлемнің грамматикалық құрылымына енгізілетіндігіне талас жоқ. Мысалы, неміс тілінде артиклі бар зат есіммен және есімдікті анықтауышпен немесе жалқы есіммен белгіленген бастауыш әрқашан дербес синтагмаға сөздердің тура реті бойынша мүшеленеді. Немесе бірінші орынға ие емес, баяндауыштың

дистантты орналасқан бөлшектері арасында орныққан және логикалық екпіні бар бастауыш дербес синтагмаға мүшеленбейді және шеңбер құратын баяндауыш бөліктерімен бірге бір синтагманың құрамына кіреді.

Неміс тіліндегі оның бөліктерін құратын себеп-салдары бар күрделі бағыныңқы сөйлемде теп-тең және тепе-теңдіксіз мағыналық құрылымы бар, сонымен қатар, сөйлемнің интонациялық мүшеленуіне елеулі әсер ететін барлық айтылымдарда әр түрлі рөлді ойнайды. Егер барлық айтылымдардың мәндік ядросы оның соңғы күйіндегі бағыныңқы сөйлемде болса, онда басыңқы да, бағыныңқы да сөйлемдер дербес синтагмаларға жіктеледі, мұнда екінші синтагманы дайындайтын интонациялық құралдардың үйлесуі, бірінші бөлікпен салыстырғанда оның үлкен мағыналық маңыздылығын анық көрсетеді.

Сөйлем мүшелерінің семантикалық және синтаксистік байланыс түрлеріне ғана сүйенген сөйлем мағынасы барлық жағдайда адекватты қабылданбайтындығына байланысты, лингвистика сөйлемдер шегінен әлдеқайда кең тілдік мәнмәтінге жетті.

Сөз ақпаратынан алынған мағыналық түсіндірудің адекваттылығы мәтінді мүшелеудегі түсіндірілуді ұсақ мағыналық одақтарға – синтагмалар арқылы – белгілі жағдайда, хат алушы мен жолдаушы күйіне, қатысымдық орнатуға байланысты және т.б. жүзеге асырылады. Сөздер дербес бірлік мәртебесіне ие болатындығы сөзсіз. Алайда, олар тілдік ортада қолданылады. Тілдің сөздік жүйесінде көбінесе бірнеше мағынасы бар «сөз» (көп мағыналы сөздерде) шындығында дербес бірлік болып келеді. Морфологияда да өзінің барлық сөзтұлғаларының парадигмасы болатын сөзді дербес бірлік деп санауға болады [8, 43].

Егер сөздер сөйлемдерде синтагмалар түрінде кездесетін болса, онда олардың сөйлем құрылымындағы дербестігі үлкен күмән келтіреді, себебі, олар сөйлемнің емес, өз синтагмаларының, яғни, сөйлемнің бастапқы тәуелсіз бірліктерінің сыңары болып табылады.

Сөйлем тіл құрылымы ретінде және сөз тіл жүйесінің лексикалық пен морфологиялық бірлігі ретінде тікелей ара қатынаста болмайды. Олар ең аз тіл құрылымы, яғни, синтагма арқылы өзара қатынаста болады. Жалғыз жағдаяттық мағынасы бар лексикалық блок түріндегі тілдік туынды үрдісінде, әдетте адам санасында пайда болатын синтагмалар деңгейінде сөздер функциялары жойылады. Сондықтан, сөз бен сөйлемді біріктіру және сөйлемдегі сөздер функциясын анықтау дегеніміз, тек әр түрлі лингвистикалық сала бірліктерін ғана емес, сонымен қатар, салалардың өзін де араластыру болып табылады. Жалпы сөздер сөйлем мен тілге синтагманың берілген компоненттері ретінде кіреді. Егер тілде қандай да бір жеке сөз кідіріс арқылы екпінді бөлінсе, онда еш күмәнсіз ол оның дербестігін көрсетеді, ал оның ұқсас бірліктермен байланыстары оның мұндай мәртебесін дәлелдейді.

Синтагмалар тілде құрылмайды. Автоматтылыққа дейін жеткен сөйлеу дағдылары негізінде, олар жеке тұлғаның өзекті жағдайға

немесе ақпаратқа психо-тілдік реакциясы нәтижесінде кенеттен пайда болады. Синтагма – бұл жеке шығармашыл туынды.

Синтагма бір жағдайда коммуникативтік, ал басқа жайдайда – коммуникативтік емес деп айту қисынсыз болар еді. Оның белгілері тұрақты екендігі белгілі. Олардың осы не басқа жағдайларда қаншалықты айқын көрінетіндігі басқа мәселе болып табылады. Синтагма мағынасы (әсіресе, бірсыңарлы) басқа синтагмалармен үйлескен кезде ғана жиі айқын болып табылады: олар онда босқа бармайды (баруы керек еді) олар онда бармайды. Графикалық тұрғыда бұл тепе-тең құрылымдар, бірақ синтагмалығы мен мазмұндылығы бойынша олар әртүрлі болып келеді. Бірінші сөйлем кідіріссіз бір синтагма ретінде көрсетілген. Екіншісінде кідіріспен бөлінген екі синтагма қосылады. Бекер синтагмасы «біреудің жеке мүддесі емес» деген мәнге ие. Ол екінші синтагманың фонында анықталады. Осымен оның коммуникативтілігі дәлелденеді.

Синтагмаға сөздер біріккен кезде және сөз саласына қосылғанда мағыналық бірлік құрай отырып олардың жеке мағынасының қалыптасуына және жалпы мазмұнын беруге мүмкіндік туғызады. Осылайша, минималды сөздік құрылым – синтагма - коммуникацияның бірөлшемді, дифференциалданбаған үзіндісі ретінде болады және бұл табиғи. Егер коммуникация - сөздің негізгі белгісі болса, онда ол әрбір бірлікке тән, соның ішінде ең минималды болуы тиіс. Синтагма - сөздік бірлік, демек, ол коммуникативті. Егер синтагма- коммуникативтік емес сөз құрылымы деп жіберсек, оның туындауының негізгі бірлігі коммуникативтік емес кезінде сөзде коммуникативтілік пайда болуымен байланысты күлкілі жағдай туындайды.

Қызмет ету саласы бойынша тәуелділігіне байланысты (қатысуы емес, нақты қызмет етуі) барлық лингвистикалық бірліктер тілдік және сөйлеу болып бөлінеді. Сөз – дербес тілдік бірліктер. Сөздерде олар әдетте дербес емес, жеке емес, ал топтарда – жағдайлық мәнмен минимальды коммуникативтік сөздің бірліктері қолданылады.

Синтагманы арттыру арқылы ондағы барлық ойлар сөйлем түрінде ерекшеленген мәтін қалыптасады. Оқырманға мәтіннің авторлық синтагмалық құрылымын оның мағынасын жеткізетін негізі ретінде анықтау жеңіл болып келеді. Ол синтагма деңгейінде қабылданады. Өйткені дәл солардың мағынасынан мәтін, сөйлем және мазмұны құралады. Осылайша, мәтінді адекватты шешу үшін оқырманға оның синтагмасының құрылымын және олардың шекараларын сезінуі қажет. Ол мәтіннің толық мазмұнын және олардың әрқайсысының мағынасын түсінуге көмектеседі. Синтагма туралы мәліметтердің прагматикалық маңыздылығы бастапқы сөйлеу бірлігі екендігі анық. Синтагма сөйлеуді қабылдау және пайда болу бірлігі ретінде, оның мағыналық және грамматикалық белгілері [9].

Л.В. Щербаның синтагма туралы айтқандарынан көптеген жарияланбай қалғандарының ішінен оқуды үйрену синтагматикалық

негізде құрылуы тиіс деген заңды қорытынды шығады. Осындай көзқарас мәтінді дәл түсінуге кепілдік береді (ол қандай бірліктерден құралған, олардың негізінде қабылдануы және болуы керек. Бұл жағдайда ғана оның дұрыс түсіну мүмкін). Оқу – бұл өзі туралы сол немесе басқа мәтінді немесе тек қана дыбыстап шығару емес, оның авторлық мазмұнын дәл қабылдаудың нақты синтагматикалық құрылымы көрсетілген. Дәл өзі оның барлық компоненттерін оқырман түсінуі тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Соссюр Фердинанд де. Жалпы лингвистика курсы. М., 1933. Б. 121.
2. Балли Ш. Жалпы лингвистика және француз тілінің сұрақтары М., 1955. Б. 116.
3. Щерба Л.В. Француз тілінің фонетикасы. М., 1963. Б. 86.
4. Щерба Л.В. Сөз табы туралы // Орыс тілі. Л., 1928. Б. 22.
5. Виноградов В.В. Указ. раб. Б. 253.
6. Виноградов В.В. Орыс тілінің синтаксисіндегі синтагма түсінігі // Заманауи орыс тілінің синтаксис сұрақтары. М., 1950. Б. 205.
7. Линдлер Г. Немісше айтылу ерекшеліктері. М., 1991. Б. 222.
8. Потапова Р.К. Неміс дыбысталу стандартының жаңа кодификациясының тәжірибесі жайында // Бүгінгі таңдағы фонетика: өзекті мәселелері және университеттік оқыту. М., 1998;
9. Филатова Е.В. Синтагма как основная единица порождения и восприятия речи / Е.В. Филатова // Русский язык, литература, культура в школе и вузе, 2010. – № 4. – С. 15-22.

5.16. К вопросу о категории модальности в русском языке

Магрипа Кемельбековна Кудиярбекова

кандидат педагогических наук, ст. преподаватель кафедры казахского языка, литературы и журналистики. Университет иностранных языков и деловой карьеры (г. Алматы, Казахстан)

Наталья Евгеньевна Савчиц

кандидат филологических наук, и.о. доцента кафедры русской филологии и мировой литературы. Казахский национальный университет им. аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

Шолпан Аймурзаевна Исмаилова

магистр педагогических наук, ст. преподаватель кафедры русской филологии и мировой литературы. Казахский национальный университет им. аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

Современная научная парадигма нацелена на выявление универсальных семантических категорий, позволяющих описывать

принципиально различные системы. Именно такой категорией, которая пронизывает все уровни языковой системы и является категория модальности. Как важнейший элемент процесса познания действительности и ее научно-логического понимания на уровне сознания и форм мышления человека модальность представляет собой одну из наиболее сложных категорий, о природе, составе частных значений и средствах выражения которой высказываются различные, порой противоречивые точки зрения. «Модальность представляет собой один из феноменов, которые наряду с бесспорностью своего существования в языке постоянно ускользают от более или менее четкого определения. Само понятие модальности охватывает широкий ареал явлений, служащих объектом изучения не только в различных отраслях лингвистики, но и в других науках, в первую очередь, философии и логике», - отмечает Р. Алсынбаева [1, 181]. Хотя категории модальности посвящено огромное количество работ, однако, как справедливо отмечает С.С. Ваулина, «смена ориентиров в современном языкознании, в фокусе внимания которого оказался человеческий фактор как важный экстралингвистический компонент языковых преобразований, потребовала, в свою очередь, пересмотра и корректировки традиционных (в значительной степени формальных) взглядов на различные языковые явления, в том числе и на модальность» [2, 8]. Именно модальность позволяет наиболее полно рассмотреть взаимосвязь между объективной реальностью и отношением человека к этой реальности, его месте и роли в этой реальности.

Отсутствие четкой концептуальной оформленности лингвистической категории модальности, смешение лингвистической и логической модальностей, недостаточная изученность проблемы функционирования и взаимоотношений различных средств выражения модальности вызывает необходимость дальнейшего изучения данной лингвистической категории. Будет уместной, как нам представляется, попытка обобщить различные взгляды на природу и сущность категории модальности, а также внести некоторую ясность по основным вопросам, касающимся данной категории.

Теоретические посылки онтологической сущности языковой модальности уходят корнями в философию и являются продуктом модальной логики. Широко известно, что основными составляющими процесса познания являются чувственное познание (ощущение, восприятие и представление) и рациональное (мышление в разнообразных формах – понятиях, суждениях, умозаключениях и т.д.).

Логическая модальность – один из существенных признаков суждения как высшего уровня познания, уровня абстрактного мышления и логической формы отражения и познания объективного мира.

В формальной логике существует две точки зрения на модальность суждения:

а) в зависимости от характера отражаемых в содержании суждений, объективных связей суждения по модальности делятся на проблематические (возможности), ассерторические (действительности), аподиктические (необходимости);

б) в зависимости от степени достоверности содержания мысли суждения по модальности делятся на достоверные и вероятные.

Общим для указанных трактовок логической модальности является соотнесенность содержания суждения с объективной действительностью (в плане модуса существования – возможность, действительность, необходимость; в плане истинности/ложности суждения – достоверность, вероятность). Логическая модальность, выражающая суждения с точки зрения действительности, необходимости и возможности, – это мировоззренческая категория, исключая абстрактную субстанциональность, которая «определяется научно аргументированными законами о природе и обществе, исключаящими какие-либо априорные суждения, тем более граничащие с абсурдом» [3, 6]. Анализ современного состояния научной лингвистической литературы по вопросам модальности показал, что, по мнению большинства лингвистов, в основе лингвистической модальности лежит понимание модальности как отношение содержания высказывания к действительности с точки зрения говорящего.

Таким образом, логическая модальность, предопределившая открытие модальности языковой, не может рассматриваться как ее аналог (с позиции объективности), поскольку «принятые в логике модальные квалификации суждения с точки зрения действительности, необходимости и возможности не могут служить ориентиром для лингвистической концепции модальности, так как они не только не исчерпывают семантического диапазона реализуемых в естественном языке средств объективизации изложения, но даже не воспроизводят той гаммы смысловых оттенков, которая связана только с уточнением степени достоверности суждения» [4, 87] или ее антипода (с позиции субъективности), так как модальные средства языка, сгруппированные в системные классы значений, воспринимаются носителями данного языка как логически обоснованные.

«Каждый язык располагает специфическими, свойственными только данному языку средствами для выражения любой из понятийных категорий. Если в логике мы находим только два — три вида модальности, то в языке, как известно, модальность приобретает и манифестирует иное содержание, чем в логике. Лингвистика выделяет целый ряд различных степеней и оттенков этих категорий на основании исследования семантики лингвистических форм» [5, 88-89].

Благодаря чрезвычайно широкому диапазону этой категории, модальность понимается и определяется учеными самым различным образом. Разграничение языковой модальности и логической связано в лингвистической науке с разграничением языковой категории предложения и логической категории суждения. Первооткрывателем изучения модальности в зарубежном языкознании является Ш. Балли. Он утверждал, что «нельзя придавать значение предложения высказыванию, если в нем не обнаружено хоть какое – либо выражение модальности» [6, 280]. Ш. Балли считал, что в любом высказывании реализуется противопоставление фактического содержания (диктума) и индивидуальной оценки излагаемых фактов (модуса). Балли определяет модальность как активную мыслительную операцию, производимую говорящим субъектом над представлением, содержащимся в диктуме.

В отечественном языкознании толчком для изучения категории модальности послужило учение академика В. В. Виноградова, который рассматривал модальность как семантическую категорию широкого объема. Академик В.В. Виноградов писал: «Так как предложение, отражая действительность в ее практическом общественном осознании, естественно, выражает отнесенность (отношение) содержание речи к действительности, то с предложением, с разнообразием его типов тесно связана категория модальности. Каждое предложение включает в себя, как существенный конструктивный признак, модальное значение, то есть содержит в себе указание на отношение к действительности. Любое целостное выражение мысли, чувства, побуждения, отражая действительность в той или иной форме высказывания, облекается в одну из существующих в данной системе языка интонационных схем предложения и выражает одно из тех синтаксических значений, которые в совокупности образуют категорию модальности» [7, 55].

Академик В.В. Виноградов включил в категорию модальности 5 значений, а именно:

- 1) значения, относящиеся к целевой установке говорящего (или к коммуникативной функции высказывания);
- 2) оценка говорящим содержания пропорции с точки зрения реальности/нереальности (гипотетичность, потенциальность и т.д.);
- 3) оценка говорящим пропозиционного действия с точки зрения его возможности, необходимости, желательности для субъекта пропозиции;
- 4) значения утверждения/отрицания;
- 5) оценочные значения двух типов:
  - а) оценка говорящим события, названного в качестве возможного, необходимого или желательного;
  - б) оценка говорящим степени его уверенности в достоверности сообщаемого.

Существует еще одно значение модальности, а именно эмоциональное или качественная оценка говорящим [7, 66]. В лингвистике последних лет существуют различные трактовки сущности языковой категории модальности, определяющие ее либо как исключительно оценочную категорию, либо как категорию, имеющую только социальный характер. Как нам кажется, оба аспекта, социальный и оценочный, индивидуальный, являются необходимыми составляющими в определении сущности этого явления. Закрепленный в опыте многих поколений способ оценочного оформления содержания высказывания обеспечивает коммуникативную функцию языка. С другой стороны, значение оценки, составляющее коммуникативное содержание данной категории, не существует без оценивающего субъекта. Как отмечает А.В. Бондарко, «говоря об отношении к действительности, мы имеем в виду действительность в *представлении говорящего* (курсив автора). Именно это представление (в обобщенном и «объективированном» виде) отражено в языковых модельных значениях, включающих элементы языковой семантической интерпретации смысловой основы выражаемого содержания» [8, 64]. Таким образом, категория модальности гармонично совмещает в себе оба аспекта – социальный и индивидуальный.

Не имеет однозначного решения и вопрос о выделении таких «пластов» модальности, как объективный и субъективный. В работах многих авторов, как отечественных, так и зарубежных, проводится разграничение объективной и субъективной модальностей. В ряде лингвистических трудов объективная модальность характеризуется как отношение сообщаемого к действительности в плане реальности (осуществляемости или осуществленности) и ирреальности (неосуществленности). Считается, что этот вид модальности является обязательным признаком любого высказывания и выражается формами наклонений глагола [9, 9].

На синтаксическом уровне объективная модальность представлена противопоставлением форм изъявительного наклонения формам ирреальных наклонений (Ср.: Люди счастливы. Люди были счастливы. Люди будут счастливы. – Люди были бы счастливы. Пусть бы люди были счастливы. Пусть люди будут счастливы.). (См. Работы Г.А. Золотовой, Л.С. Ермолаевой и др.)

Под субъективной модальностью в лингвистических исследованиях понимается отношение говорящего к сообщаемому. Основным способом реализации этого вида модальных отношений являются лексико-грамматические средства, функционирующие в предложении в качестве вводных слов и сочетаний, выражающих значения предположения, уверенности/неуверенности, различные эмоционально-экспрессивные оценки.

Субъективная модальность охватывает всю гамму реально существующих в естественном языке разноаспектных и разнохарактерных способов квалификации сообщаемого и реализуется:

1) специальным лексико-грамматическим классом слов, а также функционально близкими к ним словосочетаниями и предложениями; эти средства обычно занимают в составе высказывания синтагматически автономную позицию и функционируют в качестве вводных единиц;

2) введением специальных модальных частиц, например, для выражения неуверенности («вроде»), предположения («разве что») и др.;

3) при помощи междометий («ах!», «ой-ой-ой!», «увы» и др.);

4) специальными интонационными средствами для акцентирования удивления, сомнения, уверенности, недоверия, протеста, иронии и других эмоционально-экспрессивных оттенков субъективного отношения к сообщаемому;

5) при помощи порядка слов, например, вынесением главного члена предложения в начало для выражения отрицательного отношения, иронического отрицания («Станет он тебя слушать!», «Хорош друг!»);

6) специальными конструкциями специализированной структурной схемой предложения или схемой построения его компонентов, например, построениями типа: «Нет, чтобы подождать» (для выражения сожаления по поводу чего-либо неосуществившегося) и др.

В качестве важного средства выражения модальности могут выступать и соответствующие модальные глаголы. Глаголы со значением возможности, долженствования, желания, т. е. глаголы, выражающие отношение говорящего к содержанию высказывания. В русском языке — это мочь, долженствовать, уметь, хотеть, желать, намереваться, пытаться, стараться, надеяться и др.

Ряд лингвистов выступает с критикой интерпретации модальности как объективной категории, ссылаясь на то, что само понятие объективности несовместимо с языковой модальностью, смысл которой заключается в отношении говорящего к сообщению, и что объективные отношения не имеют языкового выражения (Г.В. Колшанский и др.). Другие лингвисты придерживаются противоположной точки зрения и критикуют трактовку модальности как субъективной категории (И.П. Распопов и др.).

Как мы полагаем, нецелесообразно резко противопоставлять объективную и субъективную модальность. Именно поэтому представляется плодотворным подход П.А. Леканта, предлагающего рассматривать модальность как единую синтаксическую категорию, содержательно формируемую тремя значениями (аспектами):

1) модальным значением реальности/ирреальности как инвариантным модальным значением, обязательным для любого предложения вообще; универсальными грамматическими показателями этого значения выступают формы глагольного наклонения и интонация;

2) модальным значением достоверности/вероятности, которое выражается вводно-модальными конструкциями;

3) модальностью предиката, то есть противопоставлением «форм сказуемого (или главного члена односоставных предложений) по частным модальным значениям (возможности, желательности, долженствования, целесообразности и т. п.) [10, 94-95].

Отношения объективного характера, субъективно преломляясь, находят свое выражение в языке, поэтому категория модальности является субъективно-объективной категорией.

Таким образом, анализируя научную литературу, можно сказать, что понятие модальности имеет в лингвистике многогранную трактовку, требующую глубокого изучения. Поскольку категория модальности признается очень сложной, отношение к ней неоднозначное, единого мнения относительно её природы нет. «Языковая модальность есть отражение и выражение отношений языкового мира, это комплексная категория, включающая некую совокупность содержательных значений, выражаемых элементами разных языковых уровней» [11, 7]. Следовательно, данная категория представляет большой интерес для изучения в лингвистике, так как каждый язык индивидуален и имеет свои определенные грамматические и лексические единицы, выражающие модальность.

Список литературы:

1. Алсынбаева Р.Г. Логическая и лингвистическая сущность категории модальности // Вестник Башкирского университета. – 2013. – Т. 18. – № 1. – С. 181.

2. Ваулина С.С. Модальность как коммуникативная категория: некоторые дискуссионные аспекты исследования // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. – 2013. – Вып. 8. – С. 7-12.

3. Немец Г.П. Семантико-синтаксические средства выражения модальности в русском языке. – Ростов н/Д, 1989. – С. 6.

4. Ляпон М.В. К вопросу о языковой специфике модальности // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – Т. XXX. – Вып. 3. – М., 1971.

5. Ломаев Б.Ф. К вопросу о модальности в логике и лингвистике // Филология и лингвистика в современном обществе: материалы II Междунар. науч. конф. – М.: Буки-Веди, 2014. – С. 88-90.

6. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 416 с.

7. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке / Исследования по русской грамматике. Избранные работы. – М., 1975.

8. Бондарко А.В. и др. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Л., 1990.

9. Куребаева Г.А. Способы выражения модальности должествования в русском и немецком языках. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2010. – с. 9.

10. Лекант П.А. К вопросу о модальных разновидностях предложения // Современный русский язык: лингвистический сборник. – Вып. 6. – М., 1976.

11. Алиева Э.Н. Функционально-семантическая категория модальности и ее реализация в разноструктурных языках. Автореф. докт. дис. – М., 2010.

5.17. Парантеза және парцелляция құрылымының стильдік қызметі

Асия Хасанқызы Бекбосынова

филология ғылымдарының кандидаты, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының қауымдастырылған профессоры. Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті
(қ. Қостанай, Қазақстан)

Аягөз Артурқызы Мақатова

Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 3 курс студенті
(қ. Қостанай, Қазақстан)

Меруерт Серикқызы Валихан

Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 3 курс студенті
(қ. Қостанай, Қазақстан)

Аңдатпа

Мақалада мәтін лингвистикасының маңызды бөлігі болып табылатын синтаксистік құрылымдардың (сөйлемнің) құрамында кездесетін парантеза және парцелляция құрылымдарының қажеттілігі, синтаксистік құрылымның бөлшектелу, мағыналық бірліктерге ажырауы және автор тарапынан орын алатын экспрессивті-эмоционалдық бірліктердің жұмсалуының ерекшеліктері қарастырылды. Сонымен қатар, баспа тілінде және шығарма тілінде кездесетін парантеза және парцелляция құбылысына мысалдар жиналып, талданды және олардың атқарып тұрған қызметін, ерекшеліктері мен құрылымын қарастырдық. Нәтижесінде, бұл құрылымдардың автор үшін де, адресант үшін де қажет екендігін байқадық.

Тірек сөздер: сөйлем, парантеза, қыстырынды құрылым, парцелляция, синтаксистік құрылым.

Қазіргі таңда қазақ тіл білімінде жаңадан зерттеліп келе жатқан парантеза және парцелляция құрылымының тың тақырып екені белгілі. Себебі, мәтін лингвистикасын зерттеу барысында, осы құрылымдардың атқаратын қызметтері мен мақсаттарын қарастыру қажеттілігі туындайды. Жалпы тіл білімінде бұл құбылысқа көптеген анықтамалар берілуде. Соның бірі: «Парцелляция дегеніміз – фразаны (ойды, сөйлемді) бөлшектеп, соған қатысты бір сөзді не тексті жеке өз алдына аулақтатып орналастыру» [1, 118].

Бұл анықтама негізінде, біз парцелляция құрылымының шығарма тілінде, әсіресе әңгіме тілінде ерекше қолданысқа ие құбылыстардың бірі болып саналатынын байқадық. Сонымен қатар, бұл құрылымның өзіндік атқаратын қызметтері бар. Мысалы, әңгімелер тіліндегі бөлшектенген сөйлемдердің стилистикалық қызметтері бойынша үш топқа жіктеуге болады: *тым шұбалаңқы айтылыстың түсініктілігін жеңілдету үшін оны жеке бөлшектерге бөлу; айтылыстың бір мүшесін актуализациялау; кейіпкердің көңіл-күйіне байланысты толқулы сөзін және сөйлеу тіліне тән синтаксистің көрінісін білдіру* [2, 12].

1. Тым шұбалаңқы айтылыстың түсініктілігін жеңілдету үшін оны жеке бөлшектерге бөлу.

Әне, енді немересінің иығынан ұстап, сүйретіліп тысқа шығып тұр. Жүзі аппақ. Көзі суалған, шүңгіл. Буындары дір-дір етеді. Басы ақ шатырдай (О. Бөкей). Аяқ жағындағы етігін алып кимек еді, су етігі қайтып сыймады. Кие алатын емес. (С. Мұқанов).

2. Айтылыстың бір мүшесін актуализациялау.

Қамқаның ұзын қара шашын сипалады. Еркелетті (О. Бөкей). Тағы да сайтандай сарт етіп орталыққа өтіп кетпесін деп, Кемпірбай Отардың бүркелуі машинасын құлқын сәріден далада күтті. Сәскеге шейін күтті (Д. Исабеков). Тек таңға жақын ғана денесі қызып, енді бал-бұл жанып әлсірейін деді. Қатты ауырды. (С. Мұқанов)

3. Кейіпкердің көңіл-күйіне байланысты толқулы сөзін және сөйлеу тіліне тән синтаксистің көрінісін білдіру.

Тіліңе қотыр шықсын сенің, Мичман Панин. Бар тепдлоходты жағаға қарай бұр. Ай-Петриге. (Д. Исабеков)

Жоғарыда аталған қызметтер арқылы, біз парцелляция құрылымының мақсатын және қолданылу аясын түсіндік. Ендеше, осы айтылғандарды одан әрі толықтыру үшін, мысалдармен мәнін ашып, дәлелдесек. Мысалы, тым шұбалаңқы айтылыстың түсініктілігін жеңілдету үшін оны жеке бөлшектерге бөлу. *Жарау, бірақ торының аяғына ілесе алмай, бүлкіл қағады. Жігіт пәс. Киімі көне. (Ж. Аймауытов).*

Айтылыстың бір мүшесін актуализациялау. *Отқа қыздырынып отырған, ашыққан адам кеуіп, шөлдемпаз болады. Тез шөлдейміз (С. Сейфуллин). Дәл анасына тұс-тұсынан еркелеген, сағынған*

балалардай шаттандық, көк шалғынды иіскеледік. Құшақтадық. (С. Сейфуллин).

Кейіпкердің көңіл-күйіне байланысты толқулы сөзін және сөйлеу тіліне тән синтаксистің көрінісін білдіру. *Ғалияны құшақтап, бауырыма басып, қаттым да қалдым. Көзімді тарс жұмып алғам. Маспын.* (Б. Соқпақбаев). *Бұл тақырыпта да сағаттан артық сөйлеген Қылышбаев, соттың да қайта-қайта ескертуінен кейін, әрі «мынау мылжыңды қашанғы тыңдаймыз?».* **Қойғызу керек!...** (Б. Соқпақбаев).

Қыстырынды құрылымдар «негізгі сөйлемге жай әншейін қыстырыла айтылмайды. Хабардың желісіне байланысты автор тарапынан арнайы мақсатпен қолданылады. Соның нәтижесінде сөйлемнің мазмұны толығырақ ашылып, онда хабарланған оқиға әрекеттердің қыр-сыры бір жағынан болса да, айқындалып отырады. Осыған қарай қыстырындылар мынадай функциональды-семантикалық топтарға бөлінеді: *түсіндірмелі, нақтылаушы, сілтемелік, толықтырушы*». Әңгімелер тілінде қыстырынды құрылымдардың түсіндірмелі, толықтырушы түрлері ғана қолданылған [2, 13].

Түсіндірмелі қыстырынды құрылымдар арқылы негізгі сөйлемге қосымша түсініктеме береді: *Дыңзаға (полиция сияқты, бір мекеме) найза сияқты түрлі қару-жарақтарын жинап, әкімдер қала қорғанын күзетіп жүрді.* (Ш. Уәлиханов)

Толықтырушы қыстырынды құрылымдар арқылы негізгі сөйлемге қосымша хабарлама береді: *Суық түскеннен бері (қазан айынан наурыз айына дейін) жылыту құралдарын пайдалану басталғанына байланысты, тұрғын сектордағы өрт саны өсуде.* (Егемен Қазақстан).

Қыстырынды құрылымдар өз ішінде жеке сөзден, жай сөйлемнен, құрмалас сөйлемнен және күрделі синтаксистік тұтастықтан құрылуы мүмкін.

Жеке сөз ретінде берілген қыстырынды құрылым.

Немесе, орыстың қазіргі жазушысы Д. Гранин «Таңғажайып бұл өмір» (*басқаларына таңқалмаймын*) аяғын жерден биік көтерген, біреу жазса, біреу жаза алмайтын тақырып, орындалуы өте қиын. (Д. Исабеков). Тіршілік кемесінде, Қайыссам да көтердім (*сенесің бе?!*). (Н. Оразалин).

Парцелляция құбылысының сонымен қатар газет беттерінде берілетіндігін байқауға болады, оның басты атқаратын қызметі насихат, үгіт, ұйымдастыру. Мысалы: Штабтар елді мекендердің (**көшелер, орамдар, шағын аудандар**) өртке қарсы қызметтің назарын аударуды қажет ететін аса проблемалық аумақтарды анықтады. (Егемен Қазақстан).

Жай сөйлем ретінде келген қыстырынды құрылым. Олардың жұбайлық өмірінде бір адамның толық үстемдік етер кезеңі (*тең право екеуі қосылғалы болған емес*) туып келе жатты. (Д. Исабеков).

Әмияным жаңа, әдемі еді. Ішінде жол-жөнекей ұстауға деп, бөлектеп салған азырақ ақшам бар. **(Ұрланатынын білген тәріздімін)**. Документтерім бар **(паспортым мен комсомолдық билетім)**, соның бәрі кетті. Барсын, көзі «жойылсын» деп, айызы қанып, айтып отыратын. **(Нұрәлі ол кезде бізден сыр жасыра ма?)**. (Б. Соқпақбаев).

Құрмалас сөйлем ретінде келген қыстырынды құрылым. Қазымыр кемпірі *(бір заманда топтан таңдап алған сұлу Сәлима қырықтың ішіне жаңа енсе де, қаусаған кемпір, өзі тұтас әйелдерден мүшел үлкен көрінеді)* тастауға, жұрттың күлетініне, үлкен-кішінің мазағына, бәлки, тіпті, жек көрушілігіне ұшырайтынына қарамастан, ширек ғасыр отасқан ошағын бұзуға бекінді. (М. Мағауин).

Газет тілшілері оқырмандарды еліктіріп өздеріне тарту үшін адресатты елең еткізудің тактикаларын (әдістерін) іздестіріп, қолдануға мәжбүр болып отыр. Олай болса, парцелляциялық құрылым дәл қазіргі кезеңде газет тілшілері үшін коммуникативтік мақсатқа жетуде **прагматикалық функция атқаратын маңызды құрал** болып табылады. Мысалы, Шіркін-ай, әкесі әулие екен ғой, мына үйдің иесінің!... Баласының сасық тұрмыста жасарын біліп, атын қалай «Сасық» қойған!... **(Кейін білсем, оның әкесі – Бүксік екен. Атына және затына қарағанда, ол да баласы сияқты жануар болар.** (С. Мұқанов)

«Парцелляция құбылысы – сөйлем ішінде айтылуы тиіс бір сөздің немесе сөйлем мүшесінің сөйлемнен оқшау, өз алдына жеке сөйлем ретінде берілуі. Алайда бұл құбылыстың қазақ тіліндегі көркем әдеби шығармаларда бұрыннан қолданылып келе жатқанын байқаймыз. Жазушы қолданысындағы парцелляцияланған құрылымдардың стильдік-көркемдік мақсаттарға орай қолданылуын былайша жіктеп көрсетуге болады» деп жазады. Олар: *Ойды нақтылап тереңдете түсу үшін қолданылады; қарама-қарсылықты білдіреді; авторлық баяндауда келіп, автор беріп тұрған кейіпкердің сөзі (ойы) екенін білдіреді; кейіпкердің ішкі сезім толқынысын жеткізеді; сөйлемдегі бір сөзге сындық қасиет үстеу мағынасында жұмсалады; сөйлемде айтылған ойдың себебін түсіндіреді; тым шұбалаңқы ойды қысқартып, түсінуге жеңілдету үшін қолданылады; оқиғаға автордың мысқылдық қатынасын сездіреді, сөйлемдегі айтылмаған ең негізгі ойды көрсетеді; қостау, мақұлдау, мағынасын білдіреді* деп он түрге жіктеп көрсетеді [3, 27]. Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы көрнекті ғалым А. Байтұрсынұлы мұндай құрылымдарды «іргелес сөйлем» деп атайды [4, 30].

Жоғарыдағы жіктеу бойынша өз мысалдарымызды қолдана отырып, парцелляцияның қолданылу ерекшелігін байқай аламыз.

1. Ойды нақтылап тереңдете түсу үшін қолданылады. **Үнсіз. Тыныссыз. Өріліпті. Бір адам емес. Бүкіл ауыл. Ауылдың атын**

өшірмейміз деп азғана үй бұрынғы жөнімен, бөлек отырды. **Тегіс күркелі. Кенше ағам да көрікті еді. Жеңешеме сай.** (М. Мағауин).

2. Қарама-қарсылықты білдіреді. – **Тоқсаба Айтанның сөзінің соңын тоспады. Қалт бұрылып жүре берді. Әлденеге өкпелеген, жылағалы тұрған бала сияқты. Кәрі бала.** (М. Мағауин).

3. Оқиғаға автордың мысқылдық қатынасын сездіреді. **Тоқсабаны, алпыстан асқан Тоқсабаны да осы Жолдыбаев тауыпты. Ашыпты. Жұрт алдына шығарыпты.** (М. Мағауин).

4. Авторлық баяндауда келіп, автор беріп тұрған кейіпкердің сөзі (ойы) екенін білдіреді. **Төрт аяғына бірдей, шашасына салбырата күміс қоңырау байлаған екен; аттың тізгінін, жүгені тегіс күміс шынжыр, әшекей ме, тұмар ма неше түрлі салпыншақтан көрінбейді; ат секіргенде сылдыр-сылдыр, сыңғыр-сыңғыр етті. Мазақтап, күліп тұрғандай.** (М. Мағауин).

5. Кейіпкердің ішкі сезім толқынысын жеткізеді. **Енді балаша қиялдап кеткеніне күлмек болған. Күле алмады. Жылағысы келді.** (М. Мағауин).

Жалпы басында қаузап кеткеніміздей, Алтай төрт мемлекетке ортақ. Ресейдегісі – Таулы Алтай, Моңғол Алтай, ал Қытай мен Қазақстандағысы ортақ – Өр Алтай аталады. (Қытаймен ортақ болу – қауіп!). (Егемен Қазақстан). Абайдың өз поэзиясын былай қойғанда, ақын шәкірттері шыққан төбелер қызғалдақтай жайнады. **Шәкәрім, Мағаш, Тураш, Көкбай, Әсет, Әріп, Тайыр, Уәйс, Қиясбай (Т. Шапайдың «Абайдың Қиясбайы» категориясымен қарағанда, Қиясбай бәрінен озған. Құбылыс!).** – Саспа! – деді сонда Еркін оған. – Қылығыңа қарағанда, осы отырған жеріңде атып өлтіретің адамсың. Бірақ, бұл жолы мен сені аман жіберем! **(Әкем жылап қоя берді!).** (С. Мұқанов).

6. Сөйлемдегі бір сөзге сындық қасиет үстеу мағынасында жұмсалады. **Иықтұрыққа ілінген, киім дүкендеріндей қатарынан тізілген көп костюм тұр. Поляк, герман, чех, совет, француз және басқа өндіріс орындарынан шыққан. Ақ сұр, қоңырқай, көкшіл, қара, шақпақты, жолақты. Ертеңгілік, кешкілік, мерекелік. Жаздық, қыстық.** (М. Мағауин).

7. Сөйлемде айтылған ойдың себебін түсіндіреді. – **Біз де мәз болдық, - деді Бесоба тағы да күрсініп. – Есіміз шыға қуандық. Ақылдың аздығынан.** (М. Мағауин).

8. Тым шұбалаңқы ойды қысқартып, түсінуге жеңілдету үшін қолданылады. **Біз де Асыл ханым әпкемізді солай қарай ұзатқанбыз. Көшімнің туған інісі Ахмет Керейге. Баяғы алыс-беріс кезінде. Көндіге алмады.** (М. Мағауин).

9. Сөйлемдегі айтылмаған ең негізгі ойды көрсетеді. **Жетісу – жұмақ мекенің болады! Шыңғыстау құтты қонысың болады. Жайық – жазира жайлауың. Сыр – ордалы ұяң болады. Бәрін қайтіп аласың! Мәңгі бақи...** (М. Мағауин).

10. Қостау, мақұлдау, мағынасын білдіреді. *Азар ағайынан игілікті хабар келгенде, қалған алаштан алалық күтпеген. Рас. Алалық көрмеді. (М. Мағауин).*

Бұдан шығатын қорытынды: көркем шығармадағы парцелляцияланған құрылымдар әртүрлі стильдік қызмет атқаруы мүмкін. Олар күрделі ойды ықшамдап беру, аз сөзге оқырман назарын аударту, сындық мағына үстеу сияқты қызметтерімен қоса, кейіпкердің ішкі сезімін білдіру арқылы сөйлемге экспрессивтік-эмоциялық реңк үстейді, автор мен кейіпкер сөзін ажыратып көрсетеді, автордың сөйлемдегі ойға қатысты көзқарасын білдіреді.

Тағы да мәтін ішінде жиі кездесетін құбылыстың бірі – парантеза. Бұл құбылыс тілдің когнитивті жақтарын қарастыру кезінде қалыптасып, дамыды. **Парантеза (қосымша)** – қандай да бір фразаның, не тіркестің сөйлем ішіне ешқандай да грамматикалық байланыссыз кіру құбылысын айтамыз. Парантезаның екі жағынан жақша не сызықша қойылады. Парантеза құбылысы мәтінге параллельді не қосымша ақпарат енгізу үшін қажет, сол арқылы мәтіннің негізгі бөлігін түсіну оңай болады [5, 123].

Парантезаның қойылуы грамматикалық рәсімдеу бойынша әртүрлі бірліктермен көрсетілуі мүмкін: ең аз және қарапайымнан бастап (мысалы, мәтінге түрлі байланысты беретін жақшадағы леп белгісі) коммуникативті күрделіге дейін (сөйлем және тіпті бүтін абзац). Олар жеке сөздермен де, сөз тіркестерімен де, сөйлемдермен де көрсетілуі мүмкін. Сондықтан барлық бірліктер бір терминмен аталады – «қойылатын конструкциялар». Парантезаның ерекшелігі ретінде оның сөйлем ішінде алатын орны болып табылады.

Қосымша ақпарат беруге байланысты болған қыстырынды бірліктер тек сөйлемнің ортасында немесе оның соңында ғана болуы мүмкін. Қыстырынды бірліктер сөйлемде әртүрлі орын алуы мүмкін: «қыстырынды сөздер жалпы сөйлемге де, сөйлемнің жеке мүшелеріне де қатысты болуы мүмкін. Сөйлемдегі қыстырынды сөздер оның жалпы сөйлемге толық немесе оның қандай да бір бөлігіне ғана қатыстылығына байланысты орналасады. Егер қыстырынды сөз барлық сөйлемге қатысты болса, онда ол әдетте сөйлемнің басында немесе соңында, кейде баяндауыш ретінде қолданылады. Егер қыстырынды бірлік сөйлем мүшелерінің біреуіне қатысты болса, онда ол әдетте тиісті сөзбен немесе сөздер тобымен көршілес байланыста қолданылады. Қыстырынды құрылымдар, қыстырма сөздер, тіркестерге және сөйлемдерге қарағанда, сөйлемнің бастамасы ретінде қолданылмайды. «Его сосед не посетил ни одной лекции, однако получил на экзамене отлично (!), блестяще ответив на все вопросы. На этой неделе все первые пары он пропустил «по уважительной причине» (если вы понимаете, о чем я). Функционалдық ерекшеліктер көп жағдайда қарастырылатын синтаксистік құбылыстардың қолданылу аясын анықтайды. Осылайша, қыстырынды компоненттер көбінесе

жазбаша сөйлеуде, ал қыстырма бірліктер ауызша және жазбаша сөйлеу кезінде бірдей қолданылады, бұл олардың айырмашылықтарын дәлелдейді» [6, 21].

Қорытындылай келе, авторлардың шеберлігіне, ой ұшқырлығына қарай сөйлемдерді бөлшектеп қолдану арқылы сөйлемнің экспрессивтігі мен эмоционалдығы артып, мағынасы кеңейе түскені белгілі. Жоғарыда атап өткен сөйлемдердің қызметтері алуан түрлі, соның ішінде негізгі құрылымнан бөлшектеліп шығарылған жеке сөзді, сөз тіркесті, жай сөйлемді парцелляттар үнемі постпозицияда келіп, әр түрлі стилистикалық қызметтерде жұмсалады деген қорытындыға келеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ақылбаева Г.И. Контаминация құбылысының тілдегі көрінісі: канд. дисс. автореф. - Алматы, 2008. – 24 б.
2. Қадырова Б.М. 1960-80 жылдардағы қазақ әңгімелерінің тілі: - канд. дисс. автореф. - Астана, 2004. – 30 б.
3. Әбікенова Г.Т. «Синтаксистік құрылымдардың стильдік қызметі» (М. Мағауин шығармалары бойынша) // «Білім - Образование» Ғылыми-педагогикалық журнал. – Алматы, 2007, № 2 (32). 26-28 б.
4. Байтұрсынов А. «Әдебиет танытқыш». – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
5. Әлімтаева Л.Т., Қабылбек А. «Сән өндірісі жарнама мәтіндерінің тілі және прагматикасы» // Профессор Талғат Сайрамбаевтың 80 жылдығына арналған «Қазіргі қазақ тілі өркениет бәсекесінде: зерттеу парадигмалары және оқытудың мобильді технологиялары» атты халықаралық ғылыми-әдістемелік онлайн конференцияның материалдар жинағы. - Алматы, 28-29 сәуір, 2017 жыл. ISBN 978-601-04-003-6.
6. Антонова В.В. Парентетические конструкции современного русского языка в лингвокультурологическом аспекте: автореф. ... канд. филол. наук. Москва – 2015. – 20 с.

5.18. Түркі жазба ескерткіштеріндегі сөздердің мағыналық дамуы

Салтанат Қуатбекқызы Тәшімбай

Филология ғылымдарының кандидаты, Халықаралық білім беру корпорациясы (Қазақстан, Алматы)

В данной статье рассматриваются многозначные слова в письменных памятниках, которые имеют общие с казахским языком значения, а также выявлены причины утери ими старого значения и приобретения со временем новых значений.

Ambiguous words in written monuments that have common meanings with Kazakh language, as well as the reasons for the loss of their old meanings and the acquisition of new meanings over the time were considered in this article.

Дәуір өте келе қолданыстағы сөздердің мағыналары көп өзгеріске ұшырайды. Ғалымдар өз еңбектерінде сөз мағынасы сан алуан себептердің әсерінен өзгертінін айтады. Орта ғасыр жазба ескерткішінде қолданылған мағыналар түркі тілдерінің көпшілігінде сақталып қалған. Кейбір сөздерге жаңа мағыналар жамалған. Бірқатар сөздердің мағыналары кейбір тілдерде тарылған болса, басқа түркі тілдердегі мағыналар саны артқан.

Ескерткіштегі кейбір сөздердің мағыналары қазіргі тіліміздегі мағыналарымен салыстырғанда тарылған болса, кейбір сөздердің мағыналары кеңейген. Ескерткіштің лирикалық жанрда жазылғандығын ескеретін болсақ, қолданылған сөздердің бүкіл мағынасы қамтылмауы да мүмкін. Ескерткіш тілі мен қазақ тіліндегі көп мағыналы сөздерді салыстырғанымызда сөздердің қолданылуына қарай олардың тарылуы мен кеңеюі қоғамның жаңаруымен, техниканың дамуымен байланысты.

Р. Барлыбаев сөз мағынасының өзгеруіне түрлі себептер әсер ететінін айтады: «Әдетте қоғамның дамуы, сөз жоқ болмыс, орта, зат, құбылыс жайында ұғымның жаңаруына, тереңдеуіне, өзгеруіне, ақыры кеңеюіне әкеледі. Сөз мағынасының кеңеюінің, өзгеруінің басты бір себебі сол сөз білдіретін ұғымның өзгеруінде деп тану қажет» [1, 33 б.].

Сөз 1. *Белгілі бір мағынасы бар заттар мен құбылыстардың атауын білдіретін тілдің негізгі единицасы* деген мағынада. Бу сөзда, хақ билүр, йалған йоқ, ей жан 326 (Бұ сөзде хақ білер жалған жоқ, ей жаным); 2. *Бір нәрсе жайында айтылатын әңгіме* деген мағынада. Бу йирга йетти сөзта хайир болды 589 (Бұл жерге жетіп, сөзім тәмам болды). 3. *Поэманың мәтіні* деген мағынада. Мухаббат нама сөзин мунда биттим 615 (Мухаббат-наме сөзін осылайша бітірдім). Ескерткіштегі мағыналары қазақ тіліндегі мағыналарымен сәйкес келеді. Қоғамдағы адамдардың санасының жетілуі арқасында жаңа мағыналардың туындауы қажеттілік тудырған. Қазақ тілінде *жиналыста көпшілікке қаратыла айтылатын пікір, мәлімдеме, деректі ақпар* деген жаңа қоғамға сай мағыналары да қолданылады.

Ағыз 1. ауыз; ауыс. ерін: аүіз jesä köz ujadur ДТС 21 (Ауыз жесе көз ұялар); 2. құмыраның, құдықтың аузы; жараның аузы: ішіс аүзін titigin jarmiš keḡgä[k] (Ыдыстың аузын жабу керек); 3. өзеннің сағасы; 4. ауыс. тамақ қабылдайтын мүше; 5. ауыс. сөз. Ескерткіште: 1. *Адамның, жан-жануарлардың тамақ қабылдайтын мүшесі* деген мағынада. Қатық күлсаң магар ағзың билүргай 211 (Егәр, қатты күлсең, ауызың әсемдіктен белгі береді); 2. *Дыбысталу мүшелерінің бірі, артикуляциялық аппарат* деген мағынада. Нетар ол ағызда мунча йалған 252 (Неліктен аузыңда мұнша жалған); 3 *Бір нәрсенің ашық жағы* деген мағынада. Сурахи толса көп, ағзын ачалың 433 (Құмыра толса,

аузын оның ашалық). Қазақ тілінде *ауыз сөзі адам, кісі, бір нәрсенің ашық жағы, бір нәрсенің кіріп шығатын жері, есігі, бір нәрсенің басталар жері, жараның, ісіктің ашылған жері; үстіңгі жағы, беті* деген мағыналарымен толыққан. Бұған қарап, *ағыз* сөзінің мағынасы кеңейген деп айтуға болады.

Тефсирде ауыз сөзінің мынадай мағыналары тіркелген: *äĥiz* 'рот', 'пасть'; ол *äĥdärha äĥzini* ачті (30, 27) 'тот дракон открыл пасть свою'; *жан-жануарлардың тамақ қабылдайтын мүшесі* мағынасында, ал мына мысалда *кесäk балчік аліб фір'авн аĥzinhä тіқдi* (31б, 6) 'взял ком глины и ткнул в рот фараону'; ауыз сөзінің *адамның ауыз мүшесі* деген мағынада жұмсалғанын көреміз. Сонымен қатар басқа мағыналарда да бар: *äĥizlarınқа тобрақ* (18б, 4) 'прах им в рот' (ругательство).—Мал., 355; РСл., I, 167 и 171; МК; АФ, 069. аділ 'загон для скота'; *ja'ui муһтазір* (^лһхі^) ол болур [3, 37]. Қазақ тілінде *аузыңа май* деп жақсы мағынада айтылады. Яғни мағыналық жағынан әртүрлі ерекшеліктерді, қолданылу жағынан қарама-қарсы ұғымдарды байқауға болады.

Көне түркі тілінде **күн** сөзі мынадай мағыналарымен белгілі: 1. күн: *kün toydı qamuy üzä jaruq boltı* ДТС 326 (Күн шықты барлығының үсті жарық болды); 2. күндізгі уақыт, күндіз: *kün jemä tün jemä jelü bardimiz* 254 (Күнімен, түнімен желіп отырдық); 3. күннен күнге: *kün küniñä im tariyim ašilsun* (Күннен күнге егінім пісіп жетілсін). Ескерткіште екі мағынада жұмсалған: 1. *Әлемге жарық, қызу беретін планета*. Агар күн тоғмаса хам йақту қылғай 63 (Егер күн шықпаса етер еді жарық); 2. *Таңның атуы мен күннің батуы аралығындағы уақыт; күндіз*. Йаратты алты күнда хақ-та'ала 8 (Жаратты алты күнде Хақ тағала). Қазақ тілінде осы сөз бірнеше мағынаға кеңейген: 1. Әлемге жарық, қызу беретін планета. 2. Таңның атуы мен күннің батуы аралығындағы уақыт; күндіз. 3. 24 сағатқа тең уақыт, тәулік. 4. Уақыт, мезгіл, кез, дәуір. 5. Ауыс. Өмір, тіршілік. 6. ауыс. ауа райы, табиғат құбылысы.

Ортаазиялық тефсир лексикасында күн сөзінің беретін мағыналары мынадай: *күн* 'солнце'; *нә кім көкдәкі ај күн јулдузлар бар әрсә јүрір јүрімәс барчасіні көрді* (10 б, 11) 'все что было на небе: луну, солнце и звезды, движущиеся и неподвижные, все увидел'; Жер бетіне жарық беретін планета мағынасынан жаңа мағыналар туындаған: *күннің шығуы мен күннің батуы аралығындағы уақыт* күн туһардін күн *батарһа мәгі* (146, 18) 'от востока до запада'. — РСл., II, 1436; МК; Мал., 397; АФ, ОНО.

XII-XIII ғасыр аралығында күн сөзінің мағынасы жаңа мағыналармен толыққан: жиырма төрт сағатқа тең уақыт, тәулік; уақыт, мезгіл, кез, дәуір; ауыс. өмір, тіршілік. *кун* II 'день'; *қач күн кәчті* (146, 21) 'прошло несколько дней'; *јаріні күн* (28, 26) 'на завтра, на другой день'; ол күн *джам'а күні* турур (52 б., 6) 'тот день есть день собрания'; бір күн *ја бір күннің бір нәчәсі* (2, 3) 'один день или часть дня'; бір күң *чәріккә чіқінміш әрміш* (145, 23) 'однажды он вышел в поход'; күнләрдә бір күн

(133, 11) 'в один из дней'; 'однажды'; улуһ күн (араб. İSULII) 'день судный'; күн кәчүрүңүз ісаиш (70б,5) 'живите (проводите дни) спокойно'. — РСл., II, 1436; Мал., 397; МК; АФ, ОНО. [3, 189] Ескерткіш тілінде қазіргі түркі тілдерінде де күн, қууаш формалары жарыса қолданылатынын мына мысалдан байқаймыз: түрк., gün, güneş; әзірб., gün, güneş; башқ., коуағ; қырғ., күн; өзб., куйағ; тат., коуағ; түркм., gün; ұйғ., күн, куйағ; қаз., күн.

Ескерткіште **йол** сөзі тура мағынасында жұмсалмаған. Бұл сөздің тура мағынасы мен басқа мағыналарын көне түркі сөздігінен табамыз: 1. жол: kögman jolı bir ęrmiš ДТС 270 (Көгманға баратын жол біреу-ақ); 2. жол, жолға шығу, жол жүру: ęr joldan jandı (Ер жолдан оралды); 3. діни. Бір нәрсенің пайда болуы: sen üč jolı ĩnča ter ajuil (Сен ол үш жол туралы айт). Ескерткіш тілінде ауыспалы мағыналары қолданылған: 1. *ғашықтық жолы* деген мағынада. Бу *йолға* түшса Аплатун телүргай 466 (Бұ жолға түссе, Апылатон да есінен адасады). Қазақ тілінде қоғамның дамуына, жазу-сызудың пайда болуына орай бұл сөздің мағынасы әлде қайда кең өріс алған. Олар мыналар: 1. Ерсілі-қарсылы жүруге арналған (ұзын әрі жіңішке) жер белдеуі, сүрлеу деген мағынада. 2. Сөздің жазба не баспа түріндегі қағазға түскен ізі. 3. Сапар, ұзақ жол. 4. Алға ұстаған бағыт, бағдар. 5. Салт, әдет-ғұрып. 6. Кезек, рет. 7. Бұл, сол, осы. 8. Ауыс. Амал, айла, тәсіл. 9. Ауыс. шама-шарық, жөн, 10. Ауыс. Жөні, орны, жайы.

Тефсирдегі жол сөзіне берілген мағыналарды тізбелесек: жол 'дорога', 'путь'; 'способ'; 'раз'; жол жаңіліб жолсізін барділар (29,1) 'сбившись с дороги, они пошли не зная дороги'; жол оһлїнһа ја'нї жол әрїнгә (араб, 'детям (сынам) дороги, т. е. мужам дороги, - путникам, путешественникам' (80 б., 7); Бұл тұста ер адамдардың тіршілік қамымен сапарға, ұзақ жолға шығатынынан хабардар береді. Келесі келтірілген мысалда бағыт, бағдар беру жөнінде айтылады: бәрдіміз аңар тәгмә нәрсәдін бу жол жараһї... (7,6) 'дали мы ему этот способ [от всего] ко всему...' (Сура 18, ст. 83); јапа ібарді жол жараһїні... (76,2) 'еще дал (послал) способ идти...' (Сура 18, ст. 88). — РСл., III, 429; Мал., 389; МК; Anal. Index, 515; АФ, 0119.[3, 160 б].

Ел. 1. тайпалық одақ, тайпалық ұйым: мен elig etmiš мен ДТС 168 (Мен тайпа құрдым); 2. ел, халық: bilgä tojuquq бәп өзүм табуағ elingä qılıntim (Мен өзім білікті Тоныкөк табуаш елінен үйрендім); 3. мемлекет, әкімшілік: бәг елі ДТС 169 (Бектің елі). Бұл сөз ескерткіште *ел*, *халық*, *жұрт* мағынасында жұмсалған. Қазақ тілінде мағыналық ауқымы кеңейе түскен: 1. Халық, жұрт, қауым. 2. Өскен орта, туған жер; ауыл-аймақ, ел-жұрт. 3. Шыққан тегі, негізі; заты, руы. 4. Отан, мемлекет. 5. ауыс. дос-жар, жақтас, ұрандас; жау емес.

Йер сөзінің көне түркі тіліндегі мағыналары мынадай: 1. жер: jerni kökni jaratqan ДТС 257 (Жер мен көкті жаратқан); 2. орын: жауиқ јер (жақын жер); 3. жер, ел: turk sir bodun јerintä (Түрік-Сирия халқының жерінде). Ескерткіште мынадай мағыналарда айтылған: 1. *адамзат*

тіршілік ететін планета деген мағынада. Қабул қылдым, *йер* өптім, айдым: ей шах 55 (Қабыл қылдым, жер өптім, ей шах – дедім). 2. *белгілі бір нысана, бағыт* деген мағынада. Аның дек *йирға* қол сунды елик ким 315 (Сондай жерге қол создым жетемін деп). 3. *орын* деген мағынада. Харабат ичра масжидда йирим бар 609 (Шарапханада әм мешітте орным бар). Бұл сөздің қазақ тіліндегі мағынасы әлеуметтік жағдай мен қоғам ыңғайына қатысты біршама кеңейген: 1. Өз осінен және күннен айналатын, өзінде тіршілік бар планета. 2. Сол планетаның үстіңгі қабаты, сыртқы қыртысы; құрлық. 3. Бір елдің, облыстың, ауданның, колхоз-совхоздың пайдаланатын меншікті жері; аумағы (егіндік танап, шабындық, жайылым, т.б.). 4. *Мекен, жай, орын*. 5. ауыс. *Ел, жұрт, ауыл, өскен орта*. 6. ауыс. *Мезет, кез, уақыт, мезгіл*. 7. *Рет, жөн, ыңғай*. 8. ауыс. *Бірдеменің шыққан орны, басталысы*. Түркі тілдерінде жер сөзі тек фонетикалық тұрғысынан ғана ерекшеленеді: түрк., уег; әзірб., уег; башқ., уіг; қырғ., сег; өзб., уег; тат., сіг; түркм., уег; ұйғ., уәг; қаз., **жер**.

Тефсирде жер сөзінің бірнеше мағынасына түсінік берілген: дүние жүзіндегі адамзат пен бүкіл жан-жауарлардың тіршілік ететін планета мағынасында жер 'земля'; 'место'; көк тақі жер (54б, 6) 'небо и земля'; Сол ғасырға тән тіршілік үшін қажетті мекенді, жайды, орынды тастан қашап жасаған мәңзіл жер қілділар таш јонуб (133,10) 'сделали место стоянки, обтесав камни'; *белгілі бір нысана* деген мағынада да жұмсалған: төрт јердә, башіні јардім (28,4) 'в четырех местах я разбил ему голову'.— РСл., III, 334; Мал., 387; МК; Uig. Spr., 275; Anal. Index, 514 уіг; АФ, 0120. [3, 151 б.]

Сөз мағынасының тарылуы – сөз мағынасының кеңеюіне қарама-қарсы құбылыс. Мағына кеңейгенде нақтылықтан дерексіздікке, жалқылықтан жалпылыққа ұмтылса, мағына тарылғанда, керісінше, ұғымның дәлденіп жіктелуіне байланысты, дерексіздіктен нақтылыққа, жалпылықтан жалқылыққа қарай ұмтылады екен.

Мн жазба ескерткіш тіліндегі кейбір сөздердің мағынасында қазіргі қазақ тілімен салыстырып қарағанда өзгешеліктер байқалады.

Көңүл сөзінің ескерткіштегі мағынасына қарағанда көне түркі тілінде мағынасы әлдеқайда кең болғанға ұқсайды. Олар: 1. жүрек: *söz köñülkä siñdi* ДТС 315 (Сөз жүрекке жетті); 2. қалау: *öz köñülinčä barsun* (Өз қалауымен барсын); 3. сезім: *köñül birlä mañsa kiři arzular / tegir arzuqa terk jañuqluq ular* (Егер кісі қаласа / ол қалауына қол жеткізеді); 4. ой, сана, зерде: *köñüllärin turñurmaq* ДТС 315 (Ой тоқтату). *Көңүл* деген сөздің ескерткіштегі мағынасы «жүрек, жан-дүние», ал тіліміздегі мағынасы «көңіл-күй». Яғни қазақ тілінде: 1. адамның мінез-құлқына байланысты жалпы эмоциялық сезім (сана, ой, зерде, назар т.б.). 2. ауыс. қиял, арман мағыналарында жұмсалады. Бұған қарап бұл сөздердің мағынасының кейін тарылғанын аңғаруға болады.

Көңүл сөзі қазіргі түркі тілдерінде: түрк., gönül; әзірб., könül; башқ., күңил, ruh, yöräk; қырғ., könül; өзб., köngil; тат., can, ruh, күңил; түркм., könül, gövün; ұйғ., könül, can; қаз., **көңіл**.

Тефсирде көңіл сөзінің мағыналары былайша түсіндірілген: көңүл 'сердце'; 'расположение', 'желание'; жарліһіні әшітіб көңлі жаріју башладі (266, 20) 'сердце его, услышав приказание, готово было расколоться'; көңлі улуһ 'гордый'; 'гордец'; бір нечәләр ајтурлар бір көңлі улуһ мутәкәббір тамуһлуқ болса апиң тәнін бүйүк қілһәј та 'азаб үкүш көрсүн теју (51,18) 'некоторые говорят, [что] если некий гордец окажется в аду, его туловище станет огромным, чтобы он испытывал больше мучений'; фір'авннің көңлі жоқ әрді анларһә ібару барһуһә (31, 24) 'у фараона не было желания следовать за ними'.-РСл., II, 1236; Мал., 395; МК.[3, 184]

Тон деген сөздің ескерткіштегі мағынасы бүкіл киім атаулыны білдіреді. Орта ғасыр ескерткіштеріндегі мағыналары да осындай. Ким атлас тон йарашур болса ма'лам 104 (Құрметті кісіге атлас тон жарасады). Қазіргі қазақ тілінде 1. *Иленген қой терісінен жүнін ішіне қаратып тіккен жылы сырт киім*. 2. *Ауыс. Ерлердің сырт киіміне байланысты жалпы атауы* ретінде жұмсалады. Бұл *тон* сөзі қазіргі қазақ тілі тұрғысынан ешқандай фонетикалық өзгеріске түспей жеткенімен мағына жағынан ерекшеленеді.

Орта ғасыр мен қазіргі түркі тілдерінде қолданылатын *тон* сөзінің мағынасы қазақ тілінде бірте-бірте тарыла келіп, қазіргі кезде киімнің бір ғана түрін білдіретін атау болып қалыптасқан. Сонымен бірге ол тарихи қызметі бойынша арагидік *киім* деген мағынада ұшырасады. Қазіргі қазақ тілінде *тон* сөзі *киім* деген мағынада жұмсалғанда, көбінесе, тұрақты сөз тіркестерінің құрамында кездеседі. Сонымен ескерткіш тіліндегі *тон* сөзі жалпы киімді, ал қазіргі тілімізде бір ғана киімнің атауын білдіреді.

Иш сөзі көне түркі тілінде екі мағынада кездесті: 1. іс, жұмыс: ол qïlmış işiñä oxsındï ДТС 214 (Ол қылған ісіне өкінді); 2. іс, хал, жағдай: ег işi çülükti (Ер ісі құлдырады). Ескерткіште *хал, жағдай* деген ауыспалы мағынада қолданған. Күйар көңлүм сабаның ол ишидин 357 (Ішім күйеді самалдың сол ісіне); Ишит кил бу ғазалда ишларидин 311 (Бұ ғазалды тыңдаңыз істеген істері мен). Қазақ тілінде *еңбек, жұмыс, қаракет, шаруа* деген мағыналарда қолданылады.

Чечак. ДТС 143 (Барлық гүлдер бүршік атты); Ескерткіште түркілік *чечак* сөзімен қатар парсының *гүл* сөзі қатар қолданылған. Қазақ тілінде де осы парсы тілінен енген *гүл* сөзі қолданыста, *шешек* сөзі ерте көктемде гүлдейтін *бәйшешек* атауында ғана сақталған. Қазіргі түркі тілдерінде: түрк., çiçek; әзірб., çiçäk; башқ., säsäk; қырғ., çeçek; өзб., çeçäk; тат., çäçäk; ұйғ., çeçäk; қаз., **шешек**. әзірб., gül; башқ., göl; қырғ., gül; өзб., gül; тат., göl; түркм., gül; ұйғ., gül; қаз., **гүл**.

Ғасыр өткен сайын қоғамның дамуына, заман талабына орай кейбір сөздердің мағыналары тарылып жатса, кейбір сөздер жаңа мағыналарға ие болып өрісін кеңейтіп жатады. Бұл тіл білімдегі болатын заңды құбылыс. Ескерткіштегі сөздердің мағынасы қазіргі тілмен

салыстырғанда кеңейген болса, енді бірінің мағынасы тарылып қалған. Ескерткіштегі мағынасы тарылған және кеңейген сөздердің кейбір мағыналары қазақ тіліндегі мағыналарымен сәйкес келіп жатса, кейбір мағыналар мүлдем қолданыстан шығып қалған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Барлыбаев Р. Қазақ тілінде сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы. – Алматы: Мектеп, 1968. – 72 б.
2. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 с.
3. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тюркского языка XII-XIII вв. – Москва 1963. – 366 с.
4. Сағындықұлы Б., Тәшімбаев С. «Мухаббат-наме» ескерткішінің (XIV ғ.) мәтіні. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 228 б.
5. Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991. – 1183 s.

5.19. «Интеллект» макроконцептісінің паремиялардағы көрінісі

Айна Маратовна Рахимова

PhD, I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
«Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы
(Талдықорған, Қазақстан)

Қарлығаш Базарбековна Сарбасова

Филология ғылымдарының кандидаты, I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының қауымдастырылған профессоры (Талдықорған, Қазақстан)

«Интеллект» макроконцептісін қарастыруда тіліміздің мол тілдік бірліктері бар екенін ескерсек, адамның ақыл-ой, сана, білім жүйесіне байланысты халық даналығы, мақал-мәтелдерді көптеп кездестіруге болады. Қазақ тіліндегі интеллект мәнді мақал-мәтелдер, көбінесе, қарама-қарсы ұғымдарды салыстыру арқылы беріліп отырады.

Қарапайым өмірдің өзі заттар мен құбылыстарды бір-бірімен салыстырудан, қарама-қарсы қойып, саралаудан тұратыны сияқты кез келген ғылым саласында бұл әдіс танымның (белгілі бір құбылысты зерттеудің) қажетті әрі ажырамас бөлігі. Тіл білімінде бұндай әдіс – *оппозициялық* әдіс деп аталады. Мәселен, біздің зерттеу нысанымыз болып жүрген «интеллект» макроконцептісін оппозициялық әдіспен зерттеуде «ақылды-ақылсыз (ақымақ)», «білімді-білімсіз (надан)» сияқты жұптарды атауға болады. Бұлар оппозиция ретінде қазақ тілінде молынан кездесетін лексикалық бірліктерде, фразеологиялық бірліктерде, әсіресе, паремияларда айқын бейнеленеді. Когнитивті тіл білімінің тәжірибесіне сүйене отыра, аталған жұптарды «ақылды-ақылсыз (ақымақ)», «білімді-білімсіз (надан)» оппозициялық

концептілері деп атауға болады. Оппозициялық концепт түсінігі қазіргі лингвистикада жиі аталып жүр.

Ж.Т. Қошанова «Қазақ тіліндегі «байлық-кедейлік» концептісі: танымдық сипаты мен қызметі» (2009) атты ғылыми зерттеуінде «Орыс тілінің үлкен түсіндірмелі сөздігіндегі», О.С. Ахманованың «Лингвистикалық терминдер сөздігіндегі», «Кеңестік энциклопедиялық сөздіктегі» *оппозиция* терминіне берілген түсініктемелерді саралай келе мынандай тұжырым жасайды: «Біріншіден, оппозиция және оның ұғымын беретін «противоположение», «противопоставление» сөздері бірін-бірі айырбастай беретін синонимдер ретінде қолданылады; екіншіден, оппозиция ұғымы екі не одан көп біртектес тіл бірліктерін (единицалардың) бір-бірінен мағыналық айырмашылығына байланысты семиологиялық қызмет атқарады; үшіншіден, біртектес тіл бірліктерінің мағыналық айырмашылығын салыстыру арқылы анықталады; төртіншіден, лингвистикалық оппозиция тіл құрылымының бір деңгейіндегі айырмашылықтарға негізделеді; бесіншіден, «оппозиция», ұғымдарының мағынасы қазақ тілінде «қарама-қарсылық», «қарама-қайшылық», «салыстыру», «салғастыру» сөздерінің мағыналарына сәйкес келеді; алтыншыдан, «оппозиция», «противоположение», «противопоставление» және «антонимия» бір-біріне парапар ұғымдарды білдіреді; жетіншіден, противоположенность (қарама-қарсылық, оппозиция) негізінен философиялық категория болып табылады» [1, 54 б.].

«Ақылды-ақылсыз (ақымақ)», «білімді-білімсіз (надан)» оппозициялық концептілері адамның интеллектуалдық сипатын танытатын тілдік бірліктер болып табылады.

Бұдан бұрын да айтып жүргеніміздей, адамның адамдығын ақылынан танимыз. Дүние жүзілік ғылымда әлі де нақты мәні ашылмаған жаратылыс – адам – интеллект иесі әрі интеллект нысаны. Адамды танымдық тұрғыдан зерттеуде сана-сезімі мен ақыл-ойына келіп тірелеміз. Ақылы арқылы адамның қаншалықты күрделі құбылыс-жаратылыс екеніне көз жеткіземіз. Осы орайда адам интеллектісін тек ақылдылық, саналылық, парасаттылық, даналық сипаттарынан ғана емес, болмысымызда бар ақылсыздық, ақымақтық, білімсіздік, надандық сияқты абстракциялық ұғымдардың да интеллектіге қатысы бар екендігін атап айту керек. Интеллектінің өзін жоғары интеллект, төменгі интеллект деген категорияларға бөлу заңды. Ақылды адамның сипатын, мәнін ғылыми тұрғыда ашып алдық. Ал ақылсыз, ақылы төмен адам қандай, ақылсыз адамның интеллектісі қалай бағаланбақ? Ең алдымен осы ұғымның түп мағынасын сөздіктерден қарастырып көрсек. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» (2006) мынандай түсініктеме берілген:

АҚЫМАҚ (араб) сын. *Ессіз, жөн білмейтін, парықсыз адам.*

АҚЫМАҚТЫҚ зат. *Ақылсыздық, білместік, өкінішті іс-қылық.* Айлалас және кесірлес Ағайын сені өсірмес. *Ақымақтығыңды* кешірер, *Ақылдылығыңды* кешірес! (Қ. Мырзылиев, Мәңгі майдан).

АҚЫЛСЫЗ сын. 1. Ессіз, санасыз, ойсыз. 2. Ой-өрісі тар, ақымақ [2, 298-299 б.].

НАДАН (араб) сын. 1. Топас, пайымсыз. 2. Хат танымайтын қараңғы, білімсіз.

НАДАНДЫҚ зат. 1. Білімсіздік, қараңғылық. 2. Топастық, көрсоқырлық, парықсыздық [2, 451 б.].

Надандықты М. Дулатұлы шығармаларынан іздеген Г. Имашева: «**Надандық**» концептісі. Ағартушы танымында бұл концепт адамды тұңғыыққа батырар, зор «*Күшті жауымыз – надандық. Бұл надандықты жеңбей, одан құтылмай отырып, тоқсан тоғыз бостандық болса да, жұрттың ілгері басуы қиын*» деп қауіптенеді. «Надандық» концептісіне құрылған тезаурус қараңғы, ұйқы, түкпір, ұмыт қалу, таршылық, саңырау, түнек, ғафилдік, тұманға кіру, ғафилдік ұйқысы, надандық шәрбәті, қара тас, сөз тіркестерін құрайды», [3, 15 б.] – деп, надандық адамзаттың ең қас жауы, жуытпас жамандығы ретінде сипаттайды. Жалпы адамзатты жаратудың өзі ақыл-парасатқа негізделгендіктен бұл ұғымдарға қарсы мәндегі құбылыстардың жағымды ассоциация тудырмайтыны сөзсіз. Дегенмен де, интеллектінің жағымсыз, төменгі деігейін сипаттайтын ұғымдар әрі, интеллектуалдық белгілерді анықтауда салыстыру арқылы берілетін тілдік бірліктер ретінде паремиялогияда *ақылсыз, ақымақ, надан, білімсіз* ұғымдары жиі ұшырасады.

Орыс тілінде *ақымақ* сөзі «**дурак** – неумный человек, глупец», ал *ақылсыз* сөзі «**глупый** – о человеке: неразумный, скудоумный, недалъный, ограниченного ума; непонятливый, тупой, тупоумный» деп түсіндіріледі (Даль В.И., 1863).

«Ақылды-ақылсыз (ақымақ)» оппозициялық концептісі – әлеуметтік, экономикалық, философиялық, психологиялық, ең бастысы, лингвистикалық бірлік. Тілімізде бұл оппозициялық концептіні, көбінесе, паремияларда молынан кездестіреміз. Мысалы:

Ақымақ ішкен-жегенін айтады,

Ақылды көрген-білгенін айтады,

Ақылды өзінен көреді,

Ақылсыз ағайыннан көреді,

Ақылсыз адам айқайлай келеді, жан-жағын жайпай келеді,

Ақылды адам жай-жай келеді, жан-жағын байқай келеді, - деген

және т.б. мақал-мәтелдерді атауға болады.

Мақал-мәтелдер – халқымызда ғасырлар бойы жинақталған тұрмыстық, интеллектуалдық ерекшеліктерді көрсететін бірліктер. Олар тарихпен бірге жасап, үнемі дамып, тіліміздің қорын кеңейтіп отырады.

«Ақылды-ақымақ» оппозициялық концептісі мақал-мәтелдерде адамның интеллектуалдық қабілетіне қарай ісінің нәтижесін саралап, елеп-екшеп көрсетіп отырғандай. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні арқылы ақылды-ақылсыз адамдардан нені күтуге болатындығын, олардың психофизиологиялық күйін, қоғамдық-әлеуметтік қырларына

байланысты хабар алуға болады. «Ақылды-ақылсыз (ақымақ)» оппозициясына негізделген мақал-мәтелдерді (ММ) беретін танымдық мағынасына қарай **бағалау мәніндегі ММ, сипаттау мәніндегі ММ, болжау мәніндегі ММ** деген топтастыру жасауға болады.

1. Бағалау мәніндегі ММ-лар, көбінесе, нақты қағидаға, тұрақталған ойға, шешімге, айқын интеллектуалдық бейнеге негізделіп құрылады. Мысалы:

- **«Ақылсыз** достан **ақылды** дұшпан артық», деген ММ достық пен дұшпан болудың мән-жайын, дос пен дұшпанның қасиеттерін анық бағалағандықтан, білгендіктен «ақылды-ақылсыз» оппозициясын сипаттауда «дос-дұшпан» оппозициясы бейнелі мағынада қолданылып тұр.

- **«Ашу** – дұшпан, **ақыл** – дос» деген ММ-ға да сондай сипаттама беруге болады, тек бұнда ақылсыздық орнына *ашу* сөзі қолданылған. Себебі, халқымыздың ұлттық танымында сабырлық – ақылмен, ашу – ақылсыздықпен ассоциацияланатыны белгілі. Тағы да осы сияқты «Ашу барда **ақыл** жоқ» деген ММ мысал бола алады.

- **«Ақылдыға** – ишарат, **Ақымаққа** тоқпақ» деген ММ адамға оның ақылы не беретіндігін, ақылына жүгінбесе не күтіп тұрғандығын бағалап айтып тұр.

- **«Ақылсыз** адам менмен келер, **Ақылды** адам кеңінен келер» деген ММ «ақылды-ақылсыз» оппозициясын адам бойында болатын «менмен-кең» оппозициясымен салыстыра бағалап, астарлы мағынаны үстеп тұр.

- **«Ақылдыға** айтқан сөз қолға ұстаған тумен тең, **Ақымаққа** айтқан сөз далаға атқан оқпен тең / **Ақымаққа** айтқан сөз ағып жатқан сумен тең» деген ММ-да ақылдының сөзін жетістікке (туға), ақымақтың сөзін нәтижесіз іске (далаға атқан оқ, ағып жатқан су) теңеп тұр.

- «Ақымақпен ас ішкенше, ақылдымен тас көтер» деген ММ ақымақпен ақылдының ортасын, компаниясын бағалап, түйіндеп тұр.

- «Көп **ақымақтың** ағасы болғанша, аз **ақылдының** інісі бол» деген ММ ақылдының аз-көптігі оның бағасына әсер бермейтіндігі айтылып тұр.

2. Сипаттау мәніндегі ММ-ларда, көбінесе, «ақылды-ақылсыз (ақымақ)» оппозициясы ақылды және ақылсыз адамдардың жеке басына тән белгілерін іс-әрекетімен сипаттап көрсетуге бағытталған мағына айқындалады. Мысалы:

- **«Ақылды** өзінен көреді, **Ақылсыз** ағайыннан көреді» деген ММ белгілі бір оқиға желісі бойынша немесе күнделікті тіршілікте болатын оқиғалардың іс-әрекеттерден қалыптасқан танымды баяндап тұр.

- **«Ақымақ** ішкен-жегенін айтады, **Ақылды** көрген-білгенін айтады деген ММ-да «ақылды-ақымақ» оппозициясы терең ой мен жеңіл сөздерді сипаттап тұр.

- «**Ақылдыға** айтса, біледі, **Ақымаққа** айтса, күледі» деген ММ айтылған ойдың, сөздің қабылдану дәрежесін сипаттап тұр.

- «**Ақылдының** белгісі – аз сөйлеп, көп тыңдауы» деген ММ өресі бар адам әрқашанда «құйма құлақ» болады дегенді меңзеп тұр.

- «Азаматқа – парасат, ақылсызға – ағашат» деген ММ.

- «**Ақымақ** тойынса, туысын танымайды, **Ақылды** тойынса, тобасынан жаңылмайды» деген ММ екі түрлі адамды қарапайым тіршіліктегі көрінісі арқылы сипаттап тұр.

- «**Ақымақтың** ақылы білегінде, **Ақылдының** ақылы жүрегінде» деген ММ ақылды адам мен ақымақ адамның қажет кезде жүгінетін қаруын сипаттап тұр – білек, күш, және жүрек, сезім.

3. Болжау мәніндегі ММ-лар, көбінесе, ақылды және ақылсыз адамның іс-әрекетінен күтілетін нәтижені баяндайды, болжайды. Мысалы:

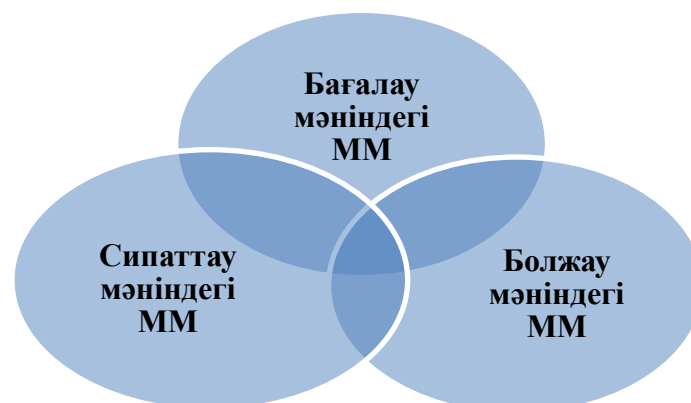
- «**Ақымақ** бастан ақыл шықпас, **Ақыл** шықса да, мақұл шықпас». Бұл ММ-да ақылсыз адамнан ақыл сұрап кеңесудің нәтижесі не болатындығына болжам жасалып тұр.

- «**Ақымақпен** астаспа, **Ақылдымен** қастаспа» деген ММ іс-әрекеттің нәтижесін ақылды және ақылсыз адамның сипатына қарай болжап тұр.

- «**Ақылсыз** сұрақ беріп, ақылды жауап күтпе» деген ММ да сондай мәнде.

- «**Ақымақтың** жетпіс қателігін кешіруге болса да, ақылдының бір қателігін кешіруге болмайды». Бұл ММ терең философияға негізделген. Ақымақ адамның қателік жасауы – әдеттегі іс, адамдарға үйреншікті көрініс, құбылыс. Ал ақылды адам қателік жасаса, әрекетінің (қателігінің) нәтижесін, апарар жолын біліп, саналы түрде жасайтындығын болжап тұр.

Сонымен, «ақылды-ақылсыз (ақымақ)» оппозициялық концептісі бойынша келтірілген мағыналық бөліністі былайша жүйелеп көрсеткен абзал:

Сурет 1 – Интеллект мәнді мақал-мәтелдердің бөлінісі

Тіліміздегі «ақылды-ақылсыз» оппозициялық концептісін мақал-мәтелдерде «жақсы-жаман» оппозициясымен орын ауыстырып келетін де кездер бар. Олардың беретін мағынасы да адамның интеллектісінің жоғары не төмендігіне қатысты, бірақ тілімізде адамның сипатын көсететін *жақсы*, *жаман* сын есімдері ақылы мақал-мәтелдерде қолданылады. Мысалы:

- 1) **Жақсы** өз басынан көреді,
Жаман жолдасынан көреді.
- 2) **Жақсы** байқап сөйлер,
Жаман шайқап сөйлер.
- 3) Басыңа іс түссе, **жақсы** көмек етеді, **жаман** күліп өтеді.
- 4) **Жақсы** адам қартайса, жазып қойған хатпен тең, **Жаман** адам қартайса, бықсып жанған отпен тең.
- 5) Өзін ғана ойлаған, **жамандықтың** белгісі,
Өзгені де ойлаған, **адамдықтың** белгісі.
- 6) **Жақсыны** арман оздырар,
Жаманды құлқын тоздырар.
- 7) **Жақсы** әйел жаман еркекті би етеді,
Жаман әйел жақсы еркекті құл етеді.
- 8) **Жақсының** соғынан көп ереді.
Жаманның соғынан шөп ереді.
- 9) Ердің **жақсысы**, елімен ойласады,
Әйелдің **жақсысы** ерімен ойласады.
- 10) **Алғыр** жігіт ақылына қарай іс қылар,
Олақ жігіт оңай жұмысты күш қылар.

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерде ақыл-ой тереңдігін, жан-жақтылығын сипаттайтын тілдік бірліктер ретіндеі мыналарды атауға болады: ақылды, білімді, жақсы, саналы, алғыр, ойлы. Бұлар салыстыру, қарсы қою әдісі арқылы берілетін болғандықтан, «білімді-надан (білімсіз)» оппозициясын да мақал-мәтелдерден кездестіруге болады: «**Білім** – гауһар бағасы жоқ, **Надандық** – кесел дауасы жоқ», «**Білмесең**, үндеме, **білгенді** күндеме». Сондай-ақ қазақ тіліндегі интеллект мәнді мақал-мәтелдер «саналы-санасыз» оппозициясы арқылы да беріліп отырған. Мысалы: «**Саналы** адам сағыңды сындырмас, **Санасыз** адам жағыңды тындырмас» деген сияқты және т.б. көптеген паремиялар бар. Сол сияқты интеллект мәнді мақал-мәтелдерді тіліміздің мол қорынан көптеп кездестіріп, қолдана аламыз:

Ойлай берсең, **ой** да көп, **сана** да көп,
Ойнай берсең, **ой** да жоқ, **сана** да жоқ.

Ағадан – **ақыл**, **ініден** – **ізет**.

Жетесіз ұл жеті атасын қаздырар.

Асыл – **тастан**, **ақыл** - **жастан**.

Ақыл азбайды, **алтын** тозбайды.

Ақыл - дария, **ой** - мұхит.

Ақыл - тозбайтын тон, **білім** - таусылмайтын кен.

Білім - жұғыс, ақыл - ауыс.

Кенеуі жоқ кеудеге – сылдыратып сөз береді,

Ақылсыз басқа – бадырайтып көз береді.

Ой – ойдан шығады, ойламаса – қайдан шығады.

Жалпы «интеллект» макроконцептісінің паремияларда бейнеленуі жеке зерттеу арнасы бола алатын тың әрі қызықты тақырып. Біздің ғылыми зерттеуімізде интеллект мәнді паремиялардың тек оппозициялық әдіспен жасалуы, салыстыру арқылы бейнелі мағынаның, астарлы мағынаның берілуі сияқты мәселелер аталып өтті.

Тілімізде ежелден бері халық мұрасы болып табылатын мақал-мәтелдер әрқашан тәрбиелік қызмет атқарған. Ал интеллект мәнді мақал-мәтелдер адамның танымдық, парасаттылық, тәрбиелік сипаттарын анықтайды. Демек, интеллект мәнді паремиялардың танымдық әрі педагогикалық ерекшеліктері үнемі қолданыста қатар қызмет атқарады. Сондықтан да мақал-мәтелдер халқымыздың тарихи, әдеби күнделігі әрі баға жетпес қазынасы болып қала бермек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қошанова Ж.Т. Қазақ тіліндегі «байлық–кедейлік» концептісі: танымдық сипаты мен қызметі: филол. ғыл. канд. ... дис. Алматы, 2009. – 135 б.
2. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы: Арыс, 2006. – 752 б.
3. Имашева Г.Е. Міржақып Дулатұлы шығармаларындағы «Ғаламның тілдік бейнесі»: филол. ғыл. канд. ... автореф. Алматы, 2007. – 24 б.

5.20. Текст как средство формирования профессиональной компетенции на занятиях русского языка в казахской аудитории

Ангелина Алексеевна Аладьина

кандидат филологических наук, доцент кафедры "Русская филология"
Таразского государственного педагогического университета
(г. Тараз, Казахстан)

Мария Естаевна Минайдарова

кандидат педагогических наук, доцент, зав. кафедрой "Русская филология". Таразский государственный педагогический университет
(г. Тараз, Казахстан)

Повышение качества высшего образования является одной из актуальных проблем на современном этапе. Решение этой проблемы связано с модернизацией содержания образования, оптимизацией способов и технологий организации образовательного процесса переосмыслением цели и результата образования в педагогическом

вузе. Конечная цель высшего образования должна соотноситься с формированием профессиональных компетенций.

Общество развивается стремительными темпами и требует гибкости от учителя, способности воспринимать и принимать инновации, готовности к переменам, свободное владение языком, умение общаться в различных ситуациях, испытывая при этом чувство комфорта, уверенности в себе. Мы понимаем, что современный учитель должен быть не только источником знаний, но и активным участником учебного процесса. Он должен вовлечь каждого ученика в процесс обучения, суметь выслушать его, формировать практические навыки, необходимые ему в будущем, владеть профессиональными компетенциями и применять их на уроках. Акцент делается не на полученные знания, а на процесс их применения. Этому мы стараемся научить своих студентов во время проведения практических занятий по русскому языку.

По мнению известного лингвиста и психолога А.А. Леонтьева [1], для полноценного общения человек должен располагать целым рядом умений: быстро и правильно ориентироваться в условиях общения, уметь спланировать свою речь, правильно выбрать содержание, найти адекватные средства выражения мысли и обеспечить обратную связь.

Поэтому формирование умений связно изложить мысли в устном и письменном виде, анализировать и совершенствовать написанное, умение цивилизованно высказать мнение по обсуждаемому вопросу, быть тактичным и убедительным в дискуссии - одно из самых важных направлений в развитии речемыслительной деятельности.

Коммуникативная компетентность играет основополагающую роль, помогая в профессиональной подготовке и трудовой деятельности. В современном обществе особенно ощущается потребность во всесторонне грамотных людях, свободно владеющих навыками устной и письменной речи. Профессиональные, деловые контакты, межличностные взаимодействия требуют от современного учителя универсальной способности к порождению множества разнообразных высказываний, как в устной, так и в письменной речи.

Вопросы коммуникативного обучения русскому языку в соответствии с концепцией модернизации образования приобретают особое значение, так как коммуникативная компетенция выступает как интегративная и ориентированная на достижение практического результата в овладении русским языком, а также на образование, воспитание и личности студента. Сначала рассмотрим и проанализируем определение понятия "компетенция".

Согласно словарю русского языка "компетенция — это круг деятельности, та область вопросов, в которой человек хорошо осведомлен " [2, с. 355]. Коммуникативная компетенция состоит из четырех основных компонентов:

- 1) лингвистической компетенции,

- 2) речевой компетенции,
- 3) социокультурной компетенции и
- 4) стратегической компетенции [4, с. 25-26].

Одна из задач преподавателя на занятиях русского языка со студентами неязыковых специальностей – обучить профессионально-ориентированному чтению, научить овладевать профессиональной терминологией знаниями, используя все средства неродного языка путем совершенствования языковой и коммуникативной компетенции на основе научного стиля, языка специальности. Для этого важно определить, какие формы представления учебного материала можно использовать на занятиях по русскому языку.

Современная лингводидактика утверждает текстоцентрический подход к отбору дидактического материала. Именно текст как уникальное средство обучения позволяет реализовать коммуникативную, образовательную, воспитательную цели курса русского языка в казахской аудитории.

Основополагающие требования к учебному тексту позволяют правильно определять их содержание, структуру, форму изложения и решать все конкретные вопросы, неизбежно встающие при разработке общего текстового содержания курса. Они же служат и основой оценки качества учебных текстов, применяемых в учебном процессе. Требования к учебному тексту курса едины, но их конкретная реализация происходит в условиях максимального учета профессиональной подготовки специалистов соответствующего профиля.

Систематичность и последовательность изложения материала – одно из важнейших требований к полноценному учебному тексту. Студент должен ознакомиться с большим объемом текстового содержания, поэтому в учебный текст включаются не только новые знания, в нем должны быть отражены связи с уже имеющимися знаниями и с другими отраслями знаний. Кроме того, в учебном тексте желательна постановка проблемного вопроса и его оценка.

Учебный текст содержит и раскрывает основные, фундаментальные научные понятия, овладение которыми позволяет усвоить сущность учебной дисциплины. Одновременно хороший учебный текст содержит сведения о новых научных направлениях, перспективах их развития.

В рамках методики обучения языка специальности в основе лежат общие методологические подходы к работе с текстом. Это обучающие тексты, тексты для развития речи, тексты для подготовки самостоятельной работы, тексты для контроля знаний, умений и навыков и упражнения тренировочного, закрепляющего и контрольного характера, которые подбираются с учетом факультета и будущей специальности студентов. Например, для работы со студентами образовательной программы "Два иностранных языка" на практических

занятиях русского языка используем тексты "Английская грамматика" "Классификация гласных" "Основные принципы классификации гласных" и др.

Тексты по специальности выступают и как объект наблюдения за языковыми фактами, и как источник расширения языковых знаний, для получения нового образовательного продукта. Текст выполняет в процессе практического овладения русским языком определенные функции. Во-первых, он выступает как эталон речевого произведения, которое, необходимо уметь создавать в продуктивных видах речевой деятельности, во-вторых, как целостное речевое произведение, которое нужно уметь понимать. Кроме того, текст является источником расширения языковых знаний и основой для тренировки языкового материала для своей будущей специальности.

Учитывая особенности обучения русскому языку на неязыковых специальностях при работе над текстом, используем следующие виды чтения:

1) Поисково-просмотровое чтение связано с просмотром материала и поиском нужной информации. Данный вид чтения направлен на получение самого общего представления о содержании текста. При этом студент собирает информацию о полезности текста, о том, понадобится ли ему эта информация для использования в дальнейшем. Для этого достаточно познакомиться со структурой текста, прочитать заголовки и подзаголовки, а также отдельные абзацы. Чтение подразумевает поиск конкретных ключевых слов и нахождение по ним той части текста, где содержится необходимая информация. Поэтому при обучении этому виду чтения один из важнейших требований является строгое ограничение времени для выполнения задания.

2) Чтение с пометами (осмысленное чтение): знак «минус» означает незнакомую информацию, «плюс» - знакомую, восклицательный знак – нужную, интересную, а вопросительный знак – непонятную.

3) Определение целеустановки автора и типов информации текста.

4) Определение средств связи: а) лексические (повтор слова, синонимическая замена, использование антонимов, слов одной тематической группы и т.п.), б) морфологические (использование глаголов в единой форме, вид время), наречий места и времени, вводных слов и т.п.); в) синтаксические (наличие вопросно-ответной формы, синтаксического параллелизма, неполных предложений и т.п.); г) стилистические (тропы, стилистические фигуры и т.п.), д) интонационные (длина фразы, темп речи, интонация и т.п.); е) графические (знаки препинания, красная строка, шрифты, шрифтовые выделения).

5) Определение типа композиции (линейная, ступенчатая, концентрическая, параллельная, дискретная, трансмутация) и конструктивных приемов, используемых автором.

6) Определение типа речи текста и т.д.

Активно применяем аналитическое чтение, задачей которого является стимулирование распремечивающего понимания, по которому происходит декодирование смыслов текста. Студент должен понять не только содержание текста (что сказано), но и, самое главное, смысл (ради чего сказано). Разные виды чтения сопровождаются определенными уровнями понимания: семантизирующее, когнитивное, распремечивающее. Кроме того, проводим и такие виды работ, как выписывание специальной и общенаучной лексики, сворачивание (составление тезисов, аннотации, различного рода планов), а также развертывание текста (составление текста по первому предложению), составление текста на одну и ту же тему с использованием различных стилей речи и др.

Связь содержания учебного текста с жизнью, с потребностями практики – непереносимое требование. Текст вооружает студентов необходимыми профессиональными компетенциями, знаниями, помогает формированию умений и навыков, необходимых будущим специалистам в их повседневной практической деятельности. Правильное определение соотношения фундаментальных научных данных и сведений прикладного характера – одна из проблем, решение которых при создании многих учебных текстов представляет определенную сложность.

Учебный текст вооружает студентов знанием фактического материала, который образует основу данной науки, отражает ее достижения и важнейшие выводы. Эти конкретные данные (основные понятия, цифровые величины, даты, правила и т.п.), подлежащие запоминанию, находятся в определенной пропорции с другими материалами, формирующими мышление, в соответствии с особенностями и методами данной отрасли знания. Это соотношение для различных учебных текстов, естественно, будет различно.

Доступность учебного текста, его понятность для обучаемого относится к числу обязательных требований. Каждый текст служит средством обучения и выполняет воспитательную функцию. Сведения, содержащиеся в учебном тексте, излагаются в форме, удобной для преподавания и усвоения. Текст сообщает систему знаний с учетом уровня подготовленности аудитории, он ориентирован на подготовку к выполнению практических профессиональных функций. Содержащиеся в нем научные данные излагаются в адаптированном виде и в форме, наиболее доступной для обучающихся.

Структура учебного текста, его стиль и форма определяются целевым назначением, они призваны обеспечить правильное соотношение и сбалансированность его основных компонентов.

Весьма важно достигнуть единства стиля изложения. Внешняя форма учебного текста максимально приспособляется к интересам наиболее логичного освещения, последовательного и доступного усвоения информации. Важной задачей является его ориентированность на рациональную организацию самостоятельной работы студентов. Поэтому целесообразно в ряде случаев включение заданий двух типов – к предстоящему занятию и перспективных. Все задания должны сопровождаться подробными рекомендациями по их выполнению. Объем учебного текста во многом зависит от содержания учебной задачи, определенной программой. Особенностью современного учебного текста является то, что он разрабатывается и используется в качестве основной составной части учебного комплекса по русскому языку.

Высшая школа призвана готовить высококвалифицированных, обладающих широким теоретическим и практическим кругозором специалистов. Задачи их подготовки определяют известное разделение учебных текстов на общие и специальные. Первые в основном служат целям формирования личности, ее идейного и теоретического уровня, вторые – целям презентации информации по специальности. Для первых характерно отражение общественно необходимых дидактических принципов и решение ряда воспитательных задач; для вторых – выполнение задач более узкого назначения в основном научно-методических.

Важно, чтобы тексты были не только хранилищем системы теоретических сведений по учебной дисциплине, источником информации, а прежде всего содержательной программой отражения всей учебной работы по курсу русского языка в казахской аудитории.

Таким образом, рассмотренные выше направления и приемы методической работы над текстом способствуют вовлечению студентов в процесс познания и повышению эффективности формирования у обучающихся профессиональной компетенции средствами русского языка.

Список литературы:

1. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. М., 1997. - 310 с.
2. Словарь русского языка: Ок. 57 000 слов / Под ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. —20-е изд., стереотип. М.: Рус. яз., 1989.
3. Тер-Минасова С.Г. Война и мир языков и культур: вопросы теории и практики межъязыковой и межкультурной коммуникации / С.Г. Тер-Минасова. – М.: Слово, 2008. – 341 с.
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. - М.: 1981 - 295 с.

5.21. Академиялық жазылым саласындағы сапалық технологиялар

Айзада Құдайқұлқызы Утанова

Филология ғылымдарының кандидаты, ЖББП департаменті доценті.

M.S. Narikbaev atyndaғы KAZGUU Universiteti" АҚ

(Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)

Аннотация

Жоғары оқу орында жүргізілетін академиялық жазылым курсы студенттердің коммуникативтілігін жүзеге асыруға, жаңаша инновациялы технологияларды меңгеруге көп мүмкіндік береді. Студенттердің ғылыми стильге негізделген коммуникативтілігін мемлекеттік тілде жүзеге асыру қажет, сонымен қатар ғылыми мақаланы оқып, талқылаудағы біліктілігін жетілдіру керек. Студенттер мақаладағы өзектілікті, автордың оқырманға жеткізгісі келетін басты ойын, негізгі кілт сөздерді, осы тақырыпты ашар әдебиеттерді де оқып, ішінен ең маңыздысын табуды және өз қажеттілігіне жұмсауды үйренуі шарт. Бұл студенттердің бойында өзіндік білім алуды, бүгінгі күн талабына сай ізденуді, ақпараттық ағымда жол табу және өзін өзі дамытуды әрі қарай жетілдіруге әкеледі. Академиялық жазылым бойынша берілетін тапсырмалар қазіргі жаңаша оқыту талаптарына сәйкес дамып, жетілдіріліп келеді.

Кілт сөздер: академиялық жазылым және оқылым, ғылыми стиль, тақырыптың өзектілігі, мазмұн, дереккөздер, тірек сөздер, стильдік ерекшелік.

Качественные технологии в сфере академического письма

Аннотация

Курс академического письма в вузах дает возможность студентам практиковать свои коммуникативные навыки и освоить новые инновационные технологии. Студентам необходимо улучшить коммуникативность, основанную на научном стиле, на государственном языке, наряду с этим, студентам нужно читать научные статьи, совершенствовать навыки обсуждения. Студенты должны научиться находить идею, которую автор хотел донести до своих читателей, актуальность статьи, основные ключевые слова и должны уметь получать для себя важную информацию находя литературу, которая раскрывает данную тему. Это научит студентов самостоятельно учиться, искать знания по нынешним требованиям, прокладывать себе дорогу в этом современном мире информативных потоков и совершенствовать себя в дальнейшем. Данное время задания по академическому письму развиваются и совершенствуются по нынешним требованиям.

Ключевые слова: академическое письмо и чтение, научный стиль, актуальность темы, содержание, источник, опорные слова, особенности стили речи.

High-Quality Technology in the Field of Academic Writing

Abstract

The course of academic writing in higher education allows students to practice their communication skills and learn new innovative technologies. Students need to improve

their communication based on the scientific style, the official language, along with this, students need to read scientific articles, to improve the skills of discussion. Students should learn to find the idea that the author wanted to convey to his readers, the relevance of the article, the main keywords and must be able to receive important information for themselves by finding literature that reveals the subject. It teaches students to learn independently, to seek knowledge of the current requirements, to make inroads in this modern world of informative flows and improve themselves in the future. This time, the task of academic writing develops and improve on current requirements.

Keywords: *academic writing and reading, scientific style, the relevance of the theme, content, source, key words, peculiarities of speech act.*

Ғылым мен техниканың жедел дамыған, ақпараттар ағыны күшейген ХХІ ғасырда жеке тұлғаны қалыптастыру жоғары оқу орнындағы ұстаздардың басты міндеті болып саналады. «Тіл мұраты – халықтық мәселе, көптің қамқорлық-құрметі негізінде өріс алады. Білім жүйесі, тәлім-тәрбие ісі, қарым-қатынас аясы қазақ тілі арқылы жүзеге асуы тиіс. Отбасы тәрбиесі ұстаз ұлағатымен ұштасып, бірін-бірі байытып, асқақ арманға, ұлы мұраттарға қанат қағуы тиіс. Қазақша ойлап, оқып-жазу – әрбір ұлт өкілінің төл міндетіне айналуы керек. Тіл тұғыры биік әрі берік болғаны нұр» [1, 34] дегендей, ана тілімізді өркендетуді жадымыздан шығармағанымыз абзал. Бұл өз кезегінде оқытушылардан үнемі шығармашылық ізденісті, жаңа әдісті қолдануды талап етеді. Педагогикада оқыту технологиясы мен білім сапасы бір-бірінен ажыратуға болмайтын, өзара тәуелді, өзара сабақтас егіз ұғымға айналды. Себебі оқыту технологиясының тиімділігі сапалы нәтижелерге әкелетін факторларды үйлесімділікпен басқаруға тікелей байланысты болса, ал үйлесімді басқару жүйелілік арқылы сапаға қол жеткізудің басты шарты болып саналады. Өзіміздің тәжірибемізден айтар болсақ, академиялық жазылым және оқылым курсы бойынша тапсырма бермес бұрын, өз мақсатымызды негіздеп аламыз. Мынадай сұрақтар қойылғаны жөн:

1. Тапсырмаларды орындау барысында студенттер нені білуге тиіс?

2. Бұл тапсырмаға қанша уақыт қажет? Бірнеше сағат немесе күн бе?

3. Студенттер жекелей ме, жұптық па, әлде топтық жұмысқа тартыла ма?

4. Оларды қызықтыратын және қызықтырмайтын жаттығулар қандай?

Тапсырмалар студенттерге мынадай мүмкіндіктер беруі қажет: бағалауды үйрену, салыстыру, жариялау, модельдеу, жаңадан құру, зерттеу, гипотезалар ұсыну, ұйымдастыру, есептеу, тыңдау, көру және бақылау, мазмұндау, тәжірибе жасау, ойнау, сауалнама жүргізу және баяндама жасау. Бұл жағдайда осы текті тапсырмалар «студенттің ақпараттық компетенциясын дамытады» [2, 66].

Ғылыми жұмыстың негіздемелерін меңгеру арқылы ғана білім алушы өзінің таңдаған тақырыбын жүйелі, бірізді, дереккөздерді сауатты қамти отырып, толыққанды жаза алады. Ол үшін ең басты шарт болып табылатын мына деректер назарда болуы қажет:

Мазмұны (жұмыстың негізгі тараулары мен беттері).

Кіріспе (мәселенің қысқаша мазмұны, тақырыптың өзектілігі, мақсат пен міндеттердің анықтамасы, пайдаланған әдебиеттердің қысқаша шолуы мен сілтемесі, зерттелген жұмыстың зерттелу дәрежесі, таңдалған мәселені шешудегі автордың қосқан үлесі)

Негізгі бөлім (ақпарат, бөлімдерге бөлу: қарастырылып отырған фактілерді көрсету, мәселелерді шешудегі белгілі және жаңа қолданылған әдістерді салыстыру, алынған нәтижелерді ғылыми тұрғыда негіздеу – маңыздылығы, нақтылығы, қарапайымдылығы, көркемділігі, тәжірибелік құндылығы және т.б).

Қорытынды (нұсқауы бар автормен алынған тұжырымдыры мен нәтижелері, егер зерттеу нәтижелерін практикада қолданылуы бойынша келешекте зерттеу және ұсыныстарының бағыттары мүмкін болса).

Қолданылған әдебиеттер тізімі (басылымдар, автормен пайдаланған әдебиеттер алфавитті тәртіппен реттік номермен беріледі)

Қосымша бет (суреттер, фотосуреттер, графиктер, карталар, кестелер т.б.) негізгі жұмыстың мәтініне байланысты болуы қажет.

Міне, осы белгіленген талаптар дұрыс орындалса, білім алушы ғылыми жұмыстың қарапайым түрінен бастап, ары қарай кең ауқымды, іргелі жоба қорғауға да машықтанады. Ғылыми әдебиеттер «қағидалары, тұжырымдары әдетте зерттеу жұмыстарында, тәжірибеде бар объективті шындықты уағыздайды. Сондықтан, оның тілі жинақы, стилі «қатаң», сөздері, сөз тіркестері, сөйлем құрылыстары дәлме-дәл, тап-тұйнақтай болуы тиіс. Ғылыми прозаның тірегі – логикалық объективті байлам, бірізділік және дәлдік» [3, 171] дегендей, білім алушыларға қатаң тәртіпке бағынатын ғылыми мақала жазу оңайға соқпайды. Ю.Д. Дешериев «познавательная функция» деп атаған стиль ең алдымен, қоғам мен табиғаттың заңдылықтарын ғылыми тұрғыдан тану үшін жұмсалатын күрделі құрал» [4].

Академиялық жазылым курсы бойынша студенттер бұхаралық ақпарат құралдарындағы жаңалықтарды оқу, есту, көру арқылы хабардар бола алуымен қатар, оны талқылап, тұжырымдай білуге қол жеткізеді. Әсіресе аудиторияда баспамен тікелей қарым-қатынас жасауға мүмкіндік беретін сайттарды пайдалану арқылы да әрбір студенттің өзіндік дамуына жол ашуға болады. Бұл арқылы студенттер оқыған мақаласы жөнінде өз ойын айтуға және автормен тікелей байланысқа түсуге мүмкіндік алады. Сабақтың көп бөлігі коммуникативті мақсатқа құрылғандықтан, оларды екі-екіден немесе үш-үштен бөліп, мақаланы зерттеуге тапсырма беруге болады. Бұл әдіс бүкіл аудиторияның қызығушылығын арттырып, сабаққа белсенді түрде

қатысып отыруына үлкен ықпалын тигізеді. Тілді жақсы меңгерген студенттер күрделі мақаламен жұмыс жасай алады, ал үлгерімі төмен студенттер мәтіннің бейімделген, шағын үлгісімен жұмыс жасауға болады.

Әрине, академиялық жазылым және оқылым курсы әдеби тіл нормасындағы ғылыми стильге негізделген. Ғылыми стильмен жазылған мақалалар белгілі бір нормаға сәйкес қатаң сөздік қолданыс аясында болатын заңды. Ғылым тілі лексикасын:

а) жалпы қолданыстағы сөздер;

ә) жалпы ғылыми сөздер;

б) терминдік қабаттар деп бөледі. Қандай ғылыми еңбек болмасын, ол жалпыхалықтық әдеби тілде жазылуы тиісті, бірақ әр ғылым саласына қарай тілдік тәсілдердің қолданылуы біркелкі болмайды. Әр сөз ғылыми стильде өзінің лексикалық мағынасын сақтайды, себебі көп мағыналылық – ғылыми стильге тән ерекшелік емес. Лингвистикалық еңбектерде де термин сөздер көп қолданылады. Ғылыми стильдегі негізгі зерттеу нысаны болып табылатын зат пен құбылыс ғылыми негізінде дәлелденіп, түсіндіруді қажет етеді. Ол үшін дұрыс ойлау логика заңына сүйенеді. Оқушы мен тыңдаушыға түсінікті, тұжырымды болу мақсат етіледі, тілдік тәсілдер ғылым мәселеріне байланысты қолданылады. Ғылыми стильдегі мәтіннің өзіндік құрылымдық ерекшелігі, *біріншіден*, мәтін мазмұнының нақтылығы; *екіншіден*, дәлелдеу, дәйектеу; *үшіншіден*, әрбір құрылымдағы пікір белгілі оймен тұжырымдалады. Сондықтан да білім алушылар ғылыми мәтінмен жұмыс істеп қоймай, өздері де осы стильді қолданып, ары қарай меңгеруге ден қоюы керек.

Академиялық жазылым және оқылым курсы баспасөз беттерінен алынатын мақалаларды да талдап, саралауға, мәтінмен жұмыс жасауға бейімдейді. Публицистикалық мәтін мазмұнын саралау бойынша да түрлі әдіс-тәсілдер қолданылады. Қоғамдағы әлеуметтік және саяси жағдай, тұрмыстық мәселелер сияқты көптеген заман құбылыстары әр дәуірдің өз тарихы ретінде хатқа түсіп қала береді. Қай кезде болмасын олар публицистикадан көрініс табады. Қоғамдық мәселелерді сөз етуіне қарай, публицистика көркем әдебиетке де ұқсас келеді. Оның да жанрлық ауқымы кең, көркемдік қуаты мол. Публицистикалық мәтін ерекшеліктері:

1) информациялық-ақпараттық қызметі;

2) комментарийлық-бағалаушылық қызметі;

3) ағартушылық-танымдық қызметі;

4) қоғамдық пікір тудыру қызметі. Білім алушылардың ой дамуын, білім дәрежесін, тіл мәдениетін анықтау үшін мақала жаздыру жұмысын жүргізу тиімді. Өйткені мақала жазу кезінде студент белгілі сюжет құрап жазуға төселеді.

Студенттер белгілі бір тақырыпқа байланысты өзінің жеке тұжырымдамаларын да жасауға болады. Мақалаларды зерттеудегі

мәдениаралық біліктілікті дамыту арқылы студенттер мәселені терең меңгереді, өз ойын жеткізе алады және сараптама жасап үйренеді. Жұмыс жасалғаннан кейін әрбір студент жұмысын талқылау мақсатында пікірталас, дөңгелек үстел, тіпті конференция өткізу қажет. Мысалы, оқытушы өз тобындағы студенттерге ғаламтор желісін пайдалана отырып, өзінің жеке поштасына, досына белгілі бір сұрақ бойынша хат алмасуды тапсыруға болады. Студент өзі оқып, талқылаған мақаласы бойынша өзі жасаған тұжырымын оқытушы поштасына жіберсін. Оқытушы оны тексере отырып, білім алушының жіберген қателіктерін көрсетіп, хатты қайта жолдайды. Бұл хатты алған студент өзінің дұрыс нұсқасын қайтып жібереді. Бұл тәсіл студенттің өз қатесін көпшіліктің назарынан тыс көруіне, дұрыс бағыт алуына, жеке ізденісіне жол ашады. Хат алмасуды кез келген және түрлі деңгейдегі аудиторияларды өткізуге болады. Электрондық хат алмасу қағазға жазуға қарағанда тезірек, ыңғайлы және уақыттан ұтымды. Электрондық хат алмасу тәсілін түрлі мақсатта қолдануға болады: біріккен жобаларды жасауға, мәселелерді шешуге, жеке студенттің өзіндік деңгейін көтеруге тиімді. E-mail бағдарламасы электрондық хат қолданудың жеңіл жолы.

Бұл тәсілдің артықшылығы мынада:

1) Электрондық хат алмасу арқылы оқу бағдарламасынан ауытқымай студенттерден сол тақырып жайлы сұрап, кейін сол мәліметтерді олардың баяндама ретінде қолдануына мүмкіндік беру.

2) Оқытушының қатаң қадағалауынсыз студенттер 2 немесе 3 адам болып жұмыс жасауы керек. Егер студенттерді қызықтыратын тақырыптар талқыланса жұмыстың сапасы жақсырақ және тезірек болады.

3) Жазу үрдісі өзгереді, яғни студенттер қате жібермеуге тырысып, серіктесінің көмегіне жүгінеді.

4) Электрондық коммуникация арқылы студенттердің еркін сөйлеп, өз ойларын жеткізуге мүмкіндіктері бар.

5) E-mail қолдану тілді үйренуге деген қызығушылықты тудырады. Оқытушылар академиялық жазылым курсы бойынша студенттердің коммуникативтілігін жүзеге асыруға жаңаша инновациялы технологиялар арқылы көп мүмкіндік береді. Жоғарғы оқу орындарындағы студенттердің коммуникативтілігін мемлекеттік тілде жүзеге асыру қажет, сонымен қатар ғылыми мақаланы оқып, талқылаудағы біліктілігін жетілдіру керек. Студенттер мақаладағы өзектілікті, автордың оқырманға жеткізгісі келетін басты ойын, негізгі кілт сөздерді, осы тақырыпты ашар әдебиеттерді де оқып, ішінен ең маңыздысын табуды және өз қажеттілігіне жұмсауды үйренуі шарт. Бұл студенттердің бойында өзіндік білім алуды, бүгінгі күн талабына сай ізденуді, ақпараттық ағымда жол табу және өзін өзі дамытуды әрі қарай жетілдіру қажет. Студенттер арасындағы байланысты, топтық, ұжымдық жұмысты дамытуға мүмкіндік беруіміз қажет. Өзіміздің жұмыс

тәжірибемізден көріп жүргендей, студенттерге ғылыми-зерттеу жұмысының негіздемелерін (абстракт жазу, тезис, баяндама, курстық жұмыс, диплом жұмысы, іргелі ғылыми жобалар дайындау) оқытып, меңгерту – бүгінгі ғылыми қазақ тілін жоғарылататын ең дұрыс жол болмақ.

Көрсетілген мақсаттарды іске асыруда зерттелмек ғылыми тақырыптың өзектілігі ерекше ескерілу керек. Академиялық жазылым жұмыстары мынадай көрсеткіштер бойынша бағаланады және тексеріледі:

- 1) жазба жұмыстарының грамматикалық сауаттылығы;
- 2) жазба жұмысының мазмұны;
- 3) жазба жұмысындағы тілдік құралдарды пайдалану сапасы;
- 4) жазбаша тапсырманы орындау кезінде өз бетінше тілді қолдана алу дәрежесі.

Педагогикалық өлшеулер теориясында білім сапасын бағалау құралдарының белгілі бір қасиеттерге ие болғанда ғана ол құралдардың бағалаушылық мүмкіндіктері болатындығы дәлелденген. «Бұл – ықшамдылық, технологиялылық, тұжырымдаудың логикалық формасы, жауаптың орналасуының анықтылығы секілді тест тапсырмаларына қойылатын талаптар» [5] дегендей, біз академиялық жазылым бойынша бірнеше бағалау өлшемдерін басшылыққа аламыз. Берілген әрбір тапсырманың күрделілігі мен мазмұнына байланысты жауап парағын айқын анықтауға мүмкіндік беретін арнайы бағалау параметрін қолданамыз. Әрбір деңгейдің тақырыптары мен жағдаяттарына арналған тапсырмалардың дұрыс-бұрыстығына көз жеткізе отырып, тақырыпшаларды нақтылау, тапсырманың күрделілігі, жалпы қиындық деңгейі сияқты қасиеттерін анықтаймыз. Мұндай негіздемелер жоқ жерде тіл білімін тек деңгей тақырыптарына сай тапсырмалармен бағалау дәл нәтижесін бермейтіні анық. Бұндай жұмыстардың нәтижесінде студенттер түрлі зерттелген мәліметтерді пайдалануды үйренеді, өз ойын нақты және жүйелі түрде жазуға, мәтіндік, сандық және графикалық ақпаратты көп мөлшерде қабылдауға, өздеріне берілген мәліметті зерделеуге және жаңа идеяларды көрсетуге ұмтылады. Мемлекеттік тілді сауатты қолдану арқылы жобалық жұмысқа тартылады, көмек көрсетуді үйренеді, жауапкершілікті және толеранттық, көптүрлілікке және шыдамдылыққа үйренеді. Студенттер таңдауды, мәліметті пайдалануды, гипотеза ұсынуды және шешім қабылдауды үйренеді.

Қазақ тілі бойынша тілдік білімді объективті түрде бағалауды қамтамасыз ету өте күрделі. Себебі, студенттің академиялық жазылымға негізделген жұмысын түрлі бағалау тәсілдерімен тексеруге болады. Соның бірі ретінде тест тапсырмаларын қолданудың тиімді жағы көп. Тест тапсырмалары барысында қолданылатын әдіс түрлері: *Дәстүрлі проблемалық әдіс*: алынған шешімдер мен нәтижелерді бір жүйеге түсіріп, оларды қолдану жолдарын анықтау көзделеді. *Әңгіме*

әдісі (еске түсіретін): меңгеруге тиісті материалдардың түйінді мәселелерін студенттердің өздері ашатындай жағдай тудыру қажет. *Байқау әдісі*: мәселен, сөз тіркестерін жазуда да, сөйлеуде де дұрыс қолдана білу үшін, оның мағынасы мен формаларын білудің міндет екенін аңғару. Байқалғандарынан ненің басты, ненің қосымша фактор екенін аңғарып, соның негізінде дұрыс қорытынды шығару, ой қорытындысының дұрыстығын байқаған дәйектемелермен дәлелдеп беру. Қорыта айтқанда, академиялық жазылым бойынша жүргізілетін дәрістер мен соған негізделген тапсырмалар технологиясының негізгі тірегі – өз бетімен белсенді істер атқаратын студенттің өзіндік ізденісіне, олардың өзін-өзі танытуына, танымдық-практикалық қабілеттерін жүзеге асыруына қажетті мүмкіндіктер. Бұлар бүгінгі қоғам талап етіп отырған бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыруда шешуші мәнге ие бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Туған тіл // Альманах. № 2 (02), Астана, 2005.
2. Сәтбекова А.А. Қазақ тілін сапалы оқытудың ғылыми-әдіснамалық негізі // «Тәуелсіз Қазақстан жағдайындағы үздіксіз білім беру модернизациясы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. II том. – Алматы, 2007.
3. Балақаев М. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы: Арыс, 2008. Б – 592.
4. Вопросы языкознания. М. 1982. № 6.
5. Аванесов В.С. Item Response Theory: Основные понятия и положения, Педагогические измерения. Научно-методический журнал РФ. - Москва, 2007. - № 2.

Literature review:

1. Tugan til // Almanakh. Nomer 2 (02) Astana, 2005
2. Satbekova A.A «Qazaq tilin sapaly oqytudyn gylymi-adisnamalyk negizi // «Tauelsiz Qazaqstan zhagdayyndagy uzdiksiz Bilim беру modernizatsiyasy» atty halykaralyk gylymi-praktikalyk konfereniya materialdary. II tom. - Almaty, 2007.
3. Balaqaeв M. «Qazaq til bilimining maseleleri» Almaty: Aris, 2008. B – 592.

5.22. Жаңартылған білім беру жағдайында болашақ мұғалімдерді даярлауда көркем еңбек пәнінің маңызы

Амангелді Байдуллаевич Саипов

п.ғ.д., профессор. М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті (Қазақстан, Шымкент қ.)

Алмагул Басаровна Балтабекова

Докторант PhD. М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан
Мемлекеттік университеті (Қазақстан, Шымкент қ.)

Юрий Александрович Дмитриев

п.ғ.д., профессор. Мәскеу Мемлекеттік педагогикалық
университеті (Ресей, Мәскеу қ.)

Ардақ Зәуірбекқызы Әліпбек

п.ғ.к., доцент м.а. Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік
педагогикалық университеті (Қазақстан, Шымкент қ.)

Қазіргі жаһандану үдерісінде адамзаттың ғылыми-техникалық прогресс жетістіктері жаңа еңбек салаларының қалыптасып дамуына ықпал етуде. Осыған орай, бүгінгі әлеуметтік жағдайда түрлі көркем-шығармашылықтың ерекшеліктерін меңгерген адам өте қажет. Өйткені, ол қоғамдағы материалдық және рухани мәдениеттің бірлікте дамуын шешуші тұлға болып табылады. Адамдардың рухани, өндірістік-экономикалық, гедонистік қажеттіліктерін қанағаттандыратын көркемдік технологиялардың, жасанды өнер түрлері мен шынайы нәрсені көркемдеп қайта өңдеп жасайтын жаңа техникалық қондырғылардың, мәдени-көркем үйлесімдердің пайда болуымен көркемдік мамандықтардың саны артып, беделі жоғарылады, оны меңгерудің шарттары күрделенді.

Қазіргі әрекеттегі материалдық және рухани өндіріс салаларының бәрі қоғамдық мәні бар құндылықтарды жасай алатын, эстетикалық тұрғыда жетілген мамандарды талап етеді. Өйткені, өндірілетін отандық әрбір тауар өзінің көркемдігімен, сазды үйлесімділігімен, адам сезіміне беретін әсерімен тартымды болуы керек. Осындай талап тұрғысында кәсіптік оқыту мұғалімдерінің көркемдік-еңбекке даярлығы қоғамның әлем нарығында елеулі орын алатындай өзіндік үлес қосуы тиіс.

Көркем еңбек мәселесі жаңа заман проблемасы деп қана қабылдауға болмайды. Бұл проблемамен ғалымдар ғасырлар бойы айналысқан. Оның кейбір бағыттарына Я.А. Коменский, И.Г. Песталоцци, К.Д. Ушинский және т.б. аса мән берген. Еңбек мұғалімін даярлаудың мәнін, мазмұны мен жүйесін Н.К. Крупская, А.В. Луначарский, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский, П.П. Блонский және т.б. қарастырған.

Бірқатар ғылыми зерттеулерде болашақ орта мектеп мұғалімдерін политехникалық даярлау (Ю.К. Васильев, Е.Т. Чарыев және т.б.), еңбекке баулу мұғалімдерін кәсіби даярлау (У.Н. Нышаналиев, Н. Сайидахмедов және т.б.), еңбек пәні мұғалімдеріне педагогикалық білім беру мазмұнының теориясы мен практикасы (К.Ә. Дүйсенбаев, Д.К. Пошаев және т.б.), көркем еңбек мұғалімін даярлау мәселелері (М.Ж. Қозыбақов) көрініс алады.

Болашақ мұғалімдердің кәсіптік, техникалық, политехникалық, технологиялық, графикалық, конструкторлық білімдері мен іскерліктері

туралы бірқатар ғалымдардың (П.Р. Атутов, В.А. Поляков, А.П. Сейтешев, О. Сыздықов, Ш.А. Абдраман, Ж.Ж. Жаңабаев, О.С. Сәлімбаев, Б. Сыдықов және т.б.) зерттеулерінде қарастырылады.

Соңғы жылдары оқытудың жаңа технологиясын білім беру ісінде қолдану (С.Я. Батышев, В.П. Беспалько, И.Я. Лернер, Ж. Қараев, Г.К. Нургалиева, Г.Д. Жангисина және т.б.), технология пәні мұғалімінің даярлық құрылымына енетін компоненттерді жетілдіру (С.Д. Чуркина, Н.В. Васильев, Т.А. Панчук, А.А. Тимошенко, П.Б. Зубачек, А.В. Наумова, Д.А. Костыненко, Е.Н. Тронин, С. Маусымбаев, А.Б. Абибулаева, К. Беркімбаев, Б. Ортаев және т.б.) мәселеріне аса назар аударылып отыр.

Көркемдік-еңбекке даярлау мәселесі этнопедагогика, ұлттық педагогика саласында орындалған зерттеу еңбектерінде (С. Қалиев, К. Ералин, С.А. Ұзақбаева, Қ. Бөлеев, Б.А. Әлмұхамбетов, А.А. Қалыбекова, Р.А. Махаев, Ұ.М. Әбдіғаппарова, С. Жамансариева, О.С. Сатқанов, Қ. Шалғынбаева және т.б.) тарихи-теориялық, әдістемелік бағытта зерделенеді.

Қазіргі жаңартылған білім беру үдерісінде қалыптасып отырған жаңа атаудағы «Көркем еңбек» білім беру бағдарламасы кіріктірілген тұрғыда білім берудің теориялық негізіне сәйкес анықталғаны белгілі [1]. Бұл атаудағы оқу пәнінің білім беру мазмұнына талдаулар жасау барысында, оның тұжырымдық бөлімінде, яғни мақсаты – оқушылардың көркемдік-технологиялық білімі мен іскерліктерін қалыптастыруға, шығармашылық қабілеттері мен ойлауын дамытуға бағытталып, еңбекке баулу оқу материалдарына басым бейімделсе, оның нәтижеге бағытталған оқыту мақсаттарының жүйесі бейнелеу өнері оқу материалдары кеңінен қарастырыла қамтылғаны байқалады. Екі оқу пәндерінің кіріктіріле құрылған мақсаты мен білім беру мазмұны арасында үйлесімділіктің толық анықталмағаны және қисынсыздықтың белгілері айқындалып отыр.

Болашақ көркем еңбек мұғалімдерінің даярлығында «көркем өнердің», «көркем еңбектің» алатын орны ерекше. «Көркем» сөзі – әсемдікке, сұлулыққа саяды. Қазақ тілінде оның қолданылу аясы өте кең: көркем еңбек, көркем өнер, көркем туынды, көркем шығарма, көркем сөз, көркем шежіре, көркем проза, көркем аударма, көркем табиғат, көркем гимнастика, көркем тіл, көркем ой, көркем композиция деген сияқты жүзден аса түрлері бар.

«Еңбек» ұғымы, ғалымдардың айтуынша, кең ауқымды қамтымайды: көп жағдайда еңбек – әрекеттер жиынтығы ретінде қарастырылады. Десек те, еңбек сөзінің қолданылу аясы өте кең: қол еңбегі, ақыл-ой еңбегі, дене еңбегі, механикаландырылған еңбек, автоматтандырылған еңбек және т.б. Соңғыларын процесс деп айтқан дұрыс. Еңбек пен процесс ұғымдары екі бөлек мағынаға ие: біріншісі – қарапайым іс-қимылды қамтыса, екіншісіне күрделі тұрғыда

ұйымдастырылып, техника түрлерін қолданып, жүзеге асырылатын технологияны жатқызуға болады.

«Еңбекке тәрбиелеу», «еңбекке үйрету», «еңбекке баулу», «еңбекке оқыту» деген ұғымдардың сөз айналымына терең еніп кеткені соншалық, көп жағдайда бұларға талдау беру қажеттігін ешбір адам ойламайды. Өйткені, еңбекке даярлау мәселесі тек мектеппен шектелмейді: яғни, ол үйде де, бала бақшада да, білім беру мекемелерінде де, жұмыс орнында да, демек, өмір бойы өзінің жалғасын табады.

«Даярлау» ұғымы – жан-жақты дайындықты қамтиды: қандай да бір нәрсенің орындалуына алдын ала әзірлігі. Даярлау ұғымы дайындық ұғымынан әлдеқайда ауқымды. Даяр және дайын ұғымдары бір сөз сияқты көрінгенімен, даяр сөзінің астары қандай да бір істі атқаруға, орындауға жан-жақты әзірлікті меңзейді (жоспарлау, сызбалау, конструкциялау, жасау, жинақтау, әрлеу, сәндеу және т.б.). Дайын сөзі қайсы да бір істің бітіп, аяқталғанын көрсетеді де, көлемі жағынан шағындау болып келеді: орын дайын (отыруға), тағам дайын (ішуге), көлік дайын (мінуге) және т.б. Көркем еңбекті жүзеге асыруда даярлықтың үш түрі негізге алынады: өнертанымдық, көркемдік-практикалық, әдістемелік [2].

Болашақ мұғалімдерді көркем еңбекке даярлауда да даярлықтың осы үш түрін негізге алуға болады. Көркемдік еңбектегі даярлықтың бұл түрлері даярлықтың мазмұны, әдіс-тәсілдері мен әдістемесі, жұмыс формалары дұрыс айқындалғанда ғана тиімді жүзеге асады.

«Көркем еңбек» білім беру бағдарламасының білім беру мазмұны мен оқыту құралдары, әдістемелік қамтамасыздығында, көркем еңбек оқу пәніне мамандарды даярлау бойынша туындаған біршама қиындықтарды анықтап, оны шешуге бағытталған ұсыныстарын береді.

Кіріктірілген «Көркем еңбек» білім беру бағдарламасының құрылуында ескерілетін мәселе, ол кіріктіре білім беру мен оқытудың теориялық негізін ерекше көңіл аударылуы қажет еді. Ол білім беру тұрғысында екі оқу пәннің біріктірілуінде бір оқу пәнінің оқу материалының басымдылығымен анықталуды ұсынады. Бірақ, ол оқу материалы қоғамдық қажеттілікті, оқушы тұлғасының сұранысы мен қызығушылықтарын ескеруі абзал. «Көркем еңбек» оқу пәнінің атау мазмұнында да бейнелеу өнерінің оқу материалына тән белгі – «көркем» ұғымымен ғана байланысты болып қана тұр. Оның өзі де тек «механикалық» сөз құрауға ғана қажет болғаны байқалады. Шын мәнінде «көркем» сөзіне емес «еңбек» ұғымы сөйлемнің және «көркем еңбек» атаудың түйінді мәнін ашады. Олай болса, «Көркем еңбек» білім беру бағдарламасының мақсаты орынды анықталып, ал, оқыту жүйелерінің мақсаттары және қолданылатын ресурстар бейнелеу өнер оқу материалдарына икемделіп кеткені анықталып отыр. Сондықтан, кіріктірілген «Көркем еңбек» оқу бағдарламасының білім беру мазмұнында жетекші білім беру мазмұны технология оқу материалы

болып сақталуына толық дәрмендігі бар. Ал, бейнелеу өнері оқу материалы оқушылардың еңбек өнімдерін жасау барысында қолданбалы сипаттағы, яғни бұйымдарды әсемдеу мен көркемдеу тәсілдерін қолдануда ғана қажет етеді. Көркем еңбек оқу пәнінің сабақтарында оқушылар технология оқу пәнінің оқу материалдарымен тығыз жұмыстана отырып, өздерінің танымдық, тұлғалық және әлеуметтік қасиеттерін дамытуға толық мүмкіндіктері бар.

«Көркем еңбек» оқу пәнінің атауы технология білім беру мазмұнын толық мәнін, бейнелеуін сипаттай алмайды. Өйткені, технология оқу пәнінің оқу материалы сәндік-қолданбалы өнер мен көркем құрастыру ғана оқу материалымен шектелмейді. Сонымен бірге, электротехника және электроника, ауылшаруашылық өндірісі, конструкциялық материалдарды өңдеу, тұрмыстық үй және үй экономикасы, кәсіби бағдар, қазіргі өндіріс технологиясы, техникалық шығармашылық сияқты оқу материалдары да қамтылған. Ал, біздің оқу пәнінің атауы «көркем еңбек». Олай болса, кіріктірілген білім беру мазмұны тек бейнелеу өнері мен технология оқу пәнінің сәндік-қолданбалы өнер мен көркем құрастыру оқу бөліміне ғана қатысты болып отыр. Технология оқу материалының қалған оқу бөлімдеріне тән оқу пәнінің атауы, оның білім беру мазмұнын толық қамтымай отыр.

«Көркем еңбек» білім беру бағдарламасында көзделген білім берудің тұрғылары: белсенділік, тұлғалық-бағдарлы, іс-әрекеттік, құндылықты- бағдарланған, деңгейлеп оқыту, коммуникативтік, көркемдік-технологиялық аясында оқу процесінде оқушының үйренуі мен мұғалімнің үйрету арасындағы өзара қарым-қатынастағы оқу-танымдық іс-әрекеттердің оқыту мазмұнын құрауды анықтағаны белгілі. Бірақ, «Көркем еңбек» білім беру бағдарламасының алдында жобалы мазмұнда дайындалған «Бейнелеу өнері» оқу пәніне жасалған оқу бағдарламасында оқытудың педагогикалық әдіс-тәсілдеріне: бірлескен оқыту, белсенді оқыту, саралап оқыту, мультисенсорлы оқыту, пәнаралық байланыс, оқушылардың қажеттіліктеріне сәйкес, оқу әңгімелері, электрондық оқыту мен жаңа технологияларды қолдану, модельдеу түрлері қарастырылған болатын [3]. Біздің осы жаңартылған білім беру үдерісі бойынша өткен оқу курстарында бейнелеу өнері немесе көркем еңбек оқу пәнінің оқыту мазмұнында соңғы оқыту әдістері бойынша оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекеттермен шұғылдандыруға дайындықтар жасап, оның оқыту мазмұны бойынша облыстағы бейнелеу өнері оқу пәнінің мұғалімдеріне біліктілік курстарында қарастырылып өткен.

Жоғарыдағы аталған оқытудың тұғырлары мен педагогикалық әдіс-тәсілдер өзара үйлесімділікті толық қанағаттандыра алмайды. Өйткені, әрбір білім берудің тұрғылары немесе моделдері педагогикалық құндылықтарды қарастыруда тұжырымды немесе ғылыми негізделген теориясы аясында оқытудың өзіне тән ғана

оқытудың әдіс-тәсілдерін, оқыту мазмұнының ерекшеліктерін қарастырады.

Осы жоғарыдағы қиындыққа қосымша ретінде кіріктірілген «Көркем еңбек» оқу бағдарламасының түсінік хатында жаңа білім беру тұрғылары бойынша аталған пәннің оқу үдерісін ұйымдастыруды көздейді. Ал, мұғалімдерге арналған әдістемелік нұсқауда ол білім беру тұрғылары туралы оқыту әдістемелері толық ашылып қарастырылмаған.

«Көркем еңбек» пәннің оқу бағдарламасындағы анықталған оқыту мақсаттары бейнелеу өнері пәнінің оқу материалдары өте басым икемделіп кеткен. «Көркем еңбек» кіріктірілген пәннің білім беру мазмұны еңбек үдерісіне бағытталуы керек еді. «Бейнелеу өнері» пәнінің оқу материалдары «Көркем еңбек» оқу бағдарламасында оқушылардың жасалатын өнімдердің көркемдік және эстетикалық жақтарын қамтуға бағытталуы үйлесімді болар еді. Өйткені, кез-келген өндірістің өнімдері көркемдік сипатта дайындала бермейді. Әрине, қазіргі өндірістің тауарлары тұтынушының қажеттіліктері мен сұраныстарын қанағаттандыруға дизайнын жақсартуға ұмтылады. Бірақ, өндірістік өнім сапасы (сенімді, ұзақ мерзім қызмет атқару, комфортты және т.б.) басым жағдайда, оның техникалық және технологиялық критерияларына тәуелді болып келеді. Сондықтан, жаңа атаудағы білім беру бағдарламасының оқыту мақсаттары еңбек үдерісіне басым бағытталуы орынды [4].

Олай болса, келешекте, көркем еңбек білім беру бағдарламасының оқыту мақсаттарын жүзеге асыруға байланысты теориясы негізделген, тәжірибеде тиімді және ұтымды оқытудың әдіс-тәсілдері жүйеленген, оқыту мазмұны кең ашылып, оның рөлі барлық сабақ түрлерінде толық жүзеге асырылатын құралдар болуын қажет етеді. Сол сияқты осы оқытудың құралдары қазіргі мектеп мұғалімдеріне ғана емес, келешекте педагогикалық жоғары және арнаулы оқу орындарында кәсіби білім алып жатқан болашақ мамандарды даярлауға да тиімді ықпалы болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бейнелеу өнері. Орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында бастауыш мектепке арналған оқу бағдарламасы. - Астана, 2015, - 32 б.
2. Климов Е.А. Введение в психологию труда. – М, 1998. - 350 с.
3. Көркем еңбек. Білім беру мазмұнын жаңарту аясында бастауыш сыныптарға арналған оқу бағдарламасы. Астана, «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДББҰ, Ы. Алтынсарин ат. Ұлттық білім беру Академиясы, 2016. – 58 б.
4. Мұғалімге арналған әдістемелік нұсқау. Әдістемелік құрал. – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, Педагогикалық шеберлік орталығы, екінші басылым, 2015. – 41 б.

5.23. Мектеп оқушыларына ұйымдастырылатын тілдік үйірмелердің басым бағыттары

Меруерт Айнатқызы Танабай

Ая-19-1м оқу тобының магистранты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда, Қазақстан)

Гульназ Рахметбековна Нурекешова

ғылыми жетекші, ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а., Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда, Қазақстан)

Қазіргі таңда еліміздің білім беру жүйесіндегі реформалар мен сындарлы саясаттар, өзгерістер мен жаңалықтар әрбір педагог қауымының ойлауына, өткені мен бүгіні, келешегі мен болашағы жайлы толғануына, жаңа идеялармен жаңа жүйелермен жұмыс жасауына негіз болары анық. Олай болса, білімнің сапалы да саналы түрде берілуі білім беру жүйесіндегі педагогтердің, зиялылар қауымының деңгейіне байланысты. Дәстүрлі білім беру жүйесінде білікті мамандар даярлаушы кәсіби білім беретін оқу орындарының басты мақсаты – мамандықтарды игерту ғана болса, ал қазір әлемдік білім кеңестігіне ене отырып, бәсекеге қабілетті тұлға дайындау үшін адамның құзырлылық қабілетіне сүйену арқылы нәтижеге бағдарланған білім беру жүйесін ұсыну – қазіргі таңда негізгі өзекті мәселелердің бірі.

Шығармашылық сабақтардың өткізу оқушының танымдық іс-әрекетін арттырудың құралы, сапалы білім берудің шарты, оқу үрдісін ұйымдастыру факторы, оқытудың жекелік бағдары болып табылады.

Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуда сыныптан тыс жеке ұжымдық жұмыстар ұйымдастырудағы: шығармашылық ай, пәндік апталықтар мен ғылыми апталық, жобалар, пәндік үйірмелермен факультатив сабақтарының маңызы зор. Барлық жұмыстар оқушылардың қалауы бойынша жүргізіледі, оған әртүрлі сынып оқушылары қатыстырылуы мүмкін. Осындай жүргізген жұмыстар арқылы оқушылар өздерінің әртүрлі танымдық және шығармашылық сұраныстарын қанағаттандырады. Сонымен қатар, мектеп ішіндегі оқушылардың арасынан дарынды балалардың шығуына ықпал етеді.

Баланың шығармашылық қабілетін ашу, оны алға қарай дамыту үшін ең бастысы жағдайлар жасау қажет. Оқушының дарындылығының дамуы, қабілетінің ашылуы көбінесе мұғалімнің кәсіби біліктілігіне, және оның тұлғалық қасиетіне байланысты екені айдан анық.

XXI ғасыр - білімділер ғасыры. Ендеше бізге ой өрісі жоғары дамыған, зерделі, жан-жақты парасатты ұрпақ керек екенін бір сәтте естен шығармағанымыз жөн. Оқушылардың бос уақытын, үйірмеге қатысуын жақсы жолға қойған дұрыс.

Әр оқу жылы басталысымен-ақ кез келген ата-ана баласының сабақтан кейінгі бос уақытын тиімді әрі пайдалы өткізуін жоспарлайды. Түрлі үйірмелерді, қосымша сабақтарды іздестіре бастайды. Іздегені

алыстан емес, мектептен табылса тіпті жақсы. Қаладағы жалпыға орта білім беретін мектептердің барлығында ұзартылған күн тобын (продленка), қосымша сабақтарды, тіл үйрету курстарын, спорт, өнер бағытындағы үйірмелерді ұйымдастыру арқылы бұл мәселелердің шешімі табылып отырады. Мұндай үйірмелерді мектептер, оқушылар сарайы (қалада біреу), оқушылар үйі (әр ауданда бір-біреуден) жанынан ашылған үйірме мен спорттық секциялар (10 күндік, сағат 10.00-ден 15.00 немесе 16.00-ге дейін) жұмыс жасап, жүзеге асырады. Мұндай лагерьлерді төмендегі топтарға бөлуге болады;

Тілдік – мектеп мұғалімімен шетел тілін үйрену, 5-9 сынып оқушыларына арналған.

Мектеп жанындағы – спорттық байқаулар, шығармашылық студиялар, мұғалімнің сүйемелдеуімен қаланың көрнекі жерлерін тамашалау. Қаладағы әр мектепте бастауыш сынып оқушыларына арналған (1-4 сынып).

Спорттық – жай және спорттық мектептер базасында спорттық үйірмелерге қатысу. Кез келген сыныптың оқушыларына арналған.

Туристік – қаланың көрнекі жерлеріне саяхаттау. Қаланың жас туристері станциясы және жас табиғат зерттеушілері станциясы базасында, 5-8 сынып оқушыларына арналған.

Пәндік – пәндерді тереңдетіп оқыту (физика, химия, биология, математика және т.б.). Барлық мектепте 8-10 сынып оқушыларына арналған.

Өлкетану – аймақтың әдемі жерлерімен танысу мақсатында экскурсияға шығу. Туристер мен жас табиғат зерттеушілері стансасының базасындағы лагерьлер 5 сыныптан жоғары сыныпта оқитындарға арналған.

Экологиялық – жас табиғат зерттеушілер мен жас туристер стансасы базасында (5 сыныптан жоғары). Балалар гүл отырғызады, оларды күтеді, туған өлкесінің өсімдіктер әлемімен танысады.

Күндізгі лагерьлер – шығармашылық студиялар, спорттық жарыстар мен жаттығуларға қатысу. Барлық оқушылар үйі мен оқушылар сарайында бар.

Жалпы орта мектептердегі қосымша білім берудің түрлеріне:

1. Үйірме жұмыстары;

2. Клубтық жұмыстар;

3. Таңғы жиын;

4. Қосымша сабақтар жатады.

Үйірме жұмыстарын ұйымдастыруда әрдайым сауалнама жүргізу арқылы оқушының жас ерекшелігіне, қызығушылығына қарай топтастырған дұрыс.

Үйірмелер бірыңғай білім беру кеңістігінің құрамдас бөлігі болып табылады және ой-өрісін кеңейту, шығармашылық және танымдық қабілеттерін дамыту, олардың қажеттіліктері мен өзін-өзі ашуды жүзеге асыру мақсатында балалар үшін құрылады.

Жалпы үйірмелердің бағыттары: көркем эстетикалық, интеллектуалды, техникалық, пәндік, көркемдік қосымша, спорттық және тілдік болып топтастырылады.

Ал енді тілдік үйірме жұмыстары төмендегідей бағыттар бойынша жүзеге асырылады:

1. Сөздіктің дамуы: сөздердің мәндерін меңгеру және оларды пікір контекстіне, қарым-қатынас болатын жағдайға сәйкес дұрыс қолдану.

2. Тілдің дыбыстық мәдениетін тәрбиелеу: ана тілінің дыбыстарын және айтылуын қабылдауды дамыту.

3. Тіл мен тіл құбылыстарын ұғынуды қалыптастыру (дыбысты және сөзді ажырату, сөзде дыбыс орнын табу).

Сөйлеудің грамматикалық құрылымын қалыптастыру:

1. Морфология (түр, сандар, оқиғалар бойынша сөздердің өзгеруі);
2. Синтаксис (сөз тіркестері мен сөйлемдердің әртүрлі түрлерін меңгеру);

3. Сөзжасам.

4. Байланыс тілін дамыту.

5. Диалогтық (ауызша) сөйлеу.

6. Монологтық сөз (әңгіме).

7. Көркем сөзге деген қызығушылық пен сүйіспеншілікке әлеуметтік-тұлғалық тәрбиелеу.

Үйірмелер қызметінің бағыттары, олардың саны балалар мен ата-аналардың (заңды өкілдердің) сұрауына сәйкес және Жарғының негізінде толықтырылуы (өзгертілуі) мүмкін. Білім беру кеңістігін кеңейту үшін қосымша білім беру мекемелерін тарту мүмкін.

Тілдік үйірмелердің **мақсаты** - оқушылардың ағылшын тілінде еркін қарым-қатынаста өз деңгейінде сөйлеуге үйрету, тіл және тіл мәдениетінен бұрын алынған білімдерін шыңдап, тілдік орта ұйымдастыру, шетел тілін тек ғылыми немесе ауызекі формада ғана емес, сонымен қатар іскерлік қарым-қатынаста да қолдана білу

дағдысын қалыптастыру, оқушылардың бос уақытында шығармашылық және танымдық мотивациясын дамыту, өзін-өзі дамыту, кәсіп таңдауда бағыт бағдар беру, өмірге бейімдеу, салауатты өмір салтына тарту, бос уақытты мазмұнды өткізуді ұйымдастыруға қажетті жағдай жасау.

Міндеттері:

1. Жеке тұлғаның дамуына жағдай жасау;
2. Тұлғаның таным мен шығармашылыққа деген уәждемесін дамыту;
3. Тілдің дамуына ықпал ету;
4. Жалпы адамзаттық құндылықтарға баулу;
5. Педагог тұлғасының зияткерлік және рухани жақтарын дамыту;
6. Оқушылардың сөйлеу, лингвистикалық, әлеуметтік-мәдени құзыреттілегін қалыптастыру;
7. Қарапайым диалогтық және монологтық сөйлеуін үйрету;
8. Грамматиканың негіздерін оқып үйрену және іс жүзінде бұл ережелерді ауызша сөйлеу тілінде қолдануды үйрену;
9. Ағылшын тілі дыбыстарының дұрыс айтылуына және сөздің дұрыс үндеуіне оқушылардың дағдыларын дамыту;
10. Шет елдің мәдениеті мен салт-дәстүрімен таныстыру;
11. Толеранттылық сезімін қалыптастыру.

Мектепішілік ұйымдастырылған үйірме жұмыстарынан күтілетін нәтижелерден оқушылардың бойынан қалыптасқан дағдылар мен қабілеттерді байқауға болады. Атап айтқанда:

- Ой еңбегі және эстетикалық мәдениеті дамиды;
- Көшбасшылық қабілеті артады;
- Қазақ қоғамының патриоты қалыптасады;
- Азаматтық белсенділігі артады;
- Өзіндік тәжірибе және зерттеу жүргізе біледі;
- Іскерлік, икемділік қабілеті артады;
- Ұлттық мүддені жоғары қояды;
- Аудитория алдында сөйлеу дағдылары дамиды;
- Патриоттық санасы қалыптасады;
- Алдына айқын мақсат қоя біледі;
- Қоршаған ортаға және әлемге жауапкершілікпен қарайды;
- Уақытын тиімді ұйымдастырады;
- Өзгелерді және өзін құрметтейді;
- Топпен жұмыс жасай біледі;
- Ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, мәселені анықтай біледі;
- Қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде еркін сөйлейді;
- Адами және рухани құндылықтары дамиды, жанашырлық қасиеті артады.

Шетел тілдерін, оның ішінде ағылшын тілін білу қазіргі уақытта маңызды кәсіби талап болып отыр. Шет мемлекеттерде немесе шетел серіктестерімен жұмыс жасау ағылшын тілін жоғары деңгейде білу арқылы ғана мүмкін. Ал жихангездік базалық білімді талап етеді.

Қызықты, әрі жоғары төленетін жұмысқа тұру үшін ағылшын тілін білудің де маңызы өте зор. Міне осындай талап-тілектерге барынша жауап беруге тырысатын тілдік үйірмелер мен білім беру орталықтары сұранысқа ие. Тілдік үйірмелерде ағылшын тілін үйрету бағдарламалары әртүрлі деңгейдегі құзыреттіліктерді топтастырады, атап айтсақ:

- халықаралық нарыққа шығатын қарқынды дамып келе жатқан компаниялардың қызметкерлеріне арналған корпоративті ағылшын тілі курстары ұйымның салалық қажеттілігіне байланысты қалыптастырылады;

- жеке сабақтар – ересектерге арналған жекелей оқу нысаны түрлі тапсырмаларды шешу тиімділігін арттырады: шетел тілін меңгеру деңгейін арттыру, жеке мәселелерді шешу, кәсіби тілді үйрену, шетелде жұмыс жасауға немесе іссапарға қажетті деңгейдегі тілді меңгеру және білік дағдыларын жүзеге асырады;

- 6 және 12 адамы бар топтардағы сабақтар білімді арттыруға, ағылшын тілін қолдануды кеңейтуге бағытталады;

- балаларға арналған ағылшын тілі (Funny English for Kids) – бұл балаларда тіл кедергілерін алып тастаудың бірегей әдісі. Сабақтар ойын ретінде орындалады және үй жұмысын орындауды талап етпейді. Сабақ барысында балалар шетел тілін үйреніп, шетел мәдениетімен танысады, сөйлеу қабілетін қалыптастырады.

Оқу курстарында оқу сабақтарының түрлері тұтас бөлімдерден кейін, жаңа тақырыптарды өткен соң өткізіледі. Бақылау сабақтарында білім алушылардың өз білім, іскерлік, білік дағдыларын танымдық-тәжірибелік іс-әрекетте, әр түрлі оқу жағдаяттарында қолдануға дайындығы айқынырақ көрінеді. Бақылау сабақтарын өткізгеннен кейін білім алушылардың білім, іскерлік, білік дағдыларындағы, оқу-танымдық іс-әрекетін ұйымдастыруындағы кемшіліктер анықталып, оларды талдап, жоятын арнайы сабақ өтеді, білім алушылардың және мұғалімдердің іс-әрекеттеріне керек болса түзетулер енгізіледі.

Қолданылатын әдістері: түсіндіру, әңгіме, салыстыру, дәлелдеу, бағалау. Тәсілдері: бақылау жұмысын жаздыру, қорыту.

Курс сабақта білім алушының тіл үйрену сабақтарын ұйымдастыру бұл білім алушы мен тіл үйретушінің сырттай үйлесімді қызметі, оның өзі белгілі бір тәртіп талабынан құрылады.

Коммуникативті емес жаттығуларға - яғни өзгерту, ауыстыру, тілдік бірліктерді орнына қою сияқты шарттардағы жаттығуларға көбірек көңіл бөлінеді. Контекстерде грамматикалық құрылым, ондағы жаңа сөзбен басқа сөздердің барлығы оқушыларға бұрыннан таныс болуы қажет. Сонда оқушының назары жаңа сөздерге аударылады. Яғни грамматикалық материалды түсіндіруде қазақша мысал келтіріп, берілген мысалды ағылшынға аударып, екі тілдегі ұқсастық пен айырмашылықтарға тоқталған жөн. Содан кейін ағылшын тілінде жасалу жолын (ерекшелігін түсіндіріп өтетін грамматикалық

материалды бекіту үшін, практикалық жаттығулар көп жасалу керек, мүмкін болса, көбіне білім алушылардың өз өміріне байланысты мысалдар келтірген жөн. Білім алушыларды міндетті түрде сұрақ қоюға, сұраққа жауап беруге үйрету керек, мысалы:

Who is your best friend?

What do you do?

How are you?

Where are from?

When are you going to fly by plane?

Оқу курстарына тілін жаттықтыруға келген әрбір білім алушыға осындай сұрақтар төңірегінде ауызекі сөйлей алатындай және сұрақтарды өрбітерліктей мүмкіндіктер берілуі тиіс.

Мысалы: *The children are playing in the yard now.* – деген сөйлемді алатын болсақ, сөйлемдегі әр сөзге қойылатын арнаулы сұрақтарын анықтап алған жөн. Сонда білім алушылар сөйлемдегі артикльдің, жалғаудың көмекші етістіктің орнын ауыстырып алмайды. Қысқасы, грамматикалық материалды өткенде, негізінен, ана тілімен салыстыра түсіндірген тиімді, оның ана тіліндегі біліміне сүйенген жөн. Білім алушы бұл тілдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын жете білгенде ғана, ол тілді дұрыс та, тез игере алады.

Демек, шетел тілін оқыту барысында білім алушыларды тілдік материалмен таныстырып қана қою жеткіліксіз, оларға оның қалай қолданылатынын көрсетіп, дұрыс айтуға, жазуға, оқуға дағдыландырып төселдіру керек. Сондықтанда тілдік үйірмелерде ағылшын тілін оқытудың дәстүрлі түрінде тілдің құрамдас бөліміне, дәлірек айтсақ, грамматикалық, лексикалық және фонетикалық құрамына көбірек тоқталған жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ахметова М.М. Оқушыларды мәдениетаралық қарым-қатынасқа үйретуде қойылатын талаптар / Хабаршы / Вестник КазУМОиМЯ – 2006, № 113.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Москва: МГУ, 1973.
3. Әбдіғали С.Ә. «Әдістеменің кейбір өзекті мәселелері». Әдістеме. Методика. № 1, 2005.
4. William Littlewood. Communicative Language Teaching. Cambridge University Press. 1994.
5. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория и обучение иностранному языку. Лингводидактика и методика. М.: Академия, 2005.

5.24. Вопросы компетентного подхода в образовании в современном мире

Раушан Задыевна Кенжеева

Магистрант 2 года обучения. Казахский национальный педагогический университет имени Абая (г. Алматы, Казахстан)

Дана Бексултановна Шаяхметова

Кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор.
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(г. Алматы, Казахстан)

В последнее десятилетие изменения общественной жизни послужили факторами переориентации системы высшего образования. В результате дискуссий представителей образования и работодателей стала ясна необходимость описания нового типа образовательного результата, ориентированного на решение реальных задач.

Среди основных причин трактовки результативности образования в терминах компетенция/компетентность, и, соответственно, введения компетентного подхода, особенно выделяются следующие: это обусловленность его внедрения международной тенденцией интеграции, процессами глобализации мировой экономики, и непрерывно возрастающими «процессами гармонизации архитектуры европейской системы высшего образования», что связывается с Болонским процессом, который «является сегодня точкой отсчета интеграции Казахстана в Европу» [1].

В современных условиях подготовка специалистов с высоким уровнем профессиональной компетентности и разностороннего личностного развития, способных к самосовершенствованию, постоянному пополнению и расширению спектра собственных знаний – одна из центральных задач вуза. Качество подготовки выпускников вузов было и остается интегральной задачей для всех высших учебных заведений Казахстана. Качество обучения является интегральной характеристикой образовательной деятельности и ее результатом.

Подобная точка зрения была представлена в работах Ю.В. Фролова, Д.А. Махотина, где компетенция определяется как «предметная область, в которой индивид хорошо осведомлен и в которой он проявляет готовность к выполнению деятельности» [2], а под компетентностью понимается «интегрированная характеристика качеств личности, результат подготовки выпускника вуза для выполнения деятельности в определенных областях (компетенциях)» [2]. Близким по значению является понятие «мастерство», рассматриваемое Н.В. Кухаревым как «совокупность определенных качеств личности, которые обуславливаются высоким уровнем его психолого-педагогической подготовленности, способность оптимально решать педагогические задачи обучения, воспитания и развития» [3].

Что касается профессиональной компетентности, то у учёных нет единого мнения по поводу детерминации понятия, сущности и структуры предмета. Тем не менее, исследователи включают в структуру компетентности различные компоненты: когнитивный, мотивационный, деятельностный [4]; эмоциональный, поведенческий [5]; концептуальный, инструментальный, интегративный, коммуникативный, конфликтологический [6]; информационный, социокультурный, бизнес-компонент, специальный [7]; оценочно-регулятивный; гностический, герменевтический, практический [8]; аффективный (наличие положительного ценностно-мотивационного отношения к профессиональной деятельности); личностный, целеполагающий, содержательно-операционный; технологический, научно-теоретический, психологический [9], социально-коммуникативный и личностно-индивидуальный.

Дж. Равен выделяет следующие компоненты компетентности:

- инициатива, которая является внутренне мотивированной;
- ценности как интегральный компонент, включающий в себя склонность анализировать и полностью прояснять смутно сознаваемые зарождающиеся идеи.

Развитие компонентов компетентности суть её становление - процесс целенаправленного закономерного развития навыков и умений, целеполагания, целевыполнения и рефлексии в исследовательской деятельности [10]. Так, модель формирования профессиональной компетентности имеет концентрическую форму и содержит целевой, содержательный, процессуальный, рефлексивно-оценочный и корректировочный компоненты [6].

Другие исследователи излишне упрощают структуру компетентности, предлагая в качестве формулы её формирования синтез мобильности знания, гибкости метода и критичности мышления. Именно эти качества лежат в основе способности быстро ориентироваться в сложных условиях профессиональной и социальной жизни, самостоятельно и ответственно принимать решения, делая выбор в пользу позитивного развития, быть открытым новому, рефлексировать, проявлять инициативу, включаться в инновации, а в результате обеспечивают готовность к деятельности в новых динамичных социокультурных и профессиональных условиях расширяющегося образовательного пространства, к оперативному решению профессиональных и жизненных проблем [11]. Шепель В.М. считает, что компетентность состоит из знаний, умений, опыта и теоретико-прикладной подготовленности к использованию знаний [12].

При этом необходимо отметить предложенную И.А. Зимней трактовку компонентной структуры компетентности, согласно которой:

- компетентность шире знаний и умений, она включает их в себя;
- компетентность включает эмоционально-волевую регуляцию ее поведенческого проявления;

- содержание компетентности значимо для субъекта ее реализации;

- являясь активным проявлением, компетентность характеризуется мобилизационной готовностью как возможностью ее реализации в любой требующей этой ситуации [13].

И.А. Зимняя выделяет следующие группы компетентностей:

- компетентности, относящиеся к самому себе, как субъекту жизнедеятельности;

- компетентности, относящиеся к взаимодействию человека с другими людьми;

- компетентности, относящиеся к деятельности человека, проявляющиеся во всех её типах и формах [13].

С.Е. Шишов и И.Г. Агапов предприняли попытку определить уровни формирования компетентности, среди которых выделяют следующие последовательные этапы:

- достижение элементарной и функциональной грамотности;

- достижение общего образования;

- развитие общих (ключевых компетенций);

- овладение культурой [14].

Так, например, Е.В. Феськова выделяет следующие характеристики компетентности, проявляющие её сущность:

- готовность к проявлению компетентности (мотивационный аспект),

- владение знанием содержания исследовательской компетентности (когнитивный аспект),

- опыт, проявления компетентности в разнообразных стандартных и нестандартных ситуациях (поведенческий аспект),

- отношение к содержанию компетентности и объекту её приложения (ценностно-смысловой аспект),

- эмоционально-волевая регуляция процесса и результата проявления компетентности [10].

Таким образом, можно сказать, что: компетентность - это совокупная интегральная личностная характеристика человека, получившего квалификацию и характеризующегося профессионализмом; компетентность - это совокупное, формируемое на базе интеллектуальных (в частности, мыслительных) способностей и личностных свойств личностное качество человека, позволяющее определить его как компетентного в той или иной области; компетентность в ее модельном представлении включает несколько блоков: два базовых - блок интеллектуальных, мыслительных действий как характеризующих человека способностей и блок личностных свойств как развиваемых в процессе обучения бытийных характеристик человека.

Эти два блока служат базой, предпосылкой формирования социально- профессиональной компетентности; они должны быть сформированы до профессионального обучения, в котором они только

развиваются. И третий блок модели представляет собой взаимоперекрывающиеся, взаимосвязанные множества социальных и профессиональных компетентностей, где профессиональные последовательно формируются в соответствии с образовательными стандартами, а социальные — с учетом специфики профессиональной деятельности, к которой готовится специалист.

В результате проведенного исследования было обнаружено, что в процессе обучения иностранному языку у студентов неязыкового вуза компоненты языковой когнитивной компетенции развиваются неравномерно и незначительно по сравнению с аналогичными показателями студентов, подвергшихся развивающему обучению и показавших значительную положительную динамику: в экспериментальной группе студентов произошли существенные изменения по всем тестовым показателям по сравнению с предыдущим уровнем диагностики; наблюдается существенный рост средних показателей уровня развития языковой когнитивной компетенции, тогда как в контрольной группе минимальному изменению подверглись способности целеполагания, что может быть причиной неудовлетворительных результатов учебного процесса.

Результаты исследования подтверждают выдвинутую гипотезу и позволяют подвести следующие итоги:

1. Определены сущность и структура ключевых понятий компетентность и компетенция, уточнено их соотношение. Понятия компетенция и компетентность разграничены по основанию потенциальное/актуальное, когнитивное/личностное. Если готовность (компетенция) есть характеристика потенциального состояния, позволяющего адаптироваться и интегрироваться в профессиональное сообщество, то компетентность проявляется в реальной деятельности. Структуру формирования компетенции можно определить как развитие способностей, личностных качеств и психических ресурсов индивида путём обучения (формирование знаний, умений и навыков), воспитания (развитие склонностей и формирование ценностей) и профессиональной деятельности (приобретение опыта), цели которой успешно выполняются, благодаря мобилизации всех наличествующих ресурсов индивида; компетенция имеет когнитивную основу и должна развиваться по алгоритмам развития общих познавательных способностей, к которым её когнитивный элемент и относится.

2. Спроектирована модель формирования целостной социальной компетентности на основе планомерного развития ключевых компетенций, а также в условиях функционирования специалиста в нестандартных ситуациях профессиональной деятельности.

3. Раскрыты сущность и содержание ключевых компетенций в структуре целостной социальной компетентности. Учитывая тот факт, что ключевые компетенции - генерализованные надпредметные

компетенции, развитие и актуализация которых происходит в процессе формирования предметных компетенций, очевидно, что ключевые компетенции суть самое общее и широкое определение адекватного проявления социальной жизни человека в современном обществе, а, следовательно, выделяются по социальному основанию, т.е. отвечают соответствующим сферам социальной жизни человека в современном обществе: коммуникативная, ролевая культурно-ценностная, информационная, самосовершенствования.

4. Обоснована и экспериментально проверена модель формирования познавательной компетенции, включающая в себя: целеполагающий блок, предусматривающий диагностично поставленную цель и определение задач по формированию компонентов познавательной компетенции; содержательно-процессуальный блок, представленный логически выверенным содержанием с четко выделенными компонентами языковой познавательной компетенции в структуре целостной социальной компетентности; оценочно-результативный блок, предусматривающий обоснование методики оперативной диагностики выявления содержания и уровня развития когнитивной компетенции, а также организацию оценки и самооценки результатов.

5. Обоснована и апробирована методика оперативной диагностики выявления содержания и уровня развития когнитивной компетенции в системе высшего образования, включающая в себя тесты и процедуры обработки полученных результатов, позволяющая выявить уровень сформированности таких её компонентов как: восприятие, прогнозирование, ощущение, мышление, память, внимание, представление, воображение, психомоторика.

Список литературы:

1. Афанасьев А.Н. Болонский процесс в Германии / А.Н. Афанасьев // Высшее образование сегодня. - 2003. - № 5. - С. 54-57.
2. Фролов Ю.В., Махотин Д.А. Компетентностная модель как основа оценки качества подготовки специалистов / Ю.В. Фролов, Д.А. Махотин // Высшее образование сегодня. № 8. 2004. - С. 34-41.
3. Кухарев Н.В. На пути к профессиональному совершенству. / Н.В. Кухарев - М.: Просвещение, 1990. - 159 с.
4. Черемисина А.А. Формирование правовой компетентности старших школьников. / А.А. Черемисина // Автореферат дис. ... кандидата педагогических наук: 13.00.01 - Оренбург, 2000 - 22 с.
5. Макаровская И.В. Коммуникативная компетентность и представление учителя о себе. / И.В. Макаровская // Автореферат дис. ... кандидата психологических наук 19.00.07 Педагогическая психология. - СПб, 2003 - 25 с.
6. Турчанинова В.Н. Формирование у студентов профессиональной компетентности в социальной работе с семьёй. /

В.Н. Турчанинова // Автореферат дис. ... кандидата педагогических наук: 13.00.08 — Екатеринбург, 2005. - 24 с.

7. Рощина Л.Г. Роль гуманитарных предметов в формировании профессиональной компетентности специалистов / Л.Г. Рощина // Автореферат дис. ... кандидата психологических наук: 13.00.01 - М., 2005 — 23 с.

8. Старосветская Н.А. Формирование педагогической компетентности студентов по сопровождению детско-родительского сообщества / Н.А. Старосветская // Автореферат дис. ... кандидата педагогических наук: 13.00.01 - Красноярск, 2005 - 24 с.

9. Старосветская Н.А. Формирование педагогической компетентности студентов по сопровождению детско-родительского сообщества / Н.А. Старосветская // Автореферат дис. ... кандидата педагогических наук: 13.00.01 - Красноярск, 2005 - 24 с.

10. Феськова Е.В. Становление исследовательской компетентности учащихся в дополнительном образовании и профессиональном обучении. / Е.В. Феськова // Автореферат дис. ... кандидата педагогических наук: 13.00.01— Красноярск, 2005 — 22 с.

11. Иванов Д.А., Митрофанов К.Г., Соколова О.В. Компетентностный подход в образовании. Проблемы, понятия, инструментарий. Учебно-методическое пособие. / Д.А. Иванов, К.Г. Митрофанов, О.В. Соколова - М.: АПК и ПРО, 2003. - 101 с.

12. Шепель В.М. Человековедческая компетентность менеджера. Управленческая антропология. / В.М. Шепель - М.: Народное образование, 1999. - 432 с.

13. Зимняя И.А. Ключевые компетенции - новая парадигма результата образования / И.А. Зимняя // Высшее образование сегодня, 2003. - № 5. — С.34-42.

14. Шишов С.Е., Агапов И.Г. Компетентностный подход к образованию: прихоть или необходимость? / С.Е. Шишов, И.Г. Агапов // Стандарты и мониторинг в образовании. - 2002. - № 2 - С. 58-62.

5.25. Қазақ тіліндегі терминдерді қашықтықтан меңгерту

Акерке Тулкубаевна Салимова

Гуманитарлық ғылымдар магистрі, қазақ тілінің оқытушысы
«М.С. Нарикбаев атындағы КАЗГЮУ Университеті» АҚ
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.)

Аннотация

Мақалада оқытушының қашықтықтан сабақ жүргізу барысында терминдерді оқытудың әдістері мен олардың когнитивтік аспектісі қарастырылады. Термин арқылы берілетін ақпарат арнайы ұғымдарды білдіре отырып айрықша сипатқа ие болғандықтан, термин ерекше ұғымдық жүйеде өзіндік құндылыққа ие ақпараттың сақтаушысы мен тасымалдаушысы болып

табылады. Сондықтан терминдерді оқыту барысында оларды когнитивтік аспекті тұрғысынан қарастыру қажет. Сол арқылы терминдердің маңыздылығын көрсетіп, қазақ тілі терминдерін қолданушылардың аясын кеңейтуге мүмкіндік аламыз.

Түйін сөздер: термин, ғылыми стиль, когнитивтілік, ассоциация, әдіс, мнемоника.

Аннотация

В статье рассматриваются методы преподавания терминов и их когнитивный аспект в процессе дистанционного обучения преподавателя. Информация, которая передается через термин имеет специальный характер, выражающий конкретные понятия, этот термин является хранилищем и носителем информации, которая имеет свою ценность в специальной концептуальной системе. Поэтому при изучении терминов необходимо учитывать их с точки зрения когнитивных аспектов. Таким образом, мы сможем показать важность терминов и расширить круг пользователей терминов казахского языка.

Ключевые слова: термин, научный стиль, когнитивный, ассоциация, метод, мнемоника.

Annotation

The article discusses the methods of teaching terms and their cognitive aspect in the process of distance learning of a teacher. The information that is transmitted through the term has a special character expressing specific concepts, this term is a repository and carrier of information that has its value in a special conceptual system. Therefore, when studying the terms, it is necessary to take them into account in terms of cognitive aspects. Thus, we will be able to show the importance of terms and expand the circle of users of the Kazakh language terms.

Key words: term, scientific style, cognitive science, association, method, mnemonics.

Терминологиялық лексика кез келген дамыған әдеби тілдің маңызды бөлігі болып табылады. Бүгінгі таңдағы ұлттық термин жасамның негізгі қағидасы «әрбір тілдің өз байлығын сарқа пайдалану» ұғымы жалпыхалықтық лексиканың терминдену үдерісімен тығыз байланысты. Тіліміздің байлығын сақтай отырып жасалған терминдердің қолдану аясы қаншалықты кең? Түрлі сала мамандарының терминдерді қазақ тілінде игере алу мүмкіндіктері қандай?

Бүгінгі таңда жоғары оқу орнында қазақ тобында білім алушылардың оқулықтарға қатысты пікірлері түрліше. Кейбіреулері үшін толық мазмұны түсініксіз болатын болса, біреулері тақырыпқа қатысты терминдерді қиын деп есептейді. Студенттердің болашақта белгілі бір маман иесі болатындығын ескеріп, оқытушы оларға терминдердің түпкі мағынасын, тиімді қолдана білуін үйрету қажет.

Жаңа ғылыми парадигмаға сәйкес тілді зерттеуде негізгі назар тілдік жеке тұлғаға аударылады, сонымен байланысты тілді зерттеудің жаңа мақсаттары, маңызды ұғымдар мен тәсілдер, теориялық негіздер қалыптаса бастады. Мәселен, антропоэзектік парадигмада бірінші

орынға адамды шығарып, тілді адам психикасын құрастырушы сипатта қарастырылады.

Қашықтықтан оқыту барысында оқытушы техникалық құрал-жабдықтармен ондағы түрлі мүмкіндіктерді пайдаланады. Солардың негізгілері әртүрлі ғаламтордағы дереккөздер, microsoft word және power point т.б. бағдарламалар. Оқытушы қашықтықтан білім алушыларға терминдерді қалай тиімді түсіндіре алады? Осының жауабын нақтылау үшін ең алдымен терминнің не екендігін және қазіргі таңда қандай зерттеулер жүргізіліп жүргенін анықтап алайық.

Қазақ тіл білімінде жасалған еңбектердің негізі, түрлі жобаларға негізделіп, қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін көтеріп, қоғамдық қызмет аясының кеңеюі мен күшеюіне бағытталған. Ғылым тілін қазақша дамытып, оны қалыптастырудың талап-мүдделері терминдердің қалыптасуын арнайы зерттеуді қажет етеді.

Бүгінгі таңда лингвистер терминдердің когнитивтік аспекті тұрғысынан зерделейді. В.В. Воробьевтің пікірі бойынша: «Когнитивтік жүйе арқылы адам дүниені танып, өз көзқарасын лексикалық жүйенің көмегімен суреттей алады. Дүниенің әлдебір тұрақты ұлттық моделін айқындау үшін, ұлттық өмір элементтерінің өзара қарым – қатынасын, құрылысын білуге тырысу қажет» [1, 52-б.]

Когнитологтардың айтуынша, мағына сөздікте көрсетілген және типтік контексті мен белгілі бір ортада қолданылуына байланысты болған объекті жайындағы мәліметтің бір бөлігін ғана білдіре отырып белгілі бір тілдік форманың қайсы бір шартты белгісінің мағынасы ретінде ғана өмір сүреді. Білім құрылымының негізгі ерекшелігі ең алдымен оның қатаң иерархияда ұйымдасқан және терминде объектіленген концептілердің жиынтығы ретінде көрінуімен байланысты. Бұл жерде терминнің де сөз сияқты танымның жемісі екендігін айта кеткен жөн. Бұл терминді талдағанда сөзді талдаған кезде қолданылатын принциптерді пайдалануға болатынын білдіреді, яғни терминге анализ жасауға да адамның коммуникативтік қажеттіліктерін ескере отырып, когнитивтік лингвистика тұрғысынан келуге болатынын көрсетеді. Терминнің когнитивті құрылымы деп ғылыми білімнің когнитивтік парадигмасы арқылы өзгерген және адамның айрықша әрекетінің нәтижесі ретінде анықталған арнайы білімнің біршама нақтыланған құрылымын айтамыз. Алайда, когнитивті лингвистикада номинативті белгілердің негізгі сипаты ретінде анықталатын тілдік белгілер мен ментальді бірліктер және құрылымдар арасындағы байланыс негізгі терминологиялық бірліктердің концептуалдық тұрғыдан да сипатталуын талап етеді.

Мұның барлығы тек жеке индивидтің ғана емес, тұтас халықтың сана түкпірінде не жатқанын байқауға көмек береді. Коллективтік сана индивидуалдық санаға да, индивидуалдық сана жиынтығына да қатысы жоқ айрықша ұлттық құбылыс болғандықтан, қоғамдық-саяси терминология концептілерінің зерттелуі ұжымдық-коллективтік

танымдарды белгілі бір социумның шынайы бейнесі ретінде көрсете білуі тиіс. Бұл фактілер концептінің түрлі мәдениеттерде түрлі дүниетанымда көрінетінін білдіреді.

Ғалым Қ. Жұбанов өзінің еңбегінде: «Термин – бұл арнаулы қолданыс сферасындағы ғылыми немесе өндірістік-технологиялық ұғымның атауы болып табылатын дефинициясы (тиісті ұғымның анықтамасы) бар немесе сөз тіркесі» – деп көрсетеді [2, 8-б.].

Негізінде кез келген сөз термин бола алады, бірақ ол оның ерекше қызметіне (функциясына) байланысты. Өндіріс жағдайында терминдер белгілі бір адамдар тобының өзара қарым-қатынас құралы есебінде пайдаланылады. Яғни олар белгілі бір мамандардың ортасында, арнаулы салада қолданылады.

Оқытушы білім алушыларға терминдерді түсіндірмес бұрын оның сөздікте берілген мағыналарымен танысу қажет. Ол үшін <https://sozdikqor.kz/> сайтының сілтемесімен бөлісуі қажет [3]. Бұл платформа – әртүрлі салалық, энциклопедиялық, терминологиялық сөздіктермен жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Мәселен, сөздікті пайдалану арқылы терминді жоғарыда сөз етілген когнитивтік аспектісін көрсетуге болады. Терминді когнитивтік тұрғыдан талдау барысында бірінші кезең жалпылингвистикалық мәліметтерді анықтау кезеңі болуы тиіс. Жалпылингвистикалық мәліметтер дегенде терминдік жүйенің құрылымы мен терминжасамдық ерекшеліктері қарастырылады. Мысалы, Буын зат.

1. Адам я жан-жануарлар мен сүйектердің бір-бірімен өзара қозғалмалы түрде жалғасқан (байланысқан) аралығы.

2. Бот. Өсімдік сабақтарының жапырақ немесе бүршік орналасқан, яғни буылтықтанған жер. (Сабақтың жапырақ немесе бүршік орналасқан жері – буын (Т. Мұсақұлов, Ботаника)).

3. Ауыс. Тұтас бір нәрсенің жеке саласы, бөлімі тармағы.

4. Ауыс. Жас жағынан шамалас, замандас адамдар тобы; ұрпақ, нәсіл.

Буын зат. әдеб. линг. Сөздерді үзіп айту кезіндегі ауаның қарқынымен, кілт үзіліп шыққан бір немесе бірнеше дыбыстар тізбегі. [4. 464-465 б.]

Буын орыс. слог – дыбысталуы (акустикасы) жағына буын фоноциялық ауаның қарқынымен кілт үзіліп шыққан бір я бірнеше дыбыс тобынан құралған сөз бөлшегі.

Буын жазу орыс. слоговое письмо – буынға негізделген жазу. Онда дыбыстық таңба буынды білдіреді. Ср. Идеографиялық жазу. Пиктографиялық жазу.

Буын тілдер орыс. т. слоговые языки – фонологиялық жүйесіндегі негізгі тіл бірлігі буын болып табылатын тілдер (қытай және Оңтүстік-Шығыс Азия тілдерінің көпшілігі). [5. 62-б.]

Буын терминіне берілген анықтамалардан байқағанымыздай, бір ғана термин бірнеше ғылым саласында қызмет етеді. Атап айтқанда:

анатомия, лингвистика, ботаника, социология ғылымдарында ұшырасады. Бірнеше ғылым саласында бір ғана терминнің түрлі мағынада қолданылуының себебі неде, олардың ортақ белгілері қандай? Терминдер тілде бұрыннан бар ұғымдар негізінде жасалады. Терминологиялық ақпараттың мәні бір нысанның екінші нысан туралы мәлімет беруінде жатыр. Терминде мұндай мәлімет «сөйлеушінің» немесе терминнің «уәждеделген» ішкі формасы және атау беруге негіз болған нақты белгі туралы сәйкес терминологиялық ақпаратты білдіретін элементтер арқылы бекітіледі. Буын терминіне берілген анықтамалардың ішінен «Адам я жан-жануарлар мен сүйектердің бір-бірімен өзара қозғалмалы түрде жалғасқан (байланысқан) аралығы» дегенді негіз ретінде қарастырар болсақ, ең әуелі көзалдымызға адамның бөлшек-бөлшек буындары елестеп, оның дене мүшесінің қозғалуында маңызды функция атқаратындығын еске аламыз. Яғни белгілі бір маңызы бар бөлік, бөлшек. Осыдан барып лингвистика саласындағы ауаның қарқынымен шыққан сөздердің кілт үзіліп шыққан бір немесе бірнеше дыбыстар тізбегі (бөлшек) пайда болады. Сол сияқты ботаника мен социология ғылымдарында буын терминінің басты функция атқаратындығы, негізгі өзегі (бөлшегі) екендігін көреміз.

Қорыта айтқанда бірнеше ғылым саласында қолданылып, оларды өзара байланыстыратын буын терминінің негізгі уәжі бөлшетілік.

Келесі кезекте танымдық тұрғыдан талдайтынымыз «өріс» термині. Өріс терминін талдауда оқытушының «мнемоника» және «салыстыру» әдісі арқылы түсіндіргені тиімді болады.

Өріс зат.

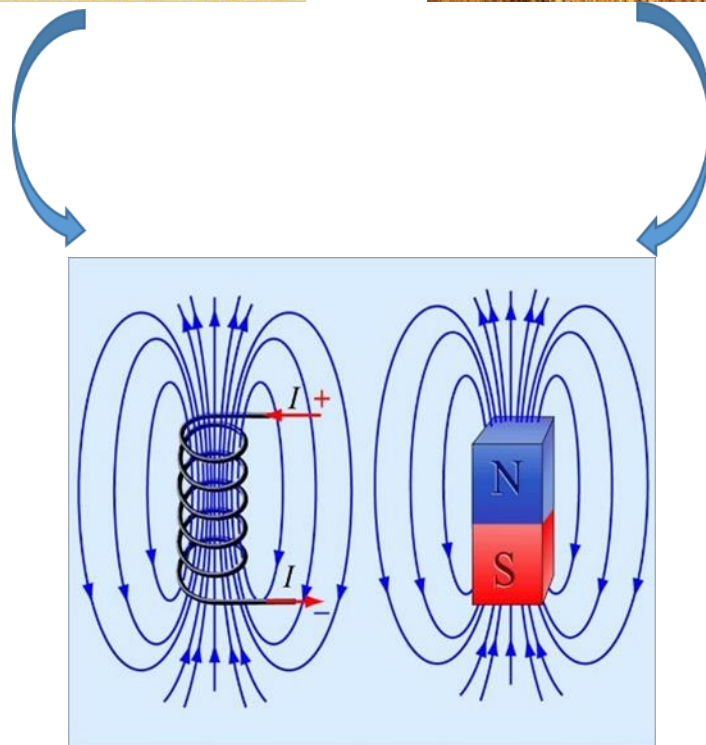
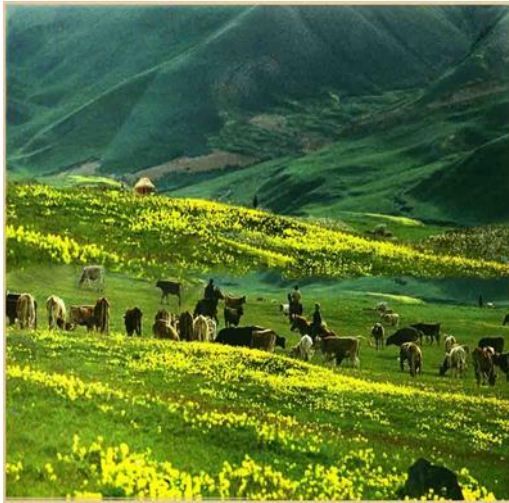
1. Ауыл маңында шалғайлау оты мол, мал жайылымдық жер.
2. Ауыс. Білім дәрежесі, дүние танымы.
3. Ауыс. Үрім-бұтақ, жегжат.

Өріс. зат. кәсіб. 1. Құрылған өрмек жібінің ұзындығы. [4. 577 б.]

Поле, -я, мн. -я, -ей, ср. 1. Безлесная равнина, пространство.

Сөздікте берілген мағыналарын айқындау үшін, терминнің ғылыми мәтін аясында қолдану аясын қарастырайық. Қазақ тіл білімінде «тілдік өріс», «тілдік өре» сияқты лингвистикалық мәні бар сөздерді қолданады. Тілдік өріс, өре дегеніміз – тілдің қолданыстағы күй-қалпы, көрінісі.

Оқытушының келесі қолдануына болатын әрекеттердің бірі – power point бағдарламасын қолдану. Бағдарламадан түрлі суреттер көрсету арқылы терминнің когнитивтік мағынасын ашу. Мәселен, төмендегі суреттердің мәнін түсіндіруге тырысайық.

1-сурет

Қазақ тіліндегі «магниттік өріс» термині орыс халқының физика ғылымында «магнитное поле» термині деп қолданылады. 1-суреттен байқайтынымыз қолданыстағы «өріс» пен «поле» терминінде екі халықтың тұрмыс-тіршілігі бейнеленеді. «Өріс» термині қазақ халқының мал бағатын жайылымы туралы ассоциативті ой береді. Қазақ халқы көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан халық. Біздің ұлттық танымымыз кең даламен байланысты. Ал орыс ғылымында қолданылатын «магнитное поле» терминінен орыс халқының отырықшы халық екенін, егін шаруашылығымен айналысқанын көреміз.

Көшпелі халқымыздың күнделікті тұрмыс-тіршілікте қолданған «өріс» сөзі бүгінгі таңда термин ретінде қолданылып жүр. Сонымен қатар тек қана бір салада, бір ғылымда ғана емес, бірнеше ғылымда қолданыс тауып, қолдану аясы жағынан кеңейіп, белгілі бір жүйеге түскен термин. Жоғарыда келтірген мысалдан байқағанымыздай қазақ

тілінің терминдермен толықтырып, ғылыми стильдік қуатын арттыруда ұлттық танымымыз ерекше рөл атқарады. Көріп отырғанымыздай, өріс сөзі түрлі қолданыста жұмсалып, түрлі мағынаға ие болғанымен, сол мағыналарды бір-бірімен ортақтастыратын ұлттық танымдық мотив, ортақ мән-мағына бар.

Қазіргі кезде ғалымдарымыздың терминдерді кәсіби (белгілі бір сала) іс-әрекетпен тығыз байланыста қарап, кәсіби сана бірлігімен сәйкес келетін қарым-қатынас тілінің бірлігі деп айқындауы осы бағытқа сай келеді. Терминдердің әрбір жүйесі адам білімі мен іс-әрекетінің қандай да бір саласындағы когнитивті-логикалық үлгіні білдіреді деуі де құптарлық. Сол себепті Терминдерді таным тұрғысынан зерделеуде ғалым Н. Уәлиұлы: «Сөз де сырсандық тәрізді. Сәті түсіп, кілті табылғандай болса, көп нәрсені баян етіп, халықтың өткендегі ой-қиялы, тыныс-тіршілігі, дүниетанымы туралы сыр шертіп тұрады», – деген пікірі сөз табиғатын, оның ішінде термин болмысын тереңнен зерделеп, түсіндіруді көздейді. [6, 12] Термин арқылы берілетін ақпарат арнайы ұғымдарды білдіре отырып айрықша сипатқа ие болғандығынан, термин ерекше ұғымдық жүйеде өзіндік құндылыққа ие ақпараттың сақтаушысы мен тасымалдаушысы болып табылады. Міне, дәл осы мағынада ғана термин өз бойында адамзат баласының пайда болғанынан бастап санасында жинақталып, сақталып келе жатқан кәсіби-ғылыми білімдері нақты тілдік формада аккумуляцияланатын айрықша когнитивтік құрылым ретінде қарастырыла алады.

Қазақ тіл білімінде өнімді жұрнақтар, өнімсіз жұрнақтар деген терминдер морфология саласындағы қосымшаның сөзжасамдық сипатына қатысты қолданылатын терминдер.

Зерттеу барысында терминжасамның когнитивтік негізі, біріншіден, фондық мәліметтерге, яғни тіл туралы білім аясына тәуелділігі түрінде көрінетіндігі танылды.

Кез-келген маман өзінің жұмыс істеп жүрген саласындағы терминдердің жұмсалымдық аспектісін жақсы білуі қажет.

Екіншіден, терминжасамда ассоциациялық ойлау үдерісі жетекші рөл атқаратыны анықталды.

Үшіншіден, қазақ тіліндегі кейбір сөздердің бірнеше ғылым саласыныда терминдік қызмет атқаратындығы анықталды.

Қорыта айтқанда, зерттеу жұмысында ғылыми стиль, ғылым тілі мәселелері зерделеніп, терминдер когнитивтік аспектіде қарастырылды.

Пайдаланған әдебиет тізімі:

1. Воробьев В.В. О русской национальной личности в языке и культуре // Язык и культура. М., 1998. № 10-15, - С. 52-57.
2. Жубанов К. О специфике слов-терминов // Бюллетень государственной терминологической комиссии. № 2. Алма-Ата: 1935.
3. Сөздікке берілген сілтемесе: <https://sozdikqor.kz/>.

4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14- том / Құраст.: М. Балақов, Қ. Есенова, Б. Хинаят және т.б. – Алматы: Арыс, 2013.

5. Тіл білімі терминдерінің түсіндірмен сөздігі – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. - 440 б.

6. Уәлиұлы Н. Фразеология және тілдік норма – Алматы: Республикалы баспа кабинеті, 1998. - 128 б.

5.26. Абайтану туралы және Ыдырыс Мұстамбайұлы

Талғат Құрмашұлы Төлегенов

«Тұран» университеті, «Журналистика және аударма ісі»
кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
(Алматы қ., Қазақстан)

Сейсенғали Құрмашұлы Төлегенов

Түймебаев атындағы орта мектебінің физика пәнінің мұғалімі
(Алматы қ., Қазақстан)

Мадина Талғатқызы Төлегенова

№ 13 орта мектебінің информатика пәнінің мұғалімі
(Алматы қ., Қазақстан)

Түйіндеме

Мақалада алаш арыстарының бірі Ыдырыс Мұстамбайұлының сыншы ретінде 1920-жылдардағы көркем әдебиет туралы пікірталасқа белсене араласқаны, Абай шығармашылығын жоққа шығаруға тырысқан кейбір қаламгерлердің теріс пиғылды мақалаларына батыл түрде тойтарыс беріп, абайтануға өзіндік үлкен үлес қосқандығы қарастырылады.

Түйін сөздер: сыншы, көркем әдебиет, пікірталас, рухани байлық, абайтану, ұлттық мүдде.

Аннотация

В статье рассматривается, как критик одного из Алаш-Орды Ыдырыса Мұстамбайұлы, активное участие в дискуссиях о художественной литературе 1920-х годов, духовное богатство нации, железное сокровище нашей литературы.

Ключевые слова: критик, художественная литература, дискуссия, духовное богатство, абаеведение, национальный интерес.

Abstract

The article is considered as a critic of one of the Alash-Orda Ydyrys Mustambayuly, active participation in discussions about the fiction of the 1920s, the spiritual wealth of the nation, the iron treasure of our literature.

Keywords: critic, art literatura, discussion, spiritual wealth, Abaimanagement, the national interest.

Жаңа бағыттағы қазақ әдебиетінің көшбасшысы, ұлы ақын Абайдың шығармашылық мұрасын зерттеу ісі ХХ ғасырдың бас кезінде қолға алынып, 1905-1920 жылдар аралығында қазақ баспасөзі беттерінде және жеке жинақтарда Абай өмірі мен ақындық талантына

байланысты ірілі-уақты жиырмаға жуық мақала жарық көрді. Бұл зерттеу жұмыстарының басында Абайдың қайтыс болуына байланысты «Семипалатинский листок» газетінде 1905 жылы жарияланған қазанама-мақаласымен алаштың біртуар перзенті, көрнекті қоғам қайраткері Әлихан Бөкейханов тұрса, «Абай» журналының 1918 жылғы №2 санында «Екеу» деген бүркеме есіммен «Абайдың өнері, хәм қызметі» деген мақаласымен жазушылық жолға жаңа түскен болашақ үлкен дарын иелері Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезов бүкіл өмірін Абайды біліп тануға, насихаттап жариялауға, бүкіл жер жүзіне танытуға сарп етіп, абайтану атты қазақ әдебиеттану ғылымының жаңа бір саласының негізін қалады.

Көрнекті ғалым, академик З. Ахметов ««Абай және Әуезов» атты еңбегінде Абай мен Әуезов арасындағы үндестік туралы ойын былайша таратады: «Олар екі дәуірдің перзенті болуымен қатар, бірін-бірі қайталамайтын, біртуар өзгеше дарын екендігі де, әрине, есте тұту шарт. Абай ойшыл, философ, сазгер, ағартушы, екені рас, бірақ ең алдымен – ақын. Ақын болғанда, ұлы ақын, классик ақын. Әуезов ақын емес, бірақ шебер прозаик-суреткер, драматург ретінде ақынға жақын. Әуезовтің прозалық шығармаларында да, драмалық туындыларында лирикалық сарындар, лирикалық сезімталдық айқын көрініс беретін тұстар аз емес. Бірақ ол – алдымен кең құлашты романист-жазушы, эпостық жанрдың асқан шебері және оқиғаны шиеліскен талас-тартыс, қақтығыстармен көрсете білетін драматург» [2, 10] деп М. Әуезовтің шығармаларында Абайдың ақындық өнерімен астаса алатын бұл айтылған жайлар бірін-бірі ешбір жоққа шығара алмайтынын дәлелдейді.

Сондай-ақ, академик З. Ахметов өнер салалары, қырлары әр алуандығын, арасында пышақ кесті жік жоқтығын айта келіп, «тек Абай поэзиясындағы кейбір сарындардың Әуезов прозасынан, айталық «Абай жолы» роман-эпопеясынан көрініс табуы үлкен ізденісті, жаңаша көркемдік шешім табуды қажет еткенін байыптап түсінсек болғаны» [2, 10] деп атап көрсетеді.

Абайтануды дербес ғылым дәрежесіне көтерген Мұхтар Әуезов болғандығын, М. Әуезовтің Абай жөніндегі зерттеулері осы ғылым саласының мызғымас негізі болып табылатындығын баса айтады [3, 10].

Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезов бірлесіп жазған мақаладан кейін кеңес заманы тұсында Абайдың ақындық мұрасы жайлы алғашқылардың бірі болып қалам тартқан көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, әдебиет сыншысы Ыдырыс Мұстамбайұлы болатын. Абайдың қайтыс болғанына жиырма жыл толуына байланысты жазылған Ыдырыстың «Ұлы ақын – Абай» атты мақаласы 1924 жылы Семей губерниялық «Қазақ тілі» газетінде (қазіргі «Семей таңы» газеті) жарияланды [3, 12]. Сыншының бұл мақаласы ұлы ақыннан қалған бай мұраны іс жүзінде ғылыми жүйеге келтіріп, жан-

жақты зерттеу, жарыққа шығару жұмыстары шындап қолға алуға мұрындық болды.

Ыдырыс Мұстамбайұлы өзі де түрлі лауазымды қызметтер атқарғанымен Абай мұрасын үнемі назарда ұстап, сол кездің қасаң саясатынан қызғыштай қорғады, ұлы ақынды халық санасынан өшіріп, шығармаларын жоққа шығаруға тырысқан, кейбір қаламгерлер әрекеттеріне батыл тойтарыс беріп, ұлы ақынның қазақ әдебиеті тарихындағы ерекше орны мен мән-маңызын жете ашып берді. Жас ғалым ақын шығармаларын талдай келіп, Абайдың ұлылығын таныды, батыл түрде алғаш рет «Ұлы ақын» деп жариялады. Абайды байшылдық әдебиет өкілі деп қарап жаңылыс басқан Сәбит Мұқановтың «Әркім өзінше ойлайды» деген мақаласына жауап ретінде жазылған Ыдырыстың «Абай» атты көлемді зерттеу мақаласы [5] «Жаңа әдебиет» журналында жарияланды да, сол жылдардағы әдеби өмірде үлкен қозғалыс туғызып Абай шығармашылығын зерттеуге жаңа серпін әкелді.

Қазақ әдебиетінде өткеннің әдеби мұраларын зерттеуде Абайдың шығармашылығы туралы айтыс орталық мәселе болды.

Ұлы ақын туралы пікірлер жиырмамыншы жылдарда-ақ айтыла бастаған болатын. Б. Кенжебаев «Абай» атты мақаласында [5] Абайды «халық ақыны» деп дәлелдеген болатын.

Бірақ, кейіннен әдебиеттану ғылымында тұрпайы социализмнің өріс алуына байланысты ақын шығармашылығы жайында біржақты солақай пікірлердің бой көрсеткен кездері аз болмады. Отызыншы жылдардың бас кезінде Абай туралы жазылған мақалаларда ақынның шығармашылығы көбіне оң бағасын алмады.

Абай «жуандардың» арасынан шықты, сондықтан да ол сол ортаның өкілі деген іспеттес кертартпа пікірлер басым болды. Мысалы, 1930 жылы Мәскеуде шыққан «Әдеби энциклопедияның» 1-томында Абайға мынадай баға берілген: «Абай қазақ халқының өткенін идеалға айналдыра отырып, туындап келе жатқан жаңа қоғамдық қатынасқа қарсы күрескен. Бертінде Абай жаңа экономикалық жағдайға бейімделіп, жаңадан пайда болған қазақ буржуазиясының идеологі болды» [6, 5-6].

1933 жылы шыққан Абай шығармаларына жазған І. Жансүгіровтің кіріспе сөзінде де, ҚазАПП сынының ықпалы күшті байқалады. «Абай сөзі, деп жазады Ілияс, бізге тарих, тарихи мұра. Абайдан бізге жаңа сөз табылмайды. Абай сөзі бізге ескі, кешегі көшкен жұрттағы қалған қойма сықылды. Абай өз заманына қаншалық жаңалық айтса да, қаншама маңызды келешек меңзесе де – оның барлығы да бізге ескі. Бізге керітартпа» [7, 67-68].

Абайдың қайтыс болуына отыз жыл толуына байланысты Қазақ АССР Орталық Атқару Комитеті Президиумының арнаулы қаулы қабылдауымен [8] байланысты ақынның әдеби мұрасы кең ауқымда талқыланып, пікірсайысы күшейе түсті. С. Мұқанов «Абайтану

жолындағы пікірлер» [9] еңбегінде ақынның шығармашылығы жайлы 1934 жылы болып өткен пікір алысуда Абайдың өмір сүрген тұсын феодализм дәуірімен байланыстырып, ақынды феодал табының ақыны деген пікірін нықтай түседі [9]. Дегенмен, Сәбит Мұқанов ақынның әдеби мұрасының озық жақтарын да атамай өте алмайды: «Қазақ оқушыларын, қазақ бұқарасын орыс әдебиетіне таныстырған осы Абай, «Осылар (Белинский, Герцен) орыс әдебиетінде қандай орын алса, Абай да қазақ әдебиетінен сондай орын алмақшы», «Абайды кейбіреулер қазақ әдебиетінің үлгісі (классигі)» дейді меніңше бұл дұрыс».

Сыншы Қ. Өтепов «Абай капиталшыландыған феодал ақыны» [10] деп бағаласа, І. Жансүгіров «Абай жаңаланған ақсүйек ақын» [11, 45] екендігін, ал Әзімбай Лекерұлы «Абай бір жағынан қазақ феодализмінің соңғы дәуірінің ақыны болса, екінші жағынан қазақ буржуаздық заманының алғашқы ақыны» [12, 63] деп екі таптың өкіліне бірдей жатқызса да негізінен жаңа туып келе жатқан буржуазияның идеологі деген тұжырымға келеді. Ғ. Тоғжанов та осы іспеттес пікірлердің ұшығын білдіреді [13].

М. Әуезов Абайды қазақ әдебиетінің классигі деп атады. Ол Абайды ақындық бұлағының үш түрлі қайнардан – шығыс, батыс, қазақтың дәстүрлі әдебиетінен нәр алғандығы жайлы құнарлы тұжырым жасады [14].

Мұхтардың осы пікірлерін Құдайберген Жұбанов «Абай қазақ әдебиетінің классигі» деген мақаласында тереңдете түсті [15, 43]. Абай жайлы жазған мақалаларында Ә. Мәметова [16, 64-79] мен М. Сильченко да бір бағытта болған. М. Сильченко Абай феодал табының ақыны деген пікірдің дәйексіздігін көрсетіп, «Абайдың мұрасы пролетариаттікі» деген ойын дәлелдеп шыққан [17, 80].

Сонымен қатар, Сәбит Мұқанов Абайды қазақ әдебиетінің негізін салушы деп санамай оны арғыдан келе жатқан әдебиеттің тек «түйінін түюші» деп бағалайды.

Сәбит Мұқановтың кейбір кезде Ыдырыс Мұстамбайұлының мақаласында айтылған пікірлерімен санасатындығын да мына үзіндіден көруімізге болады: «Қазақстан поляктік орысқа бұрын қол салып, қырғын табуына себеп, полякта орыс капитализмімен бірге жарысып келе жатқан капитал тұрмысы болды» дейді Ыдырыс, және «Марксизм жолы бойынша қоғам тұрмысынан тап тартысынан тысқары өмір сүрген әдебиет жоқ» [1] дейді. Екеуіне де қол қоямын. Дұрыс» [1].

Алайда Сәбит Мұқановтың мақаласынан: «...эзер болса «Америка аштың» - деп Ыдырыс міне түсер. Абай байшыл табының ақыны... ...Абай қиялшыл, қиялшылдықтың өзі байшылдықтың үлкен тірегінің біреуі. Бұл жағынан да Абай байшылдықтан қашса да құтыла алмайды. Оңдап зерттеген кісіге байшылдық-ұлтшылдықтың түп қазығы... ...Ақаң сықылды Абайды да орынсыз көтеретіндер бар. Ол дұрыс емес. «Қара құс қайырғанмен бүркіт болмайды, қара су сапырғанмен іркіт

болмайды». Әркімнің тарихта өз орны бар. Одан артық сыйды тарих көтермейді» [1] деген тым ұшқары айтылған пікірлер де кездеседі.

Ғалым, профессор Ш. Елеуқенов «Абай мен Мағжан» атты еңбегінде: «Көркем әдебиет құбылыстан, оқиғалардан яки талант иелерінен бас құрайды. Солардың біреуі ауызға алынбай қалса, орны үңірейіп тұрады. Ал бізде бір емес, талай тарландар ақталды. Ақтаңдақ дейтін кесел фольклор екеш фольклорға дейін жайлады. Нәтижеде қазақ әдебиетінің тарихының ит жыртқан терідей ту талақайы шықты. Тіпті қыза-қыза келе, Абай төңірегін тып-типыл етіп жалаңаштап тастадық. Мұның абайтану ғылымына зардабы аз тиген жоқ» [18, 98-99] деп көркем әдебиеттегі солақай, керітартпа пікірлердің абайтануға қаншалықты зардаптарын тигізгенін атап көрсетеді.

Әдебиеттегі пікірталастар салыстыру арқылы анықталатын болса, Абай ақындығын, төңірегін, шәкірттерін бір-бірімен салыстыратын Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Мағжан секілді алыптар әдебиет көгінен ғайып болғаны, қазақ әдебиеті жөніндегі түсінігімізді әжептәуір әлсіретті. Абайдың мұрасының тұңғыық, терең тұстары айтарлықтай көмескіленді. Соның салдарынан Абай поэзиясы туралы сыңаржақ пікірлер аракідік айтылып қалып жүрді.

Ыдырыс Мұстамбайұлы «Абай» [4] атты сын-айтыс мақаласында: «Әдебиет айтыстарымыздағы негізгі мәселенің бірі – ескіні тексеру» екендігіне мән бере отырып, «тарих, ғылым, өнер, салт-сана, әдебиет мәселелерін тексергенде бізге даңғыл жол – марксизм» дейді. «Жаңа әдебиет» журналының (1928) үшінші, төртінші сандарындағы «ескілік» деген бөліміндегі С. Мұқановтың ескі мұраларды қалай тексеру керектігін айтқанына тоқталады.

Ыдырыс ескі мұраны алдымен орыс ақын-жазушыларынан бастайды: «Гогольге тиіспейік – орыстың ескі ақын-жазушыларының ішінде салт-сана жолында бізге жақындау тұрғаны осы нағызшыл Гоголь, Пушкиннің ертегілерін «Борис Годунов», «Онегин», тағы басқаларын былай қоя тұрайық, ал Лермонтовқа келсек талай қызық нәрселерді табасың. Лермонтовтың «Герой нашего времени» деген романын алсаң, осы күнге керектісі аз шығар. Печориннің пішінін қазіргі біздің айтыс тәртібімен тексере бастасақ «әптиекпен» қатар мұны да өртеп жіберуге болады.

Академик Қажым Жұмалиев Абайдың «Сегіз аяқ» атты өлеңі туралы пікірінде: «Сегіз аяқ» – Абайдың өз заманына көзқарасының қорытындысы тәрізді өлең. Ақын надандықты, жігерсіздікті, сөзінде тұрмайтын алдампаз адамдарды, ұятсыз, арсыз, өсек, өтірік, мақтан тәрізді елді аздыратын мінез құлықты, тағы осы сияқты жаман әдеттердің бетін ашады» [19, 27] деп сол кездегі өмір шындығының күңгірт жақтарын әйгілеп, жұртшылықты олардан сақтандырмақ болған ақынға өз бағасын береді.

Ұлы жазушылар, ұлы ақындар халықпен халықты жақындастырады, ұлт пен ұлтты бауырластырады. Абайдың бір өзі қазақ халқын

қанша елге танытты. Дүние жүзінде оны білмейтін прогресшіл ел жоқ десе де болады.

Қорыта айтқанда, Ыдырыс Мұстамбайұлы біріншіден сыншы ретінде 1920- жырдардағы көркем әдебиет туралы пікірталасқа белсене арасып қана қоймай, сол жылдардағы солақай саясаттың ықпалына түспестен, ұлттық мүддені жоғары қоятын берік ұстанымынан таймай, өзіндік батыл пікірлерімен көзге ерекше түссе, екіншіден ұлтымыздың рухани байлығы, әдебиетіміздің темірқазығы Абай шығармашылығын жоққа шығаруға тырысқан кейбір қаламгерлердің теріс пиғылды мақалаларына батыл түрде тойтарыс беріп қана қоймай, абайтануға қосқан өзіндік салиқалы да, салмақты ойлары мен зерттеу мақалаларының үлесі зор.

Үшіншіден, Ыдырыс Мұстамбайұлының зұлматты жылдарда алаштың саңлақ ақыны М. Жұмабаевты кеңестік идеологияның айыптауынан арашалап алып қалуға тырысып жазған мақаласының да мағжантануда алар орны бар деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұқанов С. Әркім «өзінше» ойлайды, Шәймерден мен Ыдырысқа жауап ретінде // Қызыл Қазақстан, 1928, – № 3-4.
2. Ахметов З. // Абай және Әуезов, Мұхтар мұрасы. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 352 б.
3. Мұстамбайұлы Ы. Ұлы ақын – Абай // Қазақ тілі, 1924, 1-қаңтар.
4. Мұстамбайұлы Ы. Абай // Жаңа әдебиет, 1928, – № 7-8.
5. Кенжебайұлы Б. Абай // Еңбекші қазақ, 1925, 28-29 август. Абай // Лениншіл жас, 1925. – № 6.
6. Литературная энциклопедия, 1-т. – Москва: 1930. – 768 б.
7. «Абай Құнанбайұлы» толық жинақ. – Алматы: Қазақстан, 1933. – 402 б.
8. Социалды Қазақстан, 1934, 30-декабрь.
9. Мұқанов С. Абайтану жолындағы пікірлер // Қазақ әдебиеті, 1934, 29-ноябрь.
10. Өтепұлы Қ. Абай шығармаларының әлеуметтік негіздері // Социалды Қазақстан, 1934, 20-ноябрь.
11. Жансүгірұлы І. Абайдың сөз өрнегі // Әдебиет майданы, 1934, – № 11-12.
12. Лекерұлы Ә. Абай және оның дәуірі // Әдебиет майданы, 1934, – № 11-12.
13. Тоғжанұлы Ғ. Абайды әлі толық білгеніміз жоқ // Әдебиет майданы, 1934, – № 11-12.
14. Әуезов М. Абай ақындығының айналасы // Әдебиет майданы, 1934, № 11-12.-
15. Жұбанов Қ. Абай қазақ әдебиетінің классигі // Әдебиет майданы, 1934, № 11-12.

16. Мәметова Ә. Абай кезеңінің дана ақыны // Әдебиет майданы, 1934, № 11-12.
17. Сильченко М. Абайдың реализмі // Әдебиет майданы, 1934, – № 11-12.
18. Елеуенов Ш. Абай мен Мағжан, Абай және қазіргі заман. – Алматы: Ғылым, 1994.
19. Мырзахметов М. Жүрегіңнің түбіне терең бойла. – Алматы: Рауан, 1995. – 64 б.

5.27. Орта мектепте Абай шығармаларын меңгертудің жолдары

Ақбілек Пазылханқызы Мыңбаева

PhD доктор, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті (Қазақстан, Шымкент)

Қарлығаш Жылқыбайқызы Сапарбаева

Филология ғылымдарының кандидаты, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті (Қазақстан, Шымкент)

Гульмира Тастемировна Мухамеджанова

PhD доктор, М. Қозыбаев Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті (Қазақстан, Петропавл)

Жанар Сұлтанбаевна Қуанбаева

Магистр-оқытушы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті (Қазақстан, Шымкент)

Қазіргі кезде қазақ мектептерінің келелі мәселелерінің бірегейі – білім алушылардың сөз мәдениетін дамыту, дұрыс жаза алатын, өз ойын анық жеткізе алатын тұлға қалыптастыру. Педагогика ғылымының докторлары З. Қашқынбаева мен И. Нұғыманов: «Оқушының жеке тұлға болып дамуы мен алған білімін іске асыруда сөйлеу тілін, әрекетін, сөйлеу мәдениетін, әдебін қалыптастыру педагогиканың қазіргі кездегі көкейтесті мәселелерінің бірі болып табылады» [1, 141] - деп көрсетеді.

Келешек ұрпақты өз ана тілінде мүдірмей, еркін сөйлетіп үйрету үшін білім беру әдістемесін дамыта түсу – қазіргі күн тәртібіндегі мәселе. Қазіргі күннің талабы негізінде білім беру мазмұнын жаңарту, өмір талабына сай оқыту, оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін сабаққа пайдаланып уақыт ағымына жауап беруі мұғалімдерге және мектеп кітаптарының авторларына жауапты істерді міндеттейді.

8-сынып оқушылары үшін тіл мен әдебиет – білім алудың бұлағы болып табылады. Әдебиетті білмей ұлттың мәдениетімен жақын болмайды. Оқушының тілі мәдени жоғары болса, ол оның өмірлік жолында, достарымен коммуникатив байланыста, сонымен бірге мектепте жемісті оқуына әсерін тигізеді. Өз алдына «Сөйлеу тілі – күнделікті қарым-қатынаста пайдаланылатын әдеби тілдің бір түрі. Сөйлеу тілі белгілі бір жағдайда ауызба-ауыз тікілей жалғанатын

қатынас тілі болғандықтан, ол сөйлеудің ауызша формасымен тығыз бйланысты болады. Ал ауызша сөйлеуде еркіндік басым келеді, яғни үйреншікті жағдайда адамдар емін-еркін сөйлейді. Сонымен бірге сөйлеу тілі жазбаша түрде де қолданылады» [2, 309].

Мектеп білім алушыларының сөйлеу тілінің қабілет-дағдысының қалыптасуы және жетілуінің нәтижелі шарттарының бірі – қарым-қатынас қажеттілігі. Яғни, өз идеясымен я материалмен бөлісу тілегі мен қызығушылығын туындататын, сөйлеу тілінің ынтасын анықтайтын жағдайларды орнықтыру тиіс.

Бұл ретте, біз нысан етіп алып отырған 5-сынып, 6-сынып, 8-сынып үшін «Қазақ тілі мен әдебиеті» оқулығында оқушылардың қарым-қатынасын дамыту үшін төмендегідей әдіс арқылы айтылым жұмыстарын беруге болады:

Айтылым

Абайдың қара сөзін оқи отырып, екі топқа бөлінген сынып қарасөзге келісетінін, келіспейтінін өзара талдап, пікір бөлісу керек. Бұл келісу-келіспеу әдісі.

Төменде берілген сұрақтардың төңірегінде пікірлесіңдер.

1. Отыз бірінші қарасөзінің идеясы қандай?
2. Абайдың қарасөздеріне қандай атау беруге болады?

Абайдың қарасөздерінде қозғалатын басты мәселелердің бірі-еңбек, кәсіп, шаруа жайлары. Бұл мәселелер оқу, өнер, біліммен байланыста болады.

«Жиырма тоғызыншы», « Отыз үшінші», «Қырық үшінші» сөздерінде, ғақылдарында еңбек, шаруа, кәсіп жайларын арнайы сөз етеді. Абай ұсынған адамгершілік өрнегінің бес асыл қасиетінің бірі - еңбек. Ел арасындағы жағымсыз қылықтардың көп болу себебі, Абайша, ең алдымен олардың еңбексіздігінде, кәсіпкер еместігінде, шаруаның жайын білмекшілігінде. Ерінбей еңбек етіп, «шаруаның ебін, сауданың тегін» білетін, егін егіп жер өндейтін, өнерлі елдерде бұл жағдай қазақтағыдай емес, адалдықпен өмір сүрсе, бұндай қор болмас еді, дегенді айтады. Осылайша, Абай ел өмірінде адам, тұрмысын да еңбектің рөлі зор болатынын дұрыс түсінеді.

Абай білімге, өнерге жетілдіретін жол да, шаруаны жандандырып, тұрмысты жақсартатын нәрсе де-осы еңбек.

Ерінбей еңбек етіп, жалықпай кәсіп іздеп, қол өнерін, дүние ғылымын үйреніп, техниканы әсіресе, қазақтың да өмірінің өзгеретініне сөз жоқ деген пікір айтады ол.

Абайдың шығармаларын елдегі саяси – қоғамдық, экономикалық және басқа да байланып жатқан біршама мәселелердің себебін анықтауға, айналадағы болып жатқан шым-шытырман, өзіндік қиындығы бар құбылыстардың заңдылықтарын анықтау үшін пайдалансақ та жақсы болар еді. Осылай қазіргі өмірдегі қиындықтар мен кедергілердің себептерін, олардың шешілу жолдары мен бағытын айқындауға мүмкіндік туады. Сосын ұлы дананың рухани дүниесін толық

ашу арқылы оны адамзаттың күнделікті өмірдегі тірегі ғана емес, сонымен қатар еліміздің алдағы стратегиялық жоспарын анықтау құралына айналдыру қазіргі уақыт талабы болуы мүмкін.

Тапсырмада берілген тақырыптар бойынша пікір білдіру, қарама-қайшы пікірлер туындаған жағдайда оқушылардың оған дәлелді жауап беруі арқылы тіл дағдысы қалыптасады.

Айтылым

4-тапсырма. Базар туралы ой бөлісіңдер?

Ойбөліске қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;

Ойбөліс – оқушылардың беріліп отырған тақырып аясындағы өз пікірлерін білдіруі. Бұл тапсырмаларды орындау арқылы оқушылар өз ойын жеткізе білуге дағдыланады.

Айтылым

9-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікіріңді дәлелде.

Бірінші жол. «Менің топшылауымша ...»

Екінші қатар. «Себебі, мен оны ... деп түсіндіремін».

Үшінші жол. «Оны мен ... деген деректермен, дәлелдемелермен айта аламын».

Төртінші жол. «Осыған орай мен ... деген шешімге келдім».

8-сынып оқулығындағы тапсырма.

5-сынып оқулығындағы «Компьютердің тілін табу өнер» тақырыбында Ы. Алтынсариннің "Өнер – білім бар жұрттар" өлеңі берілген. Білім беру бағдарламасында берілген мақсаттарға келсек, Тыңдалым дағдысы бойынша

«5.1.1.1 тақырыпты тірек сөздер арқылы болжау;

5.1.6.1 тыңдалым материалдарының мазмұны негізінде сұрақтарға жауап беру» [3]

Ал, бағалау критерийін мұғалім өлеңнен тірек сөздерді табыңдар, тыңдалымдағы материалдар негізінде сұрақтауға жауап беріңдер. Осы критерий орындалу үшін қандай әдістерді қолданған дұрыс? «Кім тапқыр» ойын әдісі арқылы өлеңнен кім тірек сөздерді көп табуға тырысады, көп тапқан оқушы жеңіске жетеді.

«Айтылым 5.2.4.1 шағын көлемді мәтіндердің мазмұнына жоспар құру» [3], соған сүйеніп баяндау мақсаты берілген сабақта бағалау критерийін мәтінге жоспар құра алу, жоспарға сай баяндау деп алынады. Осы мақсаттарға жетіп оң нәтиже беру үшін, өлеңді талқылайды, мағынасын ашады. Мағынасын танығаннан кейін жоспар құруға дағдыланады. Жоспар бойынша екі топтың топбасшылары баяндауға шығады.

Зерттеу жүргізгеніміздей, пікірді дәлелдеуге байланысты берілген тапсырмаларда оқушыларға дайын қалып (шаблон) ұсынылған. Бұл қалыпты тәжірибеде қолданған оқушы өз пікірін дұрыс жеткізе алады.

Жаттығуды орындау арқылы қалыптарды еске сақтайды және уақыт өте келе оларды дайын күйінде сөйлеу тілінде қолданады.

Келесі талап – қарым-қатынас ортасын қалыптастыру. Қарым-қатынас ортасы – бұл ата-аналардың, достардың әңгімелері, жақындардың, көркем шығарма, медиа мәтіндер, ұстаздың сөйленімі, кітаптардың тілі. Сөйлеу тілі оқушылар арасында қарым-қатынас орнатуға және әлемді танып білуге септігін тигізеді. Сөйлеу тілін жетілдіру үдерісінде адамның сезімі, есте сақтау қабілеті, еркі, ой-өрісінің дамуы, қиялдай білу ерекшеліктері маңызды рөл атқарады.

Мәселен, Абайдың табиғат лирикасынан «Күз» өлеңін оқытқанда «Қар кесегі» әдісімен өтсек болады. Бұл әдіс арқылы оқушылар бір-біріне сұрақ дайындайды. Қандай мәселе болсын сұрақ құрастыра алуға дағдыланады. Мысалы:

1. Күзді айтқанда қандай көріністерді елестете аламыз?
2. Күз қандай сезім-күйге алып келеді?
3. Күз қандай түсті елестетеді?

Берілген сұрақтарға жауаптарды жинақтап, оқушылар дәптерлеріне болмаса тақтаға ашық жаза алу, яғни оқушылар жауаптарын жүйелі түрде түсіру керек. Осы ретте қызықты өту үшін «галереяны шарлау» әдісін қолдануға болады.

«Қыс» өлеңі оқулықта берілсе, мақсатқа сай әр қырынан оқытуға болады. Жоғарыда берілген сұрақтарға «аяз ата», «қар», «аяз», «үскірік», «қырау», «шаңғы теуіп жүрген балалар», «сырғанақ», «шыршаны жағалай айналған балалар», «қатып жатқан сулар, «жаңа жыл», өзендер», «қар үстіндегі адам іздері» деген тіркестерді алып, «Галереяны шарлау» әдісі арқылы сурет салдырып, өз ойларынша шығарма жаздыруға болады. Оқушылар қыс мезгілін ассоциациясында ақ түспен байланыстырады. Көктем мезгіліне байланысты берілетін сұрақтар «жаңбыр», «қар ериді», «үйлердің шатырына қатқан мұздардың еріп, тамшылап тұрғаны», «құстар жылы жақтан оралғаны», «8 – наурыз», «ағаштар гүлдейді», «дән егіп жатқан диқаншы», «жан-жануар ояна бастағаны» секілді жауаптар қайтарады. Ал бұл мезгілдің ассоциациялық белгісі ашық, әртүрлі түстер. Бір оқушы жасылтым түсті, біреуі қызғылт түсін елестетуі мүмкін. Осындай жұмыс түрлерін ұйымдастыру кезінде бірінші мақсат оқытылатын тақырыпты дұрыс, өз дәрежесінде қабылдауға мүмкіндік беру, білім алушының қиялын, ойын ұштау болып саналады.

Білім беру кезінде мақсатқа сай нәтиже шығару үшін оқыту әдістерін мұғалім үйлесімді етіп таңдай алуына байланысты. Себебі, сабақ – оқытуды ұйымдастырудың негізгі формасы. Ал сабақ мақсаты мұғалім мен оқушының ұжымдық, шығармашылық іс-әрекеті, сондай-ақ сабақ барысында оқыту мен тәрбиенің принциптері, оқу және сабақ мақсаттары іске асырылады, оқушылардың ой - өрісі кеңейіп, қабілеттері шыңдала түседі, қоғамға деген көзқарасы қалыптасады.

Тұжырымдай келе, дана Абайдың лирикалық шығармаларын 5-8 сынып оқушыларына оқыту кезінде сыннан өткен әдістерді, оқыту әдістемесін қолданып, оларды әр сабақ барысында жаңашалап, жетілдіріп отыру, әрбір тақырыпты өтуге шығармашылықпен қазіргі күннің қажетті мәселесі болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абалкова И, Игібаева А.К. Интерактивті әдіс арқылы тіл мәдениетін дамыту / Б. Абалкова, А.К. Игібаева // С. Аманжолов атындағы ШҚМУ–дың жас ғалымдары конференциясының баяндамалары. - Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы, 2004. - 141 б.
2. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: ҚР Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998 жыл, 509 бет.
3. <http://adilet.zan.kz/>. Жалпы білім беру ұйымдарына арналған оқу білім бағдарламасы.

5.28. Ақылбай Абайұлы мұрасындағы тау халықтары тағдыры

Нүргүл Әрінқызы Әубәкірова

гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университетінің PhD докторанты (Семей қ., Қазақстан)

Абайдың асыл сөзін, терең ойын көкірегіне түйіп, ұстазының жаңа бағыттағы ақындық дәстүрін дамытқан ақын – Ақылбай Абайұлы.

Абай мұрасы - халқымыздың мәңгі өшпес, өлмес рухани байлығы. Абай ұлылығын тану оның бай мұрасын жан-жақты меңгерумен еш шектелмек емес. Ұлы ақын әлемі оның ақындық тағылымын алып, артына мол мұраларын қалдырған шәкірттері шығармашылығымен толыса түспек. Абай ұлағатының негізгі қырларының бірі – осында, ақындық мектеп өкілдерінде жатқандығы айқын. «Жалыналық Абайға, жүр баралық» дейтін данышпан Шәкәрім, «Абайдан сабақ алдым бала жастан» деген Көкбай, өз балалары Ақылбай, Мағауия, Турағұл, дарынды шәкірттері Әріп, Уәйіс, Әсет ақындар - ұлы ұстаз әлемін толықтырып тұратын тұлғалар. Шәкірттер қатары осы ақындармен шектелмек емес. Қазақ поэзиясының асқар шыңының ақындық тәлімін алып, дәрісін тыңдап, артына мол әдеби мұралар қалдырған ақындардың ішінен төрт шәкіртті бөле айтуға болады. Бұл ретте М.О. Әуезовтің 1934 жылғы «Абай ақындығының айналасы» атты мақаласындағы: «...Абайдың өз тұсында, өз дәуірінде еңбек еткен ақын төртеу. Оның екеуі - Ақылбай, Мағауия - Абайдың өз балалары. Қалған екеуі - Көкбай, Шәкәрім. Осы төрт ақын Абайдың нағыз толық мағынадағы шәкірттері», - деген сөзі көп дүниені аңғартатыны хақ.

Ақылбай Абайұлының артына қалған көлемді шығармасының бірі - «Зұлыс» поэмасы. Бір өкініштісі поэмасының толық нұсқасы, не қолжазбасы, не көшірмесі табылмай келеді. Ақын шығармашылығын зерттеуші Қ. Мұхамедханұлы поэманы алғаш Мағауия жазғысы келгенімен, денсаулығына байланысты ағасына бар мазмұн - мағынасын ұғындырып берген соң, оны Ақылбай 1900 жылдары жазған деген пікір айтады.

Ақылбайдың «Зұлысын» халық жақсы қабылдап, ол қолдан – қолға тез тараған. Оның ел жадында сақталған кіріспе бөлімі 1921-22 жылдары хатқа түсіріліп, 1924 жылы «Сана» журналының 2-3 санында жарияланады. 1950 жылы поэманың тағы 140 жол өлеңі табылады. Бұл «Сана» журналында жарияланған поэманың бастапқы бөлімінің жалғасы еді. Сонымен қатар поэманың журналға шыққан бөлімінен қалып қойған бір шумақ өлең де кейін табылады.

Ақылбай Хаггард романының кейбір сюжеттік мотивтері негізінде жазған поэмасын «Зұлыс» деп атайды. Зұлыс – Оңтүстік Африкадағы негрлер тайпаларының бірі.

«Зұлыс» поэмасының оқиғасы ағылшын жазушысы Хаггард Генри Райдердің /1856-1925/ «Сүлеймен патшаның қазынасы», яғни «Копи царя Соломона» атты әйгілі романынан алынған. Хаггардтың бұл романы 1886 жылы ағылшын тілінде баспадан шығып, 1891 жылы орысшаға аударылған. Бұл шығарманы оқыған Абай Құнанбайұлы оған қатты қызығып, оны өлеңмен қазақ тілінде жырлауды шәкірттеріне тапсырады. Романда басты бағыт Сүлеймен патшаның қазынасына аударылса, Ақылбай шығармасында ол аңыздан гөрі Англияның жаулап алған елі Зұлыстардың тағдырын жырлауды мақсат еткен. Абайдың қызықтырған осы жайлар еді.

Ақылбай романның атын өзгертіп, назарды бірден аударту үшін «Зұлыс» деп атаған. Зұлыстар мекендеген тау аттарын да бір-ақ атпен «Зұлыс» дейді. Хаггард романында кездесетін Африканың тау аттары өз жерлестеріне түсініксіз, әрі қиын болатындықтан бір ғана атауға сыйыстырып жіберген. «Сүлеймен патшаның қазынасындағы» әңгімені кәрі аңшы аузынан емес, қазақтың эпикалық суреттеу дәстүрі бойынша басты кейіпкерге мінездеме бере келе, ақын негізінен өзі баяндайды. Қажетті жерінде кейіпкерлердің диалогтарын береді. Шығарма басы Зұлыс тауын суреттеуден басталған:

*Зұлыс деген бір тау бар үлкен, биік,
Басы қарлы таянып көкке тиіп.
Пілден пайда етуші жансебіл бар,
Қаракет қып сүйегін, атып, жиып.
Орта жері отша ыстық піл ойнағы,
Өзге нәрсе шыдамас, кетер күйіп.
Жаралы піл жабыспай жібермейді,
Ер атады еңбек қып жанын қиып.
Қалың тоғай, қара үңгір, қиын жартас,*

Қаскүнем хайуанаттар тұрған сыйып.

Ақынның Африка жерін барып көрмесе де, роман негізінде, өзінің суреткерлігінің арқасында ол жердің табиғат ерекшелігін дәл суреттей алған. «Орта жері отша ыстық», «қалың тоғай, қара үңгір», «қиын жартасты» жай аңдар емес, жыртқыш қаскүнем мекен еткен, аса қауіпті жерде піл атып жүрген аңшы еңбегінің өте қиындығына салмақты сала келіп, «Дейтұғын Кватэрмен бір мерген бар, бейнет ішіп, күн көрген қатер киіп», - дей келіп оқырман назарын Кватермэннің ерлік тұлғасына аударады. Ақылбай аңшының мергендігін айта келіп, Хаггард шығармасымен және ондағы оқиғаның осы Кватермэн атымен баяндалатынымен таныс екендігін аңғартып өтеді:

*Көз көргенін кітап қып тасниф еткен,
Өлең қылдым өнерлі сондай ерден.*

Аңшы әр күнін бос өткізбейді. Күн сайын түрлі аң атып жүрген ол, піл сүйектерін судан арғы шаһарға қымбат бағаға сатуды ойлайды. Поэмадағы да оқиғалар желісінің басталуы осы жинаған піл сүйектерін кемемен сатпаққа шыққан сапарымен тікелей байланысты.

*Кеменің үйі де көп, кісі қалың,
Аяқ басып жүруге келмейді әлің.
Екі адам бір бөлмеде бөлек отыр,*

Кім екені аңшыға емес мәлім, - деп, аңшыға таныс емес екі адам оқушы назарын аударады. Бұлар кімдер екен деп қызығушылықты олардың портреттерін беру арқылы үстемелете түседі.

*Біреуі ұзын бойлы, қыр мұрынды,
Қымбатты оңаша алған бір орынды.
Қара мұрт, қызыл жүзді, кең жауырынды,
Сөзі әдемі, киімі әм форымды.*

*Кемедегі кісіден иығы асқан,
Келісімді, келімді, кердең басқан.
Кішкене қабағында кейісі бар,
Оғат етіп айтпасам, байқамастан.*

Ақынның «Ұзын бойлы, кең жауырынды», «Кемедегі кісіден иығы асқан», «Келісімді, келімді, кердең басқан» деп сипаттағаны кім? Бұл романдағы Генри Куртистың бейнесі еді. Ақылбай оны сөзі де әдемі, қажымас күш, мол қайраттың иесі ретінде бейнелейді. Қанша күштің иесі болса да, қымбатты оңаша орын алса да, оның қабағында бір кейістің бар екендігін аңғартады. Ақын сөздерінен оның кемедегі жай адамдардың бірі емес, көңілінде алаңы, жүрегінде өкініші, ішкі қобалжуы, қауіптенуі күйі барлығын байқаймыз. Осы бір кейістің астында үлкен сыр жатқандығына оқырманды қызықтыра түсіп, оның қасындағы екінші жолаушыны да беймәлім қалдырмай, төмендегідей суреттейді:

*Біреуі толық келген, орта бойлы,
Кемеш кісі секілді білімге ойлы.
Үлбіреген ақ тәнді, көзі көкшіл,*

Нағылса ол да жақсы адам сойлы.

Сөйтіп, кеме үстінде капитан Кватермэнмен Генри мен Гудты таныстырады. Генридің осы жолсапарға шығып, басты мақсат еткені Кватермэнге жолығуы еді. Іздеп жүрген адамына кеме үстінде жолыққан ол өзінің аңшыны неге іздеп жүргендігі жайынан шер тарқатады:

*Айтайын, - деді, Генри, - жайды бастан,
Миллионердің ұлымын дәулеті асқан.
Жалғыз інім Джордждан тірі айырылып,
Құлағандай болып тұр басыма аспан.*

Генри інісімен қалжың сөзге келіспей қалғанын және бауырының банкке барып, бар ақшасын алып кетіп қалғанын, өзінің, болса інісін «жер үстінде бар болса табармын» деп мақсат қойғанын айтады. Ақсүйек миллионердің зарыққан күй-жайын аңшы түсінеді де, оған қолғабыс етуге белбайлайды. Ал оның аңшыны неге іздегенінің сырын төмендегі өлең жолдарынан ұғынамыз:

*- Еміс хабар естідім жолықты деп,
Сізге кез менің інім болыпты, - деп.
Зұлыс тауда піл атып жүргенінде,
Үйіңе қонақ болып қоныпты деп.*

Кватермэннің, оның інісін көргені рас еді. Ағасынан бұл жайды, көрген-білгенін жасырмайды. Інісінің Сүлейменнің қазынасын іздемекке оңай қайтпас сапарға бет алғанын, екі адамның талап етіп жүріп кеткенін паш етеді.

Соломон патшаның қазынасы туралы ел ішінде сақталған аңызда және Хаггард романында оқиға желісі төмендегідей баяндалған: Соломон патшаның қазынасын іздеп осыдан шамамен үш жүз жыл бұрын ақ түсті жалғыз адам талай қиындықтардан, сусыз шөлден, кукуандар шабуылынан, ойы-қыры қиын құз таулардан аман өтіп, есебі шексіз мол байлықтың алмаз қазынасына барып жетеді. Бірақ залымдардың сиқырлықтарының әсерінен бұл қазынадан түк ала алмай, құр қол қайтады. Қайтар жолында азып-тозып, енді дәм тұзы таусылар өлім қаліне келген шақта, сол қазынаны іздеуге шыққан бір жолаушыға жолығып, Соломон қазынасына барар жолдың жоспарын береді. Жоспар сыры көпке дейін ешкімге беймәлім болып келеді. Бір құл өзінің иесі дүниеден өткенде жоспарды оның денесінен алып, оқи алмай қанша жыл құпияда ұстайды. Содан кейін барып жоспар қолына тиген адам қазынаны іздеу жолына шығып, құлан түзде жан тапсырғанда аңшы кездесіп алып қалады. Оны тағы да байлық іздеу жолында жүрген екі ақсүйекке береді. Осы оқиға желісі Хаггард романында қаншама бөлімдерде кеңінен суреттелсе, Ақылбай оны төмендегі жолдар арқылы ғана ықшамдап бере алған:

*- Бір күні мен Зұлысқа шықтым аңға,
Піл кез келер деп ойлап аңдығанға.
Ыстықтан қап-қара боп тілі түскен,
Жығылып-тұрған жолықтым халсіз жанға.*

*- Көтеріп алып келдім балағанға,
Қуандым көз ашуға жарағанға.
«Алмас... алмас...» деді де жаны шықты,
Қойнынан қағаз таптым қарағанда.
Сүлеймен планы екен қазынасының,
Білмедім қайда екенін жолдасының.*

Міне осы қазынаға бастап апарар жоспардың көшірмесін Кватермэн Джорджға бергендігін және соның негізімен інісінің Сүлеймен патшаның қазынасын іздеп кеткендігін Генриге білдіреді. «Сана» журналында басылған поэма осы жерден аяғы табылмады деп тамамдалған. М.О. Әуезов шығарманың арғы жалғасының мазмұнын ел аузынан естігені арқылы жеткізген. Ол туралы «Ақылбайдың шығармалары туралы» атты еңбегінде баян еткен. Елуінші жылдары табылған «Зұлыстың» бөлімі осы оқиғалардың жалғасын, М.О. Әуезовтің естігеніндей жайларды бейнелейді.

Генри інісін іздеу сапарында Кватермэнға бірге барайық, серік, жолдас болайық деп өтініш салады. Бірге барсаң, өмірлік жан аямас дос болатынын және сыбағаға бриллиант тас беретінін мәлімдейді. Байлыққа аңшы қызыға қоймайды. Бірақ теріс те көрмейді. Оған аңшы байлық үшін емес, баласының сапалы білім алуы, қатарынан қалмай өсуі үшін ғана керек. Сондықтан да баласы үшін ақшаға келісіп, ойын былай білдіреді:

*Бересің керегіне он мың сомды.
Басым сатып бармаймын бұл пұлыңа,
Сізді қимай еремін бұл жолыңа.
Жиырма мың бересің және өзіме
Пұл болсын артта қалған бір ұлыма.*

Бұл жерде оқырманда аңшыны ақша үшін ауыр сапарға кеткен екен деген ой тұмау керек. Інісін іздеген жанның жолдастық бағытында қиылып сұраған өтінішіне Кватермэн еріксізден келіседі. Алай-бұлай болып кетсем артымда жылап қалар әйелім де жоқ деп ойланып барып, баласына аз да болса пұл қыларлық, білім аларлық ақша тастап кетуді ойлаған аңшыға қояр ешкімнің де кінәсі бола қоймас. Бала болашағы, оның ел қатарлы білім алуын көксеуі, аңшының өз құлқынының қамын емес, болашақты ойлауы. Генри: «Және ақша ал мұның болмас, Оқуына балаңның он мың толмас», - деп бұған ықыласымен жолдас болғанына ризашылығын білдіреді.

Зұлыс тауына бірге баруға өз еркімен келген «төр кезден бойы асатын қарашұбар», «атан жілікті» зұлыс жігіті Омпапаны ақын сүйсіне мадақтай жыр етеді. Олардың әзілдері жарасқанын айта келіп,

*Таң атты аздан кейін, күн қызарып,
Айта берсе кетеді сөз ұзарып.
Бар керегін толтырып тройка атпен,
Бөктеріне Зұлыстың келді жетіп, -
деп оқырманды бірден Зұлыс тауы етегіне әкеледі.*

Зұлыс жай таулардың бірі емес, бір қабат көк мекен қылған қарлы, биік басынан адам аспаған, әр сайынан ажал исі мүңкіген, жаһаннамның қараңғы үңгіріндей асқақ тау.

*Зор Зұлыс, зодыр Зұлыс түсі суық,
Басына жан бармаған мұның жуық.
Алабас ақ бурадай бұрқыраған,
Үскірік, қарлы бұлт басын жуып.*

*Зор кеудемен бұлттан асқан басы,
Күн ашықта жалтырлап жылтыр тасы.
Аю, арыстан, піл, барыс - хайуанаттар,
Қойныңда бір сақтаған - ол анасы.*

Осы бір таудың, табиғаттың ерекшелігін суреттеген өлең жолдарынан тамаша көркем сөз образдарын, өлең өрнектерін, ажарлы сөз айшықтарын кездестіруге болады. Бір ғана «Зор Зұлыс, зодыр Зұлыс түсі суық», «Ала бас ақ бурадай бұрқыраған» деген жолдардың өзінде көріктеу, ажарлау құралдарын да, Зұлысқа тән тау бейнесін де байқаймыз. Бұл ақынның ұстазы Абай поэзиясынан алған ақындық өнердегі үлгі-өнегесі екендігі анық.

Ақын тау ерекшелігін айта келіп:

Бауры толған шәһар жайлап жатқан,

Қарашы бір тәңірінің тамашасын, - деп, оқырман назарын қалаға аударады. Жолаушылар қаладан еті тірі баланы ақысын төлеп жолдастыққа алады. Сөйтіп, олардың қасына «Шырағы жанып тұрған адуын жас» пысық, өжет жас бала ілеседі. Жолшыбай төртеуі пілдердің ойнағына тап келіп, олармен шайқасып, осында жаңағы жас бала көп ерлік көрсетеді. Гудты таптамақ болып келе жатқан пілге қарсы жүгірген бала ерлігін ақын төмендегідей жырға қосады:

*Жан қиған ерлік шықты мына жастан,
Өлмеймін деп келен жоқ байқамастан.
Гуд жанынан күдер үзген кезде,
Бала қанжар салады тайқалмастан.*

Бірақ жаралы піл жолындағы баланы таптап, жас бала қайтыс болады.

*Баланың бар денесін алды теріп,
Әрқайсысы жыласты бойы еріп.
Жас жанын жолдас үшін құрбан қылған
Әділ ер кез болмас деп, мұндай берік.*

Мына жолдардан арғы поэма жалғасы осы уақытқа дейін табылмай келеді. Осы бізге жеткен алғашқы бөлімнің өзі «Соломон патшаның қазынасы» атты романның бас кезіндегі оқиғаларын шеберлікпен жырлағаны байқалады. Роман сюжетін жемісті пайдаланған. «Зұлыста» қыр қазақтарына сол заманда үш ұйықтаса түсіне келмейтін піл сүйегін сатып күнкөріс көруі, аңшының адамгершілік қадір-қасиеттеріне назар аударту, миллионер Генридің бауырына деген туыстық, адалдық сезімі, сонымен қатар аңшы мен миллионердің осы

бір сезімнің қазығына байланып, шынайы достық көрсетуі сынды сюжеттерді жырлау арқылы ақын өзі өмір сүрген заманның қоғамдық-әлеуметтік көріністеріне өз пікірін бере алған. Шығармада басқа елдер адамдарының өзара қарым-қатынастарындағы адамгершілік ізгі қасиеттерді айту арқылы Ақылбай партия болып сабылып жүретін өз замандастарының намыс сезімдеріне әсер етуді мақсат еткен. Шығарманың табылмай келе жатқан жалғасында осындай ізгілікті ой-пікірлер кеңінен сипатталады. Олармен М.О. Әуезовтің ел аузынан естіп, мазмұнын жариялаған поэма жалғасы туралы мақаласы толық дәлел бола алады. Бұл ретте шығарма жалғасы қалай болған екен деген оқырман көкейінде сұрақ туындары хақ. Қысқаша мазмұнын айтып өтелік:

Жолаушылар көп қиындықпен Зұлыс жабайы еліне жетеді. Мылтықтың не екенін білмейтін халыққа өздерін жер адамдары емес, айдан келгенбіз деп таныстырады. Гуд «Мен қарғасам, қарғаған адамым өледі» дейді. Жергілікті тұрғындар тілін аздап білетін Омпапа тілдесе келе, олардың әкімі Тваланың халқын қан қақсатқан озбыр адам екенін, қариялардың айтуымен, Омпапа осы зұлыс елінің бұрынғы әкімінің баласы екенін біледі. Твала оның әкесін өлтіріп, орнын тартып алған екен. Тваланың ақылшысы Гаула атты аяр кемпір жолаушыларға жолығып, халықтың алдында сынамақ болады. «Әулиелігінді көрсет дегенде» айдың тұтылатын уақытын білген Гуд «қазір айды ұрлаймын» дейді. Уақытымен ай тұтылып, халық бұларға табына түскенде, әкім мен арам кемпір: «Шын әулиелігің болса, анау өгізді қарғап өлтір», - дегенде, Гуд өгізді мылтықпен атып өлтіреді. Ел одан әрі табына түскен кезде, Гуд әкімді өлтіріп, оның кім екендігін жұртқа айтып, халық Омпапаны әкім сайлайды. Гауланы өлтірмекші болған Генри одан өзінің інісінің жайын сұрайды. Кемпір бір үңгірдегі тылсыммен бекітілген қазынаны іздеп бір адамның кеткендігін айтады. Сонда Генри мен Кватермэнмен үңгірге барған кезде, оларды Гаула бір тесікке түсіріп жіберіп, аузын жауып, қашып кетеді. Генрилер үңгір ішінде қиналып жүргенінде асыл тастарға кезігіп, одан бірер кесек қана алады. Олары таза гауһар тас екен. Көп жүріп, бір жол тауып шығады. Інісін таба алмай келген Генрилерге өздеріне қастық ойлайтын ақ адамдардың бұл жерге жол таба алмағандықтан келе алмай жүргендігін айтқан Омпапа, оларға жолбасшы беріп, Зұлыстың арғы етегіне жеткізіп салады. «Зұлыс» поэмасының оқиғасы осымен бітеді», - М.О. Әуезов.

Ақылбай Абайдың ақындық дәстүрін өз шығармашылығында жемісті жалғастырған ақын. Ол әкесінен, ұстазынан көп үлгі-өнеге алды. Ол «Зұлыс» поэмасын өмірінің соңғы жылдарында жазған сияқты. Ақын қолжазбасы қолдан-қолға көшіп, ұқыпты түрде көшірмесі алынбай қалған. Өмірінің соңғы кезіндегі інісі Мағауияның қатты науқасты болып, ауырып қайтыс болуы, артынан әкесі Абайдың дүниеден озуы, барлығы Ақылбайға қатты әсер етеді. Поэмасын жинақтап жазуға ақын үлгермеген. Абай Мағауия қайтыс болған болғаннан кейін 40 күннен

кейін қайтыс болса, Ақылбай әкесінің қырқын берген күні өмірден өткен. Ақынның «Зұлыс» поэмасының жалғыз қолжазбасы 1918 жылы өртеніп кетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұхамедханұлы Қ. Абайдың ақын шәкірттері. Бірінші кітап. - Алматы: «Дәуір». 1994. - 224 б.
2. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеулер мен мақалалар. - Алматы, «Санат», 1995. - 320 б.
3. Сәтбаева Ш. Әдеби байланыстар. Алматы, «Жазушы», 1974. - 216 б.
4. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 4-том. Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы. 2001. 450 б.
5. Сейдахмет Қ. Ақылбай да ақын болған. Торғай таңы, 1994, 12 шілде.
6. Бейсембаев М. Абайдың он баласы. Солтүстік Қазақстан, 1994, 30 мамыр, 6 маусым.
7. Мағауин М. Жоғалған поэма тарихынан. Жалын, 1985, № 1.

5.29. Жұмабай Жақыптың күйшілік шығармашылығы хақында

Сымбат Амангелдіқызы Әлімбетова

Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының
2 курс магистранты (Алматы қ., Қазақстан)

Сыр өңірінің белді тұлғасы, өзі күйші, жазушы, ақын, шығармашылық жолын тек өнермен байланыстырған Жұмабай Жақып қазіргі таңда өзінің жеке шығармашылық бағытымен Қызылорда облысы Арал өңірінде өзінің еңбектерімен жарыққа шығып жүрген жан. Сыр өңірінің күйшілік дәстүрінен бөлек ақын-жазушылық қырымен танылған ерекше дарын иесі. Жұмабай Жақыпсыз ешқандай іс-шара өтпейді, себебі Арал өңірінің табиғаты мен оның мәдени бағытын насихаттауда еңбек етіп келе жатқан тұлғаның шығармашылығы барлық өнер сүйер қауымға сыйлы, құрметті болып келеді [1]. «Талантты адам барлық салада да талантты» деген сөз бар. Осы сөздің айдай анықтығына өмірде көзің бір жетеді. Көбіне көп біздің жанымыздағы Тәңірден талантты боп жаралған дарындыларды білгенімізбен де өмірдің ағысынан шыр айналап жүріп бір уақыт тереңірек назар аударып, көңіл қалтарыстарының арғы жағына үңіліп қарауға уақытымыз бола бермейді.

«Шамның жарығы түбіне түспейді» деген сөз бар. Әлгіндей дара бітімді, болмысы бөлек дарындыларымыз баяғы қарапайымдылығынан бір айнымай, көп ішінде кісімсімей, көпшіліктің алдында міндетсімей,

бірде бір ісін пәлсінбей атқарып жүрген соң, көзі үйреніп, олардың көп сырларын кештеу танып жатамыз [2, 173 б.].

Біздің өңір адамдарына белгілі азамат Жұмабай Жақыпты таныстырып жатудың да өзі артық. Дегенмен шығармашылық жолда келе жатқан бұл күйшінің өнерге деген таласы шексіз. Шығармашылық қуатымен туған жерге еңбегі сіңіп келе жатқан дарынды, дара тұлға. Бізде ардақты ағамыздың соңына еріп сол кісілер шырқап кеткен шығармаларына іздерін баса еніп танып білуіміздің қаншалықты дұрыс екенін аңғарамыз.

Жұмабай Жақыптың өмірлік дерек көздерінен айтар болсақ, ол Қызылорда қаласы, Арал ауданы, Райым ауылдық округінде 1945 жылы дүниеге келген. Өзінің таңдаған мамандығы бойынша журналистика факультетін бітірген соң, еңбек жолын «Ленин туы» газетінде корректорлықтан бастап, журналистика саласында 45 жылдан астам еңбек еткен. Осы жылдар ішінде Қазалы, Сырдария аудандық газеттерінде жауапты хатшы, облыстық телерадиокомпаниясында аға редактор, «Сыр бойы» газетінде Арал, Қазалы аудандары бойынша аймақтық тілші, Арал аудандық «Толқын» газеті баспасының редактор-директоры қызметтерін атқарды. Одан бөлек, мәдени мұраны насихаттауда жасаған еңбегі зор. Сыр өңірінің атақты биі, күйшілерін зерттеген:

- «Жетес би»;
- «Шешілген түйін»;
- «Теңіз қызы мен тау жігіті»;
- «Аралдық Бауыржанның өзіл әлемі» атты прозалық;
- «Жастық шақтан бір белгі» атты поэзиялық;
- «Сазгер-күйші Шал-Мырза»; музыкалық-этнографиялық кітаптары жарық көрген.

Ол «Бейбітшілік әлемі» халықаралық қазақ творчестволық бірлестігінің «Ел ардақтысы» медалінің иегері. «Қазақстанның құрметті журналисі», Халықаралық Жазушылар Одағының мүшесі.

Жұмабай Жақыптың шығармашылық жолы домбырашы екенін, күйші екенін де білеміз. Ал енді сол күйді осындай да асқан орындаушылық шеберлікпен лекітіп шығуы тыңдаған адамды таңғалдырғандай еді. Үлкен жолдар алғашқы бір қадамнан басталды. Жұмабай жақып ең алғаш он екі жасында алғаш рет домбыраны қолына алған, оның әкесі баласына домбыра тартуды үйретіп, ән айтуды да үйретеді. Абайдың өлеңдерін, Тұрмағамбеттің «Рүстем дастанынан үзінді», Шәкәрімнің «Еңлік Кебек», «Қалқаман Мамыр» дастандарын жатқа біледі. Ептеп ақындығы да бар. Домбыраның қоңыр үні балалық шағынан-ақ күйге деген қызығушылығын аша түседі.

Ескі ұрадағы бастауыш мектепті бітірген соң, оқуын әрі қарай Қамбашта жалғастырады. Демалыс күндері немесе каникул болған кезде Қамбаштан Ескі ұраға түсте шығып, кешке жетеді. Қыста демалыста осылай кешқұрым үйге келсе томашадай бір шағын денелі

ақ сақалды кісі әжесі Балшаның мәсісін тігіп отыр екен. Әжесі батасын беріп, орамалға түйген еңбек ақысын қолына ұстатып жатты. Үйде ескі домбыра тұрған. Бір екі күйді орындап, күйдің ерекшелігін түсіндіреді. Бөтенше қағыста, бөтенше сазда Құрманғазы, Динаның күйлеріне ұқсамайтын күйлерді әжесі орындайды. Осы тұстан бастап Жұмабай Жақыптың шығармашылығы ерекше қозғала түсті.

Жұмабай Жақыптың Шал Мырзаның күйлерін зерттей бастап, соны қызығушылықты оята орындаған. Күйшінің өмірдегі, күйлерінің тақырыптары, туындылары ерекшеліктері туралы мақалалар жаза бастайды. Жұмабай Жақып Шал Мырзаның «Қара жорға», «Өмір», «Қайран елім қайтейін», «Мырзаның ақжелеңі», «Сыр жаңылташ», «Таң-таң қыз» күйлерін үйреніп, кейін өзі де осындай талантты күйшінің шығармаларын насихаттаушы, кейінгі буынға жеткізушілердің бірі болды.

Жұмабай Жақыптың «Жастық шақтан бір белгі» атты жеке ақындығынан туындаған кітапта «Түс» деген өлеңі бар. Бұл өлеңде Жұмабай Жақып бірде түс көреді, түсінде ақ шапан киген, ақ сақалды, үлкен ірі денелі кісі аян береді. Қолында домбырасы бар екен. Бірақ домбырасының пернесі жоқ. Осы аспапты ұстата беріп әмір еткендей «Домбыра тарт» дейді. Табиғаттың небір тылсым сырлары бар ғой. Сол түсіндегі берілген аяннан кейін, Жұмабай күй шығара бастады. Күй шығаруда ешқашан қиналып көрген емес, тебіrentіп жүрген тақырыбына, оқиғасына орай, әп сәтте бір деммен шығарып тастайды.

Алғашқы күйлерінен соң, күйші Жұмабай ұлы Абайдың шығармашылық әсерінен «Қараңғы түнде тау қалқып», дала данасы Қорқыт бабаға бағышталған «Желмаялы Қорқыт» онымен бірге «Қособа», «Ақсақалдар» атты күйлерін шығарды. Бұлар жалпы арнау күйлеріне жататын болса, оның көңіл күй тақырыбына байланысты «Жырау», «Жалғыз аққу», «Әке ақылы», салтқа байланысты «Салт атты сал жігіттер», «Арқалы ақын айтыста», «Қоңыраушы шал», «Ақын мен теңіз», «Ахау құстар» атты күйлерін шығарды. Осындай әсем сазды күйлер туындатқан Жұмабай Жақыптың шығармалары домбырашы Орақ Баубековтың, аралдық күйші Сайлау Тілеповтың орындауында құлаққа жетті. Кейінгі жас орындаушылар да орындап жүр.

Жұмабай Жақып күйші-сазгер, ретінде аймағымызға кеңінен танымал. Өткен ғасырдың 70-80 жылдарынан бастап облыста өткен бірнеше ақындар айтысында күйшілік өнерімен қатысып, дипломант атанды. 1993 жылы сазгер күйшілердің облыстық байқауында III орын иемденді. Осылайша домбарының дүлдүлі атанған өнерпаз ағамыздың отыздан астам музыкалық шығармалары болса, соның жиырмадан астамы алуан тақырыптағы күйлер болды. Өнерде де өмірде де өз үйлесімін тауып, сабақтастық болды. Қазалы өңірінде өмір сүрген Шал Мырзаның өнерін жалғастырушы, күй өнеріндегі мектебін түлетушілердің бірі болған Жұмабай Жақып «Тұмар» баспасынан «Сазгер күйші Шал Мырза» атты кітабын шығарған. Сонау жастайынан

құлағына сіңген осы сұңғыла таланттық күйшілік өнерін жан-жақты меңгеріп, жүрегіне құйған, сол арқылы өзі де қазақтың осындай киелі өнерінің биігіне көтерілген сазгер күйші Жұмабай Жақып домбыраны серік еткен сері жүрегінің үнін жеткізуші деп біледі. Әр бір өзіндік ерекшелігін нық басатын Жұмабай ағаның сазгерлік ерекшелігі оның туындыларында, жалпы 30 дан астам шығармалары болса, оның ішінде жиымаға жуық шығармасы күйлерге жатады.

Жұмабай Жақыптың шығармаларындағы жанрлық ерекшеліктерін төмендегідей үш топқа бөлуге болады

- Аңыз әңгімелерге құрылған туындылар
- Көңіл күйге арналған туындылар
- Салт-дәстүрге арналған туындылар

Жалпы бұл аталған туындылардың негізгі ерекшелігі ол типке бөліну арқылы сазгердің шығарған бағыттарына байланысты күйлері мен шығармаларын айта аламыз.

Осы тұста қасиетті Қорқыт бабамыздың төрткүл дүниеден жер ұйығын іздеген жиһангездігі жайлы ел ішінде ғасырдан ғасырға жалғасып, аңыздай әңгімеленіп айтылып жүргені баршаға аян. Қорқыт бабамызға арнап, оның аңызына сүйеніп, түрік тіліне ортақ болған Қорқыт бабаның рухына арнап Жұмабай Жақыптың «Желмаялы Қорқыт» күйінің де шығаруы тектен тек емес [3, 174 б.].

Жұмабай Жақыптың «Желмаялы Қорқыт» күйінің ерекшелігіне тоқталатын болсақ, автор бұл туындыға бой бұрып, жазуының ерекшелігіне де «Қорқыт пен қырық қыз аңызы» әсерін тигізген. Ол өзінің желмаясы жайлы да қобызынан күй төгіп кейінгі ұрпаққа салиқалы сазды бай мұра қалдырған болатын. Баба өмірі, баба тағдыры, оның сол замандағы сырлы ой толғамдары мен даналық сөзі бүгінгі шығармашыл барша жанның жан толқыта толғайтын тың тақырыбы, айтар ойының алтын арқауы. Соның айғағы Қорқыт бабаның қанатты желмаясы мен оның жан тебіренісі композиторды да бей жай қалдырмаса керек. Домбырасына тіл, ойына қанат бітіп сол әсермен «Желмаялы Қорқыт» күйі дүниеге келеді. Мұнда сар далада саз төге, құм даланы май табанымен былп-былп басқан желмаяның желісі, жер ұйығын аңсаған Қорқыт бабаның арман ойлары мен толғанысы суреттеледі [4, 392].

Жұмабай Жақыптың сазгерлік бағатында тағы да бірнеше күйлер бар. Алғашқы күйлерінен соң, күйші Жұмабай ұлы Абайдың шығармашылық әсерінен «Қараңғы түнде тау қалқып» онымен бірге «Қособа», «Ақсақалдар» атты күйлерін шығарды. Бұлар жалпы арнау күйлеріне жататын болса, оның көңіл күй тақырыбына байланысты «Жырау», «Жалғыз аққу», «Әке ақылы», салтқа байланысты «Салт атты сал жігіттер», «Арқалы ақын айтыста», «Қоңыраушы шал», «Ақын мен теңіз», «Ахау құстар» атты күйлерін шығарды.

Жұмабай Жақып Шал мырзаның шығармаларын тыңдай отырып оны орындаушылық бағытында өзіне ала білген, өзінің композиторлық

туындыларындағы кейіпкерлермен біте қайнасып, бірге жүресің. Күй образдары апайтөс далада болып өткен қиянкескі оқиғалармен кезігіп, тылсым жәйттердің куәсі боласың. Күйші шығармаларының шарықтау шегі, яғни, кульминациясы кіші саға дейміз. Кіші және үлкен сағаларда шығарма өз шарықтау шегіне жеткеннен соң, тәптіштеп, астыңғы ішекте (ре) стреотип ойнау керек. Мұнда күй үлкен сағада шалқып, негізгі әуеннің жаңғырығы төменгі (ре) ішекте бедерленеді. Батыс өңіріне тән қасиеттер күйшінің басқа шығармаларында кездесе бермейді. Демек, Жұмабай Жақыпты күйшінің өзі – көне архаикалық дәстүрден дамыған жаңа сипаттағы классикалық дәстүрге толығымен өтіп болмаған аралық дәстүрдің өкілі деген сөз. Оның шығармаларында көненің асылы мен жаңаның соны қасиеттері тел тоғысып отырады. Қайсыбір күйде болмасын негізгі әуен бас буын мен орта буында қайталанып отыратыны белгілі. Жұмабай күйлерінде осы шарттардың ылғи да толассыз дамып, шығарманың ішкі динамикасы күрделіленіп отыратын түрі өте жақсы сақталған [5]. Жұмабай күйлерінің буындық арақатынасындағы әуеннің бірдемділігі ерекше ден қойғызады, яғни, әрбір буыны бір – бірімен үзіліссіз жалғасып, үдей дамып отырады. Осындай жәйттерден кейін шығарма өзінен – өзі бөлінбес біртұтас бүтінге айналады. Күйші шығармашылығы оның образ ашу тілінің көркемдігімен қымбат. Күйші шығармашылығының ден қоярлық қыры, оқшау тұстарының бірі – осы. Күйші шығармашылығы оның образ ашу тілінің көркемдігімен қымбат. Құйқылжыған құйын әуен, сиқырлы сылқым шертис, шиыршық атқан ұшқыр ой Жұмабай күйлерінде бір нысанада тоғысып жатады.

Жұмабай Жақыптың күйлерінің негізгі ерекшелігі ол қағыстық ерекшелік болып келеді. Төкпе күйінің ғана емес, сонымен қатар шертпе күйіндегі кейбір элементтерге толы дүниелерімен байланыстыра орындайды. Осы тұста оның күйлеріне орындаушылық талдау айтып өтер болсақ.

«Желмаялы Қорқыт» - Жұмабай Жақыптың күйшілік шығармашылығындағы атақты әрі Сыр өңіріне танымал күйлерінің бірі. Бұл атақты Қорқыт бабамызға арналып жазылған күй. Күйдің желісі байсалды, желдіртпелі болып орындалады. Қарапайым жай өлшем бірлігінде жазылған. Бұл күйдің негізгі ерекшелігі де қыл қобыз күйлерінің әуендік құрылымына ұқсас болып келеді [6].

Желмаялы Қорқыт

Байсалды, желдіртпе

mf *ff* *p*

Жалпы күйдің орындаушылық ерекшелігі негізгі әуені төменгі (ре) ішекте орындалады. Көне дыбыстылық пен Қорқыт бабамыздың әуендік ырғағына сәйкес келеді. Оның шығармаларында көненің асылы мен жаңаның соны қасиеттері тел тоғысып отырады. Қайсыбір күйде болмасын негізгі әуен бас буын мен орта буында қайталанып отырады. Жұмабай Жақыптың күйлерінде осы шарттардың ылғи да толассыз дамып, шығарманың ішкі динамикасы күрделіленіп отыратын түрі өте жақсы сақталған. Күйшінің күйлерінің буындық арақатынасындағы әуеннің бірдемділігі ерекше ден қойғызады, яғни, әрбір буыны бір – бірімен үзіліссіз жалғасып, үдей дамып отырады. Осындай жәйттерден кейін шығарма өзінен – өзі бөлінбес біртұтас бүтінге айналады. Күйші шығармашылығы оның образ ашу тілінің көркемдігімен қымбат. Күйші шығармашылығының ден қоярлық қыры, оқшау тұстарының бірі – осы. «Желмаялы Қорқыт» күйінің негізгі тарихы да желісі қағысты орындаушылықта өте жеңіл әрі байсалды орындалады.

Орта буынындағы және сағадағы негізгі қағысты алу арқылы дыбыстық ерекшелігіне мән бере отырып орындау керек, нақты әрі домбыраны қағу тәсілі қойылуына және дыбысты нақты алу ерекшелігіне байланысты беріледі. Қоңыр әуенмен жарқын мелодикаға арқау бола орындалатын бұл күйдің басты ерекшелігі де осында. Оң қолы перненің негізгі дыбыстылығына ұру арқылы өте жеңіл әрі қағысты жоғары қарай тарту арқылы орындалады. Бұл орындаушының қағыстық техниканы қалыптастыра орындау ерекшелігін көрсетеді.

«Желмаялы Қорқыт» күйінің орындаушылық ерекшелігіне тоқталатын болсақ : қыл қобыз сазының әуендік ерекшелігіне ұқсас келеді, күйдің желісі қағыстық бағыты өте жеңіл бірақ орындаушыдан байсалды әрі салмақты орындауды талап етеді, домбыраның күмбірі мен орындаушының қағыстық техникасын дәріптейді.

Күйдің негізгі орындаушылық ерекшелігі сағасы өте қысқа құрылымда тақырыптық әуен ауысуы арқылы берілген. Негізгі мелодияның құрылымы бойынша Жұмабай Жақыптың күйлерінің құрылымы осылай өзгеріп отырады. Динамикалық өзгеріс ол күйдің

құрылымына сәйкес ауысу арқылы, қағыстарды терең меңгеруі естіледі. Бұл күйдің де құрылымында регистрлік домбыраның тембріндегі өзгешелікті байқай аламыз. Күйінің құрылымы шағын, жарқын көңілді, әрі орындаушының техникалық-орындаушылық ерекшелігін көрсете алатын, өте қарқынды әрі мағыналы ойын мен қоңыр дыбыстылық пен жарқын әрі ашық тембрдің ауысуы арқылы орындалатын құрылымды күй. Бұл күйдің басты ерекшелігі ол тақырыптық тематиканың ауысуы арқылы, тембрлік бояуды дамыту және де қолды ойнату ерекшеліктерін сақтай отырып орындау болып табылады.

Жалпы Жұмабай күйлерінің тақырыптық аясы кең. Көне тотемдік дәстүрдегі “Жалғыз аққу”, “Ахау құстар” күйлерінде образды ашу және баяндау тілі анық басымдылық танытады. Ал, “Ақсақалдар”, “Әке ақылы” күйлері Сыр бойындағы көне күйшілік дәстүрде дүниеге келген десе болады. Бір мақаланың аясына Жұмабай Жақыптың барлық күйіне мінездеме беріп, анализ жасау мүмкін емес. Бүгінде жасы жетпістің үстіне шыққан Жұмабай ақсақалдың творчествосы мен еңбектеріне таңдана, сүйсіне отырып күйлеріңіз шалқысын, қанатыңыз талмасын дегіміз келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ерғали А. Домбыраны жанына серік еткен. Сыр елі газеті, 2017 ж.
2. Салманов Р., Әбілов А. Қазақ фольклоры мен дәстүр сабақтастығы. Қызылорда. Тұмар. 2010 ж. 173 б.
3. Салманов Р., Әбілов А. Қазақ фольклоры мен дәстүр сабақтастығы. Қызылорда. Тұмар. 2010 ж. 174 б.
4. Қазақ өнерінің тарихы. Энциклопедия. Алматы. Өнер. 2007, 392 б.
5. Жақып Ж. Рухани сала жаршысы. Арал толқыны газеті. 2016 ж.
6. Жақып Ж. Желмаялы Қорқыт. Қызылорда. Тұмар. 2004 ж.

5.30. Жыраулар поэзиясы – ұлт қалыптасуының көрінісі

Аманжол Дүйсенбайұлы Әлтай

филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры
(Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)

Саулеш Шамшақызы Айтуғанова

филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)

Әлемдік әдебиетте өзіндік дара сипаттарымен ерекшеленетін қазақ әдебиетінің озық үлгілерінің бірі – XV-XVIII ғасырлар кеңістігінде

қалыптасқан жыраулар поэзиясы. Жыраулар поэзиясын сөз етпес бұрын, жырау деген күрделі ұғымға анықтама беріп өтейік.

Жырау дегеніміз синкретті ұғым, себебі қазақ жырауларының бойынан бірнеше айқын қасиетті аңғаруымызға болады.

Біріншіден – қазақ жыраулары хандық билеу жүйесіндегі өзіндік ықпалы бар, қазақ хандығының ішкі және сыртқы саясатына араласқан саяси тұлға.

Екіншіден – ханның саясатын халыққа насихаттайтын, халықтың талап-тілектерін ханға жеткізіп отыратын алтын көпір іспеттес дәнекер тұлға.

Үшіншіден – ел ішіндегі келіспеушілік дау-дамайларға әділ төрелігін айтатын, халықтың ынтымақ-бірлігіне оң ықпал ететін өз заманының биі.

Төртіншіден – қазақ жыраулары өз кезеңдерінің қол бастап, ел қорғаған қаһарман батырлары.

Бесіншіден – олар қазақ халқының сан ғасырлардан келе жатқан фольклор үлгілері мен әдеби, тарихи мұраларымызды өз заманына және кейінгі ұрпақтарға жеткізуші тұлға.

Алтыншыдан – олар қазақ әдебиеті тарихындағы суырып-салмалық өнер импровизацияның дамып-қалыптасуына зор үлес қосқан тұлғалар. Себебі олардың жүрегінен шыққан туындылардың көбісі импровизациялық өнердің жемісі.

Жетіншіден – қазақ жыраулары хандық дәуір кезеңінде сөз бостандығы мен ой еркіндігіне ерекше мән беріп, көшпелі халықтың дала демократиясын қалыптастырды.

Қазақ жыраулары тарихи-мәдени құбылыс ретінде бір ғана жыл аясында пайда бола қалмағаны анық. Жыраулар поэзиясының кемелдене өркендеу дәуірі XV-XVIII ғасырларға тән болғанымен, оның алғашқы бастаулары XV ғасырға дейінгі жылдарда жатқаны және жаңа тұрпатты поэзияның ізашар өкілдері есімдері бүгінгі ұрпаққа аңыз болып жеткен шешендер мен алғашқы жыраулар болғаны шүбәсіз [1]. Аңызбен астасып кеткен тұлғалар арасынан өмірде болғандығы күмән келтірмейтін жырау – Сыпыра Сұрғалтайұлы. Себебі халыққа кеңінен таралған эпостық жырларда, сондай-ақ кейінгі жыраулардың жыр-толғауларында Сыпыра жыраудың есімі аталып қана қоймай, оның өзі өмірде болған адам ретінде бейнеленеді. Сонымен қатар, оның бүгінге дейін жеткен жыр-толғаулары да Сыпыра жыраудың тарихи тұлға екенін дәйектей түседі.

Осы жағдайларға қарасақ, жыраулар поэзиясының өзіндік үрдіс-үлгісі XV ғасырдан бұрын, яғни Сыпыра Сұрғалтайұлымен қатар жасаған жыраулардың шығармаларында қалыптаса бастағанына ден қоюға болады. Егер жыраулар поэзиясының Қазақ хандығы тарих сахнасына шықпай тұрып пайда бола бастағанына ден қойсақ, онда қазақ халқының ұлт ретінде ұйыса бастауын да XV ғасырға дейінгі кезеңнен іздеу орайлы болмақ. Өйткені қандай да бір ұлттың жеке ұлт

екендігін айғақтайтын факторлардың бірі сол ұлттың өзіне ғана тән тілі, мәдениеті екендігі белгілі. Ал жыраулар поэзиясының Қазақ хандығына дейін де көрініс беруі Әбілқайыр ханның билігі аясында тірлік етіп жатқан сан түрлі жұрт арасынан белгілі бір рулар мен тайпалардың өмір салты, мақсат-мұраты тұрғысынан бір арнада тоғыса бастағанын танытады. Демек, қазақ халқы XV ғасырға дейін-ақ жеке ұлт ретінде ұйысып, мақсат-мүддесі мен өмір салты ортақ жұрт ретінде тірлік ете бастаған. Ал 1456 жылы дербес Қазақ хандығының құрылуы – сол ортақ мақсаттың тарихи шешім табуы. Бұл ойдың шындықтан алшақ кетпейтінін Сыпыра жыраудың толғауынан алынған сөздер де тиянақтай түседі:

*...Мен дүниеге келгенде
Әділетсіз хан көрдім,
Сауға болған дұшпанға
Есепсіз жүрген мал көрдім.
Алла тағала әмбеге
Бөліп берген ырысты.
Соның үшін, хан ием,
Көксемегей ұрысты.
Бейнетпен мал жинаған
Мәртебесі мол болар.
Бейнетқордың малы өсер,
Тама-тама көл болар.
Момын елдің жаны өсер,
Ақырында ел болар.
Жанжалкеш ел жауласып,
Жұрт арасы қан болар.
Қара жермен тең болар.
Ұрысты онша көксеме,
Етек тарылып жең болар.
Бағы тайса еліңнің,
Қақаған қыс болса да,
Мұз айырылып сең болар.
Момын елге тимегін,
Кеуілінде мұңлы шер болар.
Ерегісіп қоймасаң,
Ызалы ел бірігіп,
Қылыш алып қолына,
Қатыны да ер болар,
Сеніменен тең болар.
Күшейіп кетіп ел сенен,
Етек-жеңің сел болар [2, 18].*

Толғаудан ұзақтау үзінді алып отырған себебіміз – Сыпыра жырау өмір сүрген жылдардағы ел тірлігінің қандай сипатта болғанына, елдің нені көксегеніне ой көзін жүгірту. Үзіндідегі «Мен дүниеге келгенде...»

деп басталатын тармақтан «Етек тарылып жең болар» деген тармаққа дейінгі аралықта айтылған мазмұнға қарасақ, ел билеген әміршінің халыққа тізе батырған өктемдігін, ұрыс-жанжалға құмарлығын, соның салдарынан ел ішінде берекесіздік орын алғанын аңғарамыз. Осыдан кейінгі толғау жолдары берекесіз тірліктен қажыған елдің ырзықты-несібелі өмір сүруді арман еткенін аңдатады. Ел көңілінде басқаша өмір үрдісін орнықтыруға мүдделі ниет туа бастағанын төмендегі жолдар әсіресе анық көрсетеді:

*...Ызалы ел бірігіп,
Қылыш алып қолына,
Қатыны да ер болар,
Сеніменен тең болар.
Күшейіп кетіп ел сенен,
Етек-жеңің сел болар [2, 20].*

Демек, 1456 жылы дербес Қазақ хандығының құрылуы – ызалы елдің бірігіп, өзінің дербес өмір салтын түзуге деген ұмтылысының жемісі. Ал жырау айтып отырған «ызалы ел» – өктем ханның тізесі батқан рулар мен тайпалар. Осы жағдайларға ден қойсақ, дербес Қазақ хандығының сүйегін құраған жұрт осы «ызалы ел» екенін бағамдаймыз.

Ал әділетсіз хан билігінен әбден қажыған «ызалы елдің» ортақ мұратқа жұмылып, дербес ел ретінде өмір сүруге талпынуына ықпал еткен, басқаша айтқанда, «әділетсіз хан» билігі астында «кеуілі мұңлы шерге» толған «момын елдің» тәуелсіз жаңа мемлекет құруға мүдделі болуына идеологиялық негіз салғандар сол елдің мұңын мұңдап, жоғын жоқтаған жыраулар болғаны анық.

Тарих сахнасына жаңа мемлекет – Қазақ елінің шығуына идеологиялық негіз дайындаған алғашқы жыраулардың көпшілігінің есімдері де, халықты жаңаша өмір сүруге үндеген шығармалары да бүгінде белгісіз. Әдебиет зерттеуші ғалымдардың мұрағат құжаттарынан, ел арасында айтылып жүрген ауызекі әңгімелер мен аңыздардан тірнектеп жинаған еңбектерінің арқасында Қазақ хандығына дейін жасаған жекелеген жыраулардың аты-жөндері, жыр-толғауларының үзінді-үзіктері белгілі болды. Мұндай сөз иелерінің қатарында Сыпыра Сұрғалтайұлынан басқа, Кетбұғы, Жұмақұл сияқты жыраулар аталады. Сондай-ақ, Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі кезеңде өмір сүріп, ел жадында сөз қалдырған жыраулардың бірі Қодан-тайшы екендігі де анық. Оның өз баласы Дайырқожа өліміне байланысты айтқан жыры бүгінде көкірегі ашық жұрттың бәріне белгілі.

Дербес Қазақ хандығына дейінгі кезеңде өмір сүрген жыраулар мұрасынан осы уақытқа дейін сақталып жеткен Сыпыра жырау мен Қодан-тайшы сөздерін хандық дәуірдегі жыраулар шығармаларымен салыстыра қарасақ, жыраулық поэзия дәстүрінің ілкі нышандары арғы жылдарда жатқанын қапысыз түсінеміз. Себебі жыраулар поэзиясының ізашарлары мен сол поэзияны көркемдік кемелдікке жеткізген тұлғалар еншісіндегі шығармалардың сыртқы пішінінде, яғни ырғақ, буын, бунақ,

интонация сияқты элементтерде айырмашылық мүлдем жоқ. Ал көркемдік мазмұн тұрғысынан келгенде, алғашқы жыраулар поэзиясында белгіленген көркемдік бағдар кейінгі толқында жан-жақты тармақталып, кеңінен өрістегенін байқаймыз. Шығармашылық даму жолында мұндай өзгерістердің болуы – заңды жәйт. Өйткені – дербес Қазақ хандығына дейінгі өмір мен дербес ел өмірінде айырмашылықтар бар. Міне, сол айырмашылықтар өмір бейнесі – поэзияда көрініс тапқан [3].

Демек, поэтикалық көркемдік үлгісі Сыпыра, Кетбұғы, Жұмақұл, Қодан-тайшы шығармаларында жатқан XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясы – хандық дәуірдегі ел өмірінің көркем бейнесі. Олай болса, жыраулар поэзиясында өз дәуіріндегі ел өмірі қалай бейнеленген? Бұл сұрақтарға жауап іздеу жыраулар поэзиясындағы көркемдік мазмұн мәселесін зерделеуге жетелейді. Ал көркемдік мазмұн – әдеби шығармалардың оқиға желісін, тақырып, идеясын сөз етумен шектелмейтін поэтикалық мәселе. Бұл тұста назар аударуды қажетсінетін көптеген көркемдік сипаттар бар. Солардың бірі – көркемдік әдіс, ағым-бағыттар және солардың жетекші мән иеленуіне себепкер болған жағдайлар.

Қазақ халқының елдік тарихында хандық дәуір қаншалықты тарихи маңыз иеленсе, осы дәуірде жасалған әдеби мұралар да соншалықты тарихи-көркемдік маңызға ие. Өйткені қазақ руларының ортақ шаңырақ астында ұйысып, дербес ел ретінде өзіне тән өмір салтын қалыптастырған дәуірі дәл осы хандық билік жүйесі аясында өткерген ғасырлар болса, қазақ халқының өзіне ғана тән төл әдебиеті мен мәдениетінің бет-бағдарын айқындай қалыптасқан уақыты да осы дәуір еншісінде.

Қазақ халқы дербес ел ретінде тарих сахнасына шыққан XV ғасырдан басталып, XVIII ғасырдың соңына дейін ұласқан жыраулар поэзиясы кейінгі дәуірлерде кемелдене өркендеген ұлттық әдебиетіміздің негізгі көркемдік проблемалары мен қаһармандар жүйесін белгілеумен ғана шектелген жоқ, сонымен бірге қазақ әдебиетінің көркемдік даму тұрғысынан бет түзер кеңістігін де бағдарлады. Осы дәуірде дербес халықтың жаңа мазмұнды ұлттық әдебиетінің негізін қалап, көркемдік әлемін белгілеуде шешуші қызмет еткен тұлғалар жыраулар болды [4].

Ал өзгені қайталамайтын өзіндік мазмұны мен пішіні айқын танылатын жаңа әдебиетті қалыптастырған қазақ жырауларының шығармашылық тұлға ретіндегі қасиеттері қандай? Оларды өзге халықтар мәдениетінен белгілі әдеби шығармашылық иелерінен даралай танытатын сипаттар қандай?

1456 жылы дербес Қазақ хандығы құрылғаннан бастап жыраулар мәдени даму үдерісінде әдеби шығармашылық иелерінің қазақ халқына ғана тән жаңа типі ретінде жарқырай танылды. Жырауларды қазақ халқына ғана тән шығармашылық күштер ретінде тануға жол ашатын

негізгі себеп – олардың шығармаларында кеңінен көрініс тапқан көркемдік сипаттар мен жан-жақты жарқырай пайдаланылған көркемдік әдіс-тәсілдердің өзге халықтар еншісіндегі әдеби мұраларда қазақ жыраулары белгілеген деңгейде көрінбейтіндігі. Әрине, бұл пікір өзге халықтар әдебиетінде жыраулар поэзиясымен үндес дүниелер жоқ дегенді білдірмейді. Дегенмен, қазақтың жыраулар поэзиясында қалыптасқан әдеби-поэтикалық бейнелер мен бейнелеу үлгілері басқа ешбір әдебиеттен кезікпейтіні анық. Өйткені ұқсастық, үндестік еш уақытта тепе-теңдікті білдіре алмайды. Осы тұрғыдан келгенде, жыраулар – қазақтың төл әдебиетінің ізашарлары.

Ұлттық әдебиетіміздің ізашарлары жыраулар екенін тиянақтайтын маңызды факторлардың бірі – олардың поэзиясында көрініс тапқан көркемдік сипаттардың кейінгі дәуірлердегі қазақ әдебиетінде кеңінен өркен жая өрістеуі және бүгінгі таңда да көркемдік маңызын жоғалтпай, дамып келе жатқандығы. Ал жыраулар поэзиясында қалыптасқан көркемдік сипаттар дегенде, қандай мәселелерге ден қою абзал және сол сипаттардың жетекші мән иеленуіне қандай жағдайлар себеп болған?

Бұл сұрақтардың жауабын табу үшін жыраулар поэзиясы пайда болып, қалыптасқан дәуірдегі тарихи жағдайлар мен қоғамдық-әлеуметтік өмір ерекшеліктеріне зер салу ләзім. Себебі қандайда бір мәдени процестің өз уақытындағы тарихи оқиғалар мен қоғам өмірінен тыс қала алмайтыны мәлім. Осы жәйтті ескерсек, жыраулар поэзиясының жаңа мазмұнды әдебиет үлгісі ретінде туып, қалыптасуында шешуші роль атқарған тарихи жағдай дербес Қазақ хандығының құрылуы және сол мемлекет аумағында жаңа мәдениетке ие халықтың өзіне ғана тән өмір салтын орнықтыруы екендігіне шәк келтіру орайсыз болмақ. Нақтылай айтқанда, өз жері, өз мемлекеті бар халық өзінің дербес мәдениетін, соның ішінде көркем әдебиетін туғызды. Ұлттық жаңа әдебиеттің алғашқы көрінісі жыраулар поэзиясы болды.

Жоғарыда айтылғандай, жыраулар поэзиясы хандық дәуірде өркендеді. Бұл дәуірде қазақ халқының тағдыр-талайы бірнеше мәрте сынға түскені тарихтан мәлім. Дәл осы құбылмалы кезеңдерде өмір сүріп, жыр-толғауларын жарыққа әкелген жыраулардың өз халқының тағдырынан қалыс қалмағаны түсінікті. Ел мен жер амандығы жолындағы Ұлы жорықтар мен қанкешу шайқастардың бел ортасында жүрген қазақ жыраулары үшін ерлік пен батырлықтың ең маңызды тақырыпқа айналуы, соған орай, ел мен жерді қорғау идеясының маңызды орын алуы заңды жәйт еді. Асқақ арман мен ұлы мұраттарға ұмтылған жыраулардың шығармашылығында романтикалық сезім мен пафостың бел алуы да сондықтан.

Дегенмен, қазақ жырауларына тән романтиканы кей тұстарда өмірлік шындықтан алшақтап кететін батыс әдебиетіндегі романтизммен шендестіре тануға келмейді. Өйткені жыраулар

поэзиясындағы романтика өмірлік ақиқаттардан бастау алып жатты. Қазақ жыраулары өздері жырлаған өмірді, немесе қаһарманды романтикалық бейнеге айналдырған жоқ, туған халқы мен сол халықтан шыққан қаһармандардың рухани болмысын асқақтата жырлады [5]. Сол себепті жырауларға тән романтизм өмірлік шындықпен астаса көрінді. Соның нәтижесінде жыраулар поэзиясында романтизм мен реализм тығыз ұштаса дамып, жыраулар поэзиясының жаңа мазмұнды әдебиет үлгісі ретінде қалыптасуына жол ашты. Демек, жыраулар поэзиясы – романтизм мен реализм әдістерін шебер тоғыстырған әдебиет үлгісі. Жыраулар поэзиясына етене осы қасиет хандық дәуірдің барлық кезеңінде де сақталды.

XVIII ғасырдың соңғы ширегіне қарай орныққан біршама қалыпты тіршілік әдеби өмірде ақындар поэзиясының көрінуіне мүмкіндік ашты. Жорықтар мен шайқастар үстінде қалыптасқан жыраулар поэзиясына қарағанда, ақындар поэзиясы күнделікті өмір шындығына бет бұруымен, соған сәйкес, ел өмірін реалистік аяда бейнелеуімен ерекшеленді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 1994.
2. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы. – Алматы, 1982.
3. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 2006.
4. Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы, 1986.
5. Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. – Алматы, 1991.

5.31. Ұлықбек Есдәулет пен Несіпбек Айтұлы поэзиясындағы жыраулық дәстүр

Ақбота Қажыбекова

I. Жансүгіров атындағы ЖМУ 2-курс магистранты

М.М. Имангазинов

ф.ғ.д., профессор. I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті (Талдықорған, Қазақстан)

Резюме

Мақалада әдебиетіміздің өткен өмірінен сыр шертетін жыраулық поэзияның бүгінгі поэзиямызға үлгісі, дәстүр жалғастығы бүгінгі поэзиямызда қалай көрініс табуға деген келелі мәселе қозғалады. Ескі жыр үлгісін жаңғырта жазған Несіпбек Айтұлы мен Ұлықбек Есдәулет өлеңдеріндегі байырғы поэтикалық өлең ерекшеліктері де зерттеу аясына арқау болады.

Кілт сөздер: Дәстүр, жаңашылдық, түркі, жауынгерлік рух, литота, әсірелеу, сарын.

Резюме

Статья посвящена примеру древнетюркской поэзии, в которой рассказывается о прошлой жизни нашей литературы, о современной поэзии и о том, как эта традиция отражается в современной поэзии. В основе исследования лежат особенности древней поэзии в стихах поэтов Есдаулета и Айтулы.

Ключевые слова: Традиция, новаторство, тюркский, дух, литота, гиперболо, мотив.

Abstract

The Article is devoted to the example of ancient Turkic poetry, which tells about the past life of our literature, about today's poetry and how this tradition is reflected in today's poetry. The study is based on the features of ancient poetry in the poems of the poets Esdaulet and Aytula

Keywords: Tradition, innovation, Turkic, morale, litota, hyperbole, motif.

Қазақ хандығы дәуіріндегі жыраулар поэзиясында ерлік пен елдік, бірлік пен бейбітшілік тақырыбының басымдық алып, өз мемлекетінің тәуелсіздігі мен оның даңқын арттыру жолында күрескен жүрек жұтқан батырлардың ержүректігі мен қайтпас қайсарлығын жырлау ең өзекті мәселе болды. Жыраулар билеушілердің ел басқарғандағы саясаты және халықтың жоқшылық дегенді білмей, молшылықта өмір сүретін қоғамның кем-кетіксіз, міні жоқ бейнелерін жасады. Олар өздерінің поэтикалық монолог-толғауларында мемлекеттік маңызды проблемалармен бірге, әдеп пен мораль, ар-намыс пен қадір-қасиет мәселелерін қорғады. Өлім мен өмір туралы, дүниенің құбылмалылығы мен жалғандығы жайында өз ойларын толғады. Жыраулар поэзиясы ұлттық болмысымыздың қалыптасуында әрі рухани жетілуіміздің жолында аса қуатты ықпалдылығымен ерекшеленді. Ел басқарған хандардан бастап, қазіргі заманда өзектілігін жоғалтпаған тақырыптар қозғап, балаға тәлім-тәрбие беретін эстетикалық есті дүниелер қалдырды.

Дәстүрді екі қырынан қараған жөн: бірі көркемдік мазмұны, екіншісі сыртқы пішіні. Қазақ поэзиясында идеялық – мазмұндық келбеті заман бейнесімен сомдалған. Әдеби дәстүр ұғымын біздің қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірлерде қалыптасқан көне сілемдеріне байланыстарына қарағанымызда барлық жанрлардың тақырыптық-идеялық, композициялық, стильдік жақтарындағы үндестіктерін сақтай отырып, әрбір жаңа кезеңдегі жаңашылдық келбетімен ерекшеленетінін аңғарамыз. Әдебиеттегі көркемдік жинақтаушылық қолданыстар, мазмұн мен пішін, өлең өлшемі үлгілерінің дәстүрлік нышандарын жалғастық желісінде ілестіріп отыратыны байқалады. Ал, әдеби дәстүрдегі жаңашылдық ұғымы әрбір жеке шығармашылық тұлғаның өзіндік көркемдік ойлауы деңгейінің шеберлік жағдайында жұртшылық жүрегінен қалай орын алатындығымен бағаланады. Бұрынғы қалыптасқан шығармашылық үлгілердің жаңара, жаңғыра, түлей дамуы өмір шындығы. Сонау көне түркілік дәуірден бері қарай көз жүгіртер

болсақ, дәстүрдің мазмұндық қырларын жан-жақты танимыз. Әр кезеңде қалыптасқан немесе түрленген дәстүр өз заманының өмір көрінісін көз алдыға әкеледі. Бұлай болуы да заңды құбылыс. Себебі қандай суреткер болмасын өзін қоршаған ортаға, айналасына өзінің көзқарасын танытпай отыра алмайтыны секілді, қандай қоғам болмасын суреткерге өз мәселелерін, одан туатын үлкенді кішілі тақырыптарын ұсынбай қоймайды. Мәселен көне түркілік дәуір мен қазақ халқының дербес хандық құрған уақытында рухани қазына қойнауында қаларлық ұлағатты ойлар мен дербестікті, ерлікті, бірлікті дәріптеуді ұсынған қоғам өз жырауын, өз ақынын, өз шешенін қалыптастырды. Қалыптастырып қана қоймай дамыта отырып, уақыт таразысынан, көркемдік талғамынан өткен соны дәстүрді дүниеге әкелді. Сол дәстүрдің тамыры тереңге жайылып, бүгінге жетті. Әсіресе, XV-XVIII ғасырларда өмір сүрген жыраулар поэзиясының қазақ әдебиетіндегі орны ерекше. Тіпті, қазіргі қазақ поэзиясының өзегі, дәстүрлі арнасы, қайнар бастауы десек, ешкім күман келтірмесі хақ. Аталған кезеңге дейінгі эпостық жырлардың дүниеге келуін де осы жыраулармен байланыстырамыз. Халықтың арман-мұратынан туған жырлардың ел есінде сақталып, мәңгілік ғұмырдың иесі болған бұл дәстүр өзінің биіктігімен, беріктігімен ерекшеленеді. Яғни көтерген идеялық мазмұны мен тақырыптық аясы мәңгілік.

*Қол-аяғым бұғауда,
Тарылды байтақ кең жерім! (Жиембет)*

немесе,

*Айналайын Ақжайық
Ат салмай өтер күн қайда,
Еңсесі биік боз орда
Еңеке кірер күн қайда (Ақтамберді)
Бұлыт болған айды ашқан,
Мұнар болған күнді ашқан (Қазтуған)*

Қарап отырсақ, адам баласына бұйырған ең қымбат бақыт еркіндік, бостандық, туған жерге деген сүйіспеншілік поэзияның қадір-қасиетін арттырады. Жыраулық поэзия жайында тереңнен қозғап, тебірене зерделеген М. Мағауиннан үзік сырлар алар болсақ: «Қазтуған поэзиясы – табиғат аясындағы көңілі таза сәби көшпендінің поэзиясы», «Асан толғауларынан тек сол заманға ғана тән кейбір суреттерді қазақ халқының құралу дәуіріндегі белгілі тарихи оқиғалардың елесін көреміз»[5, 13] «Доспамбет жырларының игілікті әсері, тіпті, кейініректе шыққан Бұқар, Махамбет творчестваларынан да айқын аңғарылады. Сонымен бірге, ескіден қалған мол мұра – эпикалық жырлардан да Доспамбет әсерін байқамаймыз», «Шалкиіз – жырау, жырау болғанда, өлеңмен не қарасөзбен сөйлеу бір қисап, аузын ашса болды көмейінен күмбірлеген жыр төгіле берген жыраудың классикалық үлгісі, ...Алайда, жырау шығармаларындағы, әсіресе, оның философиялық толғауларындағы көптеген сәттер мен қайталанбас образдар бұл туындылар-

дың ұзақ ойланудың, тынымсыз еңбектің нәтижесінде екендігіне куә... Шалкиіз жырлары сияқты құдіретті поэзия ақындық өнер дамып, кемеліне келген кезде ғана тууы мүмкін еді.», «Ақтамберді жырлары көшпенді қазақтардың ой, арманынан, мақсат, мүддесіненелес береді, сақара тұрғындарының өмір, тұрмыс жайлы түсінігін бейнелейді», «Үмбетей – тынысы кең жырау. Оның өз жырларында ел тұрмысы үшін маңызды мәселелерді көтеріп, жауды мұқатқан батырлардың ерлігін мадақтап отырғандығы көрінеді.» және Бұқар жайында «жырау дүниеде мәңгілік ештеңе жоқ екендігін, өмір күнделікті өзгерістерге ұшырап отыратынын атап көрсетеді. Мұндай өзгерістер тек тұрмыста ғана емес, адамды қоршаған орта – табиғатта да жүріп жатады. Бұқар осы өреге, әрине, өзінің табиғат құбылыстарынан, өмірден, күнделікті көрген-білгендерінен қорытынды шығара алатындығымен жетті» [2] Бұл жыраулық дәстүді қалыптастырған, өзіндік арна салған жыраулар жайлы бір үзік сыр. Ал осы жыраулар өмір сүрген хандық дәуірге дейінгі уақыттағы поэзияның ықпалын Н. Келімбетов төмендегідей жіктейді. «Сақтар мен ғұндар дәуірінде өмірге келген жоқтау, мақтау түріндегі өлең үлгілері мақал – мәтелдер, қанатты сөздер, бертін келе, Түрік қағанаты тұсында жазылған ерлік жырлардың шынайы көркем шығарма ретінде қалыптасуына үлгі-өнеге, модель, форма болды. [1] Сақтар мен ғұндардың ерлік дастандарында белгілі бір батырды мадақтау немесе оны жоқтау түрінде айтылатын өлең үлгілері, бертін келе, Түрік қағанаты тұсында жаңа қоғамдық - әлеуметтік жағдайға сәйкес өзінің мазмұны мен экспрессивтік – эмоциялық бояуларын өзгертті. Енді қаһарманды мадақтау немесе жоқтау мүлдем жаңа қоғамдық әлеуметтік мән-мағынаға ие болды. Ерлік жырларында батырды мадақтау яки жоқтау өлеңдерін бұрынғыдай жеке адамға ғана емес, бүкіл түркі еліне қарата айту көркемдік дәстүрге айналды. Жоқтау өлеңдерінің жаңа мағыналық қырлары күшейіп, оның эмоциялық әсерін арттыратын бейнелеу тәсілдері жетіле түсті. Ежелгі түркі поэзиясының образдар жүйесі – түркілердің байырғы әдет-ғұрпынан, өмір-салтынан, дүниетанымынан, т.б. туындайтын эстетикалық тұтастыққа негізделген еді. Сол себепті ежелгі түркі поэзиясының лексикалық, образдық, метафоралық қабаттары көркемдік жүйенің сан ғасырлық тарихи даму процесінде көп өзгеріске ұшырамай, ұрпақтан-ұрпаққа үздіксіз ауысып отырады.

Аталған поэзиядан еліміздің өткенін көреміз. 3. Қабдолов айтқандай «ол оқырманға бұрын беймәлім өмірді, шындықты, бейтаныс заманды, адамды танытады,... оқырман үшін бұрын-сонды беймәлім дүниенің есігі секілді. Сол есікті ашып кіргенде ғана адам өзіне белгісіз құпиялар сырына тереңдеп, танымын байытпақ». [2] Сонымен қатар, бұл кезеңде жасалған әдебиет жұрт мұратын, ел мүддесін бірінші орынға қойды. Өзіндік түр тауып, анық ұлттық сипатта қалыптасты. Алаштың жайсаң жанын, өр рухын бедерлей таңбалап, келер ұрпақ үшін жаңа толқын туғызып, ешқашан ескірмес үлгілер қалдырды. XV

ғасырдың әрі батыр, әрі шешен жырауы «Қарға бойлы Қазтуған», жорықшы жырау – Доспамбет, ауызын ашса көмекейінен күмбірлеген жыр төгілетін Шалкиіз жырау, Есім ханның әскербасы батырларының бірі, жезтаңдай жырауы Жиёмбет, от тілді Марғасқа жырау, жортуыл жыршысы, әулетті жырау – Ақтамберді, Абылай ханның кеңесшісі болған тынысы кең жыраулар Үмбетей мен Бұқарлар XV-XVIII ғасырдағы қазақ халқының төл әдебиетінің негізгі өкілдері болып табылады.

Қазіргі қазақ поэзиясында өткен өмірдің мұрасы, бүгінгі поэзияның дәстүрлі арнасы болып қалыптасқан, кезінде Абай ақтарыла толғаған, Жамбыл жүйткіте жырлаған қалып толғау жанры уақыт өткен сайын жаңғырып, жаңаланып, кемелденіп келеді. Кешегі ақындарды айтпай-ақ, дәл бүгін қалам тербеген жыр дүлдүлдерін тілге тиек етсек, жыраулардың жалғасы болып, жүрек толғанысын толғау арқылы жеткізіп, жаңа мазмұнда, халық дүниетанымына лайық поэзия түрін жасауда. Осындай талғамы мен талабы астасқан ақындарымыздың бірі-Несіпбек Айтов.

«Поэзияда озық дәстүрді уағыздау, оны баянды ете түсу ақындарымыздың идеологиялық жұмысының үлкен саласына айналды десек, Н. Айтов та:

Бақилық, пенде, сез мұны,

Басымнан қымбат сөз құны, – деп, қисынын келтіріп, қиялдан әдемі ой туғыза отырып, поэзиядағы дәстүрлі арнаның жаңаша келбетін танытқан ақындарымыздың бірі. Мұндағы дәстүрлі арна деп отырғанымыз қазақ поэзиясының түпқазығы, күретамыры, байырғы ақын-жыраулардың салып кеткен сара жолы. Көне түркілік сарынды былай қойғанда, қазақ халқының тарих сахнасына келуімен бірге жасап, тіпті, хандық билікпен бірге жоғалып, тәуелсіздікпен бірге қайта қауышқан, замана көрінісін талқыға салған, дәстүрлі арна іштей қайта түлеп, жаңа сипатқа көшті.

Н. Айтов толғауларына көз жүгірте отырып, «уызға жарып өскен ұл екенін еріксіз мойындайсың. Ақын өткен күннен қалған белгіні ескеріп қана қоймай, оны аңсайтынын жасырмайды.

Көктемді сонау сағынам,

Өткенді сонау сағынам.

Оралтшы соны бір сәтке,

Ойпыр-ау, шындап жалынам!

Жерімес құлан қағынан,

Безінбес бұлбұл бағынан.

Соңғы тармақтағы «бұлбұл»-ақын болса, «бақ»-ақындардың дәстүрлі арнасы болып табылмақ. Сондағы айтпағы ақын болып туған соң ақындық арнаның дәстүрлі үлгісін көрсету оның басты парызы екендігі.

Алыстан сермемей ақын шығармашылығындағы «Бауырым, сонау күн қайда?», «Басымнан қымбат сөз құны», «Қырықтан асқан шағымда»,

«Шәкірге соңғы сауал» сынды санаулы толғауларының түп-төркініне үңілейік. Аталған толғауларды оқып отырып, сөз жоқ, XV-XVIII ғасырларда өмір сүрген жыраулық поэзия өкілдерінің шығармашылығымен үндесіп жатқандығын сезінесің.

Мұнда көне грек эпосын зерттеген А.Ф. Лоссевтің: «Ескі жырлар қағаз бетіне түсірілмей – ақ әлденеше ғасыр бойы өзінің әрі мен нәрін, әу бастағы қалпын сақтай алуы: бұл көне мұраны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудегі қалыптасқан салттың жемісі» [3] деген пікірін айтуға болады.

Әдебиеттер:

1. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 336 б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері Алматы: 2002 ж. 286 - бет.
3. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан.
4. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы, 1987. – 374 б.
5. Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық / Құрастыр. М. Мағауин, М. Байділдаев.

5.32. О жизни и творчестве известной казахской певицы Майры Уаликызы, жившей в начале XX века

Клара Муфтиевна Төленбаева

Докторант Казахского гуманитарно-юридического инновационного университета, Старший преподаватель кафедры «Традиционного пения» Казахской Национальной Академии музыки
(г. Нур-Султан, Казахстан)

Аннотация

В казахской традиционной песенной культуре женщин-певиц совсем немного. Одна из них – Майра Уаликызы. Она сопровождала свои песни гармонью. В 1926 году, русский исследователь, записывавший казахскую музыку, А. Затаевич, случайно встретил Майру, и записал от нее 13 песен. Сведения о жизни Майры тоже еще не точны. В этой статье мы постарались раскрыть некоторые факты, касающиеся жизни и творчества Майры, а также об ее влиянии на женщин-певиц, которые продолжили ее путь.

Ключевые слова: *песня, диапазон, гармонь, профессионал, певец, исследователь, фольклорист, голос, искусство*

XX ғ. басында өмір сүрген қазақтың атақты әншісі Майра Уаликызының өмірі мен шығармашылығы жөнінде

Аннотация

Қазақтың дәстүрлі ән мәдениетінде әйел орындаушылар аса көп емес. Олардың бірі – Майра Уәлиқызы. Ол өз әндерін сырнай аспабымен сүйемелдеді. 1926 жылы қазақ музыкасының жазбасымен айналысқан орыс зерттеушісі А.

Затаевич Майрамен кездейсоқ жолығып, оның 13 әнін жазып алады. Майраның өмірі жайлы ақпарат нақтыланбаса да, осы мақалада біз Майраның өмірі мен шығармашылығына байланысты, оның жолын қуған әйел орындаушыларға тигізген ықпалы жайлы кейбір жарияланбаған мәліметті ашуға тырыстық.

Кілттік сөздер: ән, диапазон, сырнай, шебер, әнші, зерттеуші, фольклорист, дауыс, өнер

About the Life and Work of the Famous Kazakh Singer Maira Ualikyzy, Who Lived in the Early XX Century

Annotation

There are very few women singers in the Kazakh traditional song culture. One of them is Maira Ualikızı. She accompanied her songs in harmony. In 1926, a Russian researcher, who recorded Kazakh music, A. Zataevich accidentally met Maira and recorded 13 songs from her.

About these songs, except for some of them, still no one wrote. In this article we tried to reveal some facts regarding the life and work of Mayra, as well as about her influence on women singers who continued her journey.

Keywords: song, range, accordion, professional, singer, researcher, folklorist, voice, art

Народно-профессиональная певица Майра Уаликызы занимает особое место в истории казахской традиционной музыки. Она внесла большой вклад в казахское профессиональное певческое искусство начала XX века. Пела Майра в сопровождении гармонии, который был совершенно новым инструментом для казахов.

Майра была певицей, которая отличалась своей индивидуальностью, мудростью, грамотностью и инструментальным сопровождением. Родилась Майра в 1890 году в городе Павлодар [4, 277]. Дочь татарина-шапочника и казашки, училась грамоте, рано начала играть на гармонии. С тринадцати лет стала известна, как певица с прекрасным слухом и голосом. Майра с детского возраста любила петь. В это время у казахов, особенно у населения города, стали распространяться небольшие, колокольчатые гармонии, как татарская «тальянка». У Майры была 21-ступенчатая гармонь. Ее купил отец для Майры. Конечно, в то время нотная грамота не входит в музыкальный минимум. Поэтому самоучение считалось великим духовным шагом.

На тот момент в казахской степи были уже известны имена домбристок, которые не пели, но искусно играли на инструменте, такие как Айжан-кыз, Науша-кыз, Алтынай, Дина и другие. Такое поведение, признание девушек не особо приветствовалось большинством народа. А Майра была одной из первых кто начал петь под сопровождением инструмента. И сражаться с темными понятиями народа, было ее основным кредо в жизни.

Майра была личностью щедро одаренной композиторским талантом и исполнительской способностью доведенной до уровня

профессионализма. Прекрасные вокальные данные, низкое и очень красивое контральто, большой диапазон голоса давали ей возможность исполнять трудные характерные для мужчин песни. Широкий диапазон голоса позволял ей исполнять классические, народные песни, сочиненные современниками и собственные произведения.

Она мастерски пела на казахском, татарском и русском языках. Демонстрировала своё искусство на Баянаульской и Кояндинской ярмарках вместе с выдающимися казахскими певцами и акынами Исой Байзаковым и Амре Кашаубаевым.

В 1926 году русский исследователь, этнограф А.В. Затаевич, случайно встретившийся Майру на пароходе, записал от нее 13 песен, в том числе и её собственные сочинения. Эти песни были выпущены А. Затаевичем в 1931 году в сборнике «500 песен казахского народа».

О своей первой встрече с певицей Майрой Уаликызы в своем сборнике «500 песен казахского народа». А. Затаевич пишет так: «Не успел большой пассажирский пароход «Ленинград», на котором я ехал вверх по Иртышу, из Омска в Семипалатинск, отвалить от павлодарской пристани, как снизу, из окон каюты 3-го класса, послышались звуки красивого грудного и благородного по тембру контральто, невидимая мне обладательница коего пела казахские песни, под совершенно неожиданный аккомпанемент ... на большой гармонии! Конечно, через минуту я был уже внизу и увидел там окруженную публикой брюнетку лет за 30, красивую, худощавую с серьезным, продолговатым лицом и ярким румянцем на несколько впалых щеках. В ушах ее были надеты длинные восточные серьги, а на груди в несколько рядов красовались различные ожерелья. Также красочно было и ее шелковое платье и накинутая на плечи шаль. Притом, в самой комбинации всех этих цветов не была ничего кричащего, а наоборот – все говорило о хорошем вкусе певицы, как нетрудно было сразу догадаться, - профессионалкой» [3, 348]. Пароход направлялся из Омска в Семипалатинск по реке Иртыш, причаливая по дороге к крупным городам, Майра на тот момент жила в Семипалатинске и наверняка приезжала в Павлодар навестить своих родных. И за два дня на пароходе А. Затаевичу удалось тесно пообщаться с певицей, благодаря переводчику из Семипалатинска Кадырбаеву, который тоже оказался случайным пассажиром того парохода.

Первая песня, которую Майра исполнила А. Затаевичу называлась «Бакша» (Сад), которую она сочинила двумя месяцами ранее до встречи с этнографом. А. Затаевич был очень впечатлен грустной мелодией песни, и передал свои чувства в следующих строках: «...это великолепная, задушевная, и полная щемящей грусти мелодия, являющаяся, настоящей «лебединой песней» талантливой певицы, не успела получить сколько-нибудь широкого распространения, что особенно подчеркивает значение и ценность помещения ее в

настоящем сборнике» [3, 349]. Да и вправду, после встречи с А. Затаевичем Майра прожила недолго, уже на тот момент она была серьезно больна. И песня «Бакша» не получила широкого распространения среди народа. Позже ноты этой песни дублировались в монографии известного казахского исследователя, академика Ахмета Жубанова «Соловьи столетий», в котором он написал большой очерк о Майре Уаликызы [2, 263].

Из всех записанных песен А. Затаевичем, большую популярность получила песня «Майра» — своеобразный музыкальный «автопортрет», сочинённый в традициях искусства акынов. Майра Уаликызы исполнила А. Затаевичу не только свои песни, такие как «Бакша» (Сад), но народные песни, такие как «Каргам-ау», «Каракез», «Баянауыл», «Телконыр», «Қурбым жай», «Алгарайкок», «Кусни құрдас», «Смет» и другие авторские песни.

А. Затаевич на тот момент уже довольно долго находился на казахской земле, и записал немало песен и кюев от разных исполнителей. Но ни на кого из ранее записанных певцов Майра не была похожа. О ее своеобразии А. Затаевич писал следующее: «Я стал слушать ее пение. В манере передачи песен у нее выходили на первый план: известная властность, повелительность, размах и темперамент, т.е. как раз те качества, которых я никогда не встречал у всегда более или менее апатичных казахских певиц. Да и по удлинённому овалу лица поющая не походила на последних» [3, 348].

Творчество Майры в настоящее время достигло своего настоящего пика, и ее песни записаны на ноты благодаря тому, что ее случайно встретил А. Затаевич, и записал, предоставляя поколению истинную картину ее самобытности.

В конце XX века известный казахский исследователь, этно-музыковед Саида Елеманова в своем очерке о Майре Уаликызы пишет: «Благодаря записям А.В. Затаевича, мы можем составить представление о творческом амплуа певицы. Основу ее репертуара составляют выдающиеся образцы народно-профессионального творчества - «концертные», состязательные (как их называет А.В. Затаевич) песни, рассчитанные на широкую публику и предполагающие, соответственно, большой голос и незаурядное вокальное мастерство...» [1, 117].

Майра знала, что она профессиональная певица высочайшего уровня, она была очень чувствительна и общительна. Ей не очень повезло в личной жизни, несколько лет, с 1912 по 1917 года она была второй женой известного богатого помещика Жармухамеда Билялова, который насильно удерживал ее вплоть до своей смерти. Только после его смерти она смогла покинуть его аул (деревню), и вернуться на родину, в Кереку (Павлодар). На тот момент уже умер ее отец Уали, оставшаяся одна мать Майры была безмерно счастлива заново жить вместе с дочерью. В 1918 году в нее влюбился молодой борец из

Семипалатинска Абилмажин, который случайно увидел ее на каком-то торжестве в Павлодаре, и предложил ей руку и сердце. Ей с матерью пришлось переехать в Семипалатинск к Абильмажину. Счастливая жизнь продлилась недолго. Сплетни стали главной их ссорой, так как Майра и здесь выступала на многих пиршествах и мероприятиях. Здесь, в Семипалатинске от болезни умирает ее мать. Майра решает начать новую жизнь и уходит от Абильмажина. Она остается жить в том городе, но теперь она переселяется к своей подруге Ажар, которая владела лавкой и чайханой. Все эти жизненные перемены и переживания оставили глубокий отпечаток на ее сердце, которое она изливала в своих песнях. Через год после встречи с А. Затаевичем на пароходе, в 1927 году Майра умирает в возрасте 37 лет от туберкулеза [5, 106].

Песни Майры были использованы композитором Е.Г. Брусиловским в опере «Кыз Жибек», А.А. Зильбером в симфонии «Возрожденный Казахстан», Б. Байкадамовым в хоровой капелле «Майра». О певице-композиторе писатель А. Тажибаев написал пьесу-поэму под названием «Майра». В настоящее время известно около 20-ти ее песен.

Проводятся конкурсы певцов имени Майры Уаликызы Шамсутдиновой. Ее именем названа улица в Павлодаре и Дом-музей песенного творчества. Дом-музей песенного творчества им. Майры Шамсутдиновой был открыт в 2001 г. Работа музея направлена на дальнейшее изучение и подбор новых материалов, касающихся творческого наследия знаменитой певицы и пропаганду ее бессмертных песен.

Песни Майры дошли до современности благодаря известным певицам, которые продолжили ее путь, таких как, Капиза Абдугаликызы, Казына Субекова, Жамал Омарова и другие. Майра - одна из женщин-казашек, порвавших со старым укладом жизни и овладевших своим искусством на профессиональном уровне. Благодаря ее призванию уже в начале XX века вышли на сцену такие известные певицы как Куляш Байсеитова, Шабал Бейсекова, Жамал Омарова, Куляш Сахиева и многие другие. Ее имя вписано в историю казахского народа, как основательницы казахского профессионального певческого искусства.

Использованная литература:

1. Елеманова С.А. «Казахское традиционное песенное искусство» А: «Дайк-пресс», - 2000, 180 б.
2. Жубанов А. «Соловьи столетий» А. - «Жазушы» 1975 ж. - 279 стр.
3. Затаевич А.В. «500 казахских песен и кюев». Алматы: «Дайк-пресс».
4. Затаевич А.В. «Исследования, статьи, письма». А. - 1958 г.

5. Коспақов З. «Казахское песенное искусство» А. - «Өнер», 1999 ж.

5.33. Сыр өңіріндегі күйшілік мектептердің негізін салушылар

Айнұр Жасағанбергенқызы Қазтуғанова

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Музыкатану бөлімінің меңгерушісі, ө.ғ.к. (Алматы қ., Қазақстан)

Сымбат Амангелдіқызы Әлімбетова

Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының
2 курс магистранты (Алматы қ., Қазақстан)

Қазіргі кезде күйшілік дәстүрдің аймақтық жүйесі қалыптасып, әр өңірдің өзіндік орындаушылық ерекшеліктері байқалады. Әсіресе, соңғы кездегі зерттеулерде Қазақстанның жеке аймақтары көрініс тапқан еңбектерді ерекше атап өтуге болады. Мәселен, арнайы өлкеге арналған күй жинақтарын алмағанда, Ә. Мұхамбетованың «Аспекты сравнительного изучения Западноказахстанского кюя и Среднеазиатского макома» [1], С.Ы. Өтеғалиеваның «Мангыстауские домбровые кюи» [2], П. Шегебаевтың «Стилевые особенности восточно-казахстанской инструментальной музыки» [3], Р.Т. Несіпбайдың «Предпосылки формирования индивидуальных стилей в Западно-Казахстанской домбровой традиции» [4], Г. Искакова «Сыр бойы қазақтарының күйшілік дәстүрі» [5], Мүптекеев Б. «Жетісудың оңтүстік шығысындағы күйшілік дәстүр» [6] т.с.с. зерттеулері кездеседі. Оның үстіне, бүкіл аймақтық жүйеге жіктелген еңбектер де кездеседі. Солардың ішіндегі, М. Әбуғазының «Қазақтың домбыра өнері» [7] еңбегін ерекше атауға болады.

Бүгінгі күнде Сыр өңірі күйшілерінің жеке шығармашылығына арналған зерттеулер болғанымен, сол аймақтық күйшілік дәстүрді қалыптастыратын дара орындаушылық мектептердің әлі күнге дейін бір-бірінен ара-жігі ажыратылып, бөлінуіне назар аударылмай келеді. Сондықтан, Сыр өңірі домбыра күйлерінің орындаушылық мектептердің бекітілуі мақаланың өзектілігін көрсетеді.

Сырдария мен Амударияның ортасында жатқан Сыр өңірінде Құрмантай Төремұрат, Домақ Тәппет, Асан Көнек, Бекпенбет, Қоңырат Өлшекей, Тама Әкімгерей, Құрақтың Досжаны, Бітімбай Жаңаберген, қара сырнайлы Нартай, Жүсіпұлы Мұзарап, Шыналы Шопанов, Қаражанның Төлегені, Үсен төре, Шал Мырза, Жалдыбай Елеукеұлы т.с.с. күйшілер өмір сүрген. Бұл күйшілердің қалдырға мұрасы күй өнерінің аймақтық жүйесінде ерекше орын алып тұр. Осы күйшілердің қолтаңбалық стиль даралығына, қалған мұралардың өміршеңдігіне және оның негіз салған бағытын жалғастық табуына байланысты күйшілік мектептер пайда болған. Күйшілік мектеп туралы: «Күйшілік

мектепті қалыптастыруға оның жаңашылдығы мен дәстүр жалғастығы мәселесі алға шығады. Ірі тұлға көнені көздей, яғни дәстүрге табан тірей өзінің жаңалығын ашады, кейін осы жаңалықты жаңғыртатын ізбасарлары күйшілік мектепті құрайды» [8, 56 б.] деген пікірлер тұжырымдалған. Сыр өңірінде орындаушылық мәнерімен бір-бірінен ерекшеленетін үш тұлғаны атап көрсетуге болады. Олар – Қоңырат Әлшекей (1848-1932), Шал Мырза (1850-1934), Құрақұлы Досжан (1877-1947). Бұл күйшілер туралы өмірбаян деректері А. Сейдімбектің «Қазақтың күй өнері» монографиясында, Б. Жүсіповтің «Жиделі Байсын күйлері», Е. Нұрымбетовтің «Сыр сүлейі Әлшекей», Б. Нұржановтың «Құрақтың Досжаны» Т. Тоқжановтың «Сырлы сарын» жинақтарында, М. Әбуғазының «Қазақтың домбыра өнері» еңбегіне енгендіктен мақалада күйшілерден қалған мұраға, олардың қолтаңбалық ерекшеліктеріне және күйшілік мектепті жалғастырушы тұлғаларға ғана тоқталамыз.

Сыр бойының күй өнерінің көш басында Әлшекей күйші тұр. Әлшекей Бектібайұлы (1848-1932) – Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданы Қожаберген ауылында дүниеге келген. Қаратау мен Сыр өңіріне атағы шыққан дәулескер күйші-композитор екі аймақтың өнерін күй тіліне тоғыстыра білді. Ел арасында Әлшекейдің 60-қа жуық күй шығарған деген әңгімелер кездеседі. Солардың қатарында халық ішінде кең тарағаны «Терісқақпай», «Тоқырау», «Нарсоққан», «Егес», «Толқын», «Аққу кеткен», «Тепеңкөк», «Қара жорға», «Адасқан қаз», «Айрауықтың ащысы», «Егілген», «Бәйге», «Тай қуу», «Отарба» және т.б. Әлшекейдің күйлерінің бір бөлігін тартыс күйлері құрайды. Бірақ, өкінішке орай олар қазіргі ұрпаққа жетпеген. Ұмыт қалған нұсқалардың қатарында «Бөпемен бес тартыс» пен «Айшамен алты тартыс» күйлерін айтамыз. Белгілі ақын Манап Көкенұлы осы аталған күйлердің шығу тарихын айтып, таспаға жаздырған. Әлшекейдің күйлері Ақбала мен Мұсабай арқылы кейінгі күйшілер Әбдіқадыр Әбдіхалықовтың, Ибаш Өткелбаевтың, Жаманқұл Нұрмановтың, Тынысбек Дүйсебековтың орындауында ұрпаққа жеткен. Сондай-ақ, Әлшекейдің күйшілік мектебінің өкілі ретінде Шағдар Ақылбековті осы мектеп өкілі ретінде қарастырамыз. Себебі, бір жағынан Ақбаланың күйлерін жеткізуші тұрғысынан болса, екінші жағынан Ақбала мен Шағдар күйлерінің музыкалық ерекшелігі Әлшекей күйлеріне жақын келеді, яғни дәстүр жалғастығын аңғартады.

Әлшекейдің күйшілік мектебі

Әлшекей	Ақбала	Шағдар Ақылбеков	Еркін Нұрымбетов
		Ибаш Өткелбаев	
		Тынысбек Дүйсебеков	
		Жаманқұл Нұрманов	
	Мұсабай	Әбдіқадыр Әбдіхалықов	

Әлшекейдің күйлерін зерттеген Гүлнәр Искакова өзінің «Сыр бойы қазақтарының күйшілік дәстүрі» диссертациясында: «Әлшекей шығармаларының драматургиясында кіші саға аса маңызды қызмет атқармайды. Негізгі қызметі орта буында қалыптасқан әуендік элементтердің диапазонын кеңейтіп, шарықтау шегіне үлес қосу болып табылады» [5, 12 б.] деген. Әлшекей күйлерінің ерекшеліктерінен қобыз бен сыбызғы күйлерінің әсері көрінеді. Дыбыс шығару тәсілдерін домбыраға салынуы лигаланған ноталардың көптеп кездесуінен байқалады. Сол қол саусақтарымен лигаланған дыбыстар Қаратау өңірінің күйлерінде де ұшырасады. Мәселен, «Жаяу кербез» күйі Сүгірдің «Шалқымасымен» сабақтасады. Орта буында лигалық әдіспен қатар, акцент қағыстарын байқаймыз. Сондай-ақ жоғарғы ішекте де іліп тарту кездеседі. Және де әшекейлендіру тек төменгі ішекте емес, жоғарғы ішекте «фа-до» тұрақты дыбысында да кездестіруге болады.

Әлшекей «Жаяу кербез»

Сүгір «Шалқыма»

Жүрдек, желдірте

Қызылорда облысы, Арал ауданы маңындағы Жыланды деген жерінде дүниеге келген Мырза Тоқтаболатұлы (1850-1934) Сыр өңірінің екінші күйшілік мептептің негізін салған. Ел ішінде Шал Мырзаның 20-дан астам күйі белгілі. Оның «Күй шақыру», «Алпыс екі Ақжелеңнің бауыр шешпесі», «Қос қыз», «Терісқақпай», «Ташауыз», «Сыр жаңылтпаш», «Бытпылдақ», «Баулы ешкі», «Бұғының күйі», «Жетіқарақшы», «Асанқайғы сарыны», «Қайран елім қайтейін», «Қоштасу», «Тәнтән қыз», «Мұңлы қыз», «Мамық», «Раздасу», «Кербез күрең», «Жұма», «Жемнің ағыс күйі», «Бес қыздың бел шешпесі», «Қара жорға» сияқты күйлері кең тараған. М. Әбуғазы: «Мырза күйлерінің басты ерекшелігі, көбінесе, транспозициялық формада құрылған. Күйдің өзі шағын 3 бөлімді шығарма іспеттес. Осындай құрылымдағы күйлер, көбіне, сағасыз болып келеді. Яғни, батыс күйлеріндегідей кіші, үлкен сағаларда үстіңгі ішектегі стереотип тартылмайды» [7, 260 б.]. Мырза күйлері бүгінгі ұрпаққа Жалдыбай Елеукеев, Шыналы Шопановтар, Қобылаш Жаймұратов, Нәби Жәлімбетов, Нұржаубай Кереев, Жексенбай Мусинов арқылы жеткен. Қазіргі кездегі Мырзаның күйлерін орындаушылар ішінде Жұмабай Жақып, Қошқарбек Тасбаргенов, Бақытжан Дүйсенғазы, Ерболат Мұстафаевтар насихаттап жүр.

Шал Мырзаның күйшілік мектебі

		Жексенбай Мусинов	Жұмабай Жақып
	Шыналы Шопанов	Нұржаубай Кереев	Қошқарбек Тасбаргенов
Шал Мырза	Жалдыбай Елеукеұлы	Жалғасбай Аралбаев	Бақытжан Дүйсенғазы
		Нәби Жәлімбетов	
		Қобылаш Жаймұратов	Ерболат Мұстафаев

Сыр бойының көрнекті күйшісі, тұтастай бір өңірдің күйшілік мектебін қалыптастырған Шал Мырзаның күйлеріне, ежелден келе жатқан күйшілік дәстүрдің ізі байқалады. Күйді іліп тарту, тұтып тарту, әлді әлсіз буындардық ауысып тұруы сияқты күрделі техниканы қажет ететін күйлер көп кездеседі. Мырза күйлерінен «аң-құстарға» арналған күрделі күйлердің шоғырын көреміз. «Бұғының күйі», «Баулы ешкі», «Қара жорға» күйлерінде образды көркемдеу шеберлігін биік күйші екенін дәлелдейді.

Мырза күйлерінде еліміздің көптеген аймақтарында кездесе бермейтін қағыстар мен аппликатуралық әдістердің өзіндік өрнегі қалыптасқан. Мысалы, бір сегіздік және екі оналтылық нотаны төмен, төмен, жоғары (П ПV) алынатын қағыстар ерекше дамытылған яғни төмен, жоғары бармақпен және жоғары сұқ саусақтың ішкі жағымен

жоғары (п бс) іліп, арасында триольдар және ілме қағыстар кезектесетін тұстары бар.

Ташауыз

жүрдек Мырза Тоқтаболатұлы

Мырза күйлерінде көбінесе күй формасы сақталған кіші сағаның (ля) нотасында тұрып үстіңгі ішекті толықтай қамтиды. Сонымен қатар, Сыр өңірінде көп-кездесе бермейтін үлкен саға кездеседі. Мысалы, «Асанқайғы» күйінде үлкен сағадағы (ре) ішегінде тұрып үстіңгі ішекте әуен октавадан өрбу тәлісімен дамытылған.

Жалпы Мырза күйлерін талдай келе күй мектерінің ішінде Маңғыстау күйлеріне жақындығын байқауға болады. Сондай-ақ, Мырза күйлерінде жыр мақамдары сынды әуен иірімінің желесі төгіліп, біріне-бірі ұласып жатқан тұтастық аңғарылады.

Сыр өңіріндегі үшінші мектептің негізін қалаған – Досжан Құрақұлы (1878-1944). Ол, Ә. Тәжібаевтың дерегіне сүйенсек, Досжан күйші Арқада дүниеге келгенмен, Сыр бойында өмір сүрген. Тағы бір деректерде күйші Қызылорда облысының, Тереңөзек ауданы, қазіргі Нағи Ильясов атындағы кеңшарда туылған. Қазіргі кезде оның 10-ға тарта күйлері ғана сақталған. Досжанның «Бармақ баспай», «Ақбозат», «Жетім қыз», «Бәти қыз», «Шалқыма» сияқты күйлері ел ішінде кең танымал. Күйшінің соңында қалған мұраларын бүгінгі заманға жеткізуде Исламбек Ысқақов, Рақыш Ысқақов, Рахматулла Сұлтанов, Жуасбек Тілеуов, Шәкі Оспанов, Дүйсен Дастанов, Зарлық Кенжеғұлов, Төлеген Қалиев сияқты дәулескер күйшілер көп үлес қосқан.

Досжанның күйшілік мектебі

	Исламбек Ысқақов	Дүйсен Дастанов	
	Рахматулла Сұлтанов	Зарлық Кенжеғұлов	Төлеп Тоқжан
Құрақтың Досжаны	Жуасбек Тілеуов	Төлеген Қалиев	
	Шәкі Оспанов		
	Рақыш Ысқақов		

Сыр бойының көне дәстүрін ұстанған Досжанның күйлерінде кіші саға үлкен саға көп кездесе бермейді. Күйлерінің көбінде домбырадағы кіші саға – екінші октавадағы ля нотасы тірек болып табылады. Оған дәлел ретінде «Ақмоншақ» күйінде ля нотасында тұрып, үстіңгі ішектегі әуені осы кіші сағаның толық дамыған түрі болып есептеледі. Алайда, Досжанның кейбір күйлерінде кіші саға өткінші нота есебінде кездеседі. Яғни, үстіңгі ішектегі әуен ойналмайды, мелодияның қозғалысына байланысты сағадағы ля, си тіпті до(диез) дыбыстарына дейін барады. Мысалы, «Көкек», «Кербез төре» «Қыпың» күйлерінде жоғарыда аталған ерекшеліктер кездеседі. «Жетім қыз» күйінде екінші октавадағы ля нотасында тұрып, үстіңгі ішектегі мелодия ойналмай бірден орта буындағы фа нотасында әуен жалғасып кетеді.

Досжанның жоғарыда айтылып кеткендей көне дәстүрді ұстанады дейтінімізге оның мұрасында теріс бұраудағы күйлер кездеседі. Әсіресе «Қоңыр қаз» күйінде көне дәстүр байқалады. Бұл күй теріс бұрауда кездесе бермейтін үстіңгі ішектегі (до) нотасы арқылы қаздың қаңқылы бейнеленген. «Көкек» күйінде де осындай ерекшелікті байқауға болады (оң бұрауда) ре-фа ноталары арқылы кө-кек, кө-кек деп сөйлету әдістері пайдаланылған.

Жалпы Досжан күйшінің күйлері, қағыс ерекшеліктері күйлерінің басым бөлігі қағыстың нақпа-нақ берілетін қара қағыспен қатар, сыр бойына тән сыпырма қағыстар кездеседі. Яғни күйлерінің басым бөлігі Батыс Қазақстан күй мектептеріне жақын болып келеді.

Сыр өңірінде қалыптасқан үш күйшілік мектептің жалғастырушылары дәстүрді жоғалтпай, өз шығармашылықтарын орындаушылық және композиторлық бағытта дамытып келеді.

Қорыта айтқанда, күй өнерінің аймақтық жүйесінде Сыр өңірі домбыра күйлерінің орындаушылық мектептерін қалыптастырған Қоңырат Әлшекейдің, Шал Мырзаның, Құрақұлы Досжанның есімдері мен шығармашылығы ерекше орын алуға лайықты. Келешекте олардың қалдырған мұралары салыстырмалы талдауға алынып, іргелі ізденістерді талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мухамбетова А. Аспекты сравнительного изучения Западно-казахстанского кюя и Среднеазиатского макама // Музыка Востока и Запада. Взаимодействие культур. – Алма-Ата, 1991. – С. 53-91.

2. Утегалиева С.И. Мангыстауские домбровые кюи // История и культура Арало-Каспия. Сборник статей. Вып.1. / Под общей редакцией С. Ажигали – А.: Құс жолы, 2001. – С. 206–225.

3. Шегебаев П.Ш. Стилиевые особенности восточно-казахстанской инструментальной музыки // Музыкальное искусство: наука и образование. Сборник научных трудов. – Астана: КазНАМ, 2004. – С. 152-169.

4. Несіпбай Р. Предпосылки формирования индивидуальных стилей в Западно-Казахстанской домбровой традиции // А.В. Затаевич и проблемы современного этномузыкознания: Материалы Всесоюзной научно-практической конференции. – Алма-Ата, 1991. – 59-61 б.

5. Искакова Г. Сыр бойы қазақтарының күйшілік дәстүрі: ө.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған авторефераты. – Алматы, 2007. – 30 б.

6. Мүптекеев Б. Жетісудың оңтүстік шығысындағы күйшілік дәстүр: өнертану ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясының авторефераты. – Алматы, 2009. – 28 б.

7. Әбуғазы М. Қазақтың домбыра өнері. – Алматы: Нұрсат, 2016. – 480 б.

8. Қазтуғанова А. Қазақтың арнау күйлері (жанр және стиль мәселелері). Монография. – Алматы, 2008. – 248 б.

5.34. Қазақстандағы Жетісудың оңтүстік-батыс жағы композиторлық мектептің дамуы. Кенен Әзірбаев пен Нұрғиса Тілендиев шығармашылықтарындағы байланыс (Композитор Н. Тлендиевтың 95 жылдығына арналады)

Бағлан Жолдасқызы Бәбіжан

Т. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясының аға оқытушысы, Құрманғазы атындағы Қазақ Ұлттық консерваториясының докторанты (Алматы, Қазақстан)

Аннотация

Бұл мақалада Жетісу ән-күй дәстүрінің композиторлары Кенен Әзірбаев, Нұрғиса Тілендиев араларындағы шығармашылық байланыстар туралы айтылады. Кенен Әзірбаевтың өнері Н. Тілендиев шығармашылығында тереңінен орын алған. Мақалада композиторлардың өмірбаяндарынан қызықты деректер, кейбір әндердің шығу тарихы және осы екі композиторға ортақ шығармалар туралы айтылады.

Кілт сөздер: Жетісу, шығармашылық, композитор, ән, күй, домбыра, әнші, ақын, ұстаз, оқушы, консерватория, дирижер, оркестр, ансамбль.

Развитие композиторской школы юго-запада Жетысу Казахстана. Творческая связь между Кененом Азербаетовым и Нургисой Тлендиевым (Посвящается 95-летию композитора Н. Тлендиева)

Аннотация

В данной статье рассматриваются творческие связи между композиторами Семиреченской традиции Кененом Азербаетовым и Нургисой Тлендиевым. Творческое наследие Кенена глубоко отразилось на творчестве Н. Тлендиева. В статье приводятся биографические данные композиторов,

истории создания некоторых песен, и примеры песен, которые дублируются в творчестве этих композиторов, как по тематике, так и по характеру.

Ключевые слова: Жетысу, творчество, композитор, песня, кюй, домбра, певец, поэт, учитель, ученик, консерватория, дирижер, оркестр, ансамбль.

Development of the Composer's School in the South-West of Zhetysu of Kazakhstan. Creative Connection Between Kenen Azerbayev and Nurgisa Tlendiev (Dedicated to the 95th Anniversary of the Composer N. Tlendiev)

Abstract

This article examines the creative connections between composers of the Semirechensk tradition Kenen Azerbayev and Nurgisa Tlendiev. Kenen's creative legacy was deeply reflected in the work of N. Tlendiev. The article provides biographical data of composers, the history of the creation of some songs, and examples of songs that are duplicated in the work of these composers, both by subject and by nature.

Keyword: Zhetysu, creativity, composer, song, kui, dombra, singer, poet, teacher, student, Conservatory, conductor, orchestra, ensemble.

*Меніңше, бұл адам,
«Дың» еткен дыбыстан жаралған
Кеңшілік Мырзабеков*

Әрбір композитор өз ортасында бір төбе, тұлға екені даусыз. Әсіресе жүзге жуық ән шығарған, ХХ ғасырда туылып, ХХ ғасырда Жетісу жеріндегі дәстүрлі ән мектебін қалыптастырған Кенен Әзірбаев атамыз тарихта «екі ғасырдың жаршысы» ретінде қалып, өзінің қайталанбас өнер иесі екендігін «Екі Кенен тумайды Алатауға ексең де» деп өлеңінде айтып кеткен. Кенекеңнің композиторлық өнерін жалғастырған Жетісу жерінің тумалары Нұрғиса Тілендиев пен Алтынбек Қоразбаевтар да өнерде өз қолтаңбаларын қалыптастыра білген қайталанбас тұлғалар. Қоғамда осындай тұлға болып қалыптасу үшін, ол адамға міндетті түрде жол нұсқаушы адам, ұстаз керектігі белгілі. Біз осы мақаламызда Кенен Әзірбаев, Нұрғиса Тілендиев және Алтынбек Қоразбаев араларындағы ұстаз-шәкірттік шығармашылық байланыстары туралы сөз қозғаймыз.

Кенен Әзірбаев 1884 ж. Жамбыл облысы, Қордай ауданы, бұрынғы Мәтібұлақ ауылында туылып, 1976 ж. сол жерде қайтыс болған. Кенекең бала күнінен әнші атанып, ел ішіне ақындығымен, кейіннен сазгерлігімен де танылған жан-жақты өнерпаз. Ән-жырды ата-анасынан үйренген Кенен 11 жасынан домбыраға қосылып, өз жанынан өлең, ән шығара бастайды. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысының үгітші-сарбазы. «Он алтыншы жыл», «Қайран елім», «Аттан», «Бұлбұл» әндерін, «Әли батыр», «Қырғызбай» дастандарын жырлаған, қазақ, қырғыз арасындағы белгілі жиындарға қатысып, айтысқа түскен, ән

сайысына араласқан. «Кенен – ең алдымен әнші-ақын [1, 5]. Ол 150-дей ән толғап, өлең жазды. Оның әншілік, композиторлық болашағына Жетісу жерінде өмір сүрген әнші-жыршылардың әсері зор болды. Әсіресе Жамбыл, Сарыбас, Балуан Шолақ, Шашубай сынды белгілі әнші-ақын композиторлардан үлгі-өнеге алды. Ол төңкеріске дейін көптеген әндерінде халық өмірін, адамдардың көңіл-күйін, арман-мүддесін үлкен суреткерлікпен бейнеледі. Мысалы «Ойжайлау», «Бұлбұлға», «Көкшолақ», т.б Екінші Дүниежүзілік соғыс жылдарындағы әндерінің тақырыбы әр-алуан. «Біздің отан жеңеді», «Елімнің ерке жастары» т.б әндерінде майдан мен тылдағы халықтың бірлігі, жауға деген өшпенділік сезімі айтылады» [2, 3]. Композитордың ел өміріндегі маңызды оқиғалар мен тарихи кезеңдерге әрқашан құлақ түріп, оған өз үлесін қосып отырды. Мысалы «Жайнады тыңым жайнады», «Жас малшылар әні», «Айға ұшқан ақиық», «Қордай», «Қазақстан» т.б К. Әзірбаевтың композиторлығы жайында Қазақстан өнер зерттеушілері А. Жұбанов, Б. Ерзакович еңбектер жазды. К. Әзірбаевтың әндері осы күнге дейін үлкен сахналарда орындалып, кеңінен насихатталып жүр. Кенекеңнің алдын көріп, оны ұстаз тұтып, композиторлық жолын жалғастырған композиторлардың бірі Нұрғиса Тлендиев болды.

Композитор Нұрғиса Тлендиев - 1925 жылдың 1 сәуірінде дүниеге келген. Туған жері - Жетісу өңіріндегі Алматы облысы Ұзынағаш ауылы. Әкесі - шебер домбырашы, күйші, анасы да әуезді даусымен ән салатын жан болғандар екен. Болашақ композитор 12 жасында ұлт аспаптар оркестріне алынады. Өнер иесінің музыкант маман болып қалыптасуына академик Ахмет Қуанұлы Жұбанов көп қамқорлық жасап, әрдайым қолдау көрсетеді. Домбырада ойнау әдістерін толығымен игерген жас талап, осы салада биік шеберлік шыңына жете алды. 18 жасында өз еркімен майданға сұранып, 1945 жылы Ұлы жеңісті Германияның астанасында қарсы алды. Еліне оралған ол, 1947 жылы Алматы консерваториясына оқуға түсіп, III-курстан Мәскеу консерваториясына ауысып, профессор Аносовтан дәріс алып, дирижерлік мамандықты толығымен игереді [3, 12].

Композитор Нұрғиса Тлендиев туралы қалам тартпас бұрын ол туралы көп ойланып, ізденуге тура келді. Шын мәнінде, оның әндерінің өміршеңдігі, тақырып аясының кеңдігі, қайталанбас ырғақтары, күйлеріндегі музыкалық тартымдылық, есте тез қалатын жан тербетерлік әуендер кез келген сауатты музыкантты ойға қалдыратыны анық. Не себепті оның әндері мен күйлері есте тез қалып, жүрекке бір тыңдағаннан қона кетеді? Осы сауалға жауап іздеу мақсатында Нұраған туралы 1999 жылы жазылған «Қаһарман Нұрғиса» атты естеліктер жинағы қолыма тиді (құрастырған С. Әбдрайымұлы) [4]. Мұнда көптеген ақындардың арнау өлеңдері, композитор туралы замандастарының, аға-іні, бауырларының естеліктері жарияланған. Солардың ішінде Кеңшілік Мырзабековтың өлеңі (басы эпиграф ретінде алынған) және жазушы Балғабек Қыдырбекұлының естелігі менің сауалыма жауап

ретінде жазылғандай болды. Ия, Нұрағаңның тұла бойы дыбыстан жаралғаны туралы осы естеліктер кітабында көп жазылды, және оған ешкім де күмән келтірмейді. Ал жазушы Балғабек Қыдырбекұлы композитор Нұрғиса Тілендиевтің шығармаларының өміршеңдігінің оның халық музыкасынан, ұлттық ой-пайымынан ауытқымауында деп дәл келтіреді: «...Нұрғиса әндерінің жанға жайлы, жұрттың бәрі айтатын болып келетін себебінің бірі осы қазақ әндеріне тиісті заңдылықты өте жақсы меңгергендігінде» - дейді [4, 23]. Ән халыққа ұнау үшін, көңілінен шығу үшін оның құрылысы, тақырыбы, тіпті сөзі де халық туғанынан сусындап өскен халық әндерінен етене жақын болу керек деген ойды жазушы ағамыз жақсы жеткізген. Бұл ой менің көптен бері ойлап жүрген ойыммен тоғыса кетті. Демек бар сиқыр композитордың бала күнінде тыңдап, санасына түйіп алған халық музыкасында болғаны ғой.

Композитордың әкесі Тіленді Жетісуға аты әйгілі күйші болғаны белгілі. Үйінен әнші, күйшілер легі үзілмейтін Тіленді күйші Кенен, Шашубайлармен де етене жақын араласқаны белгілі. Нұрғиса Кененді алғаш көргенде, оның алпысты алқымдаған шағы екен. Төрт жасар бала әкесі үйіне әкелген қонақтың әнін сүйсіне тыңдап, зердесіне тоқиды [4, 26]. Оның сол кезде тыңдаған Кененнің «Бозторғай» әні, өзінің де дәл сондай атаумен ән шығаруға септігін тигізгені айдан анық. Дәстүр жалғастығы бойынша осы өлкенің тағы бір айтулы композиторы Нұрағаңның шәкірті болып есептелетін Алтынбек Қоразбаев та «Бозторғай» деген ән шығарған.

Кенен Әзірбаев шығармашылығының жан-жақтылығы Нұрғиса Тілендиев шығармашылығында да көрініс табады. Кенекеннің арнау әндері, мерекелерге арналған әндері, соғыс тақырыбындағы әндер Нұраға шығармашылығымен жалғасады. Кенен атамыздың «Біздің Отан жеңеді», «Жеңіс жылғы шаттық ән» деген әндері Нұрғиса Тілендиевтың «Болмасын соғыс, болмасын», «Дубосеково зиратында» тағы да басқа соғыс тақырыбындағы әндерінің тууына септігін тигізгені сөзсіз. Ал, Кенекеннің «Алатау алабында», «Ойжайлау» деген әндері Нүрекеннің «Алатау», «Саржайлау» деген туған өлкесіне деген сағынышта әуендерін тудырған.

1932 жылы Тіленді қайтыс болғанда Кенен атамыз оған арнап жоқтау әнін шығарады:

*«Өтті-ау дәурен жалған-ай,
Көңілімде менің қалғаны-ай.
Қапылыста қу дүние,
Мені әуреге салғаны-ай.
Асқар белім, ардағым,
Ажал салды-ау қармағын.
Басқа түсті қара тас,
Осы ма еді алмағың
Басқа түссе, көрермін,
Мен де бір күні өлермін.*

*Асқар белім, Тілендім,
Енді қайтып көрермін»* - деген екен [4, 27].

Жалпы, Нұрғиса Тілендивтың Кенекеңді ұстаз санағаны, оны үздіксіз 45 жыл тыңдап, ән күйлерімен әбден сусындағаны оның шығармашылығынан сезіліп-ақ тұрады. Тек заманға лайықты туған махаббат туралы, сезім туралы, той туралы, балалар әндері сияқты әндер композитордың жаңа өзіндік ізденістерінің нәтижесі.

Композитор Нұрғиса Тілендиев Кенекеңнің алдында інілік те, балалық та, шәкірттік те парызын орындаған. Кенен Әзірбаевтың 100 жылдық тойына арналған Жамбыл облыстық „Еңбек туы” газетіндегі құнды мақалалар мен естеліктер жарияланған. Сол газеттегі Нұрағаңның мақаласы тұтасымен ғылыми еңбек десе де болады. Ондағы жүйе, ой, мақсат толығымен ашылған. Н. Тілендиев Кенекеңнің күйшілігінің, композиторлығының, әншілігінің, ақындығының қайдан келгендігін ашықтап, көңіл толарлықтай деректер келтіреді. Енді сол мақаланың түйінді ойларын келтіріп кетейік. Мақала авторы өзін толғандырып жүрген Кенекеңнің әншілігі қайдан дарыған деген сауалға былай деп жауап береді: «...Кененнің ән өнеріндегі алғашқы ұстазы, өзі айтқандай, сүйікті анасы Ұлдар шешейден бастап, сол өзі өскен сауықшыл халық ортасы, сезімтал түйсігі үнемі сыбырлап сыр ақтарып тұратын сол өзі өскен табиғат аясы деуіміз керек. Шын талант – табиғат перзенті. Ал, табиғат - өнердің таусылмас кені» – дейді автор. Кенен есейген кезде Арқаның ақиық әншісі Балуан Шолақтың өз туған жеріне келіп (Балуан Шолақ 1864 жылы Шу өңірінде, Хан тауының етегінде дүниеге келген), Жетісу жерін аралап Кененмен жүздескен сәтін, Нұрағаң «бұлқынған бұлақтың көзін ашқандай болды» деп сүреттейді. Сөйтіп, композитор арқа ардагерлерінің әні Жетісуға Балуан Шолақ арқылы және оның зерек шәкірті Кенен арқылы жетті деп пайымдайды. Және Кененнің сол сәтте шығарған «Балуан Шолақпен кездескенде» атты өлеңін келтіреді:

*«Көзіңнің қырын салшы, Балуан аға,
Даңқыңыз талай елге барған, аға
Бала едім жаңа талап ақын-әнші,
Әніңді үйренетін алуан, аға»* - деп келтіреді [5].

Кенекең өзінің өнерін қайдан дарығаны туралы өзінің «Менің ұстаздарым» атты өлеңінде анық айтады. Мұны да мақала авторы ой елегінен өткізіп, орынды келтірген:

*«Анам Ұлдар әнші екен, әкем де ақын,
Ұстазым Сарыбас ақын дүрілдеген
Шашубай мен Шолақтың әнін естіп,
Мен де сондай болсам деп дірілдегем»* - дейді [6].

Нұрағаңның осы мақаласындағы композитордың күйшілік өнер және Байсерке туралы толғанысы, газеттің сол нөміріндегі Төрткен Кененова апамыздың «Атамның жеті күйі» атты мақаласымен жалғасып – Кенекеңнің күйшілігін халыққа жаңа қырынан танытады.

Әншілік пен күйшілікті сазгер ретінде қатар меңгерген Нұрағаң ұстазы Кенен Әзірбаевтың тек әнші-композитор емес, күйші екенін де дәлелдеп жазады. Өзі де осы екі өнерді қатар ұстануға тырысады. Бұл жағынан қазіргі кезде осы екі өнерді қатар дамытып, дәстүрді жалғастырып келе жатқан композитор Ермұрат Үсеновты айтуға болады. Жалпы Нұрғиса Тілендиев ұстазы Кенен Әзірбаевтың өнерін бойына сіңіріп, өзіндік бояу қосып, оны екі арнада да одан әрі қарай жалғастырып, кейінгі ұрпаққа жалғастырған дарабоз композитор. Енді Нұрағаңның шығармашылығын насихаттап, сазгерлік жолын жалғастыру кейінгі ұрпақтың еншісінде.

Міне, нағыз дәстүр жалғастығын, қазақ даласында сақталған «ұстаз-шәкірт» сыйластығын, шығармашылық қарым-қатынасты біз осы үш композитордың өмірінен көре аламыз. Нағыз саф өнер осылай – атадан балаға, ұстаздан шәкіртке, бата беру арқылы жалғасуы тиіс. Сол кезде ғана ел ішінен сапалы композитор, одан сауатты, әуезді ән шығады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Кенен Әзірбаев, Бозторғай А: Жалын – 1977. 190 б.
2. Даржанова Ш. «Алатау әуендері» Алматы, 2017.
3. Исакова Г.Н. «Национальные истоки песенного творчества Н. Тлендиева» - Алматы, 2012.
4. «Қаһарман Нұрғиса» Құрастырған С. Әбдрайымұлы, А. Санат, 1999, 352 б.
5. «Еңбек туы». Жамбыл облыстық газеті, 1 сәуір, 1984 ж.
6. Кененқызы Төрткен «Дүлділ еді, бұлбұл еді Кенекең» - Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2009 ж. – 240 б.

5.35. Становление различных форм художественной жизни в Актюбинске в 1920-1960 годах

Абдрашид Исакович Раимбергенов

Доктор Философии, старший преподаватель кафедры «Музыка и Хореография» Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова (г. Актобе, Казахстан)

Абдулхамит Раимбергенов

Кандидат искусствоведения, доцент. Казахская национальная консерватория имени Курмангазы (г. Алматы, Казахстан)

Выставочная деятельность – ведущая форма художественной жизни Актюбинской области, в ее организации активную роль играл Союз художников Казахстана.

На основе постановления ЦК ВКП(б) от 23 апреля 1932 г. «О перестройке литературно-художественных организаций» был образо-

ван Союз художников Казахстана как общественная организация, объединяющая художников и искусствоведов. Союз создавал условия для развития изобразительного искусства в республике. Его образованию предшествовала инициатива, проявленная в 1929 г.: группа алматинских художников предлагала создать в Казахстане филиал Ассоциации художников революционной России [1].

Принято считать годом создания Союза советских художников Казахстана 1933 г. [2].

Первыми председателями оргбюро СХ Казахстана были А. Исмаилов, Ф. Болкоев. Первоначально Союз насчитывал в своих рядах 15 художников: В. Оленев-Антощенко, Ф. Болкоев, А.И. Бортников, Л.В. Гербановский, А.М. Зотиков, А. Исмаилов, Н.И. Крутильников, З.С. Назыров, А.С. Пономарев, Г.И. Симкин, И.И. Савельев, Н.В. Соловьев, С.С. Столяров, А.А. Риттих, А.О. Чернышев.

Первая республиканская художественная выставка Казахстана была открыта 5 декабря 1937 г. в Алма-Ате в залах КНХГ. Этот день стал знаменательным не только для ССХК. Вернисаж приурочили к официальному открытию галереи для посетителей. Участвовало 22 художника, экспонировано 63 произведения. Эта выставка положила начало организации ежегодных отчетных выставок. В середине 1930-х гг. возник вопрос об организации художественного училища в Казахстане. Пройдя несколько этапов в 1938 г. в Алматинском училище были допущены к экзаменам 62 человека. Первым директором училища был И.П. Швецов, после него - Н.А. Некрасов.

В июне 1940 года состоялся первый Республиканский съезд советских художников Казахстана. К открытию съезда была организована выставка членов СХ Казахстана. На эту выставку были представлены работы трех актюбинских авторов, среди них А.И. Простев. Выставку посетили крупные художники и искусствоведы СХ СССР – С.А. Чуйков, А.М. Герасимов, Г.Г. Ряжский, В. И. Мухина и другие. Названные художники приняли участие в работе первого съезда СХ Казахстана. Участником выставки был активный деятель казахского СХ Простев Алексей Иванович (1893 – ?). Родился в 1893 году в городе Актюбинске, из крестьян. Окончил Актюбинское городское четырехклассное училище, в 1934 году – Северо-Кавказский государственный институт, отделение рисования и черчения. Преподавал рисование и черчение в Актюбинских средних общеобразовательных школах. На осенней отчетной выставке «Художники Казахстана» в 1939 году показал свои этюды. Основатель студии изобразительного искусства Союза художников КазССР в Актюбинске, а также детских кружков по изобразительному искусству при общеобразовательных школах. А.И. Простев - организатор приобщения к изобразительному творчеству учащихся школ и других учебных заведений.

В годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг., в Казахстан было эвакуировано 23 театральные и музыкальные учреждения, а также симфонический оркестр СССР, Государственный хор всесоюзного радио, московский театр миниатюр, киностудии «Мосфильм» и «Ленфильм». В годы Великой Отечественной войны в Казахстан приехали профессора и преподаватели Российских художественных заведений. Их деятельность сыграла большую роль в развитии профессионального искусства в Казахстане. Из российских художников в Казахстан приехали Кукрыниксы, С. Уманский, Н. Карповский и многие другие, создавшие при участии казахских авторов более 80 плакатов агит – окон [3, с. 30]. За период войны было проведено одиннадцать групповых и 17 персональных выставок, среди них республиканские выставки: «Великая Отечественная война», прошедшие в 1942, 1943 гг.

В годы войны СХК организовал военно-шефскую комиссию, которая обслуживала воинские части, подразделения и пограничные заставы. Художники сотрудничали с военными госпиталями — выступали перед ранеными, читали лекции об изобразительном искусстве, устраивали выставки своих работ. В октябре 1945 г. в Москве состоялась Всесоюзная художественная выставка в честь Победы в Великой Отечественной войне. Изобразительное искусство Казахстана представляли художники М.А. Белов, Г.А. Брылов, Р.В. Великанова, А. Кастеев, А.М. Мартова, З.С. Назыров, Б.И. Урманче, К.Х. Ходжиков, А.М. Черкасский [4].

В 1948 г. состоялась первая художественная выставка произведений художников Актюбинска. На ней было представлено 125 произведений двенадцати авторов [5].

С 1949 г. Союз художников СССР в целях повышения творческой квалификации членов и кандидатов членов СХ приступил к организации работы Домов творчества. Старейшим Домом творчества стал «Сенеж», восстановленный после войны, в 1947 г. начинает работу Дом творчества «Челюскинская», открываются и другие творческие дачи. Художники – казахстанцы также повышают свою квалификацию [6].

В декабре 1958 г. в Москве в Академии художеств открылась декадная выставка произведений художников Казахстана, а также выставка казахского народного прикладного искусства московском выставочном зале Союза художников. В 1950-е гг. в художественную жизнь Казахстана вливаются живописцы, графики, скульпторы, получившие образование в центральных художественных ВУЗах России. Работы казахских художников находят признание у зрителей. Искусствоведы, анализируя содержание выставочных экспозиций авторов из Казахстана, отмечали общий высокий профессиональный уровень работ, их самобытность и национальный колорит [7].

В 1937 г. по распоряжению Управления КазССР был создан филиал Союза художников Актюбинской области. Об этом свидетельствует докладная записка Актюбинскому начальнику

управления по делам Искусств, подписанная уполномоченным Союза художников Актюбинской области живописцем В.И. Простевым. Докладная содержит разнообразную информацию, объемно представляющую условия, в которых осуществлял свою деятельность Союз художников Актюбинской области. «...За 22 года Великой Октябрьской социалистической революции ко дню третьей годовщине утверждения Великой Сталинской Конституции. Вся страна подводит итоги огромных побед в деле построения социализма, достигнутых рабочим классом и трудящимися СССР – под руководством коммунистической партии и гениального вождя мирового пролетариата тов. Сталина. Всесоюзные выставки служили демонстрацией огромного роста культуры и расцвета талантов, которыми неисчерпаема наша страна.... Самодеятельность художников характеризует горячее стремление к правдивой реалистической передаче окружающего. Огромный интерес ко всем явлениям нашей жизни. Мы художники города Актюбинска стоим на точке замерзания. В 1937 году в марте месяце начальником управления п/д искусств по распоряжению Управления Каз. ССР был организован филиал художников Актюбинской области в количестве 7 человек, уполномоченным был избран Я, была развернута творческая деятельность художников, проводились выставки, для дальнейшего развития необходимы были специальные средства, мною были представлены сметы на 1937 и 1938 годы, средств отпущено не было, что помешало развернуть в надлежащем порядке творческую деятельность художников в городе Актюбинске. А также и по области... В 1938 году 28 декабря на президиуме облисполкома был утвержден союз советских художников Казахстана Актюбинской области как творчеству единицу изобразительного искусства... Я как уполномоченный союза художников договорился с дирекцией школы о возмещении израсходованных средств на отопление и освещение, а так же договорился с уборщицей истопницей по совмещению расплачиваться при отоплении 40 рублей надеясь, что средства будут отпущены по предварительной смете на 1939 год. Помещение было предоставлено с 14 января 1939 года. К занятиям приступили с 15 января... Со сметой дело затянулось до весны, и в заключении сметы утверждена не была. С 15 марта 1939 года школой было прекращено отопление студии, но горя желанием к изобразительному искусству продолжали заниматься в холодном помещении... Надежды на будущее, что будет уделено должное внимание изобразительному искусству союза художников в Актюбинской области не имею.

... О деятельности художников гор. Актюбинска: несмотря на то, что в Актюбинске безразличное отношение к творческой деятельности, художники работали и участвуют на выставке КазССР как то: Целинская, Ким Г.Р., Селиверстов, Житников, Евакеев, Теляковский, Травин, Простев.

В настоящее время по договоренности с домом пионеров организован детский изо кружок, охвачено около 20 человек, руководителем направлен товарищ Житников» [8].

Таким образом, многообразные источники убеждают в том, что общественная организация Союз художников Казахстана сыграла огромную положительную роль в поступательном развитии художественной культуры Республики Казахстан ее регионов, в том числе Актюбинской области.

Важной формой художественной жизни Республики Казахстан 1920-30-х гг. явилась деятельность по сбору музыкального казахского фольклора. В 1925 г. был издан сборник «1000 песен казахского народа», в 1931 г. – сборник «500 песен и кюев казахского народа», автором и составителем сборников явился этнограф и композитор А.В. Затаевич. Развитие профессиональной музыкальной культуры и становление казахской оперы связано с именем Е.Г. Брусиловского, создавшего оперы на темы казахского эпоса «Кыз-Жибек» (1934), «Ер-Таргын» (1937) и другие.

В Алма-Ате в 1926 г. открылся первый казахский национальный театр. В середине 1930-х гг. возникает новая форма межнациональных культурных связей – Декады национального искусства. К декадам приурочивались выставки декоративного и изобразительного искусства. В 1936 г. в Москве прошла первая Декада казахского национального искусства [9].

Музыкальная культура в 1930-х гг. в Казахстане разделилась на два направления: одно опиралось на виды и жанры западноевропейского и русского искусства, отличалось коллективными видами музицирования и включало оркестровое исполнительство, хоровое пение, танцевальные ансамбли. Другое направление продолжало существовать в казахских аулах, сохраняя традиционные жанры. Самым распространенным жанром среди прочих становится массовая песня. Особые результаты в развитии музыкальной культуры были достигнуты введением уроков пения в школах.

Главное внимание уделялось хоровому пению, как самому доступному виду музыкального образования народных масс [10]. Уроки ограничивались обучением школьников коллективному пению и начальным элементам музыкальной грамоты. Подобная программа (1933) сохранялась вплоть до введения в учебный процесс программы Д. Кабалецкого (1977): изменения касались только объема, репертуара, но форма и методы дисциплины всегда сохранялись [11]. Массовые песни становились носителями морали и нравственности, формировали представления о ценностях жизни.

С 1934 года в Казахстане начала действовать система профессионального музыкального образования, которая готовила артистов оперы, балета, симфонического оркестра [12, с. 451]. Методика обучения игре на домбре и кобызе была выстроена на

принципах индивидуальной подготовки профессиональных музыкантов-исполнителей. Музыкальное образование было направлено на изучение нотной грамоты, основ теории и истории европейской музыки, освоение технических сложностей игры на музыкальных инструментах. Представление о «профессиональной подготовке» обязательно включало исполнение произведений западноевропейских и русских классиков.

Одной из форм художественной жизни со второй половины 1930 гг. являлась организация творческих командировок художников на стройки Советского Союза и проведение отчетных выставок по материалам поездок.

Приоритетной задачей выставки является введение в современную культуру общечеловеческих ценностей. Образовательная функция экспозиции, сохраняя всю свою важность, меркнет перед тезисом движения «от идеи образованного человека — к идее человека культуры». Развитие образной сферы через общение с носителями общечеловеческих ценностей позволяет избежать воздействия на личность образов-стереотипов, создаваемых средствами массовой информации. В настоящее время возрастает значение и релаксационной функции выставки («релаксация» - от лат. глаголов «обновлять, восстанавливать»), выставка призвана восстанавливать энергию человека. Постановка новых задач, новых концепций экспозиции является одним из средств модернизации художественной выставки. Новому содержанию выставок способствует расширение границ сферы художественного: тесное соприкосновение искусства и дизайна [13, С. 21-24].

В 1938 г. состоялась подобная выставка произведений казахстанских художников А. Заковряжина, А. Кастеева, Г. Ташбаева. Особое внимание уделялось тематической картине на исторические и военные сюжеты: «Атака Амангельды» (А. Кастеев), «Чапаев под Уральском» (Г. Симкин), «Пионерка в ауле» (М. Лизогуб). Широко был представлен на выставке 1938 г. жанр портрета: «Абай» (Б. Сарсенбаев), «Автопортрет» (А. Ташибов) и других авторов. С начала становления профессиональной школы Казахстана в Высших учебных заведениях России получили профессиональное образование многие казахские художники. Среди них в Ленинградском институте живописи, скульптуры и архитектуры им. И.Е. Репина обучались: К. Тельжанов, К. Шаяхметов, А. Джусупов и многие другие. В 1920-30 гг. начинается формирование творческого коллектива художников Актюбинской области, обмен опытом, подготовка и обучение молодых художников в студиях и школах, участие в выставках и развитие художественных традиций в изобразительном искусстве. Важной формой художественной жизни являлось развитие музейного дела и появление в местной прессе, посвященных изобразительному искусству. Примером организации художественной жизни в Актюбинске может

служить документ заседания Исполнительного комитета Актюбинского Губернского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, протокол № 132 от 28.07.1921 г.:

«Слушали: о положении Союза Работников искусств.

Постановили: несмотря на малочисленность членов Союза Работников искусства начать проводить работу в Губернском масштабе, для чего сделать связь с районами, входящими в Актюбинскую Губернию, по указанию Актюбинского Губернского профсоюза.

Слушали: о созыве 1-ой конференции работников искусства.

Постановили: По утверждении Актюбинского отделения РАБИСа – губотделом, преступить к созыву 1-ой губернской конференции работников искусства.

Слушали: о передаче имеющейся мануфактуры в п/о искусства в распоряжении РАБИСа.

Постановили: Ввиду ликвидации уездного п/о искусства просить от Нароб. все имеющиеся в наличие мануфактуры передать в гоструппу для изготовления костюмов. Председатель РАБИСа. Члены. 28.07.1921 года».

Распространенной формой художественной жизни в 1920-30-х гг. в Актюбинске являлись художественные олимпиады различного масштаба – областные, городские, районные. Примером служит первая областная олимпиада художественной самодеятельности детей (1938 г.), 128 участников, детская художественная олимпиада в Актюбинске (1936 г.) [14].

Архивные документы свидетельствуют об активном использовании различных форм художественной жизни в Актюбинске. В отделах образования города обсуждались вопросы о создании краевого историко-культурного музея, о создании передвижных историко-культурных экспозиций, о создании музеев наглядных пособий, о целевом выделении государственных средств на организацию краткосрочных курсов о переподготовке учителей рисования и живописи [15].

Таким образом, на основе российского и советского опыта в Актюбинской области Республики Казахстан, начиная с 1920-х гг., активно воплощались в жизнь самые разнообразные и самые результативные формы организации художественной жизни.

Список литературы:

1. «Советская степь». 1929. 16 апреля. Архив Государственного музея искусств им. А. Кастеева.
2. ЦГА РК. Ф. 1736. оп. 1, д.13, л. 227.
3. Сулейменов Р.Б., Бисенов Х.И. Социалистический путь культурного прогресса / Р.Б. Сулейменов, Х.И. Бисенов. - изд-во Наука, Казахская ССР, А-Ата, 1967.

4. ЦГА РК. Ф. 1736, оп. 1, д. 188, л. 56. С. 81.
5. Северо-Казахстанская правда. 1951. 26 августа.
6. ЦГА РК. Ф. 1736, оп. 1, д. 463, л. 34.
7. Отчетная выставка художников Казахстана // Казахстанская правда. 1951. 6 января.
8. ЦГА РК. Ф. 1736, оп. 1, ед. хр. 38, с. 3, 4, 5.
9. Культурное строительство в Казахстане (1933-1941) // Сборник материалов. – Алма-Ата, 1985. - Т. 2. – 283 с.
10. Гембицкая Е.Я., Корозко В.П. Методические указания к учебникам пения 5-7 классов. – М., 1971.
11. Программы средней образовательной школы. Музыка. 1-3 классы. - М., Просвещение, 1978.
12. Мухамбетова А. Культурологические парадигмы конца века и система образования музыкантов-народников. // Казахская традиционная музыка и XX век. – Алматы: Дайк Пресс, 2002. - с. 451.
13. Степанская Т.М. Художественная выставка в процессе интеграции культур // Historical projection and modern interpretation of the substance and form of human activity, creativity and aesthetics issues. – Лондон. - 2012. – С. 21-24
14. Государственный Архив Актюбинской области. Фонд - 13, оп. 7, коробка 206, ед. хр. 92 за 1936 г., стр. 55, 64.
15. Центральный Государственный Архив Республики Казахстан. Фонд - 921, оп. 1, дело № 32, связка № 4, стр. 3.

5.36. Қазақстан телеарналарының бағдарламалық саясаты

Алма Мұратқызы Айдар

PhD докторы. Т.К. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы (Алматы қ., Қазақстан)

Тұрсынғұл Қойшыбайқызы Кабиева

PhD докторанты. Т.К. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы (Алматы қ., Қазақстан)

Телевизия елімізде кең тараған, қол жетімді бұқаралық ақпарат құралы ретінде үлкен мүмкіндіктерге ие. Бүкіл әлемде теледидар көпшілік коммуникацияның ең танымал құралы ретінде көптеген адамдардың өмірінің ажырамас бөлігіне айналды. Бұл тұжырым, әрине, зерттеу қызығушылығын тудырады және терең ұғынуды талап етеді. ЮНЕСКО-ның мәліметтері бойынша, адам ақпаратты тыңдаған кезде мағлұматтың 15%-ын есте сақтайды екен, көрген кезде - 25%, ал бір мезгілде көріп және естіген кезде ақпараттың 65% есінде қалады екен, сондықтан телевизияның көрерменге тигізер әсері сөзсіз.

Қазіргі күнде қазақстандық телевизия ерекше серпінмен дамып келеді. Телевизияның функционалдық мақсаты кеңейді, құрылымы мен

қаржыландыру жүйесі өзгерістерге ұшырады. Белсенді әлеуметтік күш бола отырып, телевизиялық бағдарламалар қазақстандықтардың қоғамдық пікірі мен көңіл-күйіне әсер етуде басты орынға ие. Әсіресе, теледидардың қоғамның айнасы ретінде қабылдануы туралы атап өту қажет, себебі теледидар арқылы көрермендерде әлемдегі және жергілікті әлеуметтік - экономикалық жағдай туралы түсінік қалыптасады. Сондықтан «телевизия тек өмірді бейнелейтін ғана емес, сонымен қатар көрермендер үшін шындықты айқындайтын көрініс» болып табылады [1, 56 б.]. XX ғасырдағы телевизияның пайда болуы, қалыптасуы және дамуы адамдардың дүниетанымына, олардың мінез-құлқына, көңіл-күйіне, шындыққа деген көзқарасына, жалпы қоғамның қалыптасуына үлкен әсерін тигізді.

BBC (Би-Би-Си, BBC, ағыл. British Broadcasting Corporation — «Ұлыбританияның радиохабар бірлестігі, радио-, интернет- және телетарату комплексі») негізін қалаушылардың бірі Лорд Рейт, қоғамдық хабар таратудың жылдар өткен соң бақытты отбасы, дамыған мәдениет және нағыз азаматтық түрінде пайыздар әкелетінін айтқан. А. В. Захаровтың пікірінше, бұқаралық ақпараттар құралдары адамдардың өзара түсіністігі үшін және құндылықтардың алуан түрлі болуына мүмкіндік беретін "ойлау кеңістігін" құрайды [2].

Теледидар қоғамның қандай да бір мәдениет құндылықтарын қабылдауында немесе жоққа шығаруында үлкен рөл атқарады. Сондай-ақ теледидар арқылы адамдарда эстетикалық және жалпыадамзаттық құндылықтар қалыптасады, өзін-өзі тану, өзін-өзі дамыту, бейімдеу, өзін-өзі реттеу, өзін-өзі қорғау, өзін-өзі тәрбиелеу және адамдармен диалогтық және қауіпсіз өзара қарым-қатынас құру механизмі қалыптасады [3, 46].

"Ақпараттық Қазақстан – 2020" мемлекеттік бағдарламасында қазақстандық телевизиялық хабар таратуды жаңғырту жөніндегі шаралар мен ұсыныстар кешені белгіленген, оның негізгі бағыттары: қазақстандық ТВ контентінің сапасын арттыру, Қазақстан Республикасындағы шетелдік қоғамдық-саяси хабар таратудың теңгерімсіздігін жою арқылы өңірлік телевизия мүмкіндіктерін кеңейту болып табылады [4]. Осылайша, мемлекет жеке тұлғаның және жалпы қоғамның мүдделері мен көзқарастарын қалыптастырудағы қуатты құрал болып табылатын телевизиялық хабар таратудың стратегиялық маңыздылығын ескеруде. Алайда, қазіргі замандағы материалдық құндылықтар мен жаһандық интеграция дәуірінде бұқаралық ақпарат құралдары әрдайым шынайы жалпыадамзаттық құндылықтарды насихаттайды деп айту қиын. Экономиканың трансұлттық дамуы, цифрландыру, дәстүрлі әлеуметтік институттардың ыдырауы қоғамдық өмірдің принциптерін түбегейлі өзгертуде. Әлсіз идеология, мәдени құндылықтардың ескіруі, жаңа ағымдардың пайда болуы қоғамды құлдыратып материалдық құндылықтар әлемінің басымдық алуына әкеліп соқты.

Бүгінгі таңда телеарналардың көпшілігі рейтингті көтеру жолында мазмұн сапасын жоғалтуда. Ресейлік зерттеушілер (Е.Л. Вартанова, В.В. Тулупов және т.б.) атап өткендей, қазіргі ресейлік бұқаралық-ақпараттар құралдары тұтынушылық қоғам мен бұқаралық мәдениет құндылықтарының қысымымен өздеріне тән ақпараттық, ағартушылық, жасампаздық, тәрбиелік функцияларын жоғалтып келеді[5]. Сонымен қатар, көрсетілімге ұсынылатын жобаны құрастырушының өзіндік құндылықтары аса маңызды рөл атқарады, яғни жобаның режиссері мен авторларының мәдени ұстанымы, кәсіби деңгейі, философиялық көзқарасы т.б. Шығармашылық қызмет барысында режиссер психолог, педагог, зерттеуші, социолог, ұйымдастырушы рөлін атқарады. Режиссердің міндеті қоғамдағы оқиғаларды көрсету ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғаның, қоғамның қалыптасуы мен дамуының терең себептерін ашу, қоғамда пайда болатын барлық өзгерістерді жүйелеу және сол өзгерістердің пайда болу себептерін талдау.

Телеарналардың бағдарламаларын талдау негізінде келесі жағдай байқалады: заманауи теледидардың бағдарламалық саясаты екі топқа бөлінген. Егер бірінші жартысы өзекті мәселелерді ашуға тырысып гуманистік дамыған қоғамды қалыптастыру мақсатында жұмыс жасауға талпынса, екінші жартысы жалпы адамзаттың моральдық қағидаттарына сәйкес келмейтін элементтері бар төмен сапалы контентті ұсынып, бас назарын қысқамерзімді пайда түсіруге арнауда. Сапасы төмен, мазмұндық концепциясы қалыптастырылмаған бағдарламалардың ықпалының нәтижесінде адамдар өзіне деген сенімділігін, шынайылық сезімін жоғалтып, экрандық өмірге еліктеп өз өмірлерінің мәнін жоғалтуда.

TNS Gallup Media Asia тәуелсіз зерттеу компаниясының мәліметтеріне сәйкес, телеарналардың көрермендерді қамту пайызы келесі кестеде көрсетілген: 2020 жылдың ақпан айы (Қазақстан 100 000+, жас 6+) [6].

Таблица 1.

№	Канал	% қамту
1.	«Еуразия» бірінші арнасы»	65,53
2.	КТК	64,08
3.	31 арна	62,80
4.	НТК	61,19
5.	Седьмой Канал	56,24
6.	Astana TV	46,44
7.	Мир	45,97
8.	Qazaqstan	42,50
9.	Хабар	42,03
10.	Almaty TV	38,20
11.	Tamasha TV	37,48
12.	Хабар 24	37,29
13.	СТВ	33,71
14.	Kazakh TV	32,41

№	Канал	% қамту
15.	El Arna	32,41
16.	Balapan	28,94
17.	Qazsport	18,23
18.	Той Думан	17,55
19.	Gakku	17,55
20.	ОҢ-TV	15,40
21.	Туран ТВ	14,04
22.	Atameken Business	12,21
23.	Setanta Sports 1	8,78
24.	Новое Телевидение	7,70
25.	Мир 24	5,69
26.	Setanta Qazaqstan	5,03

Тәулік бойынша қамту пайызы: 2020 жылдың ақпан айы [6].

Таблица 2.

№	Канал	% қамту
1.	«Еуразия» бірінші арнасы»	17,42
2.	КТК	15,55
3.	31 арна	9,68
4.	Qazaqstan	9,43
5.	НТК	8,56
6.	Balapan	7,58
7.	Astana TV	5,13
8.	Мир	4,94
9.	Tamasha TV	4,42
10.	Седьмой Канал	4,03
11.	Almaty TV	2,15
12.	Хабар	1,80
13.	Хабар 24	1,63
14.	Той Думан	1,60
15.	Qazsport	1,25
16.	СТВ	1,12
17.	Kazakh TV	0,98
18.	El Arna	0,92
19.	Туран ТВ	0,40
20.	Gakku	0,40
21.	ОҢ-TV	0,34
22.	Setanta Qazaqstan	0,31
23.	Setanta Sports 1	0,16
24.	Atameken Business	0,07
25.	Звезда International	0,06
26.	Новое Телевидение	0,04
27.	Мир 24	0,03

Осы рейтингке сәйкес екі көрсеткіш бойынша үш телеарна көшбасшы болып отыр: «Еуразия» бірінші арнасы», «КТК», «31 арна». "Еуразия" бірінші арнасы» ресейлік «Первый канал» акционерлік қоғамы негізінде құрылған, "КТК" және "31 канал" жеке арналар.

"Еуразия" бірінші арнасы» бүгінгі таңда ең ауқымды ғана емес (арнаны трансляциялау еліміздің 478 елді мекенінде жүзеге асырылады), сондай-ақ Республиканың ең танымал телеарнасы болып табылады. Арнаның жоғары рейтингісін көптеген әлеуметтік қызметтердің зерттеу нәтижелері растайды. Олардың мәліметтері бойынша 1997 жылдың қазан айынан бүгінгі күнге дейін "Еуразия" бірінші арнасы» көшбасшы болып келеді. Телеарнаның орташа тәуліктік үлесі 2020 жылы 17%-ды құрады. Арна орта жастағы көрермендерге бағытталған. 2017 жылдан бастап көрермендер санының өсуі байқалады. Бұл "Кеш қалмайық", "Кешкі кездесу", "Заң сөйлесін" сияқты әлеуметтік маңызы бар бағдарламалардың пайда болуына байланысты болды деп болжауға болады.

"КТК" телеарнасы – Коммерциялық телевизиялық арна – Қазақстанның алғашқы жеке телевизиялық арнасы. 1991 жылдың 20 ақпанынан бастап хабар тарата бастады. Өз өндірісінің фильмдері мен сериалдары бар. Арнаның мәліметтері бойынша, "Портрет недели", "Жаңалықтар", "Басты редакция" сияқты бағдарламалары ең жоғары рейтингтерге ие. Алайда, осы арнаның мемлекеттік тілде көрсетілетін сериалдарына сұраныс төмен.

"31 арна" – 1992 жылы құрылған коммерциялық арна. Еліміздің 14 облыс орталығында жүргізіледі. 2008 жылдан бастап хабар тарату форматын жаңартты. Жергілікті және шетелдік өнімдері бар ойын-сауық арнасы.

Сондай ақ, «Еуразия» бірінші арнасы» «Всемирная сеть «Первый канал» дүниежүзілік желісінің сублицензиары (акциялардың шамамен 20%-ы «Первый канал» ААҚ компаниясына тиесілі), ал "31 арна" «Сети телевизионных станций» желісінің сублицензиары болып табылады (акциялардың шамамен 20%-ы СТС Медиа-ға тиесілі).

"Бір апта аралығындағы ТВ-дағы топ 10 бағдарламаны" қарастырайық, 2020 жылдың 9-13 наурыз аралығы [6]:

Бағдарлама	Теле канал	Апта күні	Шыққан уақыты	Басталуы	Аяқталуы	Рейтинг, %
Новости КТК	КТК	Бейсенбі	12.03.2020	20:59:43	21:42:45	6,51
Поле чудес	«Еуразия» бірінші арнасы»	Жұма	13.03.2020	20:47:59	21:56:17	5,08
Астарлы ақиқат. Ток-шоу (каз) рус. / тит.	КТК	Бейсенбі	12.03.2020	19:59:48	20:58:35	4,75
Главные новости на Первом канале Евразия (субтитры)	«Еуразия» бірінші арнасы»	Жұма	13.03.2020	19:59:46	20:44:09	4,63

Бағдарлама	Теле канал	Апта күні	Шыққан уақыты	Басталуы	Аяқталуы	Рейтинг, %
Выбирая судьбу т/сериал	«Еуразия» бірінші арнасы»	Жексенбі	15.03.2020	21:36:45	00:52:28	4,45
Главные новости на Первом канале Евразия	«Еуразия» бірінші арнасы»	Бейсенбі	12.03.2020	20:00:06	20:45:17	4,25
Обними меня х/ф (Россия-2014)	«Еуразия» бірінші арнасы»	Дүйсенбі	09.03.2020	18:46:41	19:49:53	4,16
Informburo (каз/рус) сурдо-перевод	31 арна	Жұма	13.03.2020	20:00:07	21:04:07	4,13
Такая работа т/сериал (Россия-2015)	«Еуразия» бірінші арнасы»	Бейсенбі	12.03.2020	20:49:05	23:59:53	4,04
Шытынаған тағдыр т/сериал (каз)	Qazaqstan	Дүйсенбі	09.03.2020	17:59:38	19:48:22	3,89

Бұл ақпарат негізінде қазақстандық көрермендер арасында шетелдік контент, сондай-ақ жаңалықтар, сериалдар және ойын-сауық сипаттағы бағдарламалар сұранысқа ие деп айтуға болады. Тағы бір айта кетерлік жағдай, әр телеарнаның контенті оның қаржыландыру көзіне байланысты құралады: мемлекеттік телеарналар мемлекет саясатын насихаттау мақсатында өз жұмысын жүргізіп, стратегиялық даму жоспарларында белгіленген тақырыптарды жариялайды. Жеке телеарналар өз саясатын аудиторияның көлемін арттыру мен арна рейтингісін көтеру мақсатында өз саясаттарын ойын-сауық сипатындағы шетелдік форматқа негіздеп отыр.

Қазақстандық телеарналардың бағдарламалық кестесін талдай отырып, дәстүрлі құндылықтарды жаңа тартымды форматта насихаттайтын отандық өндіріс жобаларының жетіспеушілігі сезіледі. Ал телевизияның басты рухани-идеологиялық мақсаты - мәдениет пен адамгершілік құндылықтарын насихаттау, себебі мәдениет пен адамгершілік әрбір қоғамның үйлесімді дамуының маңызды аспектісі екені ақиқат.

Әдебиет тізімі:

1. Власть, зеркало или служанка? М., 1998. т. Н., с. 56.

2. Захаров Л. В. Духовное (символическое) производство как подсистема общественной деятельности. URL: sociologist.nm.ru/artides/zahamv_19.htm.
3. Федоров А. В. Медиаобразование будущих педагогов. Таганрог, 2005. с. 46.
4. "Ақпаратты Қазақстан - 2020" мемлекеттік бағдарламасы.
5. Вартанова Е.Л. Новые медиа как фактор модернизации СМИ. М., 2008.
6. ТНС Гэллап Медиа Азия: <http://www.tns-global.kz>.
7. Тулупов В.В. Профессиональная деформация в современной журналистике. М., 2015.
8. Қ. Тұрсын. Қазақ телевизиясы. Энциклопедия. Алматы, 2009.
9. Омашев Н. «Журналистиканың жаңа стилі». Ақиқат – 1997. № 9. https://massaget.kz/mangilik_el/50408.
10. Первый канал «Евразия»: <https://1tv.kz/>.
11. Телеканал «КТК»: <https://www.ktk.kz/ru/>.
12. «31 канал»: <https://www.31.kz/>.

5.37. Взаимодействие PR-структур и СМИ: принципы и формы

Сагандық Сабитович Маугузін

магистрант кафедры «Журналистика».

СКГУ им. М. Козыбаева (г. Петропавловск, Казахстан)

PR — это многоплановая, быстро развивающаяся деятельность. Если она начиналась с размещения материалов в СМИ, то сегодня она усложнилась. В нее входит много различных специализаций и направлений. Это и креативная деятельность - например, создание имиджа, репутации, разработка и внедрение единого корпоративного стиля, создание деловой истории.

Считается, что настоящий PR и качественные СМИ могут существовать только в демократическом обществе. Также стоит отметить, что PR "произошел" от журналистики и потому эти два понятия тесно связаны и взаимозависимы. Наверное, поэтому отношения между ними складываются довольно сложно.

PR представляется как некое новое тайное боевое оружие в борьбе с конкурентами в политике и в бизнесе. Придумав миф о "черном PR", журналисты и власть запугивают им избирателя. "Имиджмейкер" и "пиарщик" стали словами неприличными и почти бранными.

Основную роль все же играет банальный фактор экономической заинтересованности. PR-деятельность внесла новый смысл в газетные публикации и телевизионные передачи. Она сформировала необычных для СМИ клиентов и заказчиков, заинтересованных в направленных

информационных потоках, стала использовать СМИ для создания и поддержания репутации и имиджа своих клиентов. Понятно, что журналистам достается малая часть средств, обрушивающихся на PR-компании. Именно поэтому журналисты считают пиарщиков ненужными и дорогими посредниками, а реальную PR-работу стараются выполнять сами - напрямую.

Изменение негативного образа PR в СМИ возможно лишь тогда, когда журналисты перестанут считать пиарщиков своими прямыми конкурентами.

Отношения со средствами массовой информации или прессой, пожалуй, являются самой важной и цельной частью публичных релейшнз, но всего лишь частью. Отношения со СМИ, представляют собой двусторонний процесс. Это - связь между организацией и прессой, радио и телевидением. С одной стороны, организация предоставляет информацию и по просьбе средств массовой информации создает им режим благоприятствования, с другой стороны, средства информации предпринимают шаги для выпуска комментариев и новостей. Взаимное доверие и уважение между организацией и СМИ являются необходимой основой для хороших отношений.

В наше время эффективное предприятие или организация для установления и поддержания доброжелательных отношений и взаимопонимания с общественностью обеспечивает, прежде всего, информационное сопровождение своей деятельности. Информационные технологии, направленные на оптимизацию коммуникационной среды, повседневно отрабатываются с участием СМИ. Массмедиа становятся инструментом, позволяющим создать организации устойчивый корпоративный бренд, позитивный имидж, высокую репутацию, показать ее успехи и перспективы, необходимые для продвижения товара или услуги. Деятельность по выстраиванию отношений со СМИ (медиа-релейшнз) заключается в эффективном управлении внутренней и внешней информацией, установлении дружеских контактов со всеми общественными структурами через институт массмедиа. Медиа-релейшнз рассматривается во многих исследованиях как управление информацией [1] система регулярного информирования общественности через СМИ. О важности этого направления говорит тот факт, что 80% всей работы в PR-структурах приходится на взаимодействие с журналистами и подготовку публикаций [2]. Специалисты по связям с общественностью и журналисты являются, на первый взгляд, естественными партнерами в повседневной работе. Службы PR поставляют в разных формах значимую и полезную для общества информацию (пресс-релизы, справочный материал), а СМИ, в свою очередь, используют ее для создания широкого спектра новостей, формирующих «общественную повестку дня». Создаваемое информационное поле — это зона взаимного интереса и взаимной ответственности. Но, несмотря на

общую платформу взаимодействия, PR-службы и СМИ имеют свои интересы, а их информационная деятельность имеет свою специфику.

Формы медиа-рилейшнз многообразны. Популярны встречи «без галстуков», цель которых — в неформальной обстановке прозондировать отношение журналистов к какой-то проблеме, а также встречи с главными редакторами СМИ и журналистами с целью выявления специфики изданий или редакционной политики, знакомства с перспективным творческим портфелем редакции или презентации новых СМИ. Распространенной формой взаимодействия стали совместные конференции и семинары со СМИ. Уникальный статус имеют конференции или конгрессы с участием премьер-министра или президента, членов правительства [3]. Информационное спонсорство — один из эффективных инструментов современных связей с общественностью, поскольку гарантирует позитивное и широкое освещение значимых PR-мероприятий в целевых СМИ. В свою очередь PR практики активно подключают коммерческие PR-проекты своих клиентов к ежегодным праздникам газет: организация самостоятельных PR-акций требует больших финансовых затрат и организационных ресурсов.

Профессиональные праздники — традиционное церемониальное праздничное мероприятие/цикл мероприятий, посвященное юбилею или иному профессиональному празднику. Проводится праздник для повышения значимости деятельности компании и требует квалифицированного освещения в СМИ (пример: День рыбака в г. Петропавловске). Презентация, приемы, события для СМИ и с участием СМИ, меценатские/ спонсорские позиционируют компанию во внешней среде и повышают ее репутацию. Высокий статус мероприятия позволяет привлечь большое число его медийных участников. К освещению ярких знаковых событий, которыми являются фестивали, активно привлекаются многочисленные журналисты [4]. Медийные кампании позволяют вовлекать различные слои читателей в обсуждение актуальной темы, найти сторонников, на основе многочисленных суждений, предложений не только проанализировать проблему и ситуации, но и найти примеры решения конкретных вопросов. Обратная связь становится неиссякаемым источником для будущих информационных сюжетов. PR-кампания может проводиться и в Интернете. В современном мире информационная среда начинает регулироваться в соответствии с новыми правилами, меняются способы, которыми специалисты взаимодействуют с аудиторией. Интернет вернул PR публичность спустя многие годы исключительной сосредоточенности на СМИ [5]. Виртуальная пресс-конференция в Интернете. Интернет-конференции — это относительно новый вид PR-мероприятий, быстро завоевавший популярность среди специалистов в области связей с общественностью. Журналисты общаются с представителями организации дистанционно, находясь в своих

редакциях по всему миру. Материалы конференции доступны круглосуточно. Имея компьютер, их легко обрабатывать и использовать при подготовке журналистских материалов. PR-специалист Л.В. Булавкина, подчеркивая естественность партнерского взаимодействия сотрудников СМИ и PR, находит уместным сравнивать эти отношения с любовным романом, который в своем развитии обычно проходит следующие этапы: знакомство; формирование привязанности, возникновение дружбы; налаживание стабильных отношений, необходимость интриги, постоянного поддержания взаимного интереса; развитие и укрепление отношений, усиление взаимной привязанности; взаимная любовь и уважение: компания успешно и без специальных вложений реализует свои информационные и коммуникативные задачи.

Вместе с тем, отношения PR-специалистов с сотрудниками СМИ могут быть далеки от идеальных: многие журналисты не верят в то, что специалисты по связям с общественностью предоставляют им правдивые новости, а профессионалы по связям с общественностью не доверяют журналистам, полагая, что те хотят получить от их организации всю необходимую информацию, не беря при этом на себя никаких обязательств. Вместе с тем, специалисты по связям с общественностью прибегают к комплиментам, чтобы нейтрализовать журналистские атаки и сохранить репутацию благонадежной организации. Чтобы чувствовать себя комфортно в профессиональной среде, обе стороны должны быть удовлетворены отношениями, а это происходит только тогда, когда они поняты, оценены и уважаемы. Очень важным элементом в цепи коммуникаций, по мнению PR-специалистов, являются сроки подачи информации. Журналисты также считают этот этап немаловажным, но для них важна не только своевременность, но и опережение других, что считается показателем профессионализма. PR-специалист не может рисковать: для него важно выбирать наиболее подходящий момент информации для получения социально позитивного эффекта. PR-специалисты должны быть хорошо осведомлены о временных рамках, в которые поставлен журналист, и сделать все возможное, чтобы обеспечить его запрашиваемой информацией до этого срока. По мнению исследователя в области теории журналистики Б. Н. Лозовского, к специфической особенности профессиональной ментальности и технологии работы журналиста можно отнести: неумолимость *dead line* (последний срок сдачи материала), необходимость отбора и компоновки фактических сведений, зависимость от источников, отсутствие достаточного уровня профессионализма, функциональную неопределенность профессии, форматизацию СМИ, интересы медиабизнеса, самоцензуру [6]. Задача, которую ставит PR в связях с прессой, — это достичь максимального числа публикаций PR-информации. Если для журналиста приоритетной является высокая

степень социальной значимости проблемы, то специалист по связям с общественностью поднимает лишь те проблемы, которые являются важными и значимыми с позиции базисного субъекта. Ряд исследователей проблемы взаимодействия СО и СМИ отмечают засилье официального PR, переизбыток в СМИ однотипной информации, «отражающей прогрессирующую тенденцию бюрократизации средств массовой информации — особенно государственных» [7]. Практика договоров на «информационное обслуживание» между редакциями и PR-структурами органов власти приводит к тому, что массмедиа начинают выполнять не свойственные им функции — поставлять аудитории однонаправленную позитивную информацию, далекую от глубокого анализа, интерпретации и оценки различных явлений с позиции их социальной значимости. Для достижения объективности информации журналист должен выполнить как минимум три условия: рассказать об организации, инициировавшей событие, представить мнение ее конкурентов или противников и предоставить независимой стороне дать комментарии. В реальной практике журналисты могут оказаться ангажированными определенными группами (бизнес-структурами, политическими лобби) или выполнять «заказ» организации. Тогда их статьи (или материалы, выполненные в других жанрах) оказываются монологичными и тенденциозными. Отдельные представители СМИ допускают использование недостоверной информации, подтасовку фактов, некомпетентность и юридическую неосведомленность, предвзятость, необъективность оценок и суждений, оскорбительный характер подачи материалов. На это указывает заместитель председателя комиссии Общественной палаты А.Ч. Чупанова в своем аналитическом докладе «О взаимодействии судебных и правоохранительных органов со средствами массовой информации» [8]. Часто целью журналиста является поиск специфической информации — различного рода скандалы, аферы, крахи компаний, неудачи проектов, поскольку именно эта информация может стать «двигателем» продажи. Редактор издания или руководитель телеканала зачастую заинтересованы в интересных, скандальных репортажах. Получается, что СМИ предпочитают плохие новости хорошим, а работники PR-сферы заинтересованы совершенно в обратном: предпочитают хорошие новости плохим. Поэтому одна из сложнейших задач, стоящих перед PR-практиком, — свести к минимуму противоречия и разногласия целей и интересов, чтобы добиться взаимовыгодного сотрудничества. Варианты использования средств массовой информации различны. По мнению А.Н. Назайкина, с одной стороны, они определяются стратегией и тактикой, выбранными организаторами акций. С другой — спецификой работы каждого отдельного СМИ (газеты, журнала, радиостанции, телеканала или интернет-портала). Ведь грань между действительно новостной и «заказной» (оплаченной заказчиком)

информацией почти незаметна. Критерии отбора фактуры весьма расплывчаты. В любой редакции всегда есть место для субъективной оценки: интересен ли определенный материал для читателей (слушателей, зрителей) или он может быть опубликован для них лишь в качестве рекламной нагрузки. При этом оценка может быть дана как руководителями средства массовой информации, так и конкретными журналистами. А от правоохранительных органов со средствами массовой информации: сюда вытекает многообразие форм взаимодействия со СМИ. Как видим, между PR-специалистами и журналистами существуют противоречивые сферы ответственности и различные степени лояльности. Главная обязанность специалиста по связям с общественностью — ответственность перед клиентом или работодателем, при условии, что это не противоречит профессиональной этике, законодательству или общественным интересам. Существуют противоречия между запросами читателей и желанием PR-специалиста опубликовать или выпустить в эфир определенный материал. Избежать взаимных претензий и конфликтов можно при соблюдении базовых принципов взаимодействия прессы и PR-структур — открытости и гласности. Взаимная потребность в деловых контактах редакций СМИ и государственных, общественных и коммерческих институтов формирует общие принципы этих отношений. Первой попыткой сформулировать универсальные правила, которые помогли бы измерить взаимоотношения в PR-деятельности, была статья, подготовленная в 1997 г. Институтом связей с общественностью. Институт сформировал особую Комиссию по измерению и оценке связей с общественностью США, была издана вторая публикация под названием «Руководство по установке измеряемых целей в области связей с общественностью». Это пособие предлагало методику и избранные примеры того, как практики PR-деятельности разрабатывают конкретные программы с измеряемыми показателями для последующей их эффективной оценки. Прозрачность компании способствует установлению лояльности клиентов, что фактически означает установление долговременного сотрудничества с ними.

Мировая практика показывает, что постепенно между представителями прессы и специалистами по PR складываются отношения, основанные на профессиональной этике. Специалисты PR призваны поддерживать информационный баланс двустороннего информационного взаимодействия. Таким образом, завоевать уважение и доверие представителей СМИ, этих очень важных звеньев общения с публикой, означает получить самое широкое освещение деятельности организации. Следовательно, большое значение имеют концепции эффективного отношения с масс-медиа, в том числе и вопрос о том, как установить с журналистами нормальный деловой контакт. Взаимное доверие сторон в этом общении, в этом обмене информацией и услугами является основой паритетных, равноправных

отношений между СМИ и специалистами по СО, PR-агентствами, пресс-центрами, представляющими интересы своих организаций. Отношения взаимовыгодны и постоянно возобновляются как журналистами, так и представителями деловых кругов, отдельных коммерческих, общественных и государственных структур.

Список литературы:

1. Тульчинский Г. Л. Работа и отношения со СМИ / Эксперт. ин-т РСПП [и др.]. СПб.: Справочники Петербурга, 2005.
2. Кочеткова А.В., Филиппов В. Н. Теория и практика связей с общественностью. 2007.
3. Шумович А. Великолепные мероприятия. Технологии и практика Event Management. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2008. 336 с.
4. Тульчинский Г.Л. и др. Менеджмент специальных событий в сфере культуры: Учеб. пособие / Г.Л. Тульчинский, С.В. Герасимов, Т.Е. Лохина. СПб.: Планета музыки; Лань, 2010.
5. Назайкин А. Использование интернет-ресурсов в медиарилейшнз // Журналист. Социальные коммуникации. 2011. № 1. С. 64–65.
6. Лозовский Б.Н. Кто и как манипулирует журналистами: манипулятивные технологии влияния на средства массовой информации. Екатеринбург: Изд-во Екатеринбург. гос. ун-та, 2011.
7. Короченский А. П. Пиарналистика как гибрид журналистики и пиар: аномалия или новый профессиональный норматив? // Коммуникация в современном мире. Воронеж, 2004.
8. Гундарин М. В. Теория и практика связей с общественностью: основы медиарилейшнз: учеб. пособие. М.: Форум: Инфра-М, 2007.

5.38. Әлеуметтік жарнаманың саяси және коммерциялық жарнамалардан ерекшелігі

Ләззат Әлиахметқызы Чалтикенова

ф.ғ.к. аға оқытушы. І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті (Талдықорған қ., Қазақстан)

Наурызгүл Азизбековна Сейтбекова,

ғылыми-педогогикалық бағыт, қазақ тілі мен әдебиеті 1 курс магистранты. І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, (Талдықорған қ., Қазақстан)

Аңдатпа

Біз мақалада, қазіргі таңда бүкіл әлемді толғандырып отырған мәселеге байланысты әлеуметтік жарнаманың саяси және коммерциялық жарнамаға қарағанда рөлінің артқанын көрсеттік. Әлеуметтік жарнаманың қолданылу аясын, саяси және коммерциялық жарнамалармен ұқсастығын, айырмашылықтары мен ерекшеліктерін анықтадық. Олардың қазіргі таңдағы

қажеттіліктеріне байланысты даму деңгейлерін сараладық. Жарнамалардың тілдік-мазмұндық құрылымдарын көрсеттік.

Тірек сөздер: әлеуметтік жарнама, коммерциялық жарнама, саяси жарнама, бренд, тауар

Аннотация

В статье мы указали, что социальная реклама, которая сейчас волнует весь мир, возростала, чем политическая и коммерческая реклама. Мы определили сферу применения социальной рекламы и их особенности, также сходство и различия с политической и коммерческой рекламой. Мы показали уровень их развития в зависимости от современных потребностей. Мы показали языко-содержательные структуры рекламы.

Ключевые слова: социальная реклама, коммерческая реклама, политическая реклама, марка, продукт.

Annotation

In the article, we pointed out that social advertising, which now excites the whole world, has increased than political and commercial advertising. We have identified the scope of social advertising and its features, as well as similarities and differences with political and commercial advertising. We have shown the level of their development depending on modern needs. We showed the language-meaning structures of advertising.

Key words: social advertising, commercial advertising, political advertising brand, product.

Қазіргі таңда әлемді дүр сілкіндіріп жатқан коронавирус ауыруына байланысты әлеуметтік жарнаманың маңыздылығы артты. Теледидар беттерінен «Біз біргеміз», «үйде болыңыз», қолды қалай жуу керек, тазалықты сақтау, ауыруған жағдайда қандай шаралар қолдану керек, далаға шыққанда бетпердемен шығу және сол сияқты қоғамды толғандырар мәселелерді халыққа жеткізу әлеуметтік жарнаманың бастты міндеті болып отыр. Осы орайда қоғам үшін қызмет ететін әлеуметтік жарнаманың маңызын, ықпалының зор екенін байқауға болады. Бұл тек біздің ел үшін ғана емес, бүкіл дүние жүзін шарпыған өте маңызды мәселе және ақпараттар ағымының қайшыласқан кезеңі. Осы аталған жағдайға байланысты әлеуметтік жарнаманың деңгейі бүкіл әлем бойынша артты деуге негіз бар. Себебі, бұл бүкіл әлемге ортақ мәселе болып отыр.

Әлеуметтік жарнама - бұл қоршаған ортада болып жатқан күнделікті мәселелерге байланысты шындықты қалыптастыру тәсілі және қоғамдағы қарым-қатынас жасаушылардың өмірге көзқарасын өзгерту. Қазіргі қоғамдағы болып жатқан мәселелерге немқұрайлы қарамай, олардың назарын қоғамда болып жатқан әлеуметтік маңызы бар мәселелерге аударту.

Осыдан барып қазіргі таңда қоғамда қандай мәселе өзекті және оны қалай шешеміз? - деген сұрақтар туындайды. Қоғамда қазіргі таңда өзекті болып отырған мәселелердің бірі - жетім балалардың көбейуі, әкелердің жауапкершілікті мойындарына алмауы, нашақорлық, жол

апаттарының сансыз көп болуы, отбасындағы тәрбиенің кемшін болып жатқандығы, жекелеген кейбір отбасыларында ұлттық құндылық пен мәдениетке көңіл бөлінбеуі және тағы басқалары.

Елімізде жетім балалар санының жыл сайын өсіп жатқаны көзге шыққан сүйелдей болып тұр. Оның себебі, ата-аналардың бір-бірімен келіспеушілігі және жауапкершіліктерінің жоқтығы деп білеміз. Бұрында жетімін жылатпаған, жесірін қанғытпаған өзіндік қағиданы, салт-дәстүрді берік ұстанған халық емес пе едік? Сол біздің бойымыздағы ұлтжандылық, қайсарлық, тектілік, үлкенді құрмет тұту. Кішіге ізет көрсету қайда кетті? Мысалы, Талдықорған қаласының өзінде қазіргі кезеңде үш балалар үйі бар. Талдықорған қаласында балалар үйінің саны жағынан елімізде көш бастап тұрмасақ та, осының өзі шағын қала үшін қаншалықты мол екенін пайымдай беріңіз.

Жоғарыда айтылған түйіткілді әлеуметтік мәселені шешу үшін ең алдымен отбасылық құндылықтарға баса назар аудару керек. «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» деген атадан қалған ұлағатты сөз бар емес пе? Сондықтан әркім тәрбиені өз отбасынан бастауы керек. Ал, ары қарай мектептен бастап, жоғарғы оқу орындарында осы мәселелелерге назар аударып, өскелең ұрпаққа дәріптеп айтып отыру қажет. Осы маңызды әлеуметтік мәселелерге байланысты қазіргі таңда әлеуметтік жарнамалар да көптеп кездеседі. Бұл әлеуметтік мәселелер қай елді болса да бей - жай қалдырмайды. Өйткені қазіргі таңда бүкіл дүние жүзін толғандырып отырған осы мәселе. Отанды сүю отбасыңнан басталады деген мақал да осыдан қалған шығар.

Жарнаманың ықпалын, әсерін күшейтетін критерийлердің бірі оның тұтынушы менталитетіне, ұлттық таным - түсінігіне жақын болуы. Қазіргі қазақ жарнамасының тұтынушыға жетпеуінің бір кілтипаны осы. Жарнаманың басым бөлігі аударма болғандықтан, онда өзге тілдің, өзге ұлттың ерекшеліктері басым болады. Дегенмен де соңғы жылдары жарнама үрдісінде ұлттық сипат та көрініс таба бастады. Олардың бір тобы жарнама мәтінінде қазақ халқының ұлттық - мәдени құндылықтарының қатарына кіретін фразеологизмдердің, мақал-мәтелдердің, қанатты сөздер мен сөз оралымдарының қолданыла бастауы [1].

Жақсы жасалған жарнама, әрине адамның назарын бірден өзіне аудартады және оның есінде жақсы сақталады. Қандай жарнама болсын, ол жоғары дәрежеде және қоғамның өз қажеттіліктерін қамтамасыз ету мақсатында жұмыс жасайды. Біз ендігі кезекте жарнаманың үш түріне салыстырулар жүргізу арқылы олардың мақсатын, міндетін, өзіндік рөлін, пәнін және тілдік-мазмұнын анықтайтын боламыз. Әлеуметтік жарнама түрлі қоғамдық және экологиялық мәселелер туралы ескерту және қоғамға ой салу мақсатын көздесе, саяси жарнама халыққа үндеу жүргізу арқылы өз таңдауын жасауға көмектеседі. Мысалы, Талдықорған қаласы, Алдабергенев көшесі бойына ілінген әлеуметтік жарнаманың мазмұнына назар

аударып көрсек: Жарнама тақтасында күлімдеген бала суреті бейнеленіп, үлкен әріптермен, қаратпа сөзбен «Әке, әйел бұрынғы болғанымен, бала бұрынғы болмайды» - деп жазылған. Жарнама әрбір әкеге алимент төлеу сенің әкелік борышың деген мақсатында жасалған. Бұны оқыған адамның бойында өзгеше сезім болары анық. Жарнамадағы тілдік құрал: айтайын деген ойы, санаулы секундта-ақ адам санасына тез жететін, бала сөзімен «әке, әйел бұрынғы болғанымен, бала бұрынғы болмайды» идиомасымен берілуі. Тағы бір мысал:

Желтоқсан көшесі бойында ілінген жарнама тақтасында наша пайдаланған адам мен дұрыс өмір сүрген адамды салыстыру мақсатында жасалған «Нашақорлыққы жоқ де» - деп жазылған. Осы жарнаманы көрген адам өз болашағы үшін дұрыс өмір сүру керек екінін ұғынады. Жарнамадағы тілдік емес құрал: Наша шеккен адамның ұсқынсыз түрдегі суреті.

«Саяси» және «коммерциялық» жарнама терминдері кеңінен таралған және біздің өмірімізге етене сіңіп кеткен ұғым. Саяси жарнама таңдау технологияларында өзекті, ал коммерциялық жарнама тауар нарығын жылжытуға ықпал етеді. Ал, қазіргі таңдағы адам қажеттіліктерін қанағаттандыру сарындағы жарнамалардың бірі әлеуметтік жарнама. Ендігі кезекте, біз осы үш жарнаманың өз кезегінде қандай ерекшеліктері бар екенін айқындай түсеміз. Саяси, коммерциялық немесе әлеуметтік жарнама болсын олардың өздеріне тән ерекшеліктері бар. Әлеуметтік жарнаманың басты ерекшелігі-қоғам мүддесін үшін жұмыс жасайды. Қазіргі карантин уақытында тазалық сақтаңыз, үйде қалыңыз деп қоғаммен жұмыс жасап жатыр. Әлеуметтік жарнаманың басты да бірегей ерекшелігі осыда.

Саяси жарнаманы сайлаудың нағыз тартысы кезеңі сайлау науқаны басталғанда көреміз. Сайлауға түсетін кандидаттар ел алдына шығып өз жоспарын айтады, ұранды сөздері бар суреттерін көшеге іледі. Елді елең еткізер не бар екен деп олардың үгіт насихатына шолу жасап көрелік. Сайлауға түсетіндер елді марсқа ұшырамыз демесе де, қарапайым болсын өз үгіт-насихаттарын жазып өз плакаттарын көшелерге желімдеп жатады. Мысалы: «Игілік баршаға!» деп үнеу тастаған Қасым Жомарт Тоқаев елде әділдік орнатамыз, экономиканы өркендетеміз деп үш тұғырға сүйенген. Әлемдегі дамыған 30 елдің қатарына қосылу мақсатында жүргізіліп отырған «Үш тұғырлы тіл» саясаты - қазақ, орыс және ағылшын тілдерін өз дәрежесінде қолдана білу елдің ертеңі үшін. Қасым Жомарт Тоқаев өз кезегінде осы халыққа берген уәделерін орындап жатыр. Экономиканы көтеріп елді одан әрі қарай өркендедіп жатыр деп толығымен айта аламыз.

«Ауыл үшін дауыс бер! Рақымбековке дауыс бер!» деп Рахымбеков Төлеутай Сатайұлы өзін ауыл баласы атап, салт – дәстүрді дәріптеген.

«Ұлағатты ұрпақ – ұлттық ұстаным!» деп ерекше үгіттеумен көзге түскен Сәдібек Түгел мырза науханның алғашқы күні ақ түнгі клубтарға барып жастарға шарап ішу зиян оданда қымыз ішіңдер деп ұлттық сусынды дәріптеді.

«Ұлт тағдыры – ұлттық құндылықтар» деп үгіт тастаған Әміржан Сағидрахманұлы Қосанов шет елдегі қазақтарды әкелу мәселесіне ерекше мән берген.

Жоғарыдағы берілген мысалдардан біз ендігі кезекте үш жарнаманың мақсат, міндетін, рөлін және тағы басқаларын төмендегі салыстыру параметірінен көре аламыз.

Салыстыру параметрі	Әлеуметтік жарнаманың ерекшеліктері	Коммерциялық жарнаманың ерекшеліктері	Саяси жарнаманың ерекшеліктері
Жарнаманың мақсаты	Қоғамды гуманизациялау және оның адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру	Бренд, тауар, қызмет нарығында жылжыту	Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы саяси тұлға немесе партия жөніндегі белгілі бір имиджді қалыптастыру
Жарнаманың міндеттері	Әлеуметтік мәселелерге назар аудару, халықтың қандай да бір мәселеге деген көзқарасын өзгерту	Хабардарлықты құру, ақпарат беру, сендіру, еске салу, сатып алу туралы шешімге көндіру	Ұсынылған тауар немесе саяси қызмет қарым-қатынасы жөнінде жағымды бейнені қалыптастыру
Рөлі	Білім беру, тәрбие, үгіт, коммуникациялық, ақпараттық	Маркетингтік, экономикалық, әлеуметтік, коммуникациялық, ақпараттық	Ол аудиторияны белгілі бір саяси ақпаратпен хабардар етеді, таныстырады, бұл кандидаттар; партиялар, олардың көзқарастары мен ұсыныстары; акциялар; іс-шаралар және т.б. туралы мәліметтер болуы мүмкін
Пәні	Белгілі бір әлеуметтік құндылыққа ие идея	Тауар, қызмет, объект (компания, бренд)	халыққа жағымды әсер етуді көздейді
Жарнама түрлері	Коммерциялық емес, қоғамдық, мемлекеттік, әлеуметтік	Тұтынушылық (сауда-бөлшек), саяси, имидждік, адрестік-анықтамалық, корпоративтік, әлеуметтік (қоғамдық)	Мемлекеттік, саяси, қоғамдық

Салыстыру параметрі	Әлеуметтік жарнаманың ерекшеліктері	Коммерциялық жарнаманың ерекшеліктері	Саяси жарнаманың ерекшеліктері
Атқаратын қызметтері	қоғамның тұтастығына ықпал етеді, халықтың белгілі бір топтарының және әлеуметтік ұйымдардың мәселелерін шешуге күш-жігерді біріктіреді	тұтынушыларға мақсатты ықпал ету арқылы сатып алу туралы оң шешім қабылдауға ынталандыру	саяси билік өкілдері немесе саяси билікке үміткерлер мен қоғам арасында тікелей және кері байланыс орнатады
Тілдік-мазмұндық құрылымы	тілдік құралдар бірлікте жұмыс істейтіндігін атап өтейік, тек осы ажырамайтын бірлікте ғана жарнамалық-үгіт пікірталасы мәтіндерінің барлық басқа түрлерінен ерекшеленеді және сонымен қатар мәтіннің ерекше стилистикасын жасайды	жарнамалық мәтіндер маркетинг табиғатымен анықталады, сондықтан бірде-бір басқа функционалдық стильдің сөйлеу жүйелерімен сәйкес келмейтін ерекше мазмұндық-мағыналық және беттік-сөйлеу жүйелілігін анықтайды	басқа стильдерден алынған қоғамдық-саяси лексика мен фразеологияны қолдану және тілдік құралдардың жанрлық әртүрлілігі мен көп мәнді, эмоциялық-экспрессивті лексиканы пайдалану

Коммерциялық жарнаманың мәні тек тауарлар мен қызметтер ғана емес, сонымен қатар ұйымдар, орындар, жеке тұлғалар, идеялар, оқиғалар, қызмет түрлері болып табылады, яғни нарықта өткізу үшін ұсынылатын барлық нәрсе. Ал, оның басты мақсаты – әлеуетті тұтынушыны нақты сатып алушыны айқындайтын іс-әрекет жасауға ынталандыру болып табылады. Өз мәні бойынша коммерциялық жарнама сұранысты ынталандыра отырып, оны қалыптастырады және қызметтер мен тауарлар айналымының өсуіне, соның салдарынан – олардың өндірісінің өсуіне ықпал етеді. Сондай – ақ айрықша ерекшелігі өте тар мақсатты аудитория болып табылады: жарнамалық хабарлама, жарнамалық ролик немесе плакат жарнамалық өнімнің әлеуетті тұтынушылары-тар шеңберге бағытталған. Оның ерекшелігі, ол жалпы қоғамға бағдарланбайды, ал одан әрі осы қызметті немесе тауарды сатып алушы бола алатын адамдар кіретін белгілі бір сегментті таңдайды. Сондықтан коммерциялық жарнама әлеуетті және нақты сатып алушылардың жиынтығы, ұйымның тұтыну нарығымен өзара іс-қимыл жасау жағдайы ретінде ұсынылады. Барлық қолданыстағы коммерциялық жарнама әр түрлі критерийлер бойынша бөлінеді, алдымен екі негізгі топ: тауарлық және тауарлық емес, одан әрі қосымша топтар:

- жарнама алушылардың түрі бойынша: тұтыну және бизнес-жарнама;

- тарату саласын қамту бойынша: халықаралық, өңірлік, ұлттық, жергілікті;

– жарнама тасығыштардың түрі және оны тарату құралдары бойынша: медиалық (ТВ, радио, интернет-жарнама және т. б.) және медиалық емес (баспа және т. б.) [2, 38 б.].

Ал, әлеуметтік жарнаманың ең басты ерекшелігі-ол «пайда» деген ұғымды басты мақсатқа қоймай, ол қоғамдағы әлеуметтік мәселелерді шешуді басты назарға алады. Әлеуметтік жарнаманың мәні жарнама құралдары арқылы қоғамға немесе әр адамға жеке насихатталатын идея болып табылады. «Әлеуметтік жарнаманың басты мақсаты, В.В. УченOVтың айтуынша, бұл-халықтың қорғалмаған топтарына қоғамдық көмектің нақты нұсқалары туралы халықты күнделікті ақпараттандыру және идеялық хабардар ету» [3]. Қазіргі әлемде әлеуметтік жарнама қоғамның әлемдік көзқарасының маңызды құрамдас бөлігіне айналды, ол мәселелер шеңберінде «тұйықталған» адамдарға қарап, адамның көру өрісін кеңейтіп, оны осы тұйық шеңберден шығаруға көмектеседі. Әлеуметтік жарнаманың басты мақсаты «гуманистік және әлеуметтік тұрғыдан қоғамдағы мінез-құлық үлгілерінің өзгеруі» деп айтылса, онда коммерциялық жарнаманың басты мақсаты: «экономикалық тұрғыдан әлеуметтік мінез-құлық үлгілерінің өзгеруі». Дәл осы басты мақсат әлеуметтік жарнаманың, саяси және коммерциялық жарнаманың негізгі құндылықты – қоғамдағы мінез-құлықтың өзгеруін өзіне шоғырландырады.

Әлеуметтік жарнама принципі қандай да бір коммерциялық мақсаттарды және әр түрлі коммерциялық брендтерді, сауда маркаларын және өзге де ұйымдарды, сондай-ақ саяси қайраткерлер мен партияларды жарнамалауды көздемейді, ол керісінше қоғамдағы түйіткілді мәселелерді шешеуге бағытталады. Ал, коммерциялық жарнамада «барлығын көрсету» қағидасын басты мақсатқа қояды. Бұдан басқа, жоғарыда көрсетілгендей, екі салыстырмалы жарнама түрінің мақсаты және аудиториялары бір – бірінен айтарлықтай ерекшеленеді: коммерциялық жарнамада – бұл тар маркетингтік топ болса ал, әлеуметтік жарнамада - елеулі бөлігі немесе тіпті барлығы қоғамға бағытталады.

Коммерциялық жарнама негізгі тапсырыс берушілер – коммерциялық ұйымдар (компаниялар болса ал, әлеуметтік жарнаманың тапсырыс берушісі – мемлекет, қоғамдық ұйымдар және әлеуметтік бағдарланған бизнес болып табылады. Бағалау критерийлері де қарастырылып отырған жарнамалар түрлерінің тиімділік көрсеткіштері де айтарлықтай ерекшеленеді. Коммерциялық жарнаманың тиімділігін экономикалық көрсеткіштер арқылы (сату деңгейінің өсуі немесе төмендеуі) оңай бағаланады, ал әлеуметтік жарнамада мыналар бағаланады: қоғамның қандай да бір феноменді

тануы, тұрақты қоғамдық пікірдің қалыптасуы, белгілі бір құбылыс бойынша қоғамның көзқарасының өзгеруі. Коммерциялық жарнаманың жылдам нәтижелілігіне қарағанда, әлеуметтік жарнаманың нәтижелілігі тұтас ұрпақ арқылы да көрінуі мүмкін.

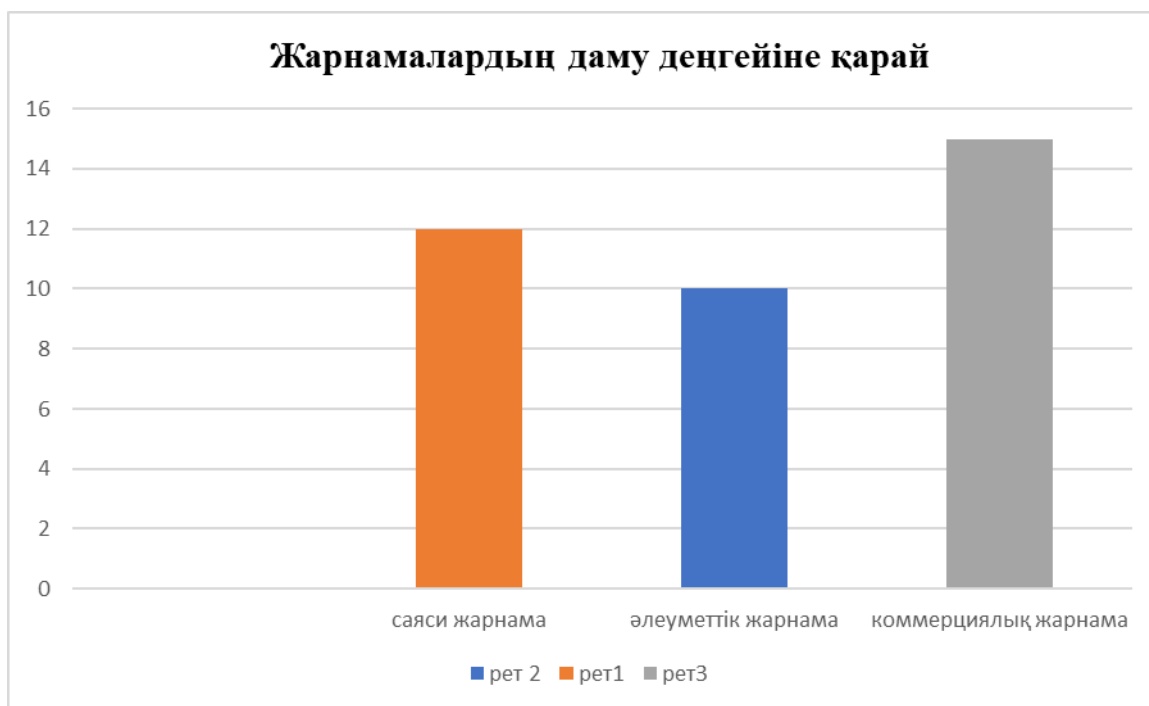
Саяси жарнама ең кең тараған әлеуметтік коммуникациялардың бірі. Ол үгіт-насихат қызыметін атқарады. Қазіргі уақытта саяси жарнама анықтамаларының айтарлықтай саны бар. Мысалы, саяси жарнамаға Ж. Бекболатұлы мынандай анықтама берген: «саяси жарнама қоғам мүшелерінің азаматтық құқықтары мен бостандықтарының жүзеге асырылуына жәрдемдеседі (сайлау алдындағы кезеңде саяси партиялардың және мемлекеттік билік органдары депутаттығына кандидаттардың жарнамасы, азаматтық қоғам құрылымдарын қалыптастыратын қоғамдық бірлестіктер мен ассоциациялардың жарнамалары)» [2, 39 б.]. Ал, белгілі ресейлік жарнамашы Е.В. Ромат саяси жарнаманы «әлеуметтік жарнаманың түрі ретінде анықтайды, оның мақсаты азаматтардың санасында және бұқаралық санада қоғам мүшелерінің азаматтық құқықтары мен бостандықтарын іске асыруға, сондай-ақ саяси қызмет субъектілерінің саяси билік үшін немесе оны ұстап қалу үшін күресте олардың мақсаттарына қол жеткізуіне ықпал ететін белгілі психологиялық ұстанымдарды қалыптастыру болып табылады» [4]. Немесе Д.В. Ольшанскийдің берген саяси жарнаманың анықтамасы: «саяси жарнама-бұл саяси партиялардың (бірлестіктердің), мемлекеттік билік органдарының, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың, сондай-ақ жекелеген азаматтардың саяси қызметіне қатысатын жарнамасы; олардың іс-әрекеттері, идеялары, бағдарламалары және қандай да бір ұйымдарға, оқиғаларға, азаматтарға, идеяларға қарым-қатынасы. Саяси психология тұрғысынан алғанда, саяси жарнама-бұл жарнама берушінің (саяси партиялар, қозғалыстар, көшбасшылар) саяси мақсаттарына сәйкес адамдардың сана-сезімін және мінез-құлқын өзгертуге арналған коммуникация жүйесі» [5].

Саяси жарнамаға біз мынандай анықтама береміз адамдардың, идеялардың, бағдарламалардың, саяси көзқарастардың бейнесін қалыптастырады. Саяси жарнаманы келесідей анықтауға болады. «Бұл таңдау жағдайындағы саяси коммуникацияның нысаны, белгілі бір саяси күштердің саяси тұғырнамасының мәнін барынша қолжетімді эмоционалдық, қысқа, ерекше, оңай есте қалатын формаларында жеткізу, бұқаралық санаға олардың сипаты туралы белгілі бір түсінік қалыптастыру және енгізу, сезімнің, көңілдің, содан кейін адамның іс-қимылының бағытын алдын ала анықтайтын қажетті психологиялық ұстаным жасау.» Ал, саяси жарнаманың мақсаты: «бұқаралық ақпарат құралдары арқылы саяси тұлға немесе партия жөніндегі белгілі бір имиджді қалыптастыру» болып табылады. Саяси және әлеуметтік жарнаманың өздеріне тән ерекшеліктері бар екенін анықтадық. Алайда,

саяси жарнама мен әлеуметтік жарнаманың негізгі құндылықтары - қоғамдағы мінез-құлықтың өзгеруін өзіне шоғырландыру.

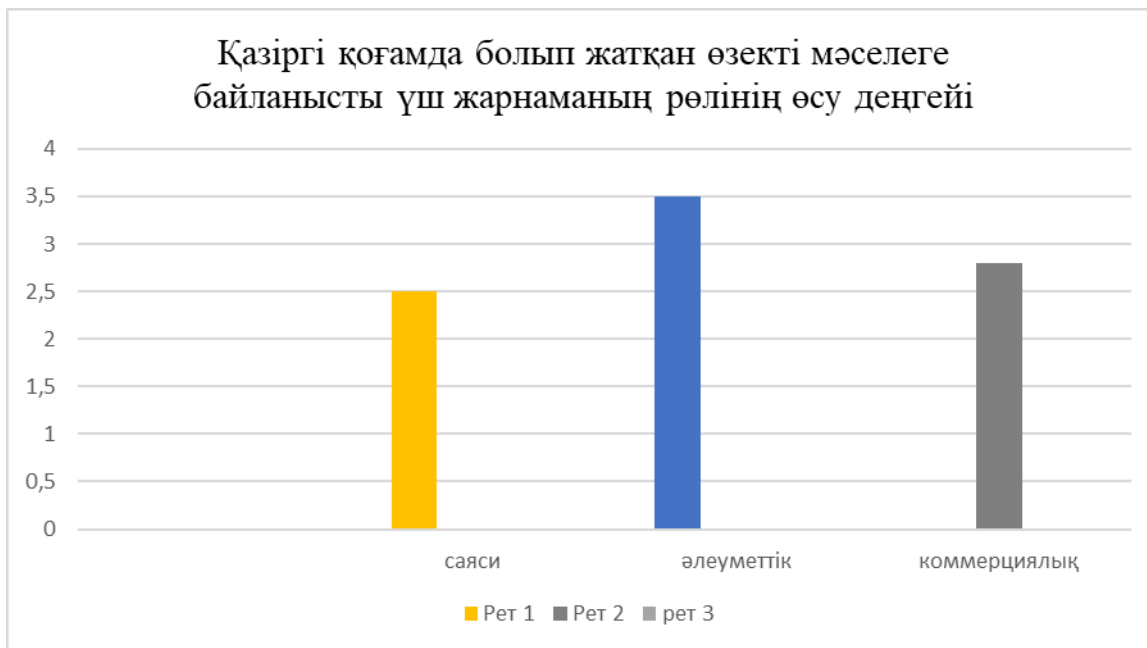
Коммерциялық жарнамамен саяси жарнаманың айырмашылығы жоқ. Олар бір салада, яғни өз тауарын өткізу мақсатымен насихатталып жүрген. Бірақ саяси жарнама бел-бір уақыт ішінде нәтиже көрсете білуімен ерекшелінеді. Тауар ретінде саяси жарнама: өз талапкерлерін, бір партияны, саяси нұсқауларды, нақты бір шешімді, (мысалы, қылмысқа қарсы жұмыстардың санының азаюы) ұсынады [6].

Осы үш жарнаманың қажеттіліктеріне қарай біз олардың даму деңгейіне мынандай диаграмма жасадық (2019 жыл).

Жоғарыда айтылған бүкіл әлемде ортақ мәселеге байланысты әлеуметтік жарнаманың ықпалы артқанын айтып өттік. Және бүгінде жаңа коронавирустың таралуына байланысты әлем бойынша сақтық шараларына баса назар аударылып отыр. Сонымен қатар осы арудың негізгі белгілері мен одан қорғану амалдарын әлеуметтік жарнама арқылы ұсынып отыр. Міне, осыдан барып біз жарнамалардың даму деңгейіне байланысты тағы бір диаграмманы ұсынып отырмыз.

Ал ендігі кезекті қазіргі таңдағы болып жатқан өзекті мәселеге байланысты үш жарнаманың рөлін, даму деңгейіне мынандай диаграмма жасадық (2020 жыл).

Әлеуметтік, коммерциялық және саяси жарнаманың осы салыстырмалы талдауының қорытындысын шығара отырып, біз олардың мақсаттардағы, нысанадағы және тиімділікті бағалаудағы елеулі айырмашылықтарға қарамастан және айқын бәсекелестікті бақылау кезінде қазіргі заманғы шынайы жарнаманың осы түрлері қоғам игілігі үшін өзара толықтыруға және ынтымақтастыққа ұмтылатынын атап өтеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Увайсова М.М. Жарнама тілі: лингво-прагматикалық аспект: филол. ғыл. канд. ... дис. - Алматы, 2010. – 20 б.
2. Бекболатұлы Ж. Жарнама негіздері. – Алматы, 2009.
3. Әлеуметтік жарнама. reklamaplanet.ru (өтініш берген күні 29.11.2019).
4. Саяси жарнама: kk.wikipedia.org.
5. Саяси жарнама: ru.wikipedia.org.
6. Саяси жарнама: <http://engime.org/jurnalistika-mamandifina-arnalfan-v2.html?page=4>.

5.39. Сәулетші, дизайнер мамандарын даярлауда әр-түрлі әдістерді қолдану

Дуйсембай Сыдығалиев

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент.

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті
(Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)

Диас Дуйсембайұлы Сыдығали
магистрант. Қазақ Ұлттық өнер университеті
(Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)

Болашақ ұрпақтың білімін, біліктілігін, дағдысын қалыптастырумен қатар, көркем-эстетикалық тәрбие негізінде ертеңгі қоғамның белсенді азаматы болашақ сәулетші, дизайнер, көркем сурет мамандарының өнегелі, құзырлы тұлғасын қалыптастыру болып келеді.

Суретші-ұстаз заманымызға сай, озық тәжірибені жетілдіре отырып, арнайы пәндерді өткізуде жаңа әдіс-тәсілдерді, практикалық сабақтарда жаңа технологияларды енгізіп, білімгерлердің шығармашылық бағытта дамуын қамтамасыз етуі қажет.

Бейнелеу өнерінде аралас әдіс (құрамдастыру) – Суреттің түрлі әдістерін бірден немесе ретімен қолданып қою. Жайшылықта ұқсас заттың сапасына қарап қояды. Былайша алғанда аралас әдіс, академиялық мектептегі сурет және көркемсуретті ізденіс өнерінде технологиямен жанрдан айқын ажырататын тәжірибе.

Аралас әдісте, қандай да бір жүйелік және қандай затты қолдану керектігінде айқын өрбіту жоқ.

Әр суретші мұнымен қолданса онда ол өзінің әдісін жасайды. Мұндай әдісте салынған суреттің астына, жұмысқа қандай заттар қолданылғаны жазылады. Мысалы (майлы бояу, сурет, фото, акрил, аэрография, құрғақ қылқалам, пастель, кенеп.) Цифрлық бейнелеу өнері бөлек жанрда ерекшеленген.

Аралас әдістің екі түрін ерекшелеуге болады:

1. Кескіндік және дәстүрлік заттарды құрамдастыру.
2. Жоғарғы технологияны классикалық әдіспен құрамдастыру.

Суретші аралас техниканы әдетте түрлі әсер алу үшін немесе жұмыс жылдамдығын көбейту үшін қолданады. Мысалы: Басында аздап акрилмен салынады да артынан сурет майлы бояуға көшеді.

Өнер қатаң шектеулерді білмейді, және қисықтықты сүймейді. Өнер үзілісіз өсе береді және өзінің мүмкіндігін арттыра береді. Жазу әдісі дамиды, оның көркем өнер құралдарында және жаңа әдістер пайда болады. Мысалы үшін, жиырмадан аса жазу әдісін бүгінгі таңда қолдануда, сонымен қатар оның сансыз құралдары бар. Солардың ішіндегі танымалы – майлы бояу, гуашь, акварель, тушь, пастель және тағы басқалар. Олардың әр қайсысының түрлі негіздерге түрлі әдіспен жағылады. Ол суретшіге шексіз мүмкіндік береді. Бұл жерде суретшінің жұмысында ең қызықтысы түрлі әдістерді араластырып тәжірибелеуге мүмкіндік тудырады. Аралас немесе құрамданған көркемөнер әдісі бұл - түрлі құралдармен әдістердің сансыз үйлесімі болып табылады. Өзінің артынан із немесе белгі көркемөнер болу мүмкін, ол бізді қоршаған табиғатпен, уақытпен, адаммен қалдырған - деп Леонардо да Винчи айтып кеткен. Демек осы принципті аралас әдісте суретшілер йек артқан. Көркемөнер жұмысы түрлі негізде жасалуы мүмкін: қағазда

немесе таста, шытта немесе қабырғада, темірде және әр түрінде мыңнан аса өзіндік мүмкіндері бар. Көркемөнер суретшісіне еркіндікті тек өзінің қолынан келетін мүмкіндігі ғана шектеу қоя алады. Суретшіні тағы да өзінің үйлесімділігімен сезім әдемілігі ғана шектеу қоя алады. Сондықтан да құрмалас әдісте өзіндік құралдарымен және белгілі бір мөлшерде әдістерді суретте қолданумен, үйлесімдік фактурасында ұйқастырады. Бірақ аралас әдіс әрқашан – ол тәжірибе, суретшілік нық қадам.

Аралас техниканың академиялық суретшілер мектебінен айырмашылығы, ол жанрмен ізденіс өнерінде айқын ажыратады. Көбінесе көркемөнердің барлық еркін түрлерінде аралас әдісте қандай құралдарды қолдану керек, оны қалай, қай кезде қолдану керектігінде қатаң қағидаларымен заңдылықтары жоқ.

Әр суретші тәжірибеде ұлы құрамдаушы және өзінің жеке әдісін шығарушы. Осылайша аралас әдісте әр сурет – ол сол техниканың нәтижесі болып табылады.

Және мұндай жұмыстарға айтарлықтай аралас әдіс және бөлек құралдар, әдістер, негіздер жазылады. Аралас әдіс – бұл жаңа жанр емес, суретшілер мұны әрдайым түрлі көркемөнер әдістерімен тәжірибелеген. Францияның ұлы суретшісі Э. Дега, Флорентилік Ф. Липпи аралас әдісті кең танымдылықта қолданған.

Суретшілердің осы әдісте «Бишілер». атты жұмыстары бар. Суретші сурет алдында жұмыс істегенде суреттің темперімен немесе акрилмен және айқын майлы бояудың жағылуын үйлестіреді. Темпер ол қанық қою жарық дақтар, жылы түстер, кейін суретті майлы бояумен бетін жағады. Ресейде аралас әдіс авангардтықтармен жүз жылдан бұрын қолданған.

Авангардтықтар ізденіс өнерін, поэзиямен әуенді кескіндемемен көркемөнерге үйлестірген. Көркемөнердің аралас әдісі суретшілердің шексіз ұсынатын диапазоны ретінде қызықтырды. Және де бұл әдіс өзін академиялық көркемөнер мектебіне ресми қарсы қоюына әкелді. Орыс көркемөнер өкілдерінің арасында аралас әдісте өзін көрсете білген Сергей Судейкинаны атауға болады. Мысалы оның суретінде түрлі фактурада салынған жеке бөліктері-жылтырмаймен, күңгірт темпермен, әуе пастельмен және нық, гуашьпен салуы ол кеңістіктің тереңдігін сезіндіреді. Авангардтың басқа өкілі ол - Александр Головина. Ол театр декорациясында жұмыс істеген және ол айтарлықтай осы техникада із қалдырған. Головин ашық, күңгірт, жабысатын бояуларды қолданған. Олар өздерін сафиттердің оты ретінде көрсеткен. Ол декоративті мәнгерде жазуға кескіндемелік құралдар қолданған, олар: көмір, пастель, гуашь. Ол жабысқақ бояумен пастельді үйлестірген. Суретші пастельды бояуға сүртеді, ол кепкенше. Мұнымен оның суретіндегі айқын дақтар жазылмаған грунтпен үйлескен және ол негізімен жұмыс істеген. Аралас әдіс дәстүрлі емес әдістерді бояуды қолдануға

мүмкіндік береді. Осылайша заманауи символшы-суретші Олег Высоцкийдің жұмыстарын атауға болады.

Бұл суретші, Рерих эстетикалық принциптерінің ұрпағы, негізінен ол тірі көркемөнер әдісінде жұмыс істейді; көптеген қатпар сала отырып, ол бояуды аэрографпен шашады.

Бояудың микроскопты тамшылары түрлі бұрыштарға барып шашылады, осының құрметіне орай сурет түрлі ракурстармен жарыққа ие. Бұл ерекше эффект шығарады – суреттегі өмір өте белсенді, ол шынайылықпен түстің және арманның шегінде.

Ол; майлы бояу, акварель, гуашь, темпер және акрил секілді түрлі құралдарды қолданады. Суретші айқын қатпарларды салып, қиын түстік нюанстарды береді, қорытындысында оның суреттері өмір сүреді және дем алады.

Суретшілер аралас әдіске түрлі себептермен жақындайды; біреусі жұмысын жылдамдату үшін ал басқасы ерекше эффект алу үшін. Қандай жағдайда да суретшілер бояуды, жанрды, өнер түрлерін араластырады, мұның өзі туынды емеспе.

Жәй тушь қара және түрлі түсті бірақ оны акварельдің орнына қолдануға болады. Алайда тушь жаңа мүмкіндіктермен қаламұш жууында дәстүрлі қолданылады немесе қылқаламмен салынған суреттерде. Суреттің қара тушьпен үйлесуі және абстракты акварельді дақта, ағатын және тушьпен салынған бөлшектердің шекараларына суретке балғындық береді және ол шынайы көрінеді.

Суға төзімді қара тушь жәй тушьқа қарағанда жақсы, акварельмен жұмыс істегенде шетіне шығып кетпеуіне кепілдік бере алады.

Алайда сорты басқа тушьтар ойламаған жерден өзінше бір нәрсе істеуі мүмкін мысалыға; бір-екі миллиметр қағаздың қасына тушьтың дағымен суды тартып алуы мүмкін. Қара және түрлі- түсті сиялар тушьтың орнына, акварельдің орнына алуға болады, бірақ олар қатты әрі жылдам сулы қағаз бетінде жайылып кетуі мүмкін.

Осындай тәсілмен онша көрінбейтін акварельді әдемі етіп көрсетуге болады.

Дәстүрлі тушь құралдан гөрі - жәй арзан фломастерді алса болады. Оның ерекшелігі тез кебуінде, егерде қағаз желімденген болса онда оны бірнеше рет жуып сүртіп көркемсурет эффектісін алуға болады. Аралас техникада бояу үйлесімділігі ерекше орын алады. Адамзат бояу түрлерінің гармониялық байланысын бұрынан зерттеп келеді. Көптеген теоретиктерде бұл үлкен мәселеге ден қойып, зерттеген.

Бояу түрлерінің гармониялық қатынасын бояу дөңгелегінен ашық байқауға болады. Сонда қызыл бояу түсінің сары бояуға, сары бояудың жасыл бояуға, сондай-ақ көк түстің қайтадан қызыл түске қалай айналғандығын көреміз. Бұл жерде негізгі бояу түстері: қызыл, сары, жасыл және көк, ал қалған бояу түрлері ауыспалы бояу түрлеріне жатады. Кез келген бояу реңі табиғи үш қасиеттен тұрады: біріншісі –

бояу реңі яғни табиғи дененің түсі: алма – қызыл, алмұрт – сары, қияр – жасыл; екіншісі – дене түсінің сәулеге байланысты өзгерту қасиеті, яғни қызыл алманың жарықтығы көрінісі мен көлеңкедегі көрінісінің айырмашылығы; үшіншісі – бояу түсінің реңділігі, яғни қияр жасыл десек, барлығы бір мөлшерде жасыл бола бермейді, біреуі ашық-жасыл, екіншісі қою-жасыл, міне, осындай бір түсті бояулы денелердің арасындағы айырмашылық. Бұл үш қасиеттің суретшілер үшін маңызы өте зор.

Аралас техникада бояулар тобы негізгі бояулар түрі және қосалқы бояулар түрі болып екіге бөлінеді. Негізгі бояулар түріне жоғарыдағы аталған бояудың аттары жатады. Қосалқы бояулар түріне екі немесе одан да көп бояулар қосындысынан шыққан бояу түрі жатады. Мысалы қызыл, күлгін – қызыл, сары–қоңыр, көк–сары–жасыл т.с.с. Жалпыбейнелеу өнерінде натюрморт – тақырыптық натюрморт, сәндік натюрморт және оқу натюрморты болып үш топқа бөлінеді. Енді біз натюрмортпен жұмыс істеудің жолдарына тоқтала өтсек. Мысалы үшін

Оқу натюрмортында басқа да кез келген шығарма композициялары сияқты тақырыпты ашуға негіз болатын басты және оған қосымша және бағынышты себептер анықталуы тиіс. Негізгі және қосымша бөліктер келіспейінше, натюрморттағы оқу мақсаты орындалмайды. Бірнеше композициялық орталық суретте болмауы тиіс. Оқу натюрморттарын салу әдетте басты композициялық орталықты салудан бастайды. Бұл үшін анағұрлым ірі және көрнекті заттар іріктеліп алынады және оларды негізгі идеяны көрсететіндей етіп орналастырады. Негізгі заттарға композициялық орталыққа үйлесетін қосымша заттарды қосады. Кейбір жағдайда заттарды материалдарының бірыңғайлылығына, түсіне, формасына қарай іріктесе, кейде материалдар мен түстердің әркелкілігіне қарай іріктейді.

Оқу натюрмортының композициясы негізінен оқу міндеттері және эстетикалық талаптарға сай анықталады. Кейбір натюрморттарда бүкіл композицияның тұрақты тепе-теңдігін беру міндеті қойылады. Мұндай композицияның негізі етіп конус, пирамида және т.б. алынады. Ал кейде қозғалыс сезімін бейнелеу керек болса, натюрмортты ассиметриялық формада салады. Мұндайда заттардың формалары түс және жарық «дақтары» қайталанып отырады және олардың артықшылықтары бірде ұлғайтылады, бірде қысқартылады. Натюрморт композициясында түстердің әртүрлілігін, материалдардың ерекшеліктерін жеткізу үшін қарама-қайшылық пайдалануы мүмкін. Үлкеннің кішімен, ақтың қарамен, сфералық форманың кубпен, материалдың ағашпен қарама-қайшылануы натюрморттағы заттардың формасының ерекшеліктерін, көлемін, материалын, түсін айқындайды.

Оқу натюрморттарының міндеттерінің бірі кеңістікті бейнелеу және бейнелеп отырған заттардың қашықтау деңгейін көрсету. Осы мақсат алдында тұрған заттар артында тұрған заттардың біразын ығыстырғандай болып көрінеді. Заттардың бұлай орналасуы

білімгердің суретті шынайы, әрі табиғи етіп бейнелеуіне көмегін тигізеді. Оқу мақсаттарында натюрмортты суретшінің көзінің деңгейінен төмен қояды. Натюрмортта кеңістікті көрсетудің негізгі құралы жарық болып табылады.

Жарық жоғарыдан шашырап түсетін болса, натюрморттың алдына бір қырынан аса жарық емес лампочка қояды. Ол алдыңғы жақтағы заттарға қарама-қайшы көлеңке түсіреді, сонда заттардың көлемі, материалы, формасы айқындалады. Артқы жақтағы заттар жарық әлсіз түскендіктен, көлеңке қарама-қайшылығы азайып, кішірейіп көрінеді. Үшінші тұрған заттардың көлеңкесі одан да әлсіз болады.

Күндізгі жарық түскен кезде қосымша электр лампасы да пайдаланылады немесе натюрморттың кейбір бөлігіне аздап көлеңке түсіріледі. Сонда негізгі заттар айқындалады. Натюрморт жарығын жан-жақты түрде ойластыра отырып, оқытушы жеке заттардың формалары мен көлемін айқындай алады, бүкіл топтың композициялық бірлігін жасауға, оның көрнекілігін мәнерлеуге мүмкіндік алады.

Оқу-техникалық және эстетикалық мақсаттарда натюрмортты жарыққа қарсы салуға болады (сурет, мүсін және кескіндемеу). Мысалы, күндізгі жарықта терезе алдында тұрған заттар жақсы көрінеді. Кешкі, әлсіз шашыраңқы жарыққа қарсы салынған натюрмортта түстерді таңдаған жөн. Арт жақта орналасқан заттарға екі жақтан жарық түсіріледі, ал тура жарық түспеген жерлерге ортада тұрған заттардың рефлексінен жарық түседі. Алдында тұрған заттар көлеңкеленеді. Натюрморттың негізі болып саналатын горизонт жазықтығының түсі ашық болады. Күн жарығы түсетін терезе алдындағы натюрмортта жарық көлеңкесі алдыңғы тұрған заттарға қарама-қайшы болады. Мұндайда түс қарама-қайшылығы ішке қашықтаған сайын азаю заңдылығы жүреді. Жарыққа қарсы сурет салу, білімгерлерге жаңа әдістерді үйретеді және кеңістіктерді жеткізудің түрліше тәсілдерін көрсетеді.

Натюрморт салуда көбінесе білімгерлер түске аса мән бере бермейді. Натюрморттың сәтті шығуына түсті дұрыс таңдау үлкен ықпалын тигізеді.

Аралас әдіс жайлы жазуымызды қорытындылайтын болсақ, айта кету керек, қандай жағдайда да акварель негізгі құрал болып қала бермек, сумен жұмыс істеудің тәсілдерін білген жөн, және қағазға түскен қатпарлардың фактурасының өзгеруіне де назар аударған жөн деп санааймыз.

Қорыта келе, натюрмортты бейнелеу барысында білімгерлердің тәжірибелік білімін ұштастыра білуге шындық пен өнердегі әсемдікті дәл сезіне білуін, өнерге деген ықыласы мен қызушылығына және материалдық дүние танымының үйлесімді қалыптасуына ықпалетеді.

5.40. Петроглиф и использование его в дизайне современного войлочного и текстильного полотна

Борижан Полатович Торобаев

Старший преподаватель. Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова (г. Шымкент, Казахстан)

Карлыгаш Оразгалиевна Ханазарова

Старший преподаватель. Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова (г. Шымкент, Казахстан)

Ануарбек Айдосов

Профессор. Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова (г. Шымкент, Казахстан)

Онласын Сеитжаппарович Бурибеков

Магистр-преподаватель. Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова (г. Шымкент, Казахстан)

Люди начали рисовать еще в глубокой древности. Археологические материалы показывают, что изображение появилось на ранней стадии первобытного общества. Они выполнялись земляными красками (красной, желтой и коричневой охрой, умброй), черной сажей и древесным углем, при этом в качестве инструмента использовались расщепленные палочки, кусочки меха и т. п. Прекрасные изображения животного доисторических фресок, обнаруженные в урочище Тассили (Алжир) нигде не стилизованы: древние художники работали над ними особенно тщательно.

Древними обитателями Великой степи являлись представители, так называемой Андроновской культуры. Очаг этой культуры находился в Центральном Казахстане. Андроновцы оставили после себя тысячи наскальных рисунков (петроглифов) на берегах рек Байконыр, Тасоткель и Зенгиртау.

Петроглифы (греч. *petra* – камень, *glyphe* – резьба, выдалбливание), так называемая наскальный рисунок или письменность выполняются удалением материала со скальной поверхности, оставляя контур – рельеф. В настоящее время петроглифы являются самыми распространенными памятниками наскального искусства. Самые древние из найденных изображений созданы, как было отмечено, примерно 40 000 лет назад в Австралии [1].

Недавно Баянаул посетила комиссия ЮНЕСКО. Ученых, которые входили в ее состав, особо интересовали наскальная живопись бронзового века. Оказывается, среди людей бронзового века были великолепные рисовальщики с необузданной фантазией – свидетельством тому является пещерные и наскальные рисунки этой эпохи.

По словам научного сотрудника музея заповедника «Иссык» Куаныша Нурмакутова, в урочище Танбалы сохранилось около 5 тыс. петроглифов. Это галерея наскальных картин признана одной из древнейших стоянок человека на территории нашей страны. В 2004 году ее включили в список Всемирного культурного наследия ЮНЕСКО.

Известный ученый А. Аманжолов о прекрасных памятниках – наскальных рисунках писал: «Петроглифы, которые находятся на казахстанской земле, имеют тысячелетнюю историю – характеризующие эпохи неолита, бронзы, жизнь первых кочевых народов и древнетюркский период, принадлежащий нашей эре. Наскальные рисунки каждой эпохи по стилю, содержанию и по свойству весьма оригинальны».

Петроглиф в современном искусстве встречается далеко не часто, но в последнее время художники различного жанра проявляют большой интерес к этому древнейшему виду искусства. На подиуме Международной неделе моды *Aspara fashion week* мы видели белые одежды с вышитым растительным узором. Но это не обычный орнамент – на струящихся шелке и шифоне главного организатора и идейного вдохновителя этого мероприятия, создателя мирового бренда Айдархана Калиева переплелись не только тюльпаны Грейга, произрастающие только в здешних краях, но и петроглифы гор Каратау. Художник Гульнур Орынбайкызы – из сферы прикладного искусства. Она увлеклась работой с художественным войлоком. Ее панно «Истоки» олицетворяет соединение сегодняшнего дня с прошлым. В этом войлочном полотне присутствуют древние наскальные рисунки. В особенности картин, которые попросту рядом с работами, выполненными масляными красками, выглядят весьма самобытным, уникальным творением – настоящим произведением искусства [2]. И современные дизайнеры по тканям успешно используют в своей сфере деятельности не только наскальные рисунки с представителями животного мира, которые преобладают на них, но и одновременно фактуру, и цвет камня (рис. 1).

Рис. 1. Трансформация наскальных рисунков в дизайне современной ткани.
Торебаев Б.П. АО «Тоштукимачи».

Использованные литературные источники:

1. Муратаев К.К. Петроглифы. История искусств Казахстана. ТОО «Издат Маркет», 2006.
2. Войлок вне времени и моды. Алан Исаев. Газета «ЭК», № 206 от 10 ноября 2018 г.

ПРЕЗИДИУМ РЕГИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ МЕНЕДЖМЕНТА

приглашает научных работников, ученых, исследователей,
преподавателей вузов, руководителей и специалистов
образования, науки, производства и бизнеса
пройти независимую аттестацию с присвоением академических званий
ассоциированного профессора (доцента) и профессора РАМ

**Квалификационные требования к соискателям академического звания
ассоциированного профессора (доцента):**

- ученая степень доктора или кандидата наук или академическая степень доктора PhD (в виде исключения звание ассоциированного профессора может присуждаться крупным специалистам образования, науки, производства и бизнеса, имеющим квалификацию специалиста или академическую степень магистра);
- стаж научно-педагогической, научной или административно-управленческой деятельности не менее 5 (пяти) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов, опубликованных после присуждения ученой или академической степени.

**Квалификационные требования к соискателям академического звания
профессора:**

- ученая степень доктора или кандидата наук;
- ученое звание доцента (ВАК) или старшего научного сотрудника;
- стаж научно-педагогической, научной или административно-управленческой деятельности не менее 7 (семи) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов (в том числе — как минимум 1 монография, или учебник, или учебное пособие), опубликованные после присвоения ученого звания.

**Соискатель академического звания представляет на E-mail:
inf.academ@gmail.com следующие документы в электронном виде:**

- заявление (образец см. на сайте);
- анкета ученого (образец см. на сайте);
- автобиография, в которой должна быть отражена научно-педагогическая, научная или административно-управленческая деятельность соискателя;
- копия трудовой книжки или выписка из трудовой книжки о работе на научно-педагогических, научных или административно-управленческих должностях;
- копии дипломов и аттестатов о наличии ученых (академических) званий и степеней;
- список научных трудов, с выделением работ, опубликованных после присуждения ученой (академической) степени или присвоения ученого звания;
- оттиски 3 (трех) наиболее значимых опубликованных научных работ (если работы большие, то – первые и последние страницы с выходными данными);
- фотографию 3 x 4;
- копию удостоверения личности (или паспорта);
- копию квитанции об оплате организационного взноса.

**Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе
«Аттестация кадров»**

ПРЕЗИДИУМ РЕГИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ МЕНЕДЖМЕНТА
объявляет конкурс среди докторов и кандидатов наук, докторов PhD
на избрание членов-корреспондентов и действительных членов (академиков) РАМ

Квалификационные требования, предъявляемые к участникам конкурса

Для действительных членов (академиков):

- ученая степень доктора наук;
- ученое звание профессора (ВАК) или академическое звание члена-корреспондента РАМ;
- стаж научной, научно-педагогической или административно- управленческой деятельности не менее 10 (десяти) лет;
- не менее 3 (трех) значительных научных трудов (монографий, учебников, учебных пособий), опубликованных после присвоения ученого звания профессора или избрания членом-корреспондентом РАМ.

Для членов-корреспондентов:

- ученая степень (доктора или кандидата наук, доктора PhD);
- ученое звание доцента (ВАК) или академическое звание ассоциированного профессора РАМ;
- стаж научной, научно-педагогической или административно-управленческой деятельности не менее 10 (десяти) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов (в том числе — как минимум 1 монография, или учебник, или учебное пособие), опубликованные после присвоения ученого или академического звания.

**Для участия в конкурсе представляются следующие документы
в электронном виде на E-mail: inf.academ@gmail.com:**

- заявление (образец см. на сайте);
- анкета ученого (образец см. на сайте);
- автобиография, в которой должна быть отражена научная, научно-педагогическая или административно-управленческая деятельность соискателя;
- копия трудовой книжки или выписка из трудовой книжки о работе на научных, научно-педагогических или административно- управленческих должностях;
- копии дипломов и аттестатов о наличии ученых (академических) званий и степеней;
- список научных трудов, с выделением работ, опубликованных после присуждения ученой степени и присвоения ученого (академического) звания;
- оттиски 3 (трех) наиболее значимых опубликованных научных работ (если работы большие, то – первые и последние страницы с выходными данными);
- цифровая фотография 3 x 4 см;
- копия удостоверения личности (или паспорта);
- копия квитанции об оплате организационного взноса.

Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе «Членство в Академии»

РЕГИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ МЕНЕДЖМЕНТА

объявляет конкурс по награждению наиболее выдающихся научных работников, ученых, исследователей, преподавателей, успешных руководителей, управленцев, инженеров и предпринимателей-инноваторов

Вы можете быть удостоены следующих наград:

Золотая медаль им. Ф. Тейлора

«За заслуги в развитии управленческой мысли»

Награждение Золотой медалью им. Ф. Тейлора «За заслуги в развитии управленческой мысли» производится, прежде всего, за последовательную деятельность по развитию системы образования, науки, культуры, здравоохранения, государственной службы, внедрение новых технологий и инновационных методов управления в бизнесе, вклад в поддержку позитивного имиджа своей страны, отечественной управленческой науки и практики на международной арене. Для награждения рассматриваются кандидатуры наиболее выдающихся ученых, преподавателей, руководителей организаций образования, науки, здравоохранения и культуры, общественных деятелей и бизнесменов-инноваторов. Основными принципами отбора кандидатов для награждения являются: инновационность, профессионализм, общественная репутация, академическая репутация и эффективность управленческой деятельности.

Золотая медаль им. Яна Амоса Коменского

«За вклад в развитие педагогической науки»

Золотой медалью им. Яна Амоса Коменского «За вклад в развитие педагогической науки» награждаются руководители организаций образования, профессорско-преподавательский состав высших учебных заведений, педагогические работники организаций повышения квалификации педагогических кадров, а также ветераны педагогического труда:

- за заслуги в области педагогической науки;
- за решение важных научно-педагогических задач или разработку новых направлений в педагогике;
- за подготовку высококвалифицированных научно-педагогических кадров (докторов и кандидатов наук, докторов PhD);
- за выдающиеся достижения в научно-педагогической деятельности.

К награждению Золотой медалью им. Яна Амоса Коменского «За вклад в развитие педагогической науки» могут быть представлены авторы значимых научных работ по педагогике:

- статей, опубликованных в сборниках материалов зарубежных международных научно-практических конференций;
- статей, опубликованных в международных рецензируемых научных журналах с ненулевым импакт-фактором (входящих в базы Скопус, Томсон Рейтер);
- монографий, учебников или учебных пособий, изданных в любом отечественном или зарубежном издательстве, или размещенных на постоянной основе в открытом доступе в сети Интернет.

Золотая медаль им. А. Маслоу

«За вклад в развитие гуманитарных наук»

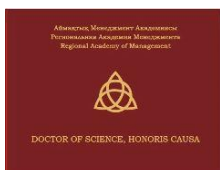
Золотая медаль им. А. Маслоу «За вклад в развитие гуманитарных наук» учреждена в целях признания заслуг ученых в области гуманитарных наук (07.00.00 - исторических, 08.00.00 – экономических, 09.00.00 - философских, 10.00.00 - филологических, 12.00.00 - юридических, 13.00.00 - педагогических, 17.00.00 – искусствоведения, 19.00.00 - психологических, 22.00.00 - социологических, 23.00.00 - политических, 24.00.00 - культурологии). Основными принципами отбора кандидатов для награждения являются: инновационность, профессионализм, общественная репутация, академическая репутация и приверженность идеалам гуманизма.

Золотая медаль им. Н. Тесла

«За вклад в развитие техники и технологии»

Золотая медаль им. Н. Тесла «За вклад в развитие техники и технологии» учреждена в целях поощрения наиболее выдающихся ученых в области инженерно-технических, физико-математических и других точных наук; успешных предпринимателей, внедряющих инновационные производственные технологии; а также передовых руководителей производства, инженеров, изобретателей и рационализаторов-практиков.

Диплом Почётного доктора наук (Doctor of Science, Honoris Causa)

Академическая степень Почётного доктора наук (Doctor of Science, Honoris Causa) присваивается ученым, достигшим больших успехов и получившим известность в какой-либо области научных знаний, без прохождения курса обучения в докторантуре и без защиты докторской диссертации.

Почётные доктора наук привлекаются к научной и преподавательской деятельности и читают лекции в лучших вузах многих стран мира.

Нагрудный знак «Почетный доктор наук (Doctor of Science, Honoris Causa)»

С целью возрождения академических традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, внесших значительный вклад в науку, и удостоенных академической степени Почетного доктора наук (Doctor of Science, Honoris Causa), учрежден нагрудный знак «Почетный доктор наук (Doctor of Science, Honoris Causa)», изготовленный из драгоценных металлов: золота и серебра. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Нагрудный знак «Профессор»

С целью возрождения университетских традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, имеющих ученые или академические звания ассоциированного профессора (доцента) или профессора, учрежден почётный нагрудный знак «Профессор», изготовленный из драгоценных металлов: золота и серебра. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Нагрудный знак «Доцент»

С целью возрождения университетских традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, имеющих ученое или академическое звание доцента, учрежден почётный нагрудный знак «Доцент», изготовленный из драгоценного металла: серебра с позолотой. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе «Награды Академии»

Regional Academy of Management
European Scientific Foundation Institute of Innovation
Regional Center for European Integration
National Institute of Economic Research
Batumi Navigation Teaching University
Sokhumi State University
Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration
East European Institute
International Toktomamatov University in Jalal-Abad
Taraz Innovation and Humanities University

"The Europe and the Turkic World:
Science, Engineering and Technology"

Materials of the V International
Scientific-Practical Conference

May 6-8, 2020
(Ankara, Turkey)

Volume III

Ankara, 2020

All materials are published in author's edition.

The authors are responsible for the content of articles and for possible spelling and punctuation errors.

Все материалы опубликованы в авторской редакции.

Ответственность за содержание статей и за возможные орфографические и пунктуационные ошибки несут авторы.

© Regional Academy of Management, 2020